

શ્રી કાવસ ગુજાતી મયાને
શ્રીયુત પાલાલાઝ આયુદ્ધ ચાવડા
તરફથી સવિનય સપ્રેમ ભેટ.

નૂતનશિક્ષણ

હિંદની સુલાકાતે આવેલું આંતરરાષ્ટ્રીય નૂતનશિક્ષણ પ્રતિનિધિમંડળ
સોલ્ટર હેવિસ, એન્ડોરિન ઝિલિયાકસ (નેતા), મિ. હન્ડ્રીન, પ્રો. મોવે અને મિસિસ મોર્.

કેશુઆરી • ૧૯૩૮

શિક્ષક એ જાળવવાનું માણી છે. એકએક ફૂલરોપ, તેનો ફૂટતો ને વિકસતો પ્રત્યેક નવાંકુર એની શિક્ષકવૃત્તિની સાચી સાર્થકતા છે. એને પ્રતાપે એ જાળવવાનું સનાતન સત્યનો ફાલ મધમધે છે. જે શિક્ષકને 'એનું' જ્ઞાન નથી, તે શિક્ષક જ નથી. એ તો આમોદાનની રેકૉર્ડોનો વગાડનારો છે. ચોપડીઓના પાઠ ભણાવનારા એવા અચરે અચરે સીતારામ જેવા ભણુતરમાં શા બહીવાર હશે? જાળકેનાં મગજમાં એ હાર ભરશે, પણ તેને વિકસાવી નહિ શકે. વિદ્યાર્થીનો સાથી-સંગાથી હોય એ ખરો શિક્ષક. એનો વિકાસ ને એનો તનમનાટ જોઈને જેનું હૈયું ઝોલે ચડે, એ સાચો શિક્ષક. જાળકેને પ્રતિષ્ઠા ધમકાવનારા, રાત્રી ને ફાટેલી આંખે અધકડ રહીને જ્ઞાન આપવાનો દાવો કરનારા ને ફૂલ જેવા વિદ્યાર્થીઓને અળગા રાખીને તેમને સોડીઓ ઘતાવનારા શિક્ષકો જ નથી. એમને સાફ કહી દો કે તમે શિક્ષકનો ધંધો સ્વીકારવામાં ગંભીર ભૂલ કરી છે અને માનવતાને ખાતર તમે કૃપા કરીને શિક્ષકવૃત્તિ છોડી દઈ 'જેલનાં' વૉર્ડર તરીકેના તમારા લાયક જ્ઞાને જઈને બેસી જાઓ. સંસ્કૃતિનો વ્યાપાર, જેને કેળવણી કહેવામાં આવે છે, તેમાં વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે હૃદયિક મગતા અને અંતરની લાગણી હોય તો જ શિક્ષક-શિષ્યો વચ્ચે નિશાળોમાં આવશ્યક અને સ્વતંત્ર વાતાવરણ જાગી શકે.

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ટાંગો

[અભ્યાસક્રમ બહારની એક પ્રવૃત્તિ]

બાહ્ય પ્રવૃત્તિની જરૂરિયાત :

વિદ્યાર્થીઓની શુભ શક્તિને બહાર લાવી તેને એક આદર્શ ને ઉપયોગી શહેરી બનાવવો તે કેળવણીનો ઉદ્દેશ છે. તેમની રીતમાતું ધક્કર થાય તો જ કેળવણીનો ઉદ્દેશ સફળ નિવડે. નૈતિક અને સામાજિક આદર્શવાળા શહેરી બનવા માટે કેવા પ્રકારનું જીવન ગુમારવું તથા કેવી રીતે વિકાસ સાધવો તે વિદ્યાર્થીઓને જાણવાનું મળે તે અર્થે દરેક શાળાએ પરંપરાગત વિષયો શિખવવા ઉપરાંત તેમને સર્વદેશીય કેળવણી મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને બાહ્યવસ્થા ને તરુણવસ્થામાં મહાવર તથા સ્વાનુભવ મારફત આ આદર્શો સાધ્ય થવા જોઈએ. એ બાબતમાં ગમે તેટલો બોધ તમે કરો એ નિરર્થક છે. આ આદર્શોને સમજાવવા તથા સાધ્ય કરવા ધણીખરી શાળાઓ સામાન્ય અભ્યાસક્રમના વિષયોના શિક્ષણ ઉપરાંત બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરે છે. બાળકોની કેળવણીમાં શાળાનું જીવન ખાસ અર્થસૂચક અને અસરકારક પાઠ બનવે છે. આવી પ્રવૃત્તિ દરમિયાન વિદ્યાર્થીને ઈચ્છવાજોગ ટેવ અને આદર્શોના હાંમેશના મહાવરને લીધે સંપૂર્ણ ને અવિરોધી વિકાસ સાધવાની અગણિત તક સાંપડે છે, અને તેઓ આદર્શ શહેરી નિવડે છે. આવી પ્રવૃત્તિથી શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ વધુ સમજાપૂર્વક તેમ જ કૌટુંબિક બાબે એકમેકના સમાગમમાં આવે છે. દરેક જાતના વિદ્યાર્થીઓને આત્માનિષ્કરણ, સક્રિય જાણદાર આત્મસિદ્ધિ અને પ્રયોગદ્વારા પોતાની અંદર રહેલી શુભ શક્તિ પિંજનવાનો પ્રસંગ સાંપડે છે. આવી રીતે વિદ્યાર્થીઓને વ્યવહારુ, રમુજી અને સંગીત કેળવણી મળે છે. આ પ્રકારની કેળવણી એટલે આનંદ ને શિક્ષણનો સુમેળ. તેનાં પરિણામ અવશ્ય અસરકારક જ નિવડે.

શાળાનો ખામીભર્યો અભ્યાસક્રમ :

બાળકને ગમે તેવા દરેક વિષયના શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થતો નથી. શિક્ષણ પદ્ધતિ બહુધા એવી છે કે, વિદ્યાર્થી વ્યવહારુ પ્રવૃત્તિમાં ભાગીદાર થવાને બદલે સિદ્ધાંત ને બાપણ સાંભળનાર બની રહે છે. ક્રિયાદ્વારા શિક્ષણ મેળવવાનો સિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે શિક્ષકો અમલમાં લૂંટતા નથી. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે કે કેમ તે જાણવાની દરકાર કર્યા વિના જ્ઞાણના સંગ્રહ દરમિયાન આજી શિક્ષણ પદ્ધતિએ સામાન્ય વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓના અનુભવ ને આશય સાથે જોઈતો સંબંધ જળવાતો નથી, અને પરિણામે આવા અભ્યાસમાંથી વાસ્તવિકતાનું તત્ત્વ મોટે ભાગે બીડી જાય છે અને વર્ગમાં ફેલાયેલું કૃત્રિમતા અને સંપ્રતાઈનું વાતાવરણ દૂર કરવું કપરું થઈ પડે છે. અભ્યાસક્રમ બહારની પ્રવૃત્તિથી પોતે સંપૂર્ણ ને વધુ સારો મનુષ્ય બને તે અર્થે કેટલીક સ્ત્રીઓ જાણવાની ને કરવાની રસથિતિ શિષ્યોમાં જાગે છે, તેનો અમલ કરવા તે પ્રેરાય છે, એટલે આંશે એમ કહી શકાય કે આવી પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થી જીવનની વ્યવહારુ બાજુ પર વધુ બાર મૂકે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સચોટ સામાજિક કેળવણીનો સમાવેશ થયેલો હોવાથી

વિદ્યાર્થીઓ સમાજસેવા ને બાધિતારના સિદ્ધાંતો સગળે છે, ને તે સાધ્ય કરે છે. આ પ્રવૃત્તિદ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં વ્યવસ્થાશક્તિ આવે છે અને મોટા સમાજમાં કેવી રીતે વર્તવું તે શીખે છે. વિદ્યાર્થીઓ નિષ્પક્ષપક્ષપાણું, ન્યાય ને સરળતા જેવા નૈતિક સિદ્ધાંતોને અમલ કરે છે, કારણ કે આવી પ્રવૃત્તિમાં આ ગુણો જીવનપ્રશ્નો સાથે સંકળાય છે.

અભ્યાસક્રમ બહારની પ્રવૃત્તિઓ :

આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ ગણાવી શકાય. પણ અહીં આપણે કેટલીક અગત્યની પ્રવૃત્તિઓને ઉલ્લેખ કરી આ નિમંત્રના વિષય-શાળાની મિજલસ-પર લંબાણ ચર્ચા કરીશું. પર્થન, સહેલગાઢ, સ્કાઉટીંગ, ગર્લગાઇડ, નાટ્યપ્રયોગ, સાહિત્ય, સંગીત, વ્યાયામ મંડળ, સંગેલન, ઉત્સવ, યોષાગિયાં વગેરેનો આવી પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ થાય છે. આ સદાગી પ્રવૃત્તિને લાભદાયક બનાવવા માટે વ્યવસ્થા, સૂચના ને દેખરેખ આવશ્યક છે. દરેક પ્રવૃત્તિના પ્રારંભિક કાળ દરમિયાન શાળાના અધિક્ષતાઓ અંગત કાળજી ને દેખરેખ રાખવી જોઈએ. આવી પ્રવૃત્તિ ઉપાડનાર શિક્ષકે ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે નકામી, મોટી રીતે દેરવાયસી કે અર્ધદંધ યોજના પાછળ સમય ને શક્તિનો વ્યય ન થાય તથા કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરતાં પહેલાં તેની વ્યવસ્થા ને વિકાસ અંગે ત્રીણામાં ત્રીણી બાબતનો ખૂબ વિચાર થવો આવશ્યક છે. અર્ધદંધ પ્રયાસોથી શિષ્યો તેમ જ સંસ્થાને નુકસાન પહોંચવા સંભવ રહે છે. શાળાની મિજલસ :

હવે આપણે શાળાની મિજલસ વિષે વિચાર કરીએ. કોઈ સામાન્ય હેતુસર શિક્ષકો તથા શિષ્યો શાળાના સભાખંડ [Assembly Hall] માં ભેળા મળે તે મિજલસ કહેવાય. સામાન્ય રીતે દરરોજ શાળાનું નિયમિત કામ શરૂ થાય તે અગાઉ ૨૦-૩૦ મિનિટ માટે આવી મિજલસ રાખવામાં આવે તો તેથી મોટા પ્રમાણમાં લાભ થવા સંભવ છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયનના પાતાવરણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પોતાની માફક જણવાને આતુર એવા એક મોટા સમાજનો તે સભ્ય છે એવી બાબતો તેનામાં જાગે છે. આવી મિજલસથી શિષ્યો ધર આગળની ઉપાધિઓ તથા ગૌણ પ્રશ્નો ભૂલી નઈ સામાજિક ઐક્ય અનુભવે છે. આમ ઉત્પન્ન થયેલા ભાતુભાવને પરિણમે તેઓમાં એકતા, વફાદારી ને સમાજની દૃઢિ થાય છે, અને તેના મદદરૂપથી તેઓ સામાન્ય આદર્શો તથા ગુણો અલ્પ કરે છે, શિસ્તપાલન તથા ખીમ સંબંધી વિચાર કરતાં શીખે છે.

મિજલસનાં અગત્યનાં અંગો : પ્રાર્થના, રાષ્ટ્રગીત

મિજલસના કાર્યક્રમના આયોજન અંગેનો મારો અંગત અનુભવ જો હું આપની આગળ રજૂ કરું ને પછી તેનાં પરિણામની ચર્ચા કરું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. આવી મિજલસનો સમારંભ શિષ્યો અને શિક્ષકોની પ્રાર્થનાથી થાય અને છેવટે રાષ્ટ્રગીત [Community Song] પૂરું કરી મિજલસ વિસર્જન થાય. આ પ્રાર્થના ને રાષ્ટ્રગીતમાં દરેક વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ જોડાય. અડધા કલાકના વિવિધ કાર્યક્રમની જાહેરાત આગળથી થવી જોઈએ. મિજલસમાં ગાવાની પ્રાચના ને ગીતો શાળા તરફથી બહાર પડતી યુસ્તિમાં છપાય અને દરેક વિદ્યાર્થીને તેમાંથી થોડી ઘણી વાનગી આવડવી જ જોઈએ, કે જ્યાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થી કહેવામાં આવે કે તરત જ તે ગવડાવવા તૈયાર થઈ જાય. આ પ્રાર્થના ને ગીતોનું રહસ્ય વર્ણની સરખાતમાં સંગીત શિક્ષકે અગર બાપા શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને સગમવતું. બાકીનો કાર્યક્રમ નીચે સુચ્ય જોડવી શકાય :

એક દિવસ સંગીત, એક દિવસ સામાન્ય માહિતી કે ખાસ વાર્તાલાપ, બે દિવસ વિદ્યાર્થીઓને કાર્યક્રમ અને એક દિવસ માતૃભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી શિક્ષકે પસંદ કરેલી વાનગી.

વિદ્યાર્થીઓનો કાર્યક્રમ :

વિદ્યાર્થીઓના કાર્યક્રમના પ્રકાર તથા વિષયોમાં ભરતક વૈવિધ્ય હોવી શકાય. વાજિંત્ર સાથે, અગર વાજિંત્ર વિના, એકલા અગર આખા મંડળે સમૂહમાં ગાવાનું. સંગીત, માતૃભાષામાં, અંગ્રેજીમાં કે બીજી ભાષામાં તૈયાર કરેલા મુખપાઠ, વાદ્ય સાથે એકલા-માણસનો અથવા આખી મિજલસનો નાચ, મુસાફરીની વાર્તા, દરરોજના જીવન અગર વિદ્યાર્થીજીવન સાથે સંબંધ ધરાવનાર વિષયો પર ટૂંકાં ભાષણો, અભિરુચિ સંબંધી વાર્તાલાપ, કોઈ પણ મિજલસનું નિરુપણ, વગેરે કોઈ પણ બાબત જુદા જુદા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ રજૂ કરી શકે. વિષય અને વાનગીની પસંદગીમાં તથા તેને પાર ઉતારવામાં વિદ્યાર્થીને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ.

સંગીત :

વિદ્યાર્થીઓએ રજૂ કરવાના સંગીતના કાર્યક્રમમાં વિવિધતાનો પાર નથી. ગાવાના સંગીતમાં ઉચ્ચ કોટિના સંગીતથી ગાંડી, સિનેમાનાં ગાયનો સુધીની વાનગીનો સમાવેશ થઈ શકે. ગાયન ને વાદનનો સુમેળ પણ સંધાય. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, બંગાળી તથા ગુજરાતી લોકગાથા, ઈશ્વરસ્તુતિ, બાળગીત, રમૂજ ગાયન, ગરબા, પદ્યના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પસંદ કરેલી વાનગી વગેરેને આના કાર્યક્રમમાં આવકાશ રહે છે. કેટલીક વખત વિદ્યાર્થીઓ-ભિગતા કવિ ને લેખકો-પોતાની કૃતિ પણ રજૂ કરી શકે. સંગીત ને કળામાં તેમને પ્રોત્સાહન આપવા કેટલીક વાર સંગીતશિક્ષક પોતાનો કાર્યક્રમ રજૂ કરી કેટલીક વાનગી સંબંધાવે અગર કળા વિભાગનો શિક્ષક 'કળા ને જીવન'ના વિષય પર તેમને સાદી ને સરળ ભાષામાં વાર્તાલાપ કરે.

નાટ્યપ્રયોગ :

સાંભળેલી કે વાંચેલી સારી વાર્તામાંથી વિદ્યાર્થીઓ ભજવી શકાય એવા પાઠો તૈયાર કરે અગર પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પ્રેરણાત્મક દૃશ્ય પસંદ કરી ભજવવા માટે રજૂ કરે. આવે સમયે તેમની અભિનય કળા, રંગભૂમિની વ્યવસ્થા, સ્વર ને સરની રમઝટ, શબ્દોની યોગ્યતા વધારે દીપી નીકળે છે. જરૂર જણાય તો વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકોની સલાહ પૂછે અને અને તેમની પાસેથી સચના મેળવે; પરંતુ મુખ્ય કામ તો તેમનું હોય. ભજવવા માટે રજૂ થનાર કૃતિની ભાષા-શિક્ષકને અગાઉથી જાણ કરવી જોઈએ. આમ થાય તો તેના તરફથી મળેલી અગત્યની સચના ને વિચારો તેમાં ઘખલ કરી શકાય. રંગભૂમિને માટે જોઈતા પોષાક વગેરે સ્થાપનો શિષ્યો પોતે જ ખોળી કાઢે, ને પ્રકાશની અસર, સંગીતની ભૂમિકા, વગેરેનો તેઓ જીજ્ઞાસુથી અભ્યાસ કરે. આ કામમાં રસ લેતા અને તત્વીન થઈ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને નિહાળતાં આપણને આનંદ થયા વિના રહેતો નથી. વિદ્યાર્થીઓનો આ ઉત્સાહ તેમના અભ્યાસમાં ને કામમાં અનેકવિધ ફળદાયી નિવડે છે.

વાર્તાલાપ :

આગળથી વિચારપૂર્વક નક્કી કરેલા વિષય પર વિદ્યાર્થી અગર શિક્ષકો વાર્તા કહી શકે. વાર્તાની ભાષા જેમ અને તેમ સરળ હોય એ ઇચ્છવાનું છે. ભૂગોળનો શિક્ષક 'દુનિયાના ખનાવ' સંબંધી પંખવાડિક વાર્તા અગર આગલા પંખવાડિયામાં બનેલા અગત્યના ખનાવો નિરુપણ કરે. વર્ગમાં શીખવવાના વિષય સાથે સાંકળવાની અનેક બાબતોનો મસાલો તેની પાસે તૈયાર હોય છે. ભૂત અને વર્તમાન કંઠની દુનિયાના મહાન જ્યોતિર્ધરોના જીવન સંબંધી રસિક ટૂંકી વાતચીત કરવા છતિદાસ ને ભાષાના શિક્ષકો પોતાનો ફાળો આપી શકે. આ વાતચીત ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ

ન કરે અગર તેમાં કેવળ અરસિક જાગતો ન આવ્યા કરે તેની ખાસ સંભાળ લેવાની જરૂર છે. મહાન પુરુષોની કાર્યસિદ્ધિ અને તેમના આદર્શો પરત્વે વિદ્યાર્થીની રસદ્રષ્ટિ જાગૃત કરવી એ આવી વાર્તાનો ઉદ્દેશ છે, અને વાર્તા કરતી વેળા એ ધ્યાન જવાર ન રહેતું જોઈએ. આ સિવાય પણ વાર્તા બાદે બીજા અનેક નાના નાના વિષયો ગોતી શકાય એમ છે. પોતે જોયેલી જુદી જુદી ચીજો કે જગ્યા, સહૃદયગાઠ, પર્યાટન, શારીરિક સ્વચ્છતા, તંદુરસ્તીની કાળજી, ખોરાક, સલામતી પહેલી, લલિત કળા, સમાજસેવાનું માર્ગદર્શન, સ્કાઉટીંગ, પુસ્તકાલય ને નવરાસના સમયનો ઉપયોગ, અભિરુચિ, સંસ્કરણ, રમતગમત, કેળવણી અંગે નાટક સિનેમા વગેરે અનેક વાનગીને આવા વાર્તાલાપનો વિષય બનાવી શકાય. આવી વાર્તામાં બોધને અવકાશ ન હોય.

સામાન્ય માહિતી :

સામાન્ય માહિતીના કાર્યક્રમ અંગે વિદ્યાર્થીઓને મુશ્વેત્વાપૂર્ણ પ્રશ્નો પ્રધાનપદે રહે તે ધ્યેયવાનું છે. આવા પ્રશ્નો એકલા કરવા સમાગમ આગળ એક પેટી મૂકવામાં આવે અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાના પ્રશ્નો કાગળ પર લખી મૂકી જાય એવી સવડ હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓના પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક, ભૌગોલિક કે સામાજિક ખુલાસા અર્થે હોય છે. દરેક શિક્ષક પોતપોતાના વિષયના પ્રશ્નોના જવાબ સાદી ને સરળ ભાષામાં આપે તો તેથી બનહદ લાભ થવાનો સંભવ છે. આવા જવાબથી વિદ્યાર્થીની મુશ્વેત્વ ટળે, તેનો માનસિક વિકાસ કુદિત થતો બચી જાય અને તેને પરમ સંતોષ મળે.

કાવ્યનો આસ્વાદ :

માતૃભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પસંદ કરેલી કવિતાના કાર્યક્રમને દિવસે, શિક્ષક દરેક કવિતા સંબંધી પ્રાથમિક વાતચીત કરે તેથી મુખપાઠ વખતે તે કવિતાનું રહસ્ય તથા તેમાં સમાયેલા સૈદ્ધાંતના મુદ્દાઓ હંમેશા વિદ્યાર્થીઓના લક્ષ્યગિંદુ બની રહે છે. માતૃભાષા તરફ તે વધુ ને વધુ આકર્ષાય છે અને કાવ્ય સમજતો થાય છે, તેથી તેના તરફ શુક્તિાને જાહેસે પ્રેમની વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

કેટલીક વેળા વર્ગગિજલસ ગોઠવી વર્ગશિક્ષક પોતાના શિષ્યો સાથે ગ્રંથ, શાળા સંબંધી સામાન્ય વાતચીત અગર શાળાની ગિજલસ માટે તૈયારી વગેરે કાર્યક્રમદ્વારા પોતાના શિષ્યોમાં વર્ગ-ભાવના, કેળવી શકે છે, સામાન્ય શિસ્તપાલન અને તેમાં પોતાના વર્ગને આપવાના કાળા સંબંધી પણ નિખાલસપણે છૂટથી આવે સમયે વાતચીત થઈ શકે છે.

મિજલસની ખાસ બેઠક :

યોગ્ય સમયે મિજલસની ખાસ બેઠક પણ રાખી શકાય. આવી બેઠક સમયે વિદ્યાર્થીઓને સંબોધવા જાણીતા કવિ, કલાકાર, કેળવણીકાર, સંગીતશાસ્ત્રી સામાજિક કાર્યકર્તા વગેરેને આમંત્રી શકાય. તે ઉપરાંત ટર્મની શરૂઆત ને અંતે શાળાનાં વાર્ષિક ઉત્સવને દિવસે, મહાપુરુષના જન્મ દિવસે, જન્માષ્ટમી, હસેરા, નવરાત્રિ ને પૂર્ણિમાદિજેવા તહેવારને દિવસે લાંબો અને દળદળામયો કાર્યક્રમ ગોઠવવા મિજલસની ખાસ બેઠક રાખવી તે જરૂરું છે. પખવાડિયામાં એકવાર મિજલસની બેઠક બપોરે રાખી તેમાં વિવાદ, આમંત્રિત મહેમાનના જાપણુ તથા કેળવણીને લગતાં ચિત્રપટ માટે કાર્યક્રમ ગોઠવી શકાય.

કાર્યક્રમની રચના :

મિજલસના કાર્યક્રમમાં કાયમનું વૈવિધ્ય જળવાય તે તરફ હંમેશા લક્ષ રાખવું તે જરૂરી છે. અન્યાસક્રમના વિષયો માફક તેમાં સખ્તાર્થ ન સંભવે, દર મહિને વિવિધતા દાખલ કરવાથી અત્યંત

લાભ થવા વડી રહે છે. વિદ્યાર્થીઓનો કાર્યક્રમ ગોઠવવા નીચે જણાવેલી કોઈ પણ રીત અપત્યાર કરી શકાય. દરેક વર્ગના મોનિટર અગર શિક્ષક પોતાના વર્ગમાંથી કોઈ પણ એ વિષય ભેગા કરે. અથવા જુદા જુદા વિષયના શિક્ષકો પોતાનો વિષય બહેર કરે, અને તે સંબંધી વિદ્યાર્થીઓ કાવ્ય, મુખપાઠ, નાટ્યપ્રયોગ કે સંવાદ ગોઠવે, અથવા સ્કાઉટો પોતાનો કાર્યક્રમ રજૂ કરે. વિદ્યાર્થી તથા વિષયોનાં નામ કાર્યક્રમના ત્રણ દિવસ આગમ્ય શાળાના અધિક્ષતાને પહોંચવાં જોઈએ.

ઉત્સાહી શિક્ષક તથા શિષ્યોના સહકારથી કોઈ પણ શાળામાં આવે કાર્યક્રમ સહેજે ગોઠવી શકાય તેમ છે. સ્વયંસ્પુરિત મળેથી બીજોની કળામય ગોઠવણીદ્વારા ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસથી જ, આવા કાર્યક્રમને ફતેહમંદ બનાવી શકાય. આવી બાબતમાં દયાથી કેવળ નિરર્થક નિવૃત્તે છે. શરૂઆતમાં શિક્ષકને ગાયે ઘણા બોલે આવી પડવા સંભવ રહે છે. પરંતુ આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે મિજબસનો કાર્યક્રમ શાળાની પ્રવૃત્તિનું સ્વાભાવિક અંગ છે અને તેનું અગત્ય અભ્યાસક્રમના બીજા વિષયો કરતાં સહેજ પણ ઓછું નથી. આવા કાર્યક્રમદ્વારા ગમ્મત સાથે શિક્ષણ આપી શકાય છે. ઉચ્ચ કોટિની વાનગી રજૂ કરી તેમાં કુદરતી વલણ ને આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે ધ્યેયવાનું છે.

શિક્ષકનો ફાળો :

સારી કેવી રીતે નાટિકા બજાવાય, કેવી રીતે ગાવાથી પ્રેરણાત્મક કાવ્ય અસરકારક નિવૃત્તે, બંધબેસતા, અમિનય અને સ્વરની ગિલાનટથી જુસ્સાદાર સંવાદો કેવી રીતે તાદ્રશ ચિત્ર બાંધી શકે, નૃત્ય અને અમિનય વડે વિચારો કેવી રીતે અસરકારક બને, આ બધું શિષ્યોને બતાવવાનું કાર્ય શિક્ષક ને શાળાના અધિક્ષતાનું છે. પત્યરના કટકા, કાંસકા વગેરે અનેક બીજોમાંથી સંગીત કેવી રીતે નીકળે છે તે બતાવી શિષ્યોની સરોધક ને સર્જકૃતિને ખીત્તવી શકાય આ પ્રમાણે નજીવી બાબતમાંથી વિદ્યાર્થીની રસપ્રતિને વધુ અગત્યની દિશામાં વાળી શકાય એમ છે. સંગીત અગર બીજા કોઈ પણ વિષયમાં વિદ્યાર્થીની આવડને કાળજીપૂર્વક ઉત્સાહ તથા સહાનુભૂતિવારી દોરવણીની જરૂર પડે છે. આવી મિજબસથી આ હેતુ પાર પડે છે. તેના કાર્યક્રમદ્વારા ઝાડ, ફળ, ફૂલ, બીજ વગેરેની વાતચીતથી શિષ્યોને કુદરત ને તેના સૌંદર્ય તરફ દોરવી શકાય. હાસ્ય જીવનની જ્યોતસમું છે; પરંતુ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીની વિનોદકૃતિને ખીલવવા કંઈ પણ પ્રયત્ન થતો નથી. મિજબસની રંગભૂમિ વિદ્યાર્થીમાં વિનોદ, હાસ્યરજવાળા, ટોળ વગેરે અનેક શુભો ખીલવે છે. ગરકરી કે રમૂજ વાત કરવી એ પણ એક કળા છે. તો પછી તે શા માટે ન ખીત્તવવી ?

કેટલીક અગત્યની સૂચના :

આવે કાર્યક્રમ શુદ્ધ અને કંટાળાભર્યો ન થયો જોઈએ. એકના એક વિદ્યાર્થી પર હંમેશા જોજો ન લદાય, પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી આગળ પડે અને આવા કાર્યક્રમમાં રસપૂર્વક ભાગ લે એ જરૂરી છે; નહિ તો શરમાળ છોકરા છટકી જવાનો પ્રયાસ કરે અને ગણ્યાગાંડ્યા છોકરા જ આખા કાર્યક્રમનો કળાને લઈ બેસે એમ બનવા સંભવ છે. વિદ્યાર્થીની દરેક પ્રકારની શક્તિને પોતસાહન મળતું જોઈએ. તેઓને કદી પણ નારીપાત્ર તો ન જ કરવા. શિક્ષકોએ રસપૂર્વક સહકાર આપવો અને જરૂર જણાયે દોરવણી કરવી. બધું જ વિદ્યાર્થીઓ પર લાદી દેવમાં ન આવે અગર તેમાં શિક્ષક વધુ પડતો ભાગ ન લે તે સંબાળવાનું છે. કાર્યક્રમ આગળથી ઘડવો જોઈએ. હેવડની પળે ધડેલો કાર્યક્રમ આફળ નિવડે છે. શાળાના અધિક્ષતાની વારંવાર સલાહ લઈ આ કામ પર દેખરેખ રાખે

એવા શિક્ષકને આ કામ સોંપવું. શિક્ષકોએ કરવાની વાતચીત વિશે પણ આગળથી વિચાર કરવાની જરૂર છે, કે જેથી તે વિષય અગર તેની ભાષા વિદ્યાર્થીઓને સગમની અથરી ન થઈ પડે. જરૂર જણાય ત્યાં ધ્યાનગ્રાહી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને સચ્ચના આપવી, જેથી વિદ્યાર્થીની ઊણુપ દૂર કરી શકાશે. શિક્ષક કે અધિક્ષતાની વાતચીત આખા કાર્યક્રમને આંછ ન નાંખે તે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ, નહિ તો આ કાર્યક્રમ તરફનું આકર્ષણ ધરી જવા સંભવ છે.

સિદ્ધિ

ઉપર મુજબ જ્યારે મિજલસ બરાબર કામ કરતી થાય ત્યારે તેમાંથી એવા તો સંખ્યાગણ લાભ થાય કે તે માટે હરકોઈ મજરૂર બની રહે. આગળ કહ્યા પ્રમાણેના સામાન્ય લાભ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓમાં જવાબદારી, શિસ્તપાલન ને શાળા તરફ લોકી વફાદારીની વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. તેમને વ્યવસ્થાસક્તિ, ચિહ્નસારણ્ય અને આત્માવિષ્કરણ વગેરે ગુણોની તાલીમ મળે છે. સમાક્ષેભ મંદી જવાથી, મોટા સમૂહ સમક્ષ પ્રભાવ પડે તેમ ઊભા રહેતાં તેઓ શીખે છે. તેઓનાં મગજ નવા વિચાર ઝીંમે છે અને આનુશાસન નવીન ચીજો જોઈ તેમની રસવૃત્તિ વિશાળ બને છે. આમાં પરિણામ જોતાં ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચેની પશુ આનો કાર્યક્રમ પ્રત્યેક માધ્યમિક શાળામાં યોગ્ય તે ઇચ્છાભંગ છે. તેથી શાળા ને સમાજ વચ્ચે મિત્રતાવ ઝામે છે, વિદ્યાર્થીઓમાં જુદાજુદા કાર્યક્રમ ઝાઝવવાની તક મળવાથી આગળ પડેનાં ભાગ લેવાની વૃત્તિ, આત્મવિશ્વાસ, સંજોગોને તથા પરસ્પર અનુકૂળ થવાની વૃત્તિ, પ્રમાણિકતા, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, હિંમત, દુર દેશી વગેરે નેતૃત્વ માટે જોઈતા ગુણો કસોટીએ ચડી ખીંચે છે, શિક્ષક ને શિષ્યો વચ્ચેના અંગત સંવાસથી તથા અભ્યાસક્રમ તરફ સગમજારી વધણ થવાથી શાળાનું નિયમિત કામ પણ સરળ બને છે. નીતિ ને ચારિત્ર્યનો પાયો મજબૂત બને છે. જીવનમાં જરૂરી પ્રવૃત્તિ તરફના વલણને પ્રોત્સાહન મળવાથી વિદ્યાર્થીઓના બાકિતત્વનો સંપૂર્ણ ને અવિરોધી વિકાસ સધાય છે. તેઓ નવરાસના સમયનો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. પોતાની આગડત ને શક્તિનો ખ્યાલ આવતાં તે દિશામાં ને પોતાનું ભવિષ્ય ધરે છે. શાળાનો અભ્યાસક્રમ તેને પ્રિય ને અર્થસચ્ચ લાગે છે. સૌથી વધુ તો જાહેર સભામાં કેમ વર્તવું તેનો તેને ખ્યાલ આવે છે અને પરિણામે તેઓ ઉપયોગી, શિસ્તપાલનવાળા, લાયક ને કેળવણેલા શહેરી નિવરે છે.

TO ENSURE SUCCESS IN THE MATRICULATION EXAMINATION,
STUDY THE FOLLOWING BOOKS

WRITTEN BY

EXPERIENCED TEACHERS AND GREAT SCHOLARS.

1. New Course in General English by Prof. G. H. Kelkar, Prof. J. J. Nanavatty and T. P. Bagli 1 12 0
2. Revised Course in English Grammar and Composition by Principal H. I. Robertson and S. M. Mate 1 12 0
3. A Manual of English Grammar by S. V. Vasavada 1 8 0
4. Solutions of Geography Papers 1919-35 1 2 0
5. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1936-37 1 0 0
6. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1919-37 1 10 0
7. Physics & Chemistry Papers 1927-37 0 12 0
8. Solutions of General English Papers (1879-1937) by S. M. Gandhi & M. J. Shahani 1 12 0

THE EDUCATIONAL PUBLISHING CO., KARACHI

કેળવણીની પુનર્ઘટના

[બીજો હપ્તો : ગયા અંકના પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી આશુ]

વિભાગ ૪ : નિરીક્ષણ અને પરીક્ષા

ક. નિરીક્ષણ

આ યોજનામાં દલેપેલી નવી નિશાળોને માટે સારી રીતે તાલીમ પામેલા શિક્ષકવર્ગની જોટલી જરૂર છે. હાલમાં તેના જોટલી જ જરૂર કાર્યકુશળ અને સમજાવવાળા નિરીક્ષકોના વર્ગની છે. નિરીક્ષણના કામમાં નિષ્ણાનોની ઠીકઠીક જરૂર પડે છે. એટલે આમારી બકાગણ એ છે કે વિસ્તાર પામતા શાળાના તંત્રની નિત્ય વધતી જતી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાને સારુ નિરીક્ષકોને તાલીમ આપવાની જોઈવણ કરવી જોઈએ. આમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે નિરીક્ષકમાં ઓછામાં ઓછી એટલી લાયકાત તો જોઈએ જ કે તેણે પાયારૂપ નિશાળના શિક્ષક તરીકે અધ્યાપન મંદિરને અભ્યાસક્રમ પૂરે કુર્ચો હોવો જોઈએ, અને તેની સાથે સફળતાપૂર્વક બણાવવાને ઓછામાં ઓછો બે વરસનો અનુભવ મેળવ્યો હોવો જોઈએ, અને નિરીક્ષણ તથા વહીવટના કામની ખાસ તાલીમ એક વરસ લગી લીધી હોવી જોઈએ. નિરીક્ષણ એટલે કેવળ નિશાળોની પરીક્ષાઓ લેવી ને શિક્ષકોના કામની મુકામી કરવી એટલે જ અર્થ ન થવો જોઈએ. એક ઓછા અનુભવવાળા અથવા ઓછી જુદિવાળા સાથીને તેના કામમાં બીજો વધારે મુન્નવાન સાથી જાતે સહકાર આપે છે ને મદદ કરે છે એવો નિરીક્ષણનો અર્થ થવો જોઈએ. નિરીક્ષકોમાં તો કેળવણીના પ્રયોગમાં આગેવાનો અને માર્ગદર્શકોના ભાગ ભજવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. શિક્ષકોને મદદરૂપ થાય એવાં માર્ગદર્શન અને આગેવાનોનાં વધારે અગત્યનાં કર્તવ્યો નિરીક્ષકો પાર પાડી શકે તેને સારુ તેમને માથે વહીવટના અને રોજરોજની ધરડના કામનો અનિવાર્ય જોગને જોટલો દબવો રાખી શકાય તેટલો રાખવો જોઈએ. તેથી પૂરતી સંખ્યામાં નિરીક્ષકો રાખવા જોઈએ, ને નિરીક્ષણના નિવ્વડાઓ પહોંચી ન શકાય એટલા મોટા ન હોવા જોઈએ. આને લીધે ખરચમાં વધારો તો થશે જ, પણ આ બાબતમાં કરકસર કરવી એ અયોગ્ય કરકસર થશે.

ખ. પરીક્ષા

આપણા દેશમાં આસતી પરીક્ષાની પદ્ધતિ કેળવણીને સાચરૂપ નીવડી છે. પરીક્ષાની ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં તેને હદ જહારતું સ્થાન આપી દેવાથી કેળવણીની ખરાબ પદ્ધતિ વધુ ખરાબ બની છે. પરીક્ષાઓથી વ્યક્તિગત વિધાર્થીઓ અથવા તો નિશાળોના કામનું માપ નીકળતું નથી, અથવા નીકળતું હોય તોય પૂરું નીકળતું નથી. પરીક્ષાઓ જે ઉદ્દેશથી લેવામાં આવે છે તેને સારુ તે અધૂરી છે; વિશ્વાસપાત્ર નથી, ને કરા ચોક્કસ ધોરણે વિના તથા મનસ્વીપણે લેવાય છે. સામાન્ય રાષ્ટ્રીય કેળવણીની જે પદ્ધતિ અમે સૂચવીએ છીએ તે પરીક્ષાઓની ખૂરી અસરથી મુક્ત રહે એવી કાળજી અમે રાખીશું.

અમુક નિયત કરેલા ગાળામાં નિશાળોના કામ પર વહીવટી અંકુશ રાખ્યો હોય, અને શિક્ષણ સંમિતિના નિરીક્ષકો વિધાર્થીઓના અમુક અમુક બીજોલા સમૂહોને નમૂનારૂપે લઈને તેમની આવડતનું માપ કાઢે, તો તેથી પરીક્ષાઓની ગરજ સરી શકે. અભ્યાસક્રમના ફેરફાર માટે જવાબદાર

જે નિષ્ણુતો, રાખવાની બધામણુ અમે પાછળ કરી છે તે નિષ્ણુતોની સાથે પૂરી સલાહમસલાત કરીને આવી કસણીઓ કરવી જોઈએ. એ કસણીઓ એટલો લાંબી હોવી જોઈએ કે તેમાં અવ્યાસના બધા વિષયોની પરીક્ષા લઈ શકાય; અને તેનું રૂપ એવું હોવું જોઈએ કે પરીક્ષાના ગુણુ કંઈક ચોક્કસ ધોરણે અપાય અને એ ગુણુ મૂકવામાં પરીક્ષકનું મનસ્વીપણું ન આવી શકે.

આવી નમૂનારૂપ કસણીની પ્રથા દાખલ કરવાથી નિશાળની પદ્ધતિ સતેજ બનશે, અને નિશાળના હેલ્થ વરસના બહુતરના વખતમાં જોાણમાં જોાણું છ અઢવાડિયોના વધારે થશે. અત્યારે તો એ સમય સામાન્ય રીતે પરીક્ષાઓરૂપી અગ્નિપ્રવેશના પહેલા 'નોટ્સ'ની અને 'પુનરાવર્તનો'ની જોખણપટ્ટી કરવામાં ખરબાદ થાય છે. આ સમયનો ઉપયોગ હવે વિદ્યાર્થીઓએ પાયારૂપ ઉદ્યોગમાં કેટલી કુશળતા પ્રાપ્ત કરી છે તેનો કસ, ચોક્કસ અઢવાડિયાં લગી કાગ કરાવીને કાલવામાં જાય; એ કસ કેટલો વખત આશે એ દરેક વિદ્યાર્થીને વિષે જુદુંજુદું નક્કી થવું જોઈએ. તે ઉપરાંત નિશાળ જે ગ્રામસમાજની સેવા કરતી હોય તે સમાજની સુધારણા માટે યથારે ખંત અને એકાગ્રતાથી કામ કરવામાં પણ આ સમયનો ઉપયોગ કરી શકાય.

વિદ્યાર્થીને ઉપજા ધોરણમાં મગવતો કે નહીં એ વિદ્યાર્થીના કામની કાળજીપૂર્વક રાખેલી નોંધને આધારે કેવળ નિશાળનો શિક્ષકવર્ગ જ નક્કો કરે. કેળવણીના આખા તંત્રમાં શિક્ષણનું અમુક ધારેનું ધોરણ સત્યવાર્ધ રહે એને સારુ પ્રાંતની સરકારી શિક્ષણ સમિતિએ દર વરસે જુદાજુદા વિભાગોની નિશાળોનાં દરેક ધોરણમાંથી નમૂનારૂપ અમુક વિદ્યાર્થીઓ લઈને તેમની પરીક્ષા લેવી જોઈએ. અને ત્યાંજથી, વિદ્યાર્થીઓની પાસે એકના એક ધોરણનું કે તેના એટલા બાગવું બહુતર ફરીવાર ન કરાવવું જોઈએ. ધણું બાળકો 'નાપાસ' થાય તો શિક્ષકના કામની બાળ રાખવી જોઈએ. કોઈ નિશાળનાં ધણું બાળકો નાપાસ થાય તો એ નિશાળના વહીવટની તપાસ થવી જોઈએ. અને જે નિશાળના આખા તંત્રમાં ધણું બાળકો નાપાસ થાય તો એનો અર્થ એ થયો કે અભ્યાસકર્મમાં અને જુદાંજુદાં ધોરણો માટે કરાવેલા બહુતરના ક્રમમાં જ કંઈક હોય છે. એ હોય દર કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ પાસે એકના એક ધોરણનું બહુતર ફરી કરાવવું એ બાગ્યે જ જરાય યોગ્ય ગણાય.

વિભાગ ૫: વહીવટ

૧. ઉપર (વિભાગ ૨ માં) અમે કેળવણીનાં જે ધ્યેયો યલુંવ્યાં છે તેમાં વિદ્યાર્થીઓ સાત વરસ સુધી નિશાળમાં રહે એ આવશ્યક માન્યું છે. કાળજીપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી અમે એ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે કેળવણી ફરજિયાત કરવાને માટે પૂરાં સાત વરસની ઉંમર યોગ્ય ગણાયો. પાયારૂપ કેળવણી સહુને માટે એક જ હોવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતરૂપે અમે સ્વીકારીએ છીએ, તેથી અમારી બધામણુ એ છે કે સાત અને યાદ વરસની વચ્ચેનાં છોકરાછોકરીઓને સારુ કેળવણી મફત અને ફરજિયાત હોવી જોઈએ પણ એક છૂટ રાખી શકાય કે છોકરીઓને બાર વરસ પૂરાં થયે ઉઠાડી લેવાની તેમનાં માઆપોની મરજી હોય તો તેઓ તેમ કરી શકે.

અમે સમજીએ છીએ કે ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવા માટે પૂરાં સાત વરસની ઉંમર કરાવીને અમે બાળકની નિર્દોષીતા એક અતિ અગત્યનો ભાગ છોડી દીધો છે, એ સમયમાં અત્યારે બાળકોનું જીવન ગામડાંનાં ગરીબ ઘરોના અંધકારા અશિક્ષિત ને બેદરકાર માઆપોની સંભાળ નીચે, ધણાય છે. નજી અને સાત વરસ વચ્ચેની ઉંમરનાં બાળકો માટે રાજ્ય તરફથી કે રાજ્યનાં આશ્રય

નીચે ચાલતી શાળા પહેલાંની કેળવણીની કંઈક વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ એવો અમારો બહુ દૃઢ અભિપ્રાય છે. વસ્તુસ્થિતિની યથાર્થતા-ખાસ કરીને આર્થિક મુશીબત-નું દુઃખદ ભાન અગતે આ બલામણુ કરતાં રોકે છે. છતાં અમારી એવી તીવ્ર ધ્વજા તો છે જ કે આ બાબતમાં રાજ્યે પોતાની હેવટની જવાબદારી વિશે દુર્લક્ષ કરવું ઘટવું નથી. અમને વિશ્વાસ છે કે અહીં સૂચવેલી ધરના જીવન સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી, પાયારૂપ કેળવણીની યોજના જે દેશમાં પાંખી જડ ધાયે તો બાળકને અત્યારે નિશાળે જવા પહેલાંની ઉંમરમાં ધરમાં જે શિક્ષણ મળે છે તેના કરતાં સારું શિક્ષણ મળવામાં ઘણી મદદ થશે. પ્રૌઢ શિક્ષણના કાર્યમાં પણ એ ઘણી મદદ કરશે અને એ પ્રશ્ન પણ આપણે વહેલી તકે કરીને ઉપાડી લેવો જ પડવાનો છે.

૩. અભ્યાસક્રમના જુદાજુદા ભાગો પૂરા કરવાને કેટલો સમય જોઈએ એનો આંક કાઢવાનો પ્રયત્ન અમે કર્યો છે. અમને લાગે છે કે સમયની નીચે પ્રમાણેની વહેંચણી ઠીક થશે.

પાયારૂપ ઉદ્યોગ	૩ કલાક ૨૦ મિનિટ
સંગીત, આલેખન, અકગણિત	૪૦ "
જન્મભાષા	૪૦ "
સામાજિક વિષયો અને વિજ્ઞાન	૩૦ "
બાયામ	૧૦ "
રમ્મ	૧૦ "

૫ કલાક ૩૦ મિનિટ

આ અંદાજ બાંધવામાં અમે કાંતણુવણુદનો ઉદ્યોગ પાયારૂપ ગણ્યો છે, જુદાજુદા ઉદ્યોગમાં સમયની વહેંચણી જુદીજુદી હોય, પણ પાયારૂપ ઉદ્યોગને ઉપલા અંદાજમાં બતાવ્યો છે એથી વધારે સમય કદી ન આપવો જોઈએ.

અપેક્ષા એવી છે કે નિશાળ વરસમાં ૨૮૮ દિવસ મહિનાના સરાસરી ૨૪ દિવસ લેખે કામ કરશે.

૪. વિદ્યાર્થીઓની અભિરુચિ જુદીજુદી હોય એ ધ્યાનમાં રાખીને અમે બલામણુ કરીએ છીએ કે ઓછામાં ઓછાં નિશાળના અભ્યાસક્રમનાં છેલ્લાં બે વરસ દરમિયાન ઉદ્યોગોની વિવિધતા હોવી જોઈએ.

૫. અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે દરેક નિશાળની જોડે નિશાળનો બગીચો ને રમતનું મેદાન થાય એટલો જમીનનો ટુકડો જોડેલો હોવો જોઈએ.

૬. સંશોધનો પરથી એમ સિદ્ધ થયું છે કે બાળકના શરીરને પૂરતું પોષણ ન મળે તેને અને તે નિશાળના અભ્યાસમાં પાછળ રહે તેને બહુ નિષ્ક્રિય સંબંધ છે. ગામડાંનાં લગભગ બધાં જ બાળકોને પૂરતું પોષણ નથી મળતું એનો વિચાર કરીને અમે બલામણુ કરીએ છીએ કે નિશાળના વખત દરમિયાન સર્વ બાળકોને નાનો આપીને એ ખાખી દૂર કરવાનો પૂરેપૂરો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અમને વિશ્વાસ છે કે આ કામને સારુ થનાર ખરચ પૂરો કરવાને રાજ્ય પ્રજા પાસેથી પૂરતો સહકાર મેળવી શકશે.

૭. શિક્ષકોના પગારની બાબતમાં અમે ગાંધીજીની સૂચના સાથે સંગત છીએ કે “એ પગાર બની શકે તો રૂ. ૨૫ હોવો જોઈએ, ને રૂ. ૨૦ થી ઓછો તો કદી ન જ હોય.” પણ અમે એમ પણ કહીએ છીએ કે નિશાળનાં ઉપલાં ધોરણોને ભણાવવા માટે વધારે ઊંચા શિક્ષણવાળા કેટલાક શિક્ષકો રાખવાની જરૂર પડે, અને તેમને માટે કંઈક વધારે પગાર રાખવો પડે.

૮. અમારી ભક્ષમણ એ છે કે આ પ્રયોગમાં પહેલાં બે કે ત્રણ વરસ દરમિયાન ખાસ તાલીમ પ્રાપ્તિ ને સમર્થ શિક્ષકો—વધારે પગાર આપવો પડે તો આપીને પણ—રોકવા જોઈએ. જેથી અમુક પસંદ કરેલી નિશાળોમાં તેઓ આ અભ્યાસક્રમની આવશ્યક વિગતો ને તેનું શાસ્ત્ર તથા શિક્ષણ આપવાની નથી રીતો તૈયાર કરે. આ આરંભકાળની સ્થિતિમાંથી સફળતાપૂર્વક પાર જતરી જવાય તે પછી, આ યોજના પ્રમાણેનાં ત્રણ વરસના અભ્યાસક્રમવાળાં અધ્યાપન મંદિરોમાં તાલીમ પ્રાપ્તિ સામાન્ય શિક્ષકો એ કામ સંતોષકારક રીતે આગળ ચલાવી શકશે.

૯. અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે કોઈ પણ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની સરાસરી સંખ્યા ત્રીસથી વધુ ન હોવી જોઈએ. સંખ્યા એથી મોટી હોય તો શિક્ષક એનાં બારે ને જવાબદારીઓ કર્તવ્યો કુશળતાથી પાર પાડી નહીં શકે.

૧૦. શિક્ષકોની પસંદગી કરવામાં નિશાળ જે જગ્યાએ હોય ત્યાંના સ્થાનિક માણસોને પસંદગી આપવી જોઈએ.

૧૧. સ્ત્રીઓને આ ધંધામાં જોડવાનું ઉત્તેજન આપવાને સારુ, તેમને શિક્ષિકાઓ તરીકેની તાલીમ આપવાની જોગવાઈ કરવાના ખાસ પ્રયાસો થવા જોઈએ.

૧૨. અધ્યાપન મંદિરની તાલીમને માટે સુયોગ્ય ઉમેદવારો પસંદ કરવાના સવાસનો કાળજીપૂર્વક અને સમર્થ માણસો પાસે વિચાર કરાવવો જોઈએ, અને પસંદગીની કંઈક વિશ્વાસપાત્ર રીત યોજવી જોઈએ. અમારી પાકી ખાતરી છે કે આ કંઈ સવાસનો નિવેડો નહીં આવે તો આ યોજના સફળ થવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો છે. અધ્યાપનનું કામ કરવાને સારુ ખાસ સામાજિક અને નૈતિક વૃત્તિઓ અને શુણ્ણી જરૂર રહે છે, અને આ ધંધામાં આવવા તૈયાર થનાર દરેક જણ એને માટે લાયક છે એમ માની લેવું એ યોગ્ય નથી. તેથી આપણે શિક્ષકોની પસંદગી બહુ કાળજી અને અગમચેતીથી કરવી જોઈએ, અને માનસરાજીઓની પરિભાષામાં કહીએ તો જે માણસો ‘સામાજિક વૃત્તિવાળા’ હોય તેવાને જ પસંદગી આપવી જોઈએ.

૧૩. અમારી સૂચના છે કે અધ્યાપન મંદિરોની સાથે છાત્રાલયો જોડેલાં હોવાં જોઈએ, એ છાત્રાલયો સર્વ કોમો અને ધર્મોના માણસોને માટે ખુલ્લાં હોય, અને તેમાં આત્મકેન્દ્રના ને સહયોજનને લગતા પ્રતિબંધો કે નિયંત્રે ન હોય.

૧૪. આ સંસ્થાઓમાં નિજીયત કારીગરોને ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવાને સારુ રોકવા જોઈએ. પ્રાચીન નિશાળોના શિક્ષકોને ઉદ્યોગશિક્ષણની બાબતમાં મદદ કરવા, અને વિદ્યાર્થીઓએ પેદા કરેલો માલ બજારમાં વેચાઈ શકે તેવો બનાવવા સારુ તેમાં જે સફાઈ આણવી પડે તે આણવા સારુ, જરૂર પડે તો, સ્થાનિક કારીગરોને પણ રોકવા જોઈએ.

૧૫. શિક્ષકોની કુશળતા જળવાઈ રહે ને તેમાં સુધારો થાય એટલા સારુ ટ્રેઇનિંગ કોલેજોમાં ને ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલો (અધ્યાપન મંદિર)માં મોટા પ્રમાણમાં 'વિકેશર કોર્સ' (ટૂંક અભ્યાસક્રમો) ધારેધીરે ગોઠવવા જોઈએ. એવા અભ્યાસક્રમો અનેક પ્રકારના—સાંસ્કૃતિક, ધર્મને લગતા તેમજ ઉદ્યોગને લગતા હોવા જોઈએ.

૧૬. દરેક અધ્યાપન મંદિરની સાથે પ્રયોગની નિશાળો હોવી જોઈએ, જેમાં બાળકોને શીખવતાં શીખવતાં અધ્યાપન મંદિરના શિક્ષકોને તાલીમ મળે. એ નિશાળો પ્રયોગશાળારૂપ રહે ને એમાં શિક્ષણની નવી પદ્ધતિઓ અજમાવવા ને ખરીદવા. આ નિશાળોમાં ખાસ તાલીમ પામેલા શિક્ષકો કામ કરતા હોય. એ નિશાળો એમના લતા માટે આદર્શરૂપ થઈ પડવી જોઈએ, અને બીજી નિશાળોના શિક્ષકોને એનું કામકાજ, શિક્ષણસામગ્રી ને શિક્ષણપદ્ધતિ જોવાની તેક અપાવી જોઈએ.

૧૭. અભ્યાસક્રમમાં હાથઉદ્યોગોના સમાવેશ, અભ્યાસક્રમના વિષયોનું સંકલન અને અનુસંધાન, છવન સાથેના શિક્ષણોના ગાઢ સંબંધ, ક્રિયા વાટે શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ, દરેક વ્યક્તિને પોતાની મેળે નવું નવું શોધી તે અજમાવી જોવાની છૂટ, અને સામાજિક જવાબદારીની બાવના, એ આ નિવેદનમાં સૂચવેલી નવી ચોજનાનાં મુખ્ય અંગો છે. શિક્ષકોને અને વિદ્યાર્થીઓને—પણ, મુખ્યત્વે શિક્ષકોને—આપણા ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં મદદગાર થઈ પડે એવાં પુસ્તકો અને સાધનસામગ્રી પૂરી પાડ્યા વિના ઉપર જણાવેલી સર્વ વસ્તુઓની સિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી. બાળકોને શીખવતાં વાપરવાની સાધનસામગ્રી, શિક્ષકો માટેનાં પુસ્તકો, અને સંકલિત કાર્યક્રમના આવશ્યક કાર્યક્રમો તૈયાર થાય એ આવશ્યક છે. નવી બાવનાથી ભરેલાં એવાં તદ્દન નવાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ આવશ્યક છે. દરેક પ્રાંતની સરકારી શિક્ષણસમિતિ, અને મધ્યવર્તી અખિલ ભારત રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મંદિર—જેની સ્થાપના માટે અમે નીચે લક્ષ્યમણ કરેલી છે—તે આ બાબતમાં કીમતી મદદ આપી શકશે. જે પ્રાંતો આ નવી જાતની નિશાળો કાઢવા માગતા હોય તેમણે આ આવશ્યક પાઠ્ય પુસ્તકો તેમજ સાધનસામગ્રી તૈયાર કરવા માટેનું જરૂરી તંત્ર વહેલામાં વહેણું સ્થાપવું જોઈએ.

૧૮. પરીક્ષાઓ વિષેના વિભાગમાં અમે કહ્યું છે કે નિશાળોના કામની પદ્ધતિસર • કસોટી કરવી એ દરેક પ્રાંતમાં કેળવણી ખાતાના અધિકારી વર્ગનું એક અગત્યનું કામ હોવું જોઈએ. અમારી લક્ષ્યમણ છે કે દરેક પ્રાંતમાં સરકારી શિક્ષણસમિતિએ શિક્ષણના કામને અંગે કુશળ નિષ્ણાત કેળવણીકારોને રોકવા જોઈએ. આ કેળવણીકારો નિશાળના અભ્યાસક્રમનું લોકોના ખરેખરા છવનની સાથે અનુસંધાન કેમ કરાય એને માટે રાષ્ટ્રીય પ્રયોગો ચલાવે, અને નવી શિક્ષણપદ્ધતિઓ કેમ ચલાવવી એ બાબતમાં શિક્ષકોને ગાઈદર્શન કરે. તેમણે શિક્ષણની પ્રગતિશીલ પદ્ધતિઓ અજમાવી જોવી જોઈએ, આ દેશમાં તેમજ બીજે અજમાવેલા શિક્ષણના સર્જન પ્રયોગોની માહિતી શિક્ષકોને આપતા રહેવું જોઈએ, અને શિક્ષકોને તથા નિરીક્ષકોને રસ્તા બતાવવો જોઈએ.

૧૯. અમારી લક્ષ્યમણ એવી છે કે આ સરકારી સમિતિઓ ઉપરાંત હિંદી કેળવણીની એક સ્વતંત્ર બિનસરકારી મધ્યવર્તી સંસ્થા હોવી જોઈએ. તેને ગાયે વહીવટની કાઈ જાનની જવાબદારી ન હોય, અને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેમજ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં અયગમ્ય એવા માણસો એ સંસ્થામાં હોવા જોઈએ. એ સંસ્થાના ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે હોવા જોઈએ:

૧. કેળવણીની નીતિ અને પદ્ધતિને લગતી બાબતોમાં સલાહકર મંથન તરીકે કામ કરવું.

૨. હિંદુસ્તાનમાં તેમ જ પરદેશોમાં યદ્ય રહેલા કેળવણીની પ્રયાસોના મૂળમાં રહેલાં કલ્પનાઓ અને ધ્યેયોનો અભ્યાસ કરવો ને તેની ચર્ચા કરવી, અને આ વિષયમાં રસ ધરાવનાર સહુને એ અભ્યાસનાં પરિણામનો લાભ મળે એવી વ્યવસ્થા કરવી.

૩. હિંદુસ્તાનનાં બિનબિન પ્રાંતો તથા દેશી રાજ્યોના તેમ જ પરદેશોના કેળવણીના કામ વિષે માહિતી ભેગી કરવી અને તેના સંસર્ગમાં રહેવું.

૪. કેળવણીને લગતા પ્રશ્નોને વિષે સંશોધન કાર્ય કરાવવું.

૫. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારાઓ માટે જુદાજુદા વિષયો પર પુસ્તકો લખાવીને પ્રસિદ્ધ કરવાં ને એક માસિક પત્ર ચલાવવું.

૨૦ એ જાણીતી વાત છે કે આ દેશમાં પ્રજાની સેવા કરનારાં ખાતાંઓ, જેમણે દેશના ભાવિ પ્રજાજનોના હિત માટે જહોમત ઉઠાવવી જોઈએ, તેમની વચ્ચે કશું અનુસંધાન નથી. અમારી બક્ષામણુ એ છે કે કેળવણી ખાતાને એવી રીતિમાં મૂકવું જોઈએ કે શાળાઓમાં નીરોગી, સુખી ને કુશળ સમાજ તૈયાર કરવામાં એ ખાતું રાજ્યનાં બીજાં ખાતાંઓ [દા. ત. આરોગ્ય, ખેતી, જહોર બાંધકામ, સહકાર, સ્થાનિક સ્વરાજ] નો સહકાર મેળવી શકે.

ભારત જિંદગીના વીમામાં વધારેમાં વધારે લાભ આપે છે.

! જોછા પ્રીતિયમના દર

ચોગ્ય જોનસ

વીમાની અવધિમાં વધારો

પોલિસી રદ ન થાય તેની યોજના

કાયમી અસહિતના લાભ

અકસ્માતથી મૃત્યુ થતાં બેવડી રકમ

એના કારોબારના આંકડા કરોડો રૂપિયા સુધી પહોંચી ગયા છે.

ભારત

ઈન્શ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ, લાહોર

— મુંબઈ ઇલાકામાં ત્રણ શાખા —

લક્ષ્મી રોડ

કલુપીઠ

એલિફન્ટા સર્કલ

પૂના

સૂરત

મુંબઈ, ૧

જ્ઞાન ફેરિક હરપાર્ટ ઈ. સ. ૧૭૭૬ માં જન્મે હતા. બચપણથી જ તેનામાં ભૂવિષ્યની તત્ત્વવેત્તા અને મહાન કેળવણીકાર થવાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં કારણ કે તેનું વાતાવરણ જ સંસ્કૃત હતું. તેના પિતામહ તેના પતન ઓડનબર્ગની શાળામાં અધ્યક્ષ હતા. તેના પિતા, અગ્રગણ્ય ધારાશાસ્ત્રી, અને વડી અદ્યક્ષના ન્યાયાધીશ હતા. આ ઉપરાંત સૌથી અગત્યની વસ્તુ તો તેનામાં રેડાયેલા તેની માતાના સંસ્કાર હતા. પોતાના બાળકને થોડુંધણું શિક્ષણ તો તેણે ઘેર જ આપેલું. ગ્રીક ભાષા, ગણિત, વગેરેનું પ્રાથમિક જ્ઞાન હરપાર્ટને માતાના શિક્ષણથી મળ્યું. આ બધાની અસર એ ધર્મ, કે હરપાર્ટ ન્યારે શાળામાં હતો, ત્યારથી જ ‘બહુવિધ રસતત્ત્વિ’ લખાવવા મંડ્યો હતો. અહીંથી જ તેણે આરિથ્મ, નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, વગેરે વિષયો ઉપર નિબંધો વગેરે લખવાનું શરૂ કર્યું હતું.

‘તેની વિદ્યાપીઠની કારકિર્દીમાં તેના ઉપર મહાન તત્ત્વવેત્તા ‘Fichte’ ની પ્રેરણાની સુંદર અસર ધર્મ. ‘જેના’ ની વિદ્યાપીઠ એ વખતે સારી પ્રગતિ પામી હતી. સ્નાતક થયા પહેલાં હરપાર્ટ વિદ્યાપીઠ છોડી એને સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં એક તાલુકાના ગવર્નરનાં ત્રણ બાળકોના શિક્ષક તરીકે રહ્યો. ઈ. સ. ૧૭૯૭-૯૯ દરમિયાન, તેને શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળ્યો. તેના શિષ્યોની પ્રગતિની નોંધ તેને બાળકોના પિતાને દર એ મહિને આપવી પડતી. આ નોંધમાં તેના ભવિષ્યના સિદ્ધાંતોનાં મૂળ જણાઈ આવે છે.

ન્યારે તે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં હતો, ત્યારે પેરોલોઝીને તે મળ્યો. તેનાથી આકર્ષાઈને તેણે બર્ગેડોર્ફમાં પેરોલોઝીની શાળામાં મુદ્દાકાત લીધી અને પેરોલોઝીના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કર્યો. પછીના બે વર્ષના સમયમાં આ રીસ મુદ્દારકના સિદ્ધાંતોને હરપાર્ટ વધારે શાસ્ત્રીય બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા અને તેને લગતા લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા. પેરોલોઝીએ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અનુસાર શિક્ષણ આપાવું જોઈએ એમ જાહેર કર્યું હતું. હરપાર્ટે તેને પ્રત્યક્ષ આચરણમાં મૂકી બતાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ થી ૧૮૦૯ સુધી હરપાર્ટ ગોટ્ટિન્ગનની વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે રહ્યો. અહીં તેણે શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષે ઉંડું મનન કરી તેના સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો. તેણે જાહેર કર્યું કે કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય અને કર્તવ્ય, જગતની નૈતિક સ્વરૂપમાં ઝાંખી કરાવવી એ છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૯ માં ફૂનીગસબર્ગમાં મહાન તત્ત્વવેત્તા કેન્ટ [Kant] પછી ખાલી પડેલી અધ્યાપકની જગા હરપાર્ટને મળી. અહીં તેણે શિક્ષણ માટે પ્રયોગશાળા ઉઘાડી. અને શિક્ષણશાસ્ત્રના અધ્યાપનની સંસ્થા સ્થાપી. તેની વિદ્યાપીઠમાંથી શિક્ષણ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ પ્રશિયામાં મુખ્યશિક્ષક, વિદ્યાધિકારીઓ વગેરે તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવતા હતા.

હરપાર્ટનાં માનસશાસ્ત્ર ઉપરનાં લખાણો અને વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકોએ જૂની ધરેડને ‘ઝાંખેડી નાખવામાં મોટો ભાગ ભજવ્યો.

તેના સિદ્ધાંતોની ટૂંક તારવણી નીચે પ્રમાણે કાઢી શકાય :

બાળકનો આત્મા જન્મથી તદ્દન અસિદ્ધ જ હોય છે. ફક્ત તેનામાં બહારના વાતાવરણ સાથે જ્ઞાનતંતુઓની મદદથી પરિચય અને સંબંધ બાંધવાની વૃત્તિ હોય છે. આ સહચારથી જ મન ઉપર પ્રાથમિક સંસ્કાર પડે છે, માનસ કેળવાય છે, ઈન્દ્રિય અનુભવોના સંસ્કારોની આંતરક્રિયાઓ પછી વસ્તુનો ખ્યાલ બાંધાય છે અને આ જાતના ધણા સંસ્કારોના ધર્મણુ પછી તેમાંથી તર્ક અને નિદાન કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે. બાળકના મન ઉપર સંસ્કાર પાડનાર બે મોટી શક્તિઓ છે : (૧) અનુભવ-એટલે કુદરત સાથેનો સંસર્ગ; (૨) સહચાર-સમાજ સાથેનો સંસર્ગ. આ બે મોટાં બળની અસર બાળકના મન ઉપર તેના સર્વતોમુખી વિકાસ માટે શ્રેષ્ઠ રીતે થાય તે શિક્ષકે જોવાનું છે.

શિક્ષણશાસ્ત્રને અગત્યના એવા બે સિદ્ધિઓ આપણે તારવી શકીએ.

૧. બહારના જ્ઞાનને પોતાની સાથે એકરૂપ બનાવવાની બાળકના મનની શક્તિ.

૨. બાળકનો માનસિક વિકાસ અને ચારિત્ર્યનો વિકાસ સાધવામાં શિક્ષણ એક અગત્યનું અંગ છે. કારણ કે શિક્ષણ શ્રેષ્ઠ સંસ્કારોની પસંદગી કરે છે. અને તેમાંથી ઉચ્ચ માનસિક વૃત્તિઓ ઉપજાવવા માટે શ્રેષ્ઠ અને સરળ પ્રયાગ બતાવે છે.

હરબાર્ટના શિક્ષણસિદ્ધાંતો મનના સમિશ્રણ કરવાના કર્તવ્ય ઉપર અવલંબે છે. મનના પ્રાથમિક સંસ્કારો-અને તેના પર બહારના નવા અનુભવજન્ય સંસ્કારો વડે ઉદ્ભવના વિચારોનું માનસિક સમિશ્રણ એનું નામ Apperception. હરબાર્ટના બધા સિદ્ધાંતો આ મૂળ છે.

આ ઉપરાંત હરબાર્ટ એમ માનતો હતો કે બાળકનું શિક્ષણ માનવજાતના વિકાસક્રમ અનુસાર અપાણું જોઈએ કારણ કે બાળકના વિકાસમાં સામ્ય છે, અભ્યાસક્રમમાં બધા વિષયોની એકતા અને પરસ્પર સંબંધ જળવાવો જોઈએ.

શિક્ષણની આણુ સામાન્ય પ્રયાગ તેણે ચર કરી. તેનાં પ્રસિદ્ધ પાંચ પગથિયાં [Five steps] સર્વને જાણીતાં છે. બાળકના મનની કર્તવ્ય દિશા, શક્તિ, અને સહજ વિકાસ ઉપર આ ક્રમ રચવામાં આવ્યો છે. નહિ કે અભ્યાસક્રમની ખાસિયત ઉપર. હરબાર્ટના શિષ્ય ઝોહેરે તેમાં સુધારાવધારા કરી તેને શિક્ષણ પ્રયાગમાં અપનાવ્યાં. ૧. જૂથિકા, ૨. વસ્તુનિરૂપણ, ૩. સંયોજન, ૪. સિદ્ધાંત અથવા સત્ય, ૫. ઉપયોગિતતા. આ ક્રમ ફક્ત ખર્જદારીક જ છે, ખર્ચક નહિ. હરબાર્ટની આ પ્રયાગ આપણી પાઠ્યપોષામાં ૩૯ થવાં ન જોઈએ, કે જેનાથી શિક્ષણ કૃત્રિમ બની જાય.

લગભગ પાંચ સદી ફ્રાન્સિઝનમાં નોકરી કર્યા પછી મોટીજનમાં અધ્યાપકની જગ્યા તેણે સ્વીકારી. અહીં તેના જીવનનાં છેલ્લાં આઠ વર્ષ પસાર થયાં. ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં તેણે 'Outlines of Pedagogics' નામનું પુસ્તક લખ્યું. એ પછી ઈ. સ. ૧૮૪૧ માં તેના ઉપર વધારે વિવેચનપૂર્ણ બીજું પ્રકાશન તેણે કર્યું. આ તેનું છેલ્લું પ્રકાશન હતું. કારણ કે થોડા સમય પછી હરબાર્ટ તેની કાર્તિના શિખર પર પહોંચીને મરણ પામ્યો.

હરબાર્ટના વિચારોની શિક્ષણશૈલી અને વર્ગનિયમને લગતા પ્રશ્નો ઉપર ખાસ અસર યદ્ય તેણે તેની પ્રયાગ નીચેના શબ્દોમાં ટૂંકમાં સમજાવી છે. "શિક્ષણ સંસ્કૃત વિચારોનું વર્તુળ બનશે, અને કેળવણી ચારિત્ર્ય ધરશે. બીજાની અગત્ય પ્રથમ સિવાય કંઈ નથી. આમાં જ મારી શિક્ષણશૈલીનો અને શાસ્ત્રનો સાર સમાયો છે."

શાળાની

વ્યવસ્થાપક સમિતિ*

રા. પિપ્રાસુ

દરેક રાષ્ટ્રના વિકાસનો આધાર મુખ્યત્વે તેની કેળવણી પર રહેલો છે. એ જોતાં દરેક પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી તેની રાજસત્તાના હાથમાં હોવી ધટે. પણ સંભવ છે કે આ વિગત સર્વમાન્ય ન હોય. કેમકે તરત જ કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે. શુદ્ધ પ્રજાની કેળવણીનું શું? શુદ્ધ પ્રજાની કેળવણીની જવાબદારી પરદેશી સરકાર માથે લે ખરી? કદાચ માથે લે એમ માની લઈએ તો પણ શું તે જવાબદારી પ્રગૃહીતકારી નીવડે ખરી? આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરો ગોતવા જવા પડે એમ નથી. આપણી કેળવણીનો ઇતિહાસ એ ઉત્તરો આપે છે. શુદ્ધ દેશની પ્રજાની કેળવણીનો ઇતિહાસ કેવો હોય? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર જોળવા માટે આપણે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓના સંચાલન પ્રતિ નજર કરવી પડશે. રાજસત્તા શિક્ષણની જવાબદારી પોતાને શિર ન લે એટલે પ્રજાએ પોતે કંઈક માર્ગો તો શોધવા રહ્યા. પરિણામે આપણા દેશમાં થોડી સરકારી સંસ્થાઓ બાદ કરતાં મોટે ભાગે અર્ધ સરકારી કે ખાનગી સંસ્થાઓ છે ને એવી સંસ્થાઓ ક્યાં તો ઉદ્યોગો પર કે ક્યાં તો કોઈ મોટી પૈસાદાર વ્યક્તિઓની સંભાવત પર નભે છે. એવી દરેક સંસ્થાને વહીવટ કરવા માટે વ્યવસ્થાપક સમિતિ નામનું એક તંત્ર હોય છે. એની ચૂંટણી, વરણી કે નિમણૂક તે તે સંસ્થાની સામાન્ય સભા પોતે નક્કી કરેલા નિયમેને આધારે કરે છે. આ સામાન્ય સભા સામાન્ય રીતે સંસ્થાને નાણાંની મદદ આપનારાઓની બનેલી હોય છે.

દરેક પ્રકારની સંસ્થાના યોગ્ય સંચાલન માટે એક વ્યવસ્થાપક સમિતિની હસ્તી આવશ્યક છે. તે મુજબ શિક્ષણ સંસ્થાના વહીવટને અંગે એક સમિતિનો અનિવાર્ય જરૂર છે. પછી બને એ સમિતિ તે સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિને નામે, કારોબારી સમિતિને નામે કે કાંઈવાહક સમિતિને નામે જોળખાતી હોય. આમ છતાં બીજી હરકોઈ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિ અને શિક્ષણસંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં મોટો તફાવત રહેલો છે. શિક્ષણસંસ્થાની સમિતિ બાવના અને વ્યવહારમાં ગતિકર હોવી જોઈએ. કેમકે શિક્ષણસંસ્થા તો જીવંત સંસ્થા છે.

પરંતુ કોણ જાણે ક્યાંથી તે આપણી શિક્ષણસંસ્થાની સમિતિના શિક્ષિત કે અશિક્ષિત સભ્યના મનમાં પણ સત્તા, હક ને હોદ્દાનાં અવિરત સ્વપ્નાં રમ્યા કરે છે. ને સાચે જ આપણા

શિક્ષણને લગતા વિષયોની મારી લેખમાળાને અંગે મેં વ્યવસ્થાપક સમિતિ વિષે છેવટે લખવાનું નક્કી તો રાખ્યું હતું જ. પણ પ્રસંગ મળતાં એ વિષે આટલું જલ્દી લખવું ઉચિત માની મેં આ લેખ લખ્યો છે. કું જે શાળાનો વિદ્યાર્થી હતો તે શાળાના મંડળને—“ધ યોગ્ય શિક્ષકોના સોસાયટી”ના—હું સભ્ય હોવાથી થોડા જ દિવસો ઉપર વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણી માટે મળેલી એ સોસાયટીની સામાન્ય સભામાં હાજર હતો. તે પ્રસંગે સોસાયટીના ધારાધોરણમાં ફેરફાર કરવાને લગતી પેદા સમિતિની બલામણી પણ તે સભાએ વિચારવાની હતી. એ સભાની કાર્યવાહીની સમાલોચના કરવાનું આ રથાન નથી, પણ સામાન્ય સભાના એ ત્રણ સભ્યોને બાદ કરતાં સારી ય સભાનું પ્રત્યાધાતી વલણ જોઈ મને ખૂબ દિવસોની યાદ એ સભા નૂતનશિક્ષણને લગતા વિચારોને સમજવા, સ્વીકારવા તૈયાર નથી ને પરિણામે તેણે પ્રત્યાધાતી, આપખૂદ અને સોળગી સદીની યાદ આપતું બધારણ પસાર કર્યું તે જોઈને જ વ્યવસ્થાપક સમિતિ કેવા અગત્યના વિષય પરત્વે આત્મારે જ લખવું ઉચિત લાગ્યું. —પિપ્રાસુ

દેશની શિક્ષણસંસ્થાઓનું એ એક મોટું દુર્ભાગ્ય છે. સત્તા, હક ને હોદ્દાનાં સ્વભાવે સેવનાર સભ્ય શિક્ષણસંસ્થાના હેતુઓ પરત્વે અનભિમત મણાય. શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્વાતંત્ર્યથી હોવી જોઈએ એવી પણ એક વિવાદાસ્પદ માન્યતા છે. એ સ્વાતંત્ર્યથી યર્ષા શકે તો તો રૂઢી વાત છે. પરંતુ આધુનિક સંજોગોમાં એ રિયલિટી નથી. એટલે શાળાના સંચાલકોને શિક્ષણ અને નાણાં બેંચ બેની જવાબદારી ઉઠાવવાની આવે તો અવસ્થા શિક્ષણનું કામ જગડે જ છે. ને આજે જ્યાં જનતા પોતે પોતાનાં બાળકોને શાળામાં મોકલ્યે જતી હોવા છતાં શાળાના શિક્ષકો પ્રત્યે સદ્ભાવ અને ગાનની નજરે જોતી નથી ત્યાં શિક્ષક સંસ્થાના નિભાવ માટે નાણાં બેંચો કરવા જનતા સામે ઊભો રહે એ રિયલિટી અસ્વીકર છે, સ્વર્ગની શિક્ષકને ગન વેદનાકર છે, અસહ્ય છે. આ સંજોગોમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિની ફરજ બે પ્રકારની છે; એક તો સંસ્થાની નાણાવિષયક રિયલિટીના સંભાળ લેવાની અને બીજી જગતના પ્રવાહને સમજી પોતાની સંસ્થાના શિક્ષકોને શિક્ષણને અંગે માર્ગદર્શક બનવાની. આ બંને ફરજો જોતાં શિક્ષણ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યની લાવકાતનો વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. આ ઉપરાંત એ ફરજો જોતાં ફક્ત યાચ છે કે સમિતિના સભ્ય બનવું એટલે પોતાનાં જ્ઞાન અને અનુભવ મક્કપણે સંસ્થા આગળ રજૂ કરવાં ને સેવાધર્મ અંગીકારવો.

x

દાન પર નભતી સંસ્થાઓ દાન આપનારાઓ—પેટ્રોન, લાઇફ મેમ્બર, વાર્ષિક સભ્યો, વગેરેની બનેલી હોય છે. આ સભ્યો વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણી કરે છે. એ ચૂંટણીને લગતાં જુદી જુદી સંસ્થાઓનાં ધારાધારણ તપાસીએ તો હજી આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં પોતાને રસ લેતા મનાવનારા એ સભ્યોનું માનસ સોળમી સદીના માનસની ઝાંખી કરાવે છે. આધુનિક વિચારપ્રવાહને સમજવાની, સ્વીકારવાની શક્તિ જ એમનામાં શોધી જઝની નથી. વ્યવસ્થાપક સમિતિની ચૂંટણીને અંગે કેમ કેંગ અને ન્યાતજાતના પ્રતિનિધિત્વને આજે તો ધડીભર પણ ન નભાવી શકાય. મોટી કમનસીબીની વાત તો એ છે કે પાંચસાત વર્ષ સુધી વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય તરીકે રહ્યા પછી મોટા ભાગનાં સભ્યોનું માનસ એટલું બધું પ્રત્યાધાતી બની જાય છે કે તેમની આગળ નવા વિચારને સ્થાન નથી; તેઓ સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર અને સહૃદયી વ્યક્તિને સહી શકતા નથી, ને તેવી વ્યક્તિઓને સમિતિમાંથી દૂર રાખવા માટે આપણે ખાધારણની જ સતત તરફેણમાં હોય છે. આ મનોદશાને અને શિક્ષણસંસ્થાના વિકાસને તો પૂર્વપશ્ચિમનાં છંદાં છે. આ મનોદશાની પાછળ સત્તાની ઝંખના છે, King maker બનવાની ભૂખ છે, સમિતિના બીજા સભ્યો અને તે સાથે શાળાના શિક્ષકો પોતાને સલામ ભરતા આવે એ જોવાની લાલસા છે. તો પછી કેણું કહી શકશે કે આવી મનોદશા ધરાવનાર વ્યક્તિ નવા વિચારને સમજવાને સતત પ્રયાસ કરશે, સહૃદયી અને સ્વતંત્ર વિચારની વ્યક્તિઓને સન્માનશે, શાળાના શિક્ષકો સમક્ષ નિરભિમાની માર્ગદર્શક તરીકે ઊભશે.

વ્યવસ્થાપક સમિતિની બે પ્રકારની ફરજો હોય છે તે આપણે જોઈએ. એ જોતાં કામની વહેંચણીના નિયમને આધારે સમિતિમાં બે વિભાગો હોવા જરૂરી છે. એક વિભાગના સભ્યો માત્ર શાળાના શિક્ષણને લગતા વિકાસ પરચે જ ધ્યાન આપે ને બીજા વિભાગના સભ્યો સંસ્થાની નાણાવિષયક વ્યવસ્થા રાખે. આ બીજા વિભાગમાં નાણાં બેંચો કરવાની અને સંસ્થાને સફર પાયા પર ચૂકવાની જોવામાં નેમ હોય તે સભ્ય તરીકે સહેજે શોખી ઊઠે. પછી ભલે એ શિક્ષિત ન હોય તેથી શું! પરંતુ પહેલા વિભાગમાં તો શાળાના આચાર્ય, મુખ્યશિક્ષક, હેડમાસ્ટર અને શિક્ષકોને

સમજી લઈ તેમને શિક્ષણને અંગે માર્ગદર્શક બનવાની જોવામાં તાકત હોય તે જ સભ્ય તરીકે બિન્ને. ને એ લાયકાત, શક્તિ કહેવાતા બધા જ બહેલાંઓમાં - શિક્ષિતોમાં હોય છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી. બીજું આજની ધણીખરી વ્યવસ્થાપક સમિતિના લાંબા સમયથી સભ્ય તરીકે રહેલા શિક્ષિતો પણ મોટે ભાગે તો પ્રત્યાઘાતી વલણ ધરાવનાર બની જાય છે. શિક્ષણમાં રૂસ લેતો, જગતના પ્રવાહને સમજવા મથન કરતો શિક્ષિત જ એ લાયકાત કે શક્તિ મોડોવહેલો ધરાવી શકે. આ જોતાં શિક્ષણસંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય થવામાં હોદ્દી ભોગવવાની કે આજુબાજુ ગણવાની ભાવના - લાલસાને જરાયે સ્થાન નથી. આધુનિક સમયમાં શિક્ષણસંસ્થાઓને શોભાના માંડીઆ જેવા લાગતા, ઉપરની કસોટીએ ન ચડે એવા સભ્યોનો જરૂર નથી. સેવાની વાતો સમય જતાં બૂલાર્થ જાય ને નવા વિચારો ગ્રંથણ કરવાની વૃત્તિ પણ શિથિલ થઈ જાય તો સભ્ય પાછો લાંબે ગાળે જરૂર પ્રત્યાઘાતી થવાનો. આ સ્થિતિ બિંબી ન થાય તે માટે કોઈ પણ સભ્ય એક પછી એક લાગલાગટ ત્રણ ચૂંટણીમાં ઉમેદવાર ન થઈ શકે એવો એક સામાન્ય નિયમ જરૂરી છે.

વ્યવસ્થાપક સમિતિના ઉપર્યુક્ત બંને વિભાગમાં શાળાના આચાર્યનું સ્થાન સભ્ય તરીકે હોય એ તો નિર્વિવાદ છે. શાળાના આચાર્યનો મારફતે જ એ બંને વિભાગો પોતાનાં કાર્યો સરજતાથી પાર પાડી શકે. શાળાની આંતરિક વ્યવસ્થા આચાર્ય જ કરવાની હોય છે એટલે તેમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિ ડગલે ને પગલે દખલગીરી ન કરી શકે. સમિતિનું કાર્ય તો સંસ્થાના હિત માટે આચાર્યનું કામ વધુ સરજ કરી આપવાનું છે. આચાર્યપદના મોજા માટે આકસ્મિક પ્રસંગે વિદ્યાર્થીઓ પરત્વે તેમજ બીજા સંચાલક - શિક્ષકો પરત્વે આચાર્ય સત્વર પગલાં લઈ શકે એવી સલામતીભરી સત્તા તેને સમિતિએ આપવી રહી. એ સાચું છે કે એવી સત્તાને ઉપયોગ તો ન છૂટકે જ થઈ શકે, એવી અસાધારણ સત્તાને ઉપયોગ તો અસાધારણ સંજોગોમાં જ થાય. પરંતુ આચાર્ય વિષે તો હવે પછી સ્વતંત્ર લેખમાં વિચારીશું. ટૂંકમાં બૂલવાની જરૂર નથી કે આચાર્ય પોતે આપખુદ ન બની બેસે તેની સંભાળ પણ સમિતિએ જ લેવી રહી.

હવે શાળાના શિક્ષકો પરત્વેના સમિતિના વલણનો મહત્વનો મુદ્દો રહે છે. આજે જનતા શિક્ષકો પરત્વે આદરભાવથી જોતી નથી. એ સ્થિતિમાં વ્યવસ્થાપક સમિતિના સભ્યોની ફરજ વધે છે. સમાજની દૃષ્ટિમાં શિક્ષકનો દરજ્જો વધે એ સ્થિતિ બિંબી કરવાનું કાર્ય સમિતિના સભ્યોનું છે. આજની ધણીખરી સમિતિના સભ્યો પણ શિક્ષકો પ્રત્યે સૌજન્યદષ્ટિથી જોતા નથી. ધણી ખરા સભ્યો તો શિક્ષકોને પણ ગિલમજૂરીની હરોળમાં ચૂકે છે. તેમનો નંજરમાં તો શાળાનો પટાવાળો પણ સંસ્થાનો નોકર ને શાળાનો શિક્ષક પણ સંસ્થાનો મોકર. સાચે જ આ સ્થિતિ દુઃસહ છે. સમિતિના સભ્યો આવી માન્યતા ધરાવે ત્યારે તો તેઓ શિક્ષણસંસ્થાની સમિતિના સભ્યો તરીકે રહેવાને નાલાયક મનાવા જોઈએ. સંસ્થાની સેવા કરવાની ભાવના જોડે શિક્ષકો પ્રત્યેનું આવું હલકટ વલણ અસંગત છે. આ બધું જોતાં શિક્ષણસંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિઓને અંગે ઝડપી પરિવર્તન થવાની જરૂર છે.

આપણી ગામડાંની પ્રાથમિક શાળાઓને વ્યવસ્થાપક સમિતિ જેવું નથી, પરંતુ એ બધી શાળાનું મુકાન જિલ્લાની ખોડના હાથમાં સરકારે સોંપેલું છે. એ જોતાં લોકલખોડના પ્રાથમિક શાળાને લગતા વહીવટ પરત્વેની વિચારણા તો જુદા જ લેખમાં કરીશું.

ચર્ચાવિભાગ

ડોક્ટર ઝકીર હુસેન સમિતિની

કેળવણીની પુનર્ઘટનાની યોજના ઉપર થોડાક વિચારો

આજે અપાતી કેળવણી લોડ મેકેલેએ અંગ્રેજોને હિન્દુસ્થાનનું રાજ્ય ચલાવવા માટે જોઈતા નીચલા દરજ્જાના નોકરો ઉત્પન્ન કરવાના ધ્યેયથી શરૂ કરેલી છે એ એક સત્ય અને પુરવાર થયેલી હકીકત છે. અને તેથી જ એમાં અનેક દુષ્ટો છે. પૂ. ગાંધીજી અસહકારના યુગમાં આજની કેળવણીને સેતાની કેળવણી કહેતા. આ કેળવણીની પુનર્ઘટના કરવાનો સમય આજે આવ્યો છે; અને તે કાર્ય વહેલામાં વહેલું ચાલુ તે જોવા પૂ. ગાંધીજી ખૂબ આતુર છે; અને આ યોજના પૂ. ગાંધીજીના વિચારો જાણ્યા પછીથી વિચારાયેલી છે. આટલી પ્રસ્તાવના પછી એ સમિતિની યોજનાના કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર મારા વિચારો રજૂ કરું છું.

૧. ધ્યેય

લેખ અને સામાજિકવાદને પરિણામે આજની દુનિયામાં અસતોષ અને વેરઝેર ખૂબ વધ્યાં છે. મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો શસ્ત્ર સરંજામ વધારવાની અને વિરોધી પક્ષનાં લાખો માથુસોને સહેલાઈથી થોડી વારમાં મારી નાખવાની નવી નવી તરકીબો વિચારવાની હરિફાઈમાં પડ્યાં છે. મૂઢીદાર અને મનુષ્યો વચ્ચે પણ સારો સંબંધ નથી જ. દુનિયામાં એક મોટી લડાઈ ફાટી નીકળવાનાં આ બધાં ચિહ્નો છે. આ પરિસ્થિતિમાં જગતમાં શાન્તિ સ્થપાય એવો માર્ગ તો જૂતકાળમાં પણ જે ભારતવર્ષે જગતને આધ્યાત્મિક સંદેશ આપ્યો હતો એ જ ભારતવર્ષના એક સંત ગાંધીજીના સંદેશમાં જ છે. વર્ગવિમુક્તિના નહિ પણ સર્વોદયની ઉદ્દત ભાવનાશાળી ચારિત્રવાન નરનારીઓનો સમાજ રચાય અને એ રીતે દુનિયામાં શાન્તિ સ્થપાય એમ પૂ. ગાંધીજી ઇચ્છે છે. અને એ ઉચ્ચ આદર્શ નજર સામે રાખી એ ધ્યેયની સિદ્ધિ થાય એવો સમાજ રચાય એવી કેળવણી આપવાના ધ્યેયથી આ યોજના વિચારાયેલી છે એ ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. મને લાગે છે કે આ યોજનાનું આ ધ્યેય તો આખી દુનિયાના શાન્તિ ચાહનારા વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચશે. હવે જે આપણે કેળવણીનું આ ધ્યેય માન્ય રાખીએ તો પછી આ યોજનાને અંગે મુખ્ય વિચાર તો ફક્ત એક જ કરવાનો રહે છે અને તે એ જ કે આ રીતની કેળવણી આપવાથી એ ધ્યેય સિદ્ધ થશે કે કેમ ? મને લાગે છે કે આ સંબંધી અભિપ્રાય અત્યારે ઉચ્ચારવો કવળતનો છે. અત્યારે તો જાગૃત રહીને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધ્યેયને નજર સામે રાખીને એ યોજનાનુસાર કેળવણી આપવાનું કાર્ય વહેલામાં વહેલું શરૂ થઈ જાય એ માટે કાર્ય કરવા તરફ જ બધું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવામાં આવે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. અને અનુમય પછી એની વિગતોમાં કયાંક સુધારાવધારા કરવાની જરૂર જણાશે તો ત્યારે તેમ કયાં નથી કરી શકાનારું ?

૨. સ્વાવલંબી કેળવણી

ગામડાંની કેળવણી સ્વાવલંબી થાય તો જ આજના સંજોગમાં આખી પ્રજાની સામાન્ય કેળવણી મક્કત અને ફરજિયાત કરી શકાય અને આખા દેશમાં બધાં જ બાળકોને સામાન્ય કેળવણી નાનિકના બવિધ્યમાં જ આપવાનું શક્ય બની શકે એમ પૂ. ગાંધીજી માને છે. આ નવી યોજના મુજબ કામ કરવામાં આવે તો લગભગ શિક્ષકના પગાર જેટલું ઉત્પન્ન બાળકોના ઉદ્યોગમાંથી મળી રહેશે એમ એ યોજનામાં કહેલું છે. આ મુદ્દાનો ઘણા વિરોધ કરે છે. તેઓનું કહેવું એમ છે કે

કેળવણી માટે તો રાજ્યે જ પરચ કરવું જોઈએ; અને બાળકો પાસેથી કમાણી કરાવવાનો વિચાર અયોગ્ય છે. આ પ્રશ્ન ઉપર ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરવા જેવો છે. રાજ્ય એટલે કોણ? સરકાર પોતાનું ખર્ચ ક્યાંથી મેળવે છે? પ્રજા પાસેથી જ ને? જો પ્રજા જ રાજ્યના ખર્ચ માટે નાણું આપે તો શું બાળકો એ પણ પ્રજાનો એક ભાગ નથી? આપણી પ્રજાની ગરીબાઈ જોતાં કરતો બોલો સામાન્ય જનતા ઉપર વધારે જ છે અને તેમાં મૂળભૂતના ફેરફારો કરીને સામાન્ય જનતા ઉપરથી તો કરતો બોલો ઘટાડવા જેવો છે. એ સંજોગોમાં વધારે પૈસા સામાન્ય લોકો આપે એ શક્ય જ નથી. એવી પરિસ્થિતિમાં પોતાના બહુતરને માટે પૂરો સમય રહેતો હોય, તો તે ઉપરાંતના સમયમાં બાળકો કંઈક ઉત્પાદક કામ કરે અને તેમાંથી તેમના બહુતર માટે રાજ્ય જે પૈસા ખર્ચે તેમાં કંઈક મદદ થાય તો તેમાં ખોટું શું છે? જો કે આ યોજનામાં જે ઉદ્યોગશિક્ષણની વાત છે તેની પાછળ બાળકો પાસે કેવળ કમાણી જ કરાવવી એવો હેતુ છે જ નહિ. બાળકોમાં હસ્તકૌશલ્ય આવે એવાં સર્જનાત્મક કામને બાળકોના બહુતરનાં સ્થાન હોવું જ જોઈએ અને તેવા કોઈ ઉદ્યોગને કેન્દ્રમાં રાખીને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો આજે જે શિક્ષણનો, વ્યવહાર સાથે મેળ નહિ હોવાથી શિક્ષણ સંગીન બનતું નથી અને ઊલટું નીરસ તથા કંટાળાભરેલું અને છે તે પરિસ્થિતિ અટકે. આ હેતુથી બાળકોમાં હસ્તકૌશલ્ય આવે એવી કારીગરીનું કાર્ય બાળકો કરે એવી વિચારસરણીથી એ અભ્યાસક્રમ યોજાયો છે. કાંતણના જે મુખ્ય ઉદ્યોગનો વિગતવાર અભ્યાસક્રમ તે યોજનામાં આપેલો છે તેમાં છેલ્લા વરસમાં ૬૦ આંકનું સુતર બાળકો કાંતે એમ સૂચવ્યું છે. હું તો એવા સુતર ઉત્પન્ન કરવાના કામને શ્રેષ્ઠ કોટિનું જ એક સર્જનાત્મક કામ ગણું છું અને કેળવણીકારો પણ કેળવણીમાં સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિને સ્થાન હોવું જોઈએ એ વાત તો એકમતે સ્વીકારે છે, તેથી મારા મને તો કેળવણીમાં આ ઉદ્યોગને સ્થાન આપવાની વાત સર્વોચ્ચ થાય જ છે. વળી બાળકો આ બાબતનું કામ નહિ કરી શકે એવી શંકા આજે ઉઠાવવી એ પણ કવખતનું છે, કારણ કે એ અભ્યાસક્રમ રચનાર એ વિષયનો વધારેમાં વધારે અનુભવ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પૈકીમાંનાં જ છે; છતાં ધારો કે પૂરો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ એમાં લખ્યા પ્રમાણેની ઝડપ વગેરે બાળકો નથી જ પહોંચી શકતાં એવી અમુક વરસોના અનુભવ પછી ખાતરી થાય તો તે વખતે એની વિગતોમાં ફેરફાર કરવાની વાત વિચારવી રહેશે. આ યોજનામાં જે ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવાનું જે સૂચવવામાં આવ્યું છે તેની પાછળ સાચી કેળવણી આપવાનો જ મુખ્ય હેતુ રહેલો છે, અને કમાણી તો એમાંથી આપોઆપ ફળિત થતી વસ્તુ છે. કારણ કે યોગ્ય રીતે કરેલા ઉત્પાદક શ્રમમાંથી ઉત્પન્ન તો જરૂર થાય જ. યોજના ધડતાં પહેલાં બાળકને ક્યું શિક્ષણ આપવું જોઈએ એનો જ વિચાર કરેલો છે અને એને પરિણામે કેટલું ઉત્પન્ન થશે એની પણ ગણતરી કરી છે. બને તેટલા વધારે પૈસા જ મેળવી આપનાર કાર્યો બાળક પાસે કરાવવાં એ વસ્તુને આ યોજનામાં સ્થાન જ નથી એટલે આ ઉદ્યોગની વાતમાં જરા પણ વાંધો લેવા જેવું મને તો લાગતું નથી.

૩. બહુતરનો સમય અને વિષયો

આ યોજનામાં બહુતરને માટે બે જ કલાકનો સમય રાખવામાં આવ્યો છે. ઉપરઉપરથી વિચારતાં ધણીને એમ લાગવા સંભવ છે કે આટલા ઓછા વખતમાં બહુતરનું કાર્ય ખરાબ નહિ થઈ શકે, એટલે કે આટલો સમય પૂરતો નથી. આજે પ્રાથમિક શાળાઓ ૬ કલાક કામ કરે છે; પરંતુ તે શાળાઓનું આખા દિવસનું કાર્ય તપાસવાથી દરકોઈ વિચારકને તો ખાતરી થશે કે તેમાં ખરેખરા બહુતરને બે કલાક જેટલું પણ સ્થાન નથી અને બાકીનો વખત તો નકામો જ બળ છે.

મારું દૃઢ માનવું છે કે જો ચોખ્ખી રીતે શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ૨ કલાકનો સમય બહુતર માટે ઓછો નથી જ. અને છતાં પણ અનુભવને અંતે આ સમય થોડો વધારવો ચોખ્ખી લાગે તો તે વખતે હું નથી માનતો કે તેમ કરવામાં ખાસ વધે આવે. આ ચોખ્ખામાં સામાન્ય કેળવણીનાં ૭ વર્સ દરમિયાન અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણને સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી એ પણ એની ખામી છે એની ટીકા પણ આ ચોખ્ખા ઉપર થઈ છે. જેઓ કેળવણી સંબંધી જોડા વિચાર કરે છે તે તો જરૂર એ સમજે છે કે અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ ગમે તેટલું જરૂરનું બને હોય તો પણ માતૃભાષાના સંગીન માન વગર આવી તદ્દન પરદેશી અને અપરિચિત ભાષા શિખવવાનો ભાર બાળક ઉપર નાખવો એ અયોગ્ય છે. આ સાત વરસની સામાન્ય કેળવણી પછી આગળના અભ્યાસની જે જોગવાઈ હોય તેમાં જ અંગ્રેજીનાં શિક્ષણને ધરતું સ્થાન આપવું જોઈએ.

ઉપસંહાર

હેતુ એક જ વાત. આ ચોખ્ખા જેની પ્રેરણાથી બની છે તે પૂર્વ ગાંધીજી પોતાની નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે આ સંબંધી પોતાને જે કહેવાતું છે તે આપણને જણાવી શક્યા નથી. આપણે ધૃષ્ટીએ કે ધૃષ્ટિર તેમને જમદી તંદુરસ્તી નક્કે અને આ ચોખ્ખા ઉપર તે પોતે પોતાને જ કહેવાતું છે તે વહેતું જણાવે અને તેની ઉપર થએલી ટીકાઓનો જવાબ આપે અને એ બધું જાણીને ઉદ્ધત ધ્યેયથી ચોખ્ખેલી આ પદ્ધતિને ઝડપી ફેલાવો યાવ અને તે સફળ યાવ તે માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક આપણે સૌ, કે જેમને શિક્ષણમાં રસ છે તેઓ, પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરે એવી આશા રાખી વિરમું છું.

—સોમલાઈ કિશોરાઈ પટેલ

- મુખર્ષી ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીએ નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લેખાનમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા ૫

વ્યવસ્થાપક

અસદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ સૂરત

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

શાળામાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા લાવવા માટે શા હવાયો થોજવા જોઈએ તે કહો? શાંતિ અને વ્યવસ્થા માટે નિયમો કરીને અને યાકચા છીએ. નિયમોનો ભંગ કરીને વિદ્યાર્થીઓ યાકચા છે. હવે તો સભ કરવાનો પણ કંટાળો આવે છે ! કયો માર્ગ સચવા છે ?

પુછાયેલો પ્રશ્ન તો સનાતન છે. તેના જવાબો પણ અનેકવાર અનેક વિચારકોએ જુદી જુદી રીતે આપેલા જ છે, છતાં ય આ પ્રશ્ન ફરી ફરીને પુછાય છે કે એ બતાવે છે તેનો સાચો જોકલ હજી સુધી નથી આવ્યો.

નિયમોથી જ માત્ર કોઈ પ્રશ્નનો નિકાલ આવ્યો હોય તેનું આજ દિન સુધી બન્યું નથી. નિયમો જરૂર કરવા પડે છે. પણ નિયમોને તો અપવાદો હોય, નિયમપાલન માટે કડકાઈ હોય અને નિયમ ભંગ માટે સખ પણ હોય છે જ. શાંતિ અને વ્યવસ્થા એ તો મનુષ્ય-આત્માની એક જરૂરિયાત છે. તેનો જીમમ પણ અંદરથી થતો હોય છે. અલગત તેના પાલન માટે માણસને ટેવો પાડવાની જરૂર રહે છે ખરી પણ એથી ટેવોને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગોણુ ગણવી જોઈએ અને મુખ્ય પ્રશ્ન તો જરૂરિયાતની સમજણ અને તે પ્રાપ્ત કરવા તરફ અભિરૂચિ જગવવી તે જ હોય.

શાંતિ અને વ્યવસ્થાની સાચી સમજણ આવે આપણી શાળાના સંચાલકો પાસે નથી તેમ કહીએ તો કોઈ માર્ગ નહિ લગાડે. આપણે તો બહારની શિસ્તને જ શાંતિ - વ્યવસ્થા ગણીએ છીએ. બહારની શિસ્ત તો ઉત્તમ હોય તો પણ તેને આપણે વિવેક જ કહીશું. બાકી સાચી શાંતિ અને વ્યવસ્થા તો માણસનો સ્વભાવ છે અને તે રીતે જ તેનો વિકાસ શિક્ષણદ્વારા કરવો થટે. જપાનની એક શાળાનો પ્રસંગ યાદ આવે છે. આપણી શાળામાં બનતા પ્રસંગો સાથે એ ભારે વિરોધ દર્શાવે છે.

એ શાળા ધણી મોટી હતી. ૧૫૦૦ થી ૧૭૦૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ એમાં અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. જ્યોરનો વખત હતો. શાળાના સમયે જલ્દવાની તૈયારી હતી. આખી શાળામાં શાંતિ હતી. અમે શાળાના આચાર્ય સાથે ફરી રહ્યા હતા. બરાબર તે જ વખતે ૧૨ થી ૧૩ વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓનો એક વર્ગ છૂટ્યો. સહેજ ધોંધાટ અને આચાર્યે શાંતિનો આદેશ આપ્યો. જરા આગળ ગયા અને બેચાર છોકરાઓનો સહેજ ધોંધાટ ! આચાર્યે હસીને તેમના સામે જોયું અને આંખોથી સગમનું ! આચાર્ય સાથે વાત કરવાથી મને માલૂમ પડ્યું કે આચાર્ય માનતા હતા કે શાંતિ આવશે જ કારણ કે એ તો વિદ્યાર્થીઓનો ધર્મ છે. 'અશાંતિ તો ક્ષણિક જીમરો માત્ર સમજવો. વળી જે અશાંતિ દેખાઈ તેની પાછળ શાળાની પણ કંઈક ખામી કદાચ હશે જ તેની પણ તપાસ કરવી થટે છે.

આ જવાબ આપણા આજના અહીંના શિક્ષકોના કે આચાર્યના જવાબથી કેટલો બિન્ન છે ? મને ધનું કે આપણે તો કદાચ આજ પ્રસંગમાં બેવડા ચીડાયા હોઈએ અને હાસ્ય સાચવ્યા વિના કે શાળાની ખામી શોધવાને કશો જ પ્રયત્ન પણ કર્યા વિના વિદ્યાર્થીઓને જ દોષિત ગણ્યા હોય અને તે બદલ તેમને કપકો યા તો શિક્ષા કરવા સુધી પણ ગયા હોઈએ. આનું કાન્ય શોધવાની જરૂર છે. શા માટે આપણી અને તેમની દૃષ્ટિમાં ભેદ છે ? વાત તો એમ છે કે આપણા શિક્ષકોનાં વિદ્યાર્થીઓનાં વિશ્વાસ રાખવાની ટતિ હજી

નથી ખીલી. માટે જ તો શિસ્ત અને વ્યવસ્થા ઊભી કરવાના પ્રયત્નોમાં આપણે ગંભીરતાથી આગળ વધવું હોય તો પહેલાં વાત તો વિદ્યાર્થીઓની શક્તિમાં અને તેમના શાંતિપ્રિય અને વ્યવસ્થાપ્રિય નૈસર્ગિક સ્વભાવમાં આપણને પૂરી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. શ્રદ્ધા હજી સુધી આપણામાં પ્રગટી જ નથી. એ શ્રદ્ધા આપણામાં વહેલી પ્રગટે એ એક માગ

અને શાંતિ કે વ્યવસ્થા કેવળ નિયમોથી કે આપણી શ્રદ્ધાથી પણ નહિ આવે. ખીજો તોલો જ: અગત્યનો પ્રશ્ન છે શાળાના વાતાવરણનો. એ વાતાવરણ પેદા કરવા માટે શાળાના સંચાલકો અને શિક્ષકોએ જાતજાતની તરફીઓ રચવી જોઈશે તેમજ અનેક પ્રકારની સગવડો અને અનુકૂળતાઓ ઊભી કરવી જોઈએ. અનુકૂળતા અને સાધનો ન હોય તો સહેજે જ અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા, ઊભી થવા કરશે. શાળાની જ વાત શા માટે? સારા સગાજમાં સગવડો અને સાધનોને અભાવે અશાંતિ અને અવ્યવસ્થા ચાલી રહેલ છે. પ્રગતિશીલ દેશોએ સંખ્યાબંધ સાધનો ઊભાં કર્યાં છે, 'દગલાજથ' અનુકૂળતાઓ ઊભી કરવા માટે શક્તિ અને નાણાં ખર્ચ્યાં છે અને હજી પણ નિત્ય નવીન અખતરાઓ કર્યા જ કરે છે. પ્રશ્નકાર બાઈ મને માફ કરે પણ કહ્યા વિના નહિ જ ચાલે કે આપણે તો કેવળ વાતો કરીને જ બેસી રહેનારા થઈ ગયા છીએ. આપણી મૂંઝવણોનાં નિકાલ માટે પણ આપણે બૌદ્ધિક ચર્ચાઓનો જ મોટે ભાગે આશરો લઈએ છીએ. પ્રશ્નોના નિકાલ લાવવા માટે બૌદ્ધિક વિચારણા જોટલી જ મદત્તની વાત સક્રિય વ્યવહારની છે. જે કંઈ રસ્તા આપણને મુઝે તેનો અમલ, કંઈ નહિ તો પ્રયોગાત્મક રીતે આપણે શરૂ કરી દેવો જોઈએ. આવી અનુકૂળતાઓ અને સાધનોનો ઉલ્લેખ અહીં કરવાની જરૂર નથી. આ માસિકમાં જ તે સંબંધમાં અનેક વખત લખાઈ ગયું છે, તેમ જ વર્ગી નિષ્ઠાવાન અને પ્રાણુવાન શિક્ષકના મગજમાં પણ આવી ચોજનાઓ ઊગવાની જ છે.

સમજ કરવાથી પ્રશ્નકાર શિક્ષકો યાદગ્યા છે અને નિયમોનો ભંગ કરીને શિક્ષકો પાસે સંજ્ઞા કરાવવાનો વિદ્યાર્થીઓનો શોખ પણ પોપાતો નથી એ આનંદની વાત ગણાય. નિયમો, નિયમોનો ભંગ અને સમ-એ તો પાંગળાં સાધનો માત્ર છે. એના વડે શિસ્ત-વ્યવસ્થાની ગાડી કદી ચાલે જ નહિ, આટલું પણ આપણે જલદી સમજી લેવું પડે છે અને એ સાધનોનો હવે સર્વથા ત્યાગ કરવો પડે છે.

સામયિકોમાંથી

બાળકોનાં નાચો અને નાટકો

આપણે આપણી જગતી પ્રજાને કઈ દિશામાં વાળવા ઇચ્છીએ છીએ તેનો વિચાર કરવા હું શિક્ષકો, વાલીઓ, અને ઈનામો વગેરેની કદર કરનારાઓને નમ્રપણે વિનવતી કરું છું. જે છોકરાછોકરીઓને એમના અભિનય માટે ઇનામો આપવામાં આવ્યાં (કરંચીમાં) અને કાચી ઉંઘરે તેમની અત્યંત પ્રશંસા અને પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી તેમના દિલનો આપણે પૂરો વિચાર ન કર્યો એમ મારો નમ્ર મત છે. એ બાળકોએ વધારે સારાં સારાં નાચો અને નાટકો જતાવ્યા કરવાં અને ઉત્તમ નટ અને નટી બનવું એવી જે માયાપોની, શિક્ષકોની અને જોનારાઓની ઇચ્છા હોય તો તો એ સમજી શકાય એવી વાત છે. પણ હું માનું છું કે ચાંદ મેળવનાર છોકરાં નટ-નટી તરીકે જીવન યુગ્મરે એવી એમના વાલીઓ અને શિક્ષકો બાગ્યે જ ઇચ્છા કરતા હશે. આ અભિનયો એમના જીવનનું એક બહિરંગ જ રહે, વર્ષમાં એ-ચાર વાર દેખાવ દર્ષી શાંત સાથ, અને તેનો ચસકો ન લાગી જાય એવી મોટા ભાગના વાલીઓ અને શિક્ષકોની વૃત્તિ હશે.

નાટક, નાચ, સંગીત, ચિત્રકળા, આદિ લલિત કળાઓ એ રૂપે ખીલવી શકાય. એક સ્વસંતોષાર્થે અન ખીજી ધંધાર્થે. ધંધાર્થે ખીલવનારાઓનાં પદ્ધતિ અને ધોરણ આશ્રયદાતાઓની રુચિનો ખ્યાલ કરીને અને તેમને પોતાની કળા મોહક લાગે એ રીતે ગોઠવાય છે. એમાં ઉત્તેજક હાવભાવ, શૃંગાર, શોભા, વગેરેની સાથે જ કળાને મેળવેલી હોય છે. ધણીવાર કળા ગૌણ હોય છે અને કૃત્રિમ શોભા અને મદ ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી અને વેષ્ટાઓ જ વધારે હોય છે. એ સાથે જ નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, વગેરે જેવાનાં જીવનચિત્રો ગોઠવ્યાં હોય તો તે સારા માણસોને લક્ષ્યાવવા અને તેમનો વિરોધ બોલો કરવા પૂરતાં જ હોય છે. જેને પ્રેક્ષકોની ભોગવૃત્તિઓને પોષવી છે તેને પોતાનાં જીવનમાં તેનો અતિરેક ચર્ષ જ જાય. આને પરિણામે જાપણ કળાકારોનાં જીવન, ચારિત્રમાં અત્યંત જીતરી જાય છે. ઉદરોપણ્યુર્થે એમને લોકોની હીન રુચિઓને ઉત્તેજવી અને પોષવી પડે છે અને તેના ભોગ પોતાનેય બનવું પડે છે.

શાળાઓમાં જીવવાનાં નાટકો અને નૃત્યોનું પ્રયોજન ધંધાર્થે તેનું શિક્ષણ આપવાનો નથી. આવી, સિનેમા, રંગભૂમિ, ચત્રસાધના, વગેરેનાં ચોક્કસ શાળા ગુરુજનો ન વધા જોઈએ. એટલે કે શાળાના નાટ્યસમારોહમાં એમનું અનુકરણ કરવાનો વિચાર જ ન હોવો જોઈએ. મોહ તો રખાય જ ક્યાંથી ? જીવડું, બને તો શાળાના કળાજીવોનો એ આદર્શ હોવો જોઈએ કે સાદામાં સાદાં સાધનોથી અને અત્યંત શિષ્ટ અને સંયમપૂર્ણ અભિનયથી પણ કળાને પૂર્ણપણે ખીલવી શકાય છે અને પૂરેપૂરો આનંદ અનુભવી શકાય છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું, અને રાજસત્વત્તિના કળાકારો તથા પ્રેક્ષકોને શુદ્ધ રુચિનો સ્વાદ ચખાડવો. પેલા છ-સાત ચાંદ મેળવનાર વિદ્યાર્થીનો અભિનય એ જાતનો હતો એ હું આનંદપૂર્વક કબૂલ કરું છું. એની કળાને ખીલવવા માટે રંગબેરંગી પ્રકારોની, કે બાળકાદર પોષાકની, સુંદર પડદા અને ચમરચીલાંની અપેક્ષા ન હતી. એ જો ઉમેશ્યાં હોત તો, મારી દૃષ્ટિએ તો, બહુ લાગત. પણ એ તો એ પ્રયોગોનો અપવાદરૂપ ભાગ હતો. સાધારણ-પણે મારો અનુભવ એવો છે કે પહેરવેશ અને નૃત્યનાટ્યાદિમાં રંગભૂમિના ચોક્કસ અને નટોને આપણા તરુણો અને બાળકોએ શુરુ માનેલા હોય એવું જણાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને ધનામે આપવાની પ્રયાજન યતી નેઈએ એવો એક મત છે. પણ ધનામે આપવાની પ્રયાજન આપણે તોડી ન શકતા હોઈએ તોય તેમાં વિવેક તો હાખવ થવો જ નેઈએ. ધનામના ત્રણ સારા હેતુઓ કદીપી શકાય : લેનારને આર્થિક લાભ કરાવવો, તેના અપભ્રમમાં પ્રેતસાહન આપવું અને ન મેળવનારમાં સદીર્ઘ ઉત્પન્ન કરી. ત્રણે માટેયોગ્ય અવસરો હોઈ શકે છે. તેવે પ્રસંગે આપેલાં ધનામને ક્ષમ્ય ગણાય. ગરીબ માણસને આર્થિક લાભ કરાવવાની જરૂર હોઈ શકે. આ રીતે ગરીબ અને હેંશિયાર વિદ્યાર્થી માટે છાત્રવૃત્તિ કે ધનામની યોજના હોઈ શકે, શક્તિશાળી પણ મંદબુદ્ધિયર્થીને કોઈકાર ધનામનું પ્રેતસાહન ઉપયોગી થાય. જે મહેતન બધા કરી શકે એમ હોય, બધા પાસે કરાવવી પણ ઘટતી હોય, પણ જૂની રીતોએ પરિણામે ન થતી હોય, ત્યાં ધનામ આપીને બીજાઓમાં હેંશ જગાડવાની જરૂર પડે છે. કેળવણી તથા ઉવોગો પ્રત્યે રૂચિ વધારવા એવું કરવું પડે એ હું કદીપી શકું છું. પણ ખાધેપીધે સુખી ધરના લોકો માટે, નાટક, નાય જેવા હેંશથી શિખાતા વિષયો માટે ધનામે આપવાની જરૂર નથી. એમાં સાચું કામ કરનારની કદર પ્રસંસાના બે શબ્દોદ્વાર કરી બસ સગવળી નેઈએ. પ્રશંસામાંય એવો સંયમ જળવવો નેઈએ કે જેથી વિદ્યાર્થીનું ગગજ કૂલી ન જાય.

છેવટે, નાટક, નાય, સંગીત વગેરે સર્વે ભોગવૃત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનારી કળાઓની બાબતમાં આપણે આ કદી ન જરૂર નેઈએ કે શબ્દોનું ભાવિ, સંયમી પ્રયત્નોના હાથમાં છે. આથી, આપણી કળાની ખિલવણીની રીત સંયમવૃત્તિને પોષક જ હોવી નેઈએ. એક ભોગ બીજી ભોગવૃત્તિઓને ઉરકેરે છે. આથી બાળકના નાટકના લેખાસમાં અને મંડનમાં એને ફાંકડા બનવું પડે એવું ન યોજવું નેઈએ.

જે એમ માનતા કે આટલી બધી મર્યાદાઓમાં રહી કળાની ખિલવણી કરવી એ કળાને કુખ્ત કરવા જેવું છે, તે, મારી અસ્પ મતિ પ્રમણે તો કળાને બાળે જ સમજે છે.

['હરિજનબંધુ' માંથી]

—કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા

— 'છાત્રાલય'ના આહુકોને —

'છાત્રાલય' કેવા સંજોગોમાં જન્મ કરવું પડ્યું અને તેની ખોટ અમે શી રીતે પૂરવાળી ઉમેદ રાખીએ છીએ તે અમારા નવા વિભાગની પ્રારંભનોંધમાં જણાવ્યું છે. આ અંકની નકલ અમે 'છાત્રાલય'ના બધા આહુકોને નમૂના તરીકે મોકલીએ છીએ. જેઓ માળાપ તરીકેતું પોતાતું કર્તવ્ય સમજવા માગતા હોય અને જેઓ નૂતનશિક્ષણના વિચારો અપનાવવાની ધગશ રાખતા હોય તે સૌને અમારું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨) મોકલી આપવા વિનંતિ છે. બ્રહ્મદેશ અને એફ્રિકા માટે લવાજમ રૂ. ૩) અથવા ૫ શિલિંગ છે.

જે ભાઈબહેનોનાં લવાજમ તા. ૨૮ મી ગ્રામીમાં નહિ આવે તેમને માર્ચ મહિનાનો અંક વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

જે ભાઈબહેનોએ આહક ન થવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તેમને વિનંતિ છે કે, એક પોસ્ટકાર્ડદ્વારા અમને તેની ખતર આપે કે જેથી અમારું ગરીબ કાર્યાલય ત્રણ આનાના ખર્ચમાંથી ભિગી જાય.

• • અવસ્થાપક •

'નૂતનશિક્ષણ' કાર્યાલય

દેસાઈચોળ • સરત

કેટલાક તુલનાત્મક આંકડાઓ

[ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૫]

	બ્રિટીશ હિંદ	મુંબઈ	મદ્રાસ	બંગાળા
૧ વિસ્તાર [ચો. મા.]	૧,૦૯૬,૧૭૧	૧૨૩,૬૭૯	૧૪૨,૨૭૭	૭૭,૫૨૧
૨ વસ્તી (૧૯૩૧) સ્ત્રીઓની સંખ્યા	૨૭૧,૫૨૬,૯૩૩ ૧૩૧,૬૬૯,૨૬૧	૨૧,૯૩૦,૬૦૧ ૧૦,૩૩૦,૫૦૪	૪૬,૭૪૦,૧૦૭ ૨૩,૬૫૭,૧૦૮	૫૦,૧૧૪,૦૦૨ ૨૪,૦૬૨,૩૦૪
૩ કેળવણીની સંસ્થાઓ	૨૫૬,૨૬૩	૧૬,૯૨૭	૫૧,૫૬૪	૭૭,૬૬૦
૪ બાળનારાં છોકરાં	૧૩,૫૦૬,૮૫૯	૧,૪૨૨,૧૪૬	૩,૦૯૪,૨૦૩	૩,૦૭૫,૨૭૨
૫ બાળનારાંના વસ્તી પ્રમાણે ટકા	૪.૯૭ ૭.૫૮ છોકરાઓ ૨.૨ છોકરીઓ	૬.૫	૬.૬	૬.૧
૬ પ્રાથમિક શાળાઓ:	૨૦૦,૩૭૩	૧૪,૭૩૦	૪૯,૧૪૩	૬૪,૩૦૬
એક જ શિક્ષકવાળી શાળાઓ	૫૭.૫%	૪૦.૩%	૪૪.૪%	૮૦.૩%
વિદ્યાર્થીઓ [ધો. ૧-૪]	૧૧,૦૬૫,૦૦૭	૧,૧૦૪,૧૬૨	૨,૭૭૬,૩૫૬	૨,૭૮૦,૧૩૬
સ્ત્રી-પુ. શિક્ષકો	૩૬૫,૦૫૧	૩૮,૩૭૨	૧૧૦,૬૬૭	૮૯,૯૧૦
તાલીમ પ્રાપ્ત શિક્ષકો	૫૪.૮%	૪૮.૮%	૬૯.૬%	૨૬.૭%
અપવ્યય-છોકરા	૭૪%	૫૯%	૬૯%	૮૬%
,, -છોકરી	૮૭%	૭૪%	૮૪%	૯૬%
૭ માધ્યમિક શાળાઓ	૭,૮૫૪	૭૫૭	૬૭૨	૩,૧૪૨
વિદ્યાર્થીઓ	૧૩,૮૮,૧૪૧	૨૪૫,૬૧૨	૨૩૦,૨૭૬	૨૭૯,૫૮૦
સ્ત્રી-પુરુષ શિક્ષકો	૧૧૨,૨૬૨	૭,૬૦૧	૧૧,૨૦૯	૨૭,૫૫૭
તાલીમ પ્રાપ્ત શિક્ષકો	૫૮.૪%	૨૫.૯%	૨૪.૪%	૨૧.૧%
૮ વિદ્યાર્થીઓ	૧૬	૧	૩	૨
વિદ્યાર્થીઓ	૧૧૧,૮૦૮	૧૭,૪૯૪	૧૮,૫૦૩	૩૦,૮૧૧
કુલ ખર્ચ રૂ.	૨૬૫૨,૧૧,૪૨૦	૪,૧૦,૮૬,૩૫૪	૫,૪૦,૯૪,૦૪૪	૪,૩૨,૩૯,૩૦૩
૯ સરકારી ખર્ચના ટકા	૪૩.૭	૪૩.૦	૪૭.૨	૩૧.૫
યુનિવર્સિટી પરત્વે	૧૪.૭	૫.૯	૯.૨	૨૪.૯
માધ્યમિક શાળા પરત્વે	૩૮.૮ છોકરાઓમાં ૨૪.૧	૧૨.૬	૧૦.૯	૧૮.૦
પ્રાથમિક શાળા પરત્વે	૧૮.૪૪ છોકરાઓમાં ૩૪.૩	૬૨.૭	૫૩.૭	૧૯.૨

મિ. કૃષ્ણલાલ સૂરજરામ વકીલ

સંયુક્ત આંતો	પંખા	ગિદ્દાર- ઓરિસા	મધ્ય પ્રાંતો (અને ગરાડ)	આસામ	સરહદના પ્રાંતો
૧૦૬,૨૪૮	૯૯,૨૦૦	૮૩,૦૫૪	૯૯,૦૨૦	૫૫,૦૧૪	૧૩,૫૧૮
૪૮,૪૦૮,૭૬૩	૨૩,૫૮૦,૮૫૨	૩૭,૬૭૭,૭૫૬	૧૫,૫૬૭,૭૨૩	૮,૬૨૨,૨૫૧	૨,૪૨૫,૦૭૬
૨૨,૯૬૩,૭૫૭	૧૦,૭૦૦,૩૪૨	૧૮,૮૮૩,૪૩૮	૭,૭૪૫,૯૦૫	૪,૦૮૫,૦૪૫	૧,૧૦૯,૨૫૫
૨૪,૮૩૦	૧૮,૦૧૯	૩૧,૪૦૬	૫,૯૪૦	૭,૬૪૩	૧,૧૨૮
૧,૫૯૪,૯૪૦	૧,૨૬૮,૪૭૪	૧,૧૮૪,૯૬૮	૫૦૧,૧૯૭	૪૦૩,૮૯૦	૯૫,૨૬૩
૩.૩	૫.૩	૩.૧	૩.૨	૪.૬	૩.૯
૨૦,૫૦૦	૭,૩૦૬	૨૭,૧૮૭	૪,૭૪૧	૬,૧૪૯	૭૩૨
૩૯.૩%	૨૭.૩%	૭.૨%	૨૩.૨%	૭૩.૮%	૬૨.૧%
૧,૩૧૪,૪૨૩	૯૪૮,૫૧૧	૯૫૦,૮૪૦	૪૩૬,૩૭૭	૩૨૨,૯૨૮	૭૮,૮૩૮
૪૦,૪૦૩	૧૪,૬૯૪	૩૯,૧૧૭	૧૨,૨૫૦	૮,૧૬૯	૧,૨૯૩
૬૯.૧%	૭૩.૩%	૫૨.૯%	૬૦.૮%	૨૮.૩%	૬૪.૧%
૭૫%	૭૫%	૮૫%	૫૨%	૬૪%	૭૭%
૮૯%	૮૧%	૯૫%	૭૯%	૭૬%	૮૪%
૪૧૫	૬૨૫	૯૨૬	૩૧૦	૩૪૮	૫૮
૧૭૩,૯૫૮	૧૫૩,૮૯૮	૧૩૯,૩૩૬	૪૨,૨૭૧	૪૪,૭૧૬	૧૧,૭૪૯
૧૨,૮૯૦	૨૪,૩૩૦	૭,૮૯૭	૫,૫૨૩	૩,૩૯૨	૧,૮૧૩
૬૫.૪%	૮૮.૪%	૫૫.૨%	૬૯.૪%	૪૦.૨%	૭૬.૬%
૫	૧	૧	૧	—	—
૧૩,૧૧૫	૨૧,૬૫૩	૪,૭૨૬	૩૦૯૬	—	—
૩,૮૦,૪૧,૮૩૮	૩,૧૨,૦૬,૦૩૨	૧,૭૧,૦૩,૯૨૯	૧,૦૬,૦૧,૬૧૭	૫૦,૫૦,૮૬૦	૨૯,૪૫,૭૯૧
૫૩.૦	૫૧.૨	૩૧.૦	૪૩.૨	૫૬.૮	૬૬.૪
૨૦.૭	૧૨.૫	૨૬.૦	૧૧.૩	૮.૯	૯.૧
૨૬.૩	૪૬.૦	૧૮.૫	૨૮.૩	૩૦.૫	૪૫.૩
૨૯.૯	૧૯.૧	૧.૬	૨૯.૧	૩૦.૧	૧૮.૩
૬.૪	૮.૦	૧૮.૨	૧૧.૦	૧૩.૭	૯.૫

નોંધ

કોલકાતાપુરની શ્રી. મહારાણી તારાશર્મા ટ્રેડિંગ કોલેજના આચાર્ય શ્રી. કૃષ્ણલાલ સરજનમ વકીએ તૈયાર કરેલા અગત્યના આંકડાપત્રક પરથી ઉપરનો કોડો તૈયાર કર્યો છે. આ આંકડાઓ ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ ના સરકારી હેવાલો પરથી તારવેલી છે. ત્યાર પછીના વર્ષોના આંકડા પણ શ્રી. વકીએ તૈયાર કરશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

મૂળ પત્રકમાંના કેટલાક આંકડા સ્થળસંકોચને લીધે તેમજ છપકાપની સરળતા ખાતર ઉપર ઉતાર્યા નથી. છતાં ઉપરના કોઈનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરનારને ઘણી વસ્તુઓ સમગ્રશે. દાખલા તરીકે:

[૧] જે વર્ષના આંકડા ઉપર આધ્યા છે તે વર્ષમાં અંગ્રેજી, કેળવણીના દિન્દમાં ગણેશ મંડાવાને એક સૈકા પૂરો થાય છે. છતાં પુરુષ વસ્તીના માત્ર ૭.૫૮% છોકરાઓ અને સ્ત્રીવસ્તીના માત્ર ૨.૨% છોકરીઓ બ્રિટિશ હિન્દની શાળામાં શિક્ષણ લે છે. એટલે આખી વસ્તીના ૪.૮૭% બાળકો જ શાળાઓમાં ભણે છે.

[૨] તાલીમ પામેલા શિક્ષકોનું પ્રમાણ તપાસીએ. આખા બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રાથમિક શાળામાં કામ કરતા શિક્ષકોના ૫૪.૮% તાલીમ પામેલા છે. વિવિધ પ્રાંતોમાં સૌથી વધારે પ્રમાણ [૭૩.૩%] પંજાબનું છે. સૌથી ઓછું [૨૮.૩%] આસામનું છે, જ્યારે મુંગઈ ઇલાકામાં ૪૮.૮% જ કેળવાએલા શિક્ષકો છે. માધ્યમિક શાળાની સ્થિતિ વધારે દુઃખદ છે. બ્રિટિશ હિંદમાં કેળવાએલા માધ્યમિક શિક્ષકોનું પ્રમાણ ૫૮.૪% છે. અહીં પણ ૮૮.૪% થી પંજાબ પહેલો નંબર લઈ જાય છે. તે ૨૧.૧% સાથે જંગાળનો નંબર છેલ્લો આવે છે; જ્યારે ૨૫.૫% સાથે મુંગઈ ઇલાકાને પણ હજી ઘણો રસ્તો કાપવનો છે. શિક્ષકોને તાલીમ આપવામાં આપણી સરકાર ને વિદ્યાર્થી અત્યાર સુધી દાખવેલું દુર્લક્ષ આ આંકડાઓથી પુરવાર થાય છે; સાથે સાથે આ સંબંધે આપણી બનિયતની જવાબદારીનું આ આંકડા આપણને ભાન કરાવે છે.

[૩] સરકાર કેળવણી પાછળ જે ખર્ચ કરે છે તેના આંકડા જોતાં ગાલૂમ પડે છે કે ઇંગ્લંડની સરખામણીમાં પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ હિંદમાં ઘણો ઓછો ખર્ચ થાય છે. વળી માધ્યમિક કેળવણીને પણ સરકાર તરફથી યોગ્ય પોષણ મળતું નથી, જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ અને કોલેજો પાછળ સરકાર વધારે પડતો ખર્ચ કરે છે. સમાન્ય જનતાની જરૂરિયાત લક્ષમાં રાખીને પ્રાથમિક, માધ્યમિક ને ઉચ્ચ કેળવણી પાછળના ખર્ચનું પ્રમાણ નવેસરથી સુકરર કરવું જોઈએ.

—રણછોડદાસ મહેતા

એક અગત્યની પ્રશ્નમાળા

ગયા અને આ એક મળીને વર્ષો કેળવણી પરિપક્વ નીમેલી ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિના હેવાક્ષેત્રે અગત્યનો ભાગ આપણા સામયિકમાં છાપવામાં આવ્યો છે. મર્ધ વખતે એના પર ચોતાના વિચારો લખી મોકલવા અમે ગૂંજરતના કેળવણીકારોને વિનંતિ કરી હતી. હજી અમને જોઈએ તેવો જવાબ મળ્યો નથી. જવાબ લખનારની સુગમતા ખાતર અને જવાબો ટૂંકા ને સુદાસર બને એ હેતુથી અમે એક પ્રશ્નમાળા તૈયાર કરી છે. આ યોજનાની તરફેણમાં ધણું કહેવાઈ ગયું છે એટલે એની સામે કંઈ વ્યવહારુ મુશ્કેલીઓ રજૂ કરવામાં આવે તો જોમના હાથમાં કેળવણીતંત્રનું સુકાન છે તેમને તે ઉપયોગી થઈ પડે, મુંઝઈ સરકારે નીમેલી વિવિધ સમિતિઓને પણ તે માર્ગદર્શક થઈ પડે. આ દૃષ્ટિગિંદુ ધ્યાનમાં રાખીને આ પ્રશ્નમાળા તૈયાર કરી છે. એના-પરથી કોઈ એમ ન માની એસે કે તેના યોજકને નવી યોજના પ્રત્યે સગમાવ નથી. એ સગમાવથી પ્રેરાઈને જ, આખી યોજનાને વ્યવહારુ ને રાષ્ટ્રોપયોગી સ્વરૂપ આપવાના આશયથી જ, કેટલીક બાબતોની ચોખવટ કરવા ખાતર આ પ્રશ્નમાળા તૈયાર કરી છે. અમને આશા છે કે કેળવણીની પુનર્વિનિર્માણમાં રસ લેતા સૌ ભાઈએનો એના ટૂંકા જવાબ મોકલવાની તરફી લેશે.

—તંત્રીઓ

૧. (ક) સાત વર્ષની ઉંમરે જ્યારે બાળક શાળામાં જોડાય ત્યારે તે ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ ધરાવ છે ખરું ?

(ખ) જે ઉપરના પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં હોય તો ઉત્પાદક હાથકડીગ શીખવના પહેલાં, એનું હસ્તકૌશલ્ય ખીલવવા એને કેટલો વખત સુધી ને કેવા પ્રકારની તાલીમ આપવી જોઈએ ?

(ગ) જે શરૂઆતમાં બાળકની ઉત્પાદનશક્તિ કાચી હોય તો એણે તૈયાર કરેલું સ્તર કે ખીન્ને માલ બજારમાં વેચી શકાય ખરો ? ને જો ન વેચાય તો શરૂઆતનાં વર્ષો દરમિયાન કેળવણી સ્વાનક્ષણી બનાવવાનો વિચાર કયાં સુધી નશી શકે ?

૨. કેળવણીના પાયારૂપ હાથકડીગદારા બૌદ્ધિક વિષયો [જન્મભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ચિત્રકામ, વગેરે] નું શિક્ષણ કેટલે દરજ્જે શક્ય છે ?

૩. બૌદ્ધિક વિષયો માટે જે અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવ્યો છે તે વિદ્યાર્થીની ઉંમર (૭ થી ૧૪ વર્ષ) તથા ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો એમને ધ્યાનમાં લેતાં વધારે પડતો નથી લાગતો ?

૪. શિક્ષકને પગાર ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૫ તો ને જો તો રૂ. ૨૫)નો રાખવો એવી સંસ્થા થઈ છે. આ ધોરણે શું વાજગી લેખાય ? ગામડામાં પણ એક શિક્ષક રૂ. ૨૫) માં પોતાના કુટુંબનો ભાર ઉપાડી શકે ખરો ? નતન મળતો વિધાયક શિક્ષક સરકારી આર્થિક સંકેડાગણ્યનો ભોગ બને ને બીજા અધિકારીઓ સરકારી તિજોરીમાંથી મોટા પગાર લે એને શું તમે વાજગી લેખો છો ?

૫. ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિએ પાયરૂપ ઉદ્યોગ પાછળ રોજ ૩ ક. ૨૦ મિ. ગાળવાનું, બૌદ્ધિક વિષયો પાછળ રોજ ૧ ક ૫૦ મિ. ગાળવાનું તથા વ્યયામ અને રમ માટે ૧૦-૧૦ મિનિટ ગાળવાનું સંસ્થું છે. આ સમય વહેંચણી શું વાજગી છે ? જો ન હોય તો શાને લીધે ?

૬. આ યોજના ચહેરની શાળાઓમાં સર્વાંશે સ્વીકાર્ય થઈ પડશે ખરી ? એમાં શી શી અડચણો નડવાનો સંભવ છે ?

૭. આગવિભાગમાં આ યોજના પ્રમાંણેની શાળાઓ જો દરેક ગામમાં ખૂલે તો શું દરેક શાળામાં એકથી વધારે ઉદ્યોગ શીખવવાની જોગવાઈ થઈ શકે ખરી ? જો ન થઈ શકે તો જુદી જુદી રીતિવાળાં, મિનમિન ધંધાદારીનાં બાળકો શું એક જ બીજામાં ધડાશે ?

૮. આ સિવાય બીજા કોઈ પણ બાબત પર ખાસ રજૂ કરવા જેવા વિચાર હોય તે.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ

[New Education Fellowship]

આણ વર્ષ દરમિયાન આંતરરાષ્ટ્રીય નૂતનશિક્ષણ સંઘનું એક પ્રતિનિધિમંડળ ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ ને હિન્દની મુલાકાતે આવી ગયું. બુધવાર માસમાં ન્યૂ. એ. ફે.ની પરિષદ ભરાર્થ ત્યારે ૬૦૦૦ શિક્ષકો અને દૂધનીંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ અને ૧૨-૧૫ હજાર પ્રેક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. ઉપર્યુક્ત પ્રતિનિધિમંડળ આ પરિષદમાં ભાગ લઈ ઓસ્ટ્રેલિયા સિધાવ્યું. ત્યાં સપ્ટેમ્બર માસમાં પરિષદ ભરાર્થ. ત્યાં પણ આ યુરોપીય શિક્ષણકારોનાં વ્યાખ્યાનોએ મોટી મેદનીમાં લોકોને આકર્ષ્યાં ને વર્તમાનપત્રોએ તેમની યોગ્ય જાહેરાત કરી.

આ પ્રતિનિધિમંડળમાંના ડો. લોરિન ઝિલિયાક્સ [નેતા], મિ. સોલ્ટર ડેવિસ પ્રો. બોવે અને ઈંગ્લેન્ડની બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશનના એક નિરીક્ષક મિ. એચ. ટી. હેન્ડીન હિંદ જીતયાં. ઇંગ્લેન્ડમાં એક બાઈએ પ્રતિનિધિમંડળ હિન્દમાં ફરે તે માટે ૪૦૦ પૌંડ બેટ આપ્યા તેથી આ મુલાકાત શક્ય બની.

આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનાર આ કેળવણીકારોએ ત્રાવણકોર, માઇસોર, હૈદરાબાદ, આલિપર, વડોદરા ને ભાવનગરની મુલાકાત લીધી; તેઓ મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, દિલ્હી, લાહોર, લુધિયાના, પેશાવર, અલિગઢ, લખનૌ, બનારસ, ને શાંતિનિકેતન પણ જઈ આવ્યા. આ બધે રથે વાર્તાલાપ ને વ્યાખ્યાનોને બરચક કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. શિક્ષકો ને કેળવણીમાં રસ લેતા સંખ્યાબંધ માણસોએ આનો લાભ લીધો હતો. મુંબઈ અને ભાવનગરના તેમના કાર્યનો હેવાલ સમાચારસંક્રમમાં આવ્યો છે.

• આંતરરાષ્ટ્રીય સંઘની સ્થાપના ને વિકાસ •

છેલ્લા યુરોપીય વિચલનાં વિધાતક પરિણામો સ્પષ્ટપણે જણાવા લાગ્યાં ત્યારે, એટલે ઈ. સ. ૧૯૧૫માં મિસિસ બિયાર્ટ્રીસ એન્સોર અને તેના મિત્રમંડળે ‘ન્યૂ એડ્યુકેશન ફેલોશીપ’ની સ્થાપના કરી. શરૂઆતથી જ આ સંસ્થાને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું ને આંતરરાષ્ટ્રીય આદરોનો સામનો કરવા જ તે અસ્તિત્વમાં આવી હતી. મિસિસ એન્સોર અને અન્ય સ્થાપકોનું એમ દૃઢ માનવું હતું કે આધુનિક યુગની પરિસ્થિતિને તેમ જ તેમાંથી ઉપસ્થિત થતાં અનેકવિધ પ્રશ્નોને પહેાંચી વળવાને નવીન પ્રકારની કેળવણીની જરૂર છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં પહેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ આ સંધે કેન્દ્રમાં યોજાવી. તેમાં વિવિધ દેશોના પ્રથમ પકિતના કેળવણીકારો ભેગા મળ્યા હતા. આમ સંધના કાર્યની રીતસરની શરૂઆત થઈ. આજે ન્યૂ. એ. ફેલોશીપની ૫૧ શાખાઓ આખા જગતમાં ફેલાયેલી પડી છે. આજે તેના વિચારોનો પ્રચાર કરનાર ૨૩ સામયિકો ૧૫ ભાષામાં પ્રગટ થાય છે.

• ફેલોશીપ એટલે શું ? •

આ સંસ્થાને રાજકારણ સાથે કે કોઈ પણ સાથે કશી લેવા દેવા નથી. તે માત્ર શિક્ષકના જ હિતનો વિચાર કરતી નથી, પરંતુ બાળકને કેન્દ્રમાં રાખીને, જે કોઈ એના જીવન પર આઘી-ખાતળી અસર કરે છે તે સૌની સાથે આ સંસ્થા સંબંધ રાખે છે. આથી તે માત્ર માનવો અને શિક્ષકો સાથે જ નહીં પરંતુ બધા દેશોના અને વિવિધ ક્ષેત્રમાં કામ કરતા અનેક સમાજસેવકો અને આંતરરાષ્ટ્રીય બાળકોમાં રસ ધરાવનાર અનેક લોકોની સાથે પણ સદકાર સાથે છે. અમુક સામાન્ય ઉદ્દેશોના સ્વીકાર કરીને તેની સિદ્ધિ માટે દેશકાળની સ્થિતિ અનુસાર યોજના ધડી કાઢવાની છૂટ સંધના સભ્યોને આપવામાં આવી છે.

• ઉદ્દેશ ને પ્રવૃત્તિ •

અમે તે રાષ્ટ્ર, ધર્મ કે જાતની એકેએક વ્યક્તિને એવી કેળવણી મળે કે જેથી તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થાય અને પોતાના જનસમૂહ—રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની જવાબદારી સમજવાની ને આદરવાની તેનામાં શક્તિ આવે. આ હેતુને પાર પાડવા જરૂરી કેળવણી—વિષયક સુધારા વધારા રજૂ કરવાનો તથા બધા દેશોમાં તે આગળ ધપાવવાનો સંઘનો ઉદ્દેશ છે.

ન્યૂ એ. ફેલોશીપ વળી એમ માને છે કે ધરમાં, શાળામાં કે વિદ્યાપીઠમાં અપાતા શિક્ષણમાં કેળવણી સમાપ્ત થતી નથી; એ તો દરેક વ્યક્તિના જીવનના અંત સુધી અંવિરતપણે ચાલુ રહેતી એક ધરના છે. આથી જીવન અને સમાજના જે જે તત્ત્વો કેળવણીને સ્પર્શે છે તેમાં આ ફેલોશીપ ઝીણવટભર્યો રસ લે છે અને પોતાના ઉદ્દેશોને અત્યુક્ત હોય એવાં તત્ત્વોને પોષે છે.

પોતાના હેતુઓની સિદ્ધિ અર્થે ફેલોશીપે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી છે.

[૧] કેળવણીના આચારવિચારમાં જે વિકાસ થાય કે જે નવીન તત્ત્વો ઉમેરાય તે દુનિયા સમક્ષ અવલોકન કે ચર્ચા માટે રજૂ કરવાની તે એક પ્રયોગશાળા છે.

[૨] દુનિયાના જુદા જુદા દેશોના કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જાણીતા ધ્યેયોદ્ધા વિચારકો ને શિક્ષકો વચ્ચે મિત્રાચારીભર્યો અંગત સંબંધ જાળવી રાખે છે. જુદી જુદી જાતોના સામાજિક રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, વગેરેમાં જે ભારે તફાવત માલૂમ પડે છે અને જે ધણીવાર આધુનિક જગતમાં ગેરસમજૂતી ને તકરાર જાળી કરે છે, તે સમજવાની કેળવણીકારોને આ સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિગિંદુવાળી પોતાની રાષ્ટ્રીય શાખાઓદ્વારા સંગવડ કરી આપે છે.

[૩] ન્યૂ એ. ફેલોશીપ આંતરરાષ્ટ્રીય, વિભાગીય ને ખીજી પરિપક્વ ગાંઠવે છે.

[૪] પ્રતિનિધિમંડળોને વિવિધ દેશોની મુદ્દાકાતે મોકલે છે.

• ફેલોશીપની હિન્દી શાખાઓ •

હિંદમાં આ સંઘની પહેલી શાખા સ્થાપનાનું માન પંજાબને ભાગે જાય છે. એપ્રિલ ૧૯૩૩ માં જરૂડીસ સર અખ્તુલ કાદરના અધ્યક્ષપદે આ સંઘ સ્થપાયો. તેજ વર્ષના નવેમ્બર માસમાં પ્રો. એ. આર. વાડિયાના પ્રયત્નોથી માછસોરમાં પણ તેવી જ શાખાઓ સ્થપાઈ. આજે હિંદના નીચેના વિભાગોમાં ફેલોશીપની શાખાઓ છે; મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્ય પ્રાંતો, વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત, ગુજરાત, ત્રાવણકોર, માછસોર. આમાંના કેટલાક સ્થળે ફેલોશીપના પ્રતિનિધિમંડળની મુદ્દાકાત પછી નવો ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે શિક્ષકો ઉપરાંત અનેક માણસો ફેલોશીપની પ્રવૃત્તિમાં રસાલેવા લાગ્યા છે અને આ પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો છે એમાં શંક નથી. મુંબઈમાં પ્રતિનિધિમંડળની મુદ્દાકાત દરમિયાન ૧૦૦ થી વધારે બાછળેનો નથુ રૂપિયાનું લવાજમ આપી સંઘમાં જોડાયા છે એ પ્રોત્સાહક સમાચાર ગણાય. આપણે એટલું જ ધ્યાનીએ કે આ ઉત્સાહ દીર્ઘ કાળ પર્ણાન્ત ટકી રહે અને બધા સઘો સક્રિય કાર્ય કરતા યર્ધ જાય.

નૂતનશિક્ષણ સંઘની ગૂજરાતની શાખાની રાજ્યાત આપણે ઈ. સ. ૧૯૩૪ માં કરી હતી. તે વખતે આપણે એક સમિતિન બધું ને ત્રણ પત્રિકાઓ કાઢી. ત્યાર પછી 'નૂતનશિક્ષણ' માસિક એજ આપણી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ યર્ધ પડી છે. અલગત ગયા એ વર્ષમાં કચ્છમાં આ સંઘની પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર સારા પ્રમાણમાં થયો છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે. છતાં હજી આ સંઘ આખા પ્રાંતમાં જાણીતો થયો નથી. ગૂજરાતના અનેક સહરો કે જિલ્લાઓમાં તેણે પોતાની પ્રવૃત્તિનાં મથકો ખોલ્યાં નથી. સંઘની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેનાર, તેના ઉદ્દેશો માન્ય રાખનાર બાછળેનો આ દિશામાં સક્રિય કાર્ય હાથ ધરે એ જરૂરું છે. સરતમાં આ સંઘ સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવામાં આવી છે ને આશરે ૧૨૫ શિક્ષકો સભ્ય તરીકે જોડાયા જાય છે. ખીજા સહરોમાં આગ કેમ ન થાય ? *

• ફેલોશીપ પ્રતિનિધિમંડળના સ્વાગત માટે મુંબઈમાં નીમાએલી સમિતિની એક પત્રિકાને આધારે.

સમાચારસંગ્રહ

[૧] તેરમી અખિલ હિન્દ શિક્ષણ પરિષદ

અખિલ બંગાળ શિક્ષક ગંડળનું અમંત્રણ

સ્વીકારી તેરમી અખિલ હિન્દ શિક્ષણ પરિષદ ગયા હિસેબરના નાતાલ સપ્તાહ દરમિયાન કલકત્તામાં 'ઓલ ઇન્ડિયા ફેડરેશન ઓફ એડ્યુકેશનલ એસોસિએશન્સ' ના આશ્રયે મળી હતી. 'ફેડરેશન' ના પ્રમુખ શ્રી. શેષા દિઆપર હતા. અન્ય પરિષદના પ્રમુખ આન્દ્ર યુનિવર્સિટિના વાઇસ ચાન્સેલર શ્રી. સી. આર. રેડી હતા. સ્વાગત ગંડળના પ્રમુખ સનતકુમાર ચૌધરી અને સામાન્ય મંત્રી શ્રી કે. પી. ચટ્ટોપાધ્યાય હતા. પરિષદના સામાન્ય મંત્રી કાનપુરની શ્રી પ્રન્ત પ્રતિનિધિ હાઇસ્કૂલના પ્રિન્સિપલ શ્રી. ખત્રી હતા.

જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી મળી લગભગ ૩૦૦ પ્રતિનિધિઓએ આ પરિષદમાં હાજરી આપી હતી. મુખ્યથી આઠ પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા. પ્રતિનિધિઓ માટે રહેવાની તથા ભોજનની સુવિધા વ્યવસ્થા 'મેટ્રોપોલીટન હૅલ્ટીયુટ'માં કરવામાં આવી હતી. સ્વાગતગંડળના સભ્યો તથા સ્વયંસેવકોનો વિનય તથા આગનુકોની સગવડ સાચવવાની તેમની તત્પરતા અત્યંત પ્રશંસનીય હતાં. એક આઠવાડિયાના વસવાટ દરમિયાન કેઈ પણ પ્રતિનિધિને કશી પણ અડચણ પડી નથી, એ તેમની સિદ્ધ કાર્યક્ષતા સૂચવે છે.

પરિષદ તા. ૨૬ મીથી શરૂ થઈ. આ દિવસે બપોરે ત્રણ વાગ્યે બંગાળના મુખ્યસચિવ શ્રી. રમણુદા હકે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂક્યું. શિક્ષણ જેવા કોમીવાદથી પર ગણાતા ક્ષેત્રમાં, તેમના રૂપ મિનિટના ટૂંકા બાપણ દરમિયાન પણ, તેઓ કોમવાદ અને તત્ત્વ કટુતા પર સંયમ સાચવી ન શક્યા એ સોચનીય હતું. સાંજે પ્રદર્શન જેવા સિવાય અન્ય કાર્યક્રમ ગોઠવાયો નહોતો, કારણ કે પ્રતિનિધિઓના આગમનનો તે પ્રથમ દિવસ હતો.

તા. ૨૭મીએ સવારે 'કાઉન્સિલ'ની પ્રથમ બેઠક મળી; આ પરિષદ પરત્વે 'કાઉન્સિલ' એ જ વિષયનિયારણી સમિતિ ગણી શકાય. જે દરોવો ખુલ્લી બેઠકમાં મૂકવાના હોય તેના પર ચર્ચા આ બેઠકમાં કરવામાં આવે છે અને એ દરોવોને યોગ્ય બાપમાં મૂકવામાં આવે છે. કાઉન્સિલના પ્રમુખ શ્રી. શેષાદિ આપર હતા.

બપોરની બેઠકમાં ફેડરેશનના પ્રમુખ, સ્વાગતગંડળના પ્રમુખ તેમ જ પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. રેડીનાં બાપણે થયાં. સર્વેનાં બાપણોમાં અધુનિક શિક્ષણપથ તથા તેના દોષો પરત્વે હિન્દુભરમાં પ્રવર્તી રહેલાં આન્દોલનો પ્રતિબિંબિત થતાં હતાં. વર્ધ-ચોજના ચોડા સમય પૂર્વે જ પ્રકટ થઈ હોવાથી પ્રત્યેકનાં બાપણમાં તેનો ઉદ્દેશ અથવા તેના પર સામાન્ય ચર્ચા હતી જ.

બીજે દિવસે સવારે જુદા જુદા વિભાગોની પ્રતિઓ શરૂ થઈ. બાગક અને ગૃહશિક્ષણ વિભાગ, પ્રાથમિક શિક્ષણ વિભાગ, ગાંધીયમિક શિક્ષણ વિભાગ એમ લગભગ જુદા જુદા ૧૧ વિભાગો હોય છે. દરેક વિભાગનો ગંત્રી, વર્ષ દરમિયાન શિક્ષણનાં તે તે અગ્રોમાં પોતાની કમિટિ દ્વારા થયેલી પ્રગતિનો હેવાલ વાંચે છે અને તેના પર ત્યાં હાજર રહેલાઓમાંથી ટૂંક બાપણે કે ચર્ચા થાય છે. વિભાગોની બેઠકો સગકાલીન જ હોવાથી કેઈ પણ એક વિભાગમાં જ બાગ લેવો શક્ય હોય છે. બપોરનાર એવું અને કે કેઈને બે-ત્રણ વિભાગોની પ્રતિઓમાં રસ હોય. છતાં પણ તેને એક વિભાગમાં જ હાજરી આપી સતોષ માનવો પડે છે. આ ક્રિયાતિ જરા કડંગી છે ખરી, પણ અનિવાર્ય છે.

સાંજે ખુલ્લી બેઠકમાં 'વર્ધા યોજના' પર ઘણી જ રસમય ચર્ચા થઈ હતી. માત્ર એ વ્યક્તિઓ સિવાય લાગભગ દરેક વક્તાએ એ યોજનાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને એકંદરે તેને આવકાર આપવાયોય ગણી હતી. આ વિષય પરત્વે સમગ્ર પરિષદ પોતાનો નિશ્ચિત અભિપ્રાય તત્કાલ દર્શાવી શકે તેવું અસંભવિત હોવાથી તેના પર વિચાર ચલાવી અભિપ્રાય બાંધવા એક પેરાં સમિતિ નીમવામાં આવી હતી.

તા. ૨૯મીએ સવારે પુનઃ બિન્નબિન્ન વિભાગોની બેઠકો મળી હતી; બપોરે સામાન્ય સભા મળી, જેમાં કેટલાકે હરવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૩૦મીએ સવારે 'કાઉન્સિલ' ની બીજી બેઠક થઈ, અને તેમાં નવા વર્ષ માટે કાર્યવાહક સમિતિ નિયત થઈ. આપણા પ્રાન્તમાંથી ડૉ. મેકેન્ઝી, શ્રી. સી. એ. ક્રિસ્ટી, મિસ કપિલા ખાંડવાળા, શ્રી. વી. કે. જોશી તથા શ્રી. એ. એલ. મહુમદાર ને તેમાં સ્થાન મળ્યું છે.

તે દિવસે બપોરે સામાન્ય સભાની છેલ્લી બેઠક મળી. હરવોતું કામ પૂર્ણ થયે સર્વનો ઉપકાર માની પરિષદ પૂરી થઈ.

પરિષદના સર્વ દિવસો દરમિયાન, કતકતા તથા તેની આસપાસનાં જોવા લાયક સ્થળો જોવા માટે, દરરોજ બપોરે સહેસગાંવ ગોઠવવામાં આવતી. વળી દરરોજ રાત્રે સંગીત, નાટ્ય, કે એવો કોઈ આકર્ષક કાર્યક્રમ પણ ગોઠવાતો. તા. ૩૧મીએ શાન્તિનિકેતન જવા માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી અને કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ આ ગોઠવણનો લાભ લીધો હતો.

આમ લગભગ સાત દિવસના કાર્યક્રમને અને પરિષદની પૂર્ણાકૃતિ થઈ.

[૨] આંતરરાષ્ટ્રીય નૂતનશિક્ષણસંઘનું પ્રતિનિધિમંડળ

• મુંબઈમાં •

આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યૂ એડ્યુકેશન ફેલોશીપનું પ્રતિનિધિમંડળ તા. ૬ મી જન્યુઆરી ૧૯૩૮ ને દિને હિન્દનાં વિવિધ સ્થળોની મુલાકાત લઈ મુંબઈ આવી પહોંચ્યું. પ્રતિનિધિમંડળના નેતાં ડૉ. લોરિન ક્રિસ્ટિયાકસ, બી. એસ.સી., એલ. એલ. ડી., હાલ આંતરરાષ્ટ્રીય ફેલોશીપના પ્રમુખ છે. તેઓ રસીડનામાં હેલ્થિંગર્ગમાં એક પ્રયોગાત્મક શાળા ચલાવી રહ્યા છે. ડૉ. બોને, ડિ. સિટ્ઝ, જર્મનીવાની વિદ્યાપીઠના પ્રયોગાત્મક શિક્ષણશાસ્ત્રના અધ્યાપક છે અને ફેલોશીપની સ્વિટ્ઝર્લેન્ડની શાખાના ઉપપ્રમુખ છે. એમના પત્ની ગૃહકેળવણીના પ્રશ્નો ચર્ચતા એક માસિકનાં સહનંત્રી છે. મિ. અરનેસ્ટ સોલ્ટર ડેવિસ. એમ. એ., ઇંગ્લંડના કેન્ટ પરગણાના વિદ્યાધિકારી છે. ૪૨ વર્ષ પહેલાં શિક્ષકની કારકીર્દિ શરૂ કરીને આજે તેઓ પોતાના પરગણાના કેળવણીખાતાના વડા અધિકારી હોવા ઉપરાંત ઇંગ્લંડની અનેક શિક્ષણ સંસ્થાઓ ને સમિતિઓમાં છે. ઔદ્યોગિક શિક્ષણના પ્રશ્નો, તેમણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે. મિ. જી. ટી. હેન્ડીન ઇંગ્લંડના બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશનના એક નિરીક્ષક છે અને એના જ એક પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂઝીલેન્ડની પરિષદમાં હાજરી આપી હતી.

પ્રતિનિધિમંડળના ત્રણ સભ્યોનાં જાહેર વ્યાખ્યાનો સર કાવસજી જહાંગીર હોલમાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. પહેલું વ્યાખ્યાન મુંબઈના ગવર્નરને પ્રમુખપદેથી ડૉ. ક્રિસ્ટિયાકસે આપ્યું હતું. 'કેળવણી અને લોકશાસન' [Education & Democracy] નો વિષય આજનાં જમાનાનો વિષય હોવાથી આખો સભાખંડ માનવમેદનીથી ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો. અનેક માણસોને બહાર બેસી રહેવું

પડ્યું હતું. બાળકોમાં કુળી વયથી જ લોકશાસન માટે પ્રેમ કેળવવાની વ્યાખ્યાતાએ દર્દભરી અરજ કરી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે લોકશાસન એ માત્ર એક રાજકીય સિદ્ધાંત જ નથી પણ સમસ્ત જીવનવ્યવહારનો એક સાચો ભાગ છે. જ્યાં લોકશાસનનો સિદ્ધાંત બાળકના વિકાસ દરમિયાન તેના જીવન સાથે વણી લેવામાં આવતો નથી, ત્યાં આગળ જતાં તે શહેરી તરીકેની પોતાની જાતજવારી ઉપાડવા અસમર્થ બીવડે છે. કેળવણી વિના લોકશાસન નિર્થક છે ને લોકશાસન વિના કેળવણી અપૂર્ણ છે. એ બેકેને એક સાથે લક્ષમાં રાખીને જો કેળવણીની પુનર્ઘટના કરવામાં આવે તો જ આજના સમાજની અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવાની આશા રાખી શકાય.

બીજું વ્યાખ્યાન પ્રો. બોવેએ આપણા મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. ખેરને પ્રમુખપદેથી આપ્યું. એમનો વિષય ‘નિરક્ષરતા સામે જેઠાદ’ [Fight against Illiteracy] હતો. રશિયા, તુર્કી, સ્પેઇન, મેક્સિકો, વગેરે દેશોમાં નિરક્ષરતા યોગ્ય વખતમાં સંજોગનાપૂર્વક નાબૂદ કરવામાં આવી હતી, એને પગલે ચાલી હિન્દમાંથી પણ તે દૂર કરવા તેમણે સૌને હાકલ કરી હતી. આને માટે બે ભાગો તેમણે સૂચવ્યા હતા : [૧] ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ અને [૨] પુખ્ત ઉંમરના માણસોનું શિક્ષણ બાળકોને શાળામાં મોકલવાથી જ તેઓ શિક્ષિત નથી બનતા; ધણાનું જ્ઞાન પાછળથી અભ્યાસને અભાવે ધોવાઈ જાય છે. માટે હિન્દ જેવા મોટા દેશોમાં રાજ્ય તરફથી મોટી ઉંમરના સ્ત્રીપુરુષોને શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ થવી જ જોઈએ. આને અગે તેમણે એક ચેતવણી આપી હતી. સામાન્ય રીતે આ લોકોને શેતું શિક્ષણ આપવું તે અમુક માણસો નક્કી કરે છે. વળી તેમાં પરીક્ષા પણ રાખવામાં આવે છે. બીજા દેશોને અનુભવ એવો છે કે એ બંને બાબતોને લીધે મોટી ઉંમરના સ્ત્રીપુરુષો વર્ગમાં જોડાવા લલચાતાં નથી. જો તેમને જ જાતનું શિક્ષણ જોઈએ છે, તે અપાય, જે જાણવાની તેમનામાં ઇતિજારી છે તે જો સંતોષાય તો તેઓ આવા વર્ગોની વધારે લાભ લે. આવા વર્ગોમાં આપણે હેતુ અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો નથી પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો છે એ વાત પર વ્યાખ્યાતાએ ખાસ ભાર મૂક્યો હતો. પ્રમુખશ્રીએ નિરક્ષરતા સામે જેઠાદ પોકરનાર લક્ષરમાં ભરતી કરવા શિક્ષિત વર્ગને આમ્રક કર્યો હતો.

‘ઉદ્યોગ અને જીવન માટે શિક્ષણ’ [Education for Industry and for Life] એ વિષય પર મિ. સોલ્ટર ડેનિસે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના ઉપકલપતિના પ્રમુખપદે ઉદ્ધત વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આપણી હાલની કેળવણી માત્ર ઐદિક કેળવણી છે. જીવનની પરિસ્થિતિ કે જરૂરિયાત સાથે તેનો કશો મેળ મેળવવામાં આવ્યો નથી, એમ કહીને વ્યાખ્યાતાએ જીવનમાં ઉપયોગી થઈ પડે, આધુનિક જીવનની વિવિધ ને વિવિધ પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાની વિદ્યાર્થીને તાકાત આપે, આજના જમાનામાં દરેક કેળવણેલા સ્ત્રી પુરુષ સારી રીતે પોતાનું જાણપોયણ કરી શકે ને એક શહેરી તરીકે પોતાની ફરજ અદા કરી શકે એવી કેળવણી આપવાનો તેમણે આમ્રક કર્યો હતો.

આ વ્યાખ્યાનો ઉપરાંત કેટલાક વાર્તાલાપો ને ચર્ચાનો કાર્યક્રમ પણ ચલાયો હતો. એમાંના મુખ્ય નીચેના વિષયો પર હતા : ઇતિહાસ શિક્ષણ; જૂની પ્રજ્ઞાસિમા ચાલતી શાળાઓમાં નૂતનશિક્ષણનું સ્થાન; ધ ન્યૂ એડ્યુકેશન ફેલોશીપ (આંતરરાષ્ટ્રીય); ઇંગ્લેન્ડમાં શારીરિક કેળવણી. દરેક વક્તાના વિવેચન પછી શ્રોતાઓના પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની પ્રયાતે લીધે વ્યાખ્યાતાએ આપવા ધારેલી માહિતી ઉપરાંત બીજી માહિતી મેળવવાનું સુઝમ બન્યું હતું. મુંબઈના માધ્યમિક શિક્ષકમંડળે રવિવારે સવારે ઓપેરા હાઉસમાં ‘આ સમગ્ર જગતમાં વિદ્યે નિરાશા સેવે છે’ એ વિષય પર

રસિક ચર્ચા ગોઠવી હતી. પ્રતિનિધિમંડળના સભ્યો ઉપરાંત શ્રી. જનનાદાસ મહેતા, શ્રી. ચાગલા અને પ્રો. કોરીઆ આદિઓ ચર્ચામાં ભાગ લીધો હતો.

ઈન્ડિયન બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશને ઈન્ડિયન જુદીજુદી પ્રકારની શાળાઓ, તેમની પ્રવૃત્તિ, વગેરેનાં ચિત્રો લઈ તેનું વર્ગીકરણ કરી તે સારી રીતે ગોઠવ્યાં છે. કેળવણીને લગતા કેટલાક તુલનાત્મક આંકડાઓ પણ રજૂ કર્યા છે. આ બધું પ્રદર્શનરૂપે સેકન્ડરી ટીચર્સ કોલેજના હોલમાં જોવાનો લાભ પણ મુંબઈની જનતાને મળ્યો. આ ચિત્રો પરથી શાળાઓના પ્રકાર, તેમનાં ગકનો, તેમનાં ઉદ્યોગો, તેમનાં સાધનો, તેમનાં વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં, મેદાનમાં ને બહારની પ્રવૃત્તિઓ વગેરેનો સારો ખ્યાલ આવી શકે એમ હતું.

આ આખો કાર્યક્રમ અનેક દિવસોની વ્યવસ્થિત તૈયારી સિવાય સફળતાથી પાર ન જ પાડી શકાય. આને માટે એક મોટી સ્વાગતસમિતિ લેડી કાવસજી જહાંગીરને અધ્યક્ષપદે નીમવામાં આવી હતી. આખો કાર્યક્રમની જાહેરાત સારી રીતે થઈ હતી અને અનેક લોકોએ આ કાર્યક્રમનો લાભ લીધો હતો. આવો બોધપ્રદ ને રસિક કાર્યક્રમ યોજવા માટે તથા તેને સર્વાંશે સફળતાપૂર્વક પાર પાડવા માટે સમિતિના સભ્યોને ને ખાસ કરીને એના મંત્રીઓ—શ્રી. મગનલાલ વ્યાસ (પ્રિન્સિપલ, ન્યૂ ઇરા સ્કૂલ, મુંબઈ) અને પ્રો. ચોકસીને ધન્યવાદ ધરે છે.

x

• લાવનગરમાં •

નૂતન કેળવણીનાં રસિયાં નરનારથી આ 'ન્યૂ એજ્યુકેશન ફેસેશીપ'નું નામ અને કામ અજાણ્યું નહિ હોય. આ ફેસેશીપનું એક ડેલીગેશન હેતુ ત્રણેક ગાસથી દિંદમાં આવ્યું છે અને ફરતું ફરતું હેવટે અહીં લાવનગરમાં પણ બે-ત્રણ દિવસ આવી ગયું.

મુંબઈનાં છાપાં વાંચનારાંઓએ જાણ્યું હશે કે એ ડેલીગેશનમાં પાંચ સભ્યો હતા પણ એમાંના ત્રણને પોતપોતાનાં અંગત કારણે મુંબઈથી સ્વેચ્છા બહાર જવું પડ્યું એટલે અહીં લાવનગરમાં તો માત્ર બે જ સભ્યો આવી શક્યાં: પ્રોફેસર બોવે અને મેડમ બોવે.

તા. ૧૮-૧-૩૮ની મધરાતે તેઓ ઉદેપુર જાગૃધી અહીં આવ્યાં. આ ડેલીગેશનને અહીં બોલાવી લાવનાર દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થા અને રાજ્યના કેળવણી ખાતાએ એમનું સ્વાગત કર્યું.

તા. ૧૯ મીની સવારમાં દક્ષિણમૂર્તિ વિનયમંદિરમાં શહેરના શિક્ષકસમુદાય સાથે મહેમાનનો વાર્તાલાપ રાખવામાં આવ્યો હતો. એ મિલનમાં પ્રો. બોવે એકલા જ હાજર રહ્યા હતાં. શ્રી. હરભાઈએ પ્રોફેસરનું જાળખાણ આપ્યું અને પછી પ્રો. બોવેએ ન્યૂ એજ્યુકેશન ફેસેશીપ, તેનો ઉદ્દેશ અને કાર્ય વગેરેનો ટૂંકો ખ્યાલ આપ્યો. મહાત્મા ગાંધીજીની વધો શિક્ષણ-યોજના વિશે પણ થોડું બોલ્યા.

પ્રો. બોવે એક ભવ્ય વ્યક્તિ છે. ૬૦-૬૫ વર્ષની આપણે ત્યાં વૃદ્ધ ગણાતી વયે તેઓ, એક જુવાન જેવા દેખાય છે. એમની સફેદ યતી જતી દાદી, એમનું ઝગમગ મારતું તાલકું, એમની. હાથણભરી આંખો અને એમની હાથી દેહધણિ બેઈ મેં એક મિત્રને કહ્યું: "આ કોટપાટલના પેશાકમાં આપણા કોઈ જૂના ઋષિવર્ચ જાણે આપણી વચ્ચે આવી બિભા હોય એમ મને લાગે છે!" સાચું જ પ્રો. બોવેના અહિંના બે દિવસમાં મને લાગ્યું કે આવા ઋષિઓ જાખવાનો છન્દો કોઈ આપણા દેશનો એકલાનો નથી. પ્રો. બોવે સ્વીટ્ઝર્લેન્ડના વતની છે અને

આજીવન શિક્ષક છે. પણ એ એકલા શિક્ષક નથી. એ તો જે શીખવવાનું છે તેના અને જેને શીખવવાનું છે તેના એક પ્રપંચ વિચારક અને વિવેચક છે. એ અત્યારે ચાલી રહેલા બાળકના આત્માને હણી નાખનારા શિક્ષણના વિવેકી વિરોધી છે. બાળકનો વિચાર પહેલો કરવાનું એ કહે છે, બહુતરનો પછી. બપોર પછી એમણે દક્ષિણામૂર્તિ વિનયમંદિર જોયું. આ મંદિરની અભ્યાસ પદ્ધતિ, ડોહન પ્લેન અનુસાર ત્યાં અભ્યાસનું વાતાવરણ સ્વતંત્ર-મુક્ત છે. વિદ્યાર્થીઓને પોતાને રસ અને આનંદ આવે તેવા વિષયોમાં હોશિરોશિ અભ્યાસ કરતા જોઈ આ મહેમાન દંપતિ ખૂબજ પ્રસન્ન થયાં. સંસ્થાના આચાર્યે મહેમાનોને શાળા બતાવ્યા પછી કાંઈ સૂચનાઓ માગી. પ્રેક્ટિસર કહે છે : “શ્રી સૂચનાઓ દઈ ? મારી સૂચનાઓ Carrying Coal to New Castle જેવી બને !”

બાવનગર રાજ્યના વિદ્યાધિકારી સાહેબે પણ એ દિવસે સાંજના માછરાજ ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલમાં કેટલોક મનોરંજક કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. જે જોઈને મહેમાનોને આનંદ થયો.

તે દહાડે સાંજે સાગળદાસ કોલેજમાં રાજ્યના દિવન સાહેબના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. બોવેનું એક સુંદર વ્યાખ્યાન થયું. વિષય હતો : “માણસમાં રહેલી લડાયક વૃત્તિ અને શક્તિનું શિક્ષણ.”

વ્યાખ્યાન ખૂબ જ નિદાનમય તેમ જ વિચારપૂર્ણ હતું. માણસમાં રહેલી કુદરતી fighting instinctને સંહારક માર્ગે ન વાળતાં જંગતની રચનાને ઉપકારક માર્ગે વાળવાનો પ્રધાન સૂર એમાં હતો, એ લડાયક વૃત્તિ માણસમાં ક્યાં ક્યાં ને કેવા કેવા રૂપે દૃશ્યમાન થાય છે એનું પણ વિવેચન એ બાપણમાં હતું.

તે દિવસે રાતના ૬. મુ.ગૃહના વિદ્યાર્થીઓ તરફથી મહેમાનોને બતાવવા ડાંડિયા રાસનો કાર્યક્રમ રખાયો હતો, જેમાં વિદ્યાર્થીનીગૃહોના રાસડા અને ‘આકોને રમિયે રમિયે’વાળા ગીતનું સાંમિનય ગાન બાત પાડે તેવાં હતાં. ડાંડિયા રાસે તો જોનારામાં એવો રંગ, પૂર્ણો હતો કે જોવા આવનારામાંના રાજ્યના દિવન શ્રી. અનંતરાય પરણી તથા ચોરગંદર રાજ્યના વિદ્યાધિકારી શ્રી. હોરાશાસ માંકડ અને બીજા કેટલાક મોટેરાઓ પણ રાસમંડળીમાં જોડાયા હતા.

તા. ૨૦મીની સવારે મહેમાનોએ રાજ્યના કુમારશ્રી તથા બીજાં યોડાં બાળકો મોટે ચાલતું રાજમહેલ બાળમંદિર જોયું

તે જ દિવસે બપોરે દક્ષિણામૂર્તિ બાળમંદિર, જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ અને બાળમંદિરનાં બાળકોનાં લેખનકામનું પ્રદર્શન જોઈ મહેમાનોને ફરી બાળપણ અનુભવવાની ઇચ્છા થઈ. ત્યારપછી દક્ષિણામૂર્તિ ગૃહના વિદ્યાર્થીગૃહના વિદ્યાર્થીગંડળ તરફથી રખાયેલી એક સભામાં મહેમાનો આવ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓએ એક નાનું પણ ભાવમય માનપત્ર ખાદી-કાગળ પર લખી એમને, જોનાયન કર્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને હાથે જ બનાવેલી એક તક્લીપેટી, તાકી તથા પૂણીઓ પણ મહેમાનોને ભેટ આપતામાં આવી હતી. આ નાના પણ ભાવભર્યા પ્રસંગથી મહેમાનો ખૂબ રાહ થયાં હતાં અને એમના ઉપકાર-વચનમાં તેમણે વિદ્યાર્થીઓને ‘ફ્રેન્ડ્ઝ-મિત્રો કહી સંબોધ્યા હતા.

સાંજના શહેરની દરજારી હાઈસ્કૂલમાં પ્રો. બોવેનું એક વ્યાખ્યાન હતું જેમાં તેમણે અત્યારની શાળામાં કેવા હૃદયપરિવર્તનથી એને નવી શાળા બનાવી ચક્રાય એનો મર્મ કહ્યો હતો.

એકંદરે બને દિવસના અવા બીજોબીજ કાર્યક્રમથી મહેમાનોને ખૂબ જ સંતોષ થયો હતો પ્રો. બોવેએ હાઈસ્કૂલમાં પોતાનું વ્યાખ્યાન પૂરું કરતાં કહ્યું હતું કે હિંદ બરમાં ફરતાં ફરતાં અમે ઘણું જોયું છે પણ અહીંનું કામકાજ જોઈ અમે એટલાં પ્રસન્ન થયાં છીએ કે હિંદ છોડતાં મોરો પહેલો સપ્ત એજ ગારો છેલ્લો સપ્ત રહે છે અને તે એ કે હિંદ જ સંગમ વિધનું માર્ગદર્શન કરશે.

તા. ૨૧-૧-૩૮ના રોજ મહેમાનો મુંબઈ તરફ રવાના થયાં.

રજૂ કરવાનો અમને મોઢો મળશે તેમ પણ અમને લાગે છે. આ ઉચોગોની આથી વિશેષ વિગતો આજે આપને નથી આપી શકતા. આવતા વર્ષના આ દિવસે પરિણામક કંઈકે રજૂ કરી શકીશું તેટલી આશા બતાવીને હું વિરમું છું.

પણ આ બધામનો અર્થ કાંઈએ એવો તો નથી જ કરવાનો કે ચાલુ કેળવણી ઉપરનો અર્થ એવો કાંઈ જશે. તેવો ખર્ચ એવો થવા માટે તો આજના રાજકીય અને સામાજિક ધોરણોને ગદસાંવી નાખવા પડે. એ દિન તો આવે ત્યારે ખરેખર પરંતુ અમારા આ નવા ફેરફારોથી કેળવણી સેનારંધોનું-ધણું પણ ઉત્પન્ન કર્યાને સંતોષ મેળવશે અને સાથે સાથે જ પોતાના હાથપગને જગૃત અને જીવતા રાખશે, ચાલેક વર્ષની ઉંમર સુધીનાં જુવાનકા શ્રમ-પ્રતિષ્ઠા કેળવશે, ઉચોગો સાથે અનુસંધાન કરશે, બનિબની દિશા શક્ય તેટલી નિર્ભજ કરશે અને પછી આગળ ઉપર ધધાધરી થયું હોય તો પોતાના ગર્ભને સ્પષ્ટતાથી જોશે. ત્યારપછીની કેળવણીમાં પુષ્ટિના શિક્ષણ ઉપરાંત શક્ય હોય તેટલા ધધા કે ઉચોગોનું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને આપી શકીએ અને સમાજમાં કેળવાયેલા અને સંસ્કારી કરીગરો રજૂ કરી શકીએ એવી પણ અમારી તો મુશદ છે.

પશ્ચિમના કેટલાક પ્રગતિશીલ દેશોમાં ઉચોગને કેન્દ્રમાં રાખીને સમગ્ર કેળવણીનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. આવા પ્રયોગો, પ્રયત્નો અને રાખ્યો પૂરા સાથ ન હોય તો સફળતાથી પાર ન પડે તે સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. આવા કેટલાક પ્રયોગોને બંધ થઈ જવું પડ્યું હોય તો તેનો અર્થ એવો નથી જ કે એ યોજનામાં કાંઈ તાત્વિક દોષ હતો. આથી કેળવણીની યોજનાને પાર પડવા માટે સર્વદેશીય વિદ્વાન અને કેળવણેલા શિક્ષકોની અપેક્ષા રહે છે અને આજે તો સારાય જગતમાં આવા લોકો શિક્ષણના કાર્યમાં પડે છે જ ક્યાં? આપણા દેશમાં તો એ મહા દોષ છે જ અને તેથી કામ ધણું ત્રિકટ બને છે. અમારી તો એવી પણ ઉમેદ છે કે આવા સંસ્કારી અને કેળવણેલા તેમ જ શિક્ષણને જ જીવનધર્મ માનનારા શિક્ષકોને તૈયાર કરવામાં અમે યથાશક્તિ ફાળો આપી શકીએ અને ઉચોગને કેન્દ્રમાં રાખીને કેળવણી આપી શકાય, સફળતાથી અને સંગીન આપી શકાય, તે હકીકત પુરવાર કરવા સર્ગર્થ બનીએ.

—હરલાઈ ત્રિવેદી

[૩]

છાત્રાલય અને માળ્યાપ

શાળાના શિક્ષકો કરતાં છાત્રાલયના ગૃહપતિઓને જે અનેક લાભો મળે છે, તેમાં એક લાભ એ છે કે ગૃહપતિઓને જાણ્યે અજાણ્યે પણ છાત્રોના આચારોના પરિચયમાં આવવું પડે છે, અને એ તકનો લાભ લેનારા ગૃહપતિને માટે પોતાના શિક્ષણનું ક્ષેત્ર વિશાળ કરવાનો અવકાશ મળે છે.

અજ્ઞાત જે છાત્રાલયો છાત્રને શાળામાં જવા માટેના પૂલ રૂપેન કામ કરતાં હોય છે, તેમાં કદાચ છાત્રોના આચારો તથા ગૃહપતિને નજીકમાં આવવાને સંભવ એવામાં એવો હોય છે. અને સંભવ જોઈતા ટકા હોય છે, તેટલા ટકાના લાભ માટેનું અનુકૂળ વાતાવરણ આવી ઢાળે આસતા છાત્રાલયમાં હોવાનો મિત્રકુલ સંભવ નથી.

કેળવણીના ખરા અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને ચાલતાં છાત્રાલયો માટે માળ્યાપોનો પરિચય એ કેવળ તક નથી, પણ તેની ફરજમાં પણ લોભેરીએ તો તે એવું નથી એમ મને લાગે છે. ધણું

માળાપો એમ જ માનતા હોય છે કે ગારા છોકરાને છાત્રાલયમાં મૂક્યા પછીની આર્થિક સિવાયની ખીજ કોઈ જવાબદારી મારે માટે રહેતી નથી. વ્યવહારની દૃષ્ટિએ આલયત છાત્રાલય અને છાત્રાલયના માળાપો વચ્ચેનો સંબંધ કેવળ આર્થિક છે, પણ એટલેથી જ છતિ કર્તવ્ય સમજતાં માળાપોની આ બેદરકારીને દૂર કરવા માટેના પ્રયત્નો પણ ખૂબ જ જરૂરી છે. દરદી દાકતરને શી આપી મૂકે, એટલે દરદીને સાળે કરવાની બધી જવાબદારી દાકતરની જ ગણાય. કેટલીક પરેશ દરદીને પણ પાળવી જરૂરી છે જ, અને દરદી પાસે પળાવવાની દૂરજ પણ દાકતર કરતાં તેના સ્વજનોની વધારે ગણાય. પણ આ દાખલો સંપૂર્ણ રીતે અહીં લાગુ પડે છે, એમ નથી. એમાં કહેવાનો ધ્વનિ એટલો જ છે કે છાત્ર ઉપર માળાપો તથા છાત્રાલય એ બન્નેના સંસ્કારોની અસર પડ્યા જ કરે છે. એ અસરો જેટલી એક ખીજને વિરોધી, તેટલું છાત્રને માટે વધારે મુશ્કેલ કામ બને છે.

અત્યારે કેટલા છાત્રો આ બે વાતાવરણની વચ્ચે કચડાય છે, તેમનાં ગન કેટલાં તંગ રહે છે, કેટલા છાત્રો આ બે વાતાવરણ વચ્ચે ઝોશાં આય છે, એ આપણા કોઈપણ અગમણું નથી. અને આને પરિણામે કાં તો છાત્રનું જીવન નિષ્પ્રાણ ચર્ચિત જાય છે, કાં તો તે ધરતો કે છાત્રાલયનો, એટલે કે છાત્રાલયમાં રેડાતાં બધાં તરનોનો, વિરોધી યદિને નીકળે છે. કાં તો તે દ્વિમુખી જીવન જીવતો થાય છે. આમાં ઘણે અંશે માળાપો જવાબદાર બને છે. કાં તો માળાપોએ પાળકને તે પોતાના જેવો જ બને એમ ઇચ્છતા હોય તો છાત્રાલયમાં મૂકવો નહિ, અથવા તો જે છાત્રાલય તેના જ જીવનધારણ ઉપર આક્રમ્ણ હોય તેવા છાત્રાલયમાં મૂકવો; કાં તો જે માળાપ એમ ઇચ્છતા હોય, કે છોકરો ભલે 'સુધરે', તો પછી છાત્રને યથેચ્છ અવકાશ પોતાની રીતે ખીલવાનો આપવો જોઈએ. માળાપો પાસે ધારણ પોતાનું જ હોય, અને પોતાના પુત્રને જે વાતાવરણમાં પોતે સુધરવાના સફળેથી મૂક્યો હોય, છતાં તે ક્યા ધારણે 'સુધરે' છે, તે ખજર ન હોવાથી પોતાનો પુત્ર તેને કાં તો બગડેલો દેખાય છે અથવા તો છોકરો સારો હતો, પણ છાત્રાલયમાં બગડ્યો, એમ માને છે, અને પ્રભાણિકપણે માને છે.

આમ થવાનું મુખ્ય એક જ કારણ છે કે છાત્રાલયો આજે માળાપના પરિચયમાં ન છૂટકે જ આવવું પડે ત્યાં આવે છે. આમાં આપણે શિક્ષકોએ જ આગળ પડીને પ્રયત્ન કરવાનો છે. માળાપોને પોતાના પુત્રમાં જે કંઈ ઓહોવત્તો રસ સ્વાર્થને કે પ્રેમને કારણે રહેલો છે, તેનો લાભ લઈ છાત્રને અપાતી કેળવણીમાં પણ તેને રસ લેતા કરવામાં આવે, તો છાત્રાલયે એક માર્ગે બે સેવા સારી ગણાશે એટલું જ નહિ, પોતાનો માર્ગ તે રીતે વધારે સરળ થશે અને તેમાંથી વધારે નહિ તો માળાપો પોતે, આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ જીવનમાં ન ઉતારે તો પણ તે તરફ સંદિગ્ધ તો બનશે. અને એ પણ અત્યારે તો ઓછું નથી.

જે રીતે છાત્રાલય સંસ્થાનું આ કર્તવ્ય આપણે અહીં આંક્યું, તે રીતે જેતાં 'છાત્રાલય અને માળાપ'નું આ નવું રૂપાંતર ઉચિત જ છે.

—મૂળશંકર ભટ્ટ

[૪]

માળાપોને

કેળવણીના સમાન્ય કામ માટે તમારી સાથે કોઈ ભાગ્યે જ વાત કરવું હોય છે. શિક્ષણમાં તમે કશું જ સમજતા નથી એવું તો તમે પોતે જ માનના હો છો; પરંતુ ખરી વાત એમ છે કે તમારી માન્યતા અને સમાજની માન્યતા બેલી છે. મુખ્ય માત્ર જન્મે છે ત્યારથી તે મરે છે ત્યાં સુધી

એક પ્રકારની કેળવણી જ લીધા કરે છે. અને શિક્ષણના કાગ માટે તો જુદી જુદી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ કાઢ્યા વિના કોઈ પણ યુગમાં સાધ્યું જ નથી. એમ તો તમારા રાજના વ્યવહારમાં તમારાં બાળકોને તમે જુદા જુદા પ્રકારનું શિક્ષણ આપી જ રહ્યાં હો છો. શિક્ષણ માત્ર બુદ્ધિનું જ હોય એમ માનવાંગી જરૂર નથી. જીવનનો વર્તીવ શીખવવામાં તેમ જ વ્યવહારુ દિશા બતાવવામાં એ દિશાનું તમે બાળકોને શિક્ષણ જ આપો છો. કેળવણીમાં જીવનઆપી વસ્તુ છે એવી કેળવણી બાળકો એવીસે કલાક લઈ રહ્યા હોય છે. તેવા કેળવણીકારમાં તમારો પણ સમાવેશ થઈ જ ન જાય. કોણ જાણે કેમ પણ આજે એક એવી માન્યતા ફેલાઈ ગઈ છે કે કેળવણીનું કાગ શિક્ષક વિના બીજું કોઈ કરી શકે જ નહિ, આનું જે કોઈ ખરાબ પરિણામ આવ્યું હોય તો તે એ છે કે તમે માળાપો તમારાં પોતાનાં જ બાળકોની કેળવણી તરફ બેદરકાર બનવા લાગ્યા છો. હું તમને એ સમજાવવા માગું છું કે એ માન્યતા ખોટી છે અને એ બેદરકારી જોખમકારક છે. તમારા બાળકોના સમગ્ર વિકાસ માટે તમારે પણ જુદા જુદા શિક્ષણક્ષેત્રોનો અને કેળવણીનો વિચાર કર્યો વિના છૂટકો નથી.

તમારું બાળક તમારે ઘેર અવતરે છે ત્યારથી જ કેળવણી લેવી શરૂ કરે છે. એવી કેળવણી માટે તમે સીધા પ્રયત્ન કરો કે ન કરો પરંતુ બાળક તો પોતાને જોઈતું પોપણ મેળવ્યા જ કરતું હોય છે. તમારું ઘર અને ઘરના હવા પ્રકાશ, તમારો ખોરાક અને ખોરાકની વિવિધતા, કુટુંબનો અંદર અંદરનો સંબંધ અને એ સંબંધ વ્યક્ત થવાની રીતો, બાળકનો ધુધવાટ અને તમારો જવાબ, તમારી વત્સલતા અને બાળકનું નિર્દોષ હાસ્ય-આ બધું જ બાળકની કેળવણી બની રહે છે. આપણું આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન તો એમ પણ કહે છે કે ગર્ભાધાનથી માંડીને માતાના ઉદરમાં ગાળવા પડતા નવ મહિના પછી બાળકને અનેક પ્રકારની માનસિક કેળવણી આપ્યા જ કરતાં હોય છે. પશ્ચિમમાં નવું વિકસેલું માનસશાસ્ત્ર આ જ પુરાણી કથા ફરીફરીને આપણને સંભળાવે છે. બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે માતાના તગાગ સ્થૂળ વ્યવહારો અને માનસિક વ્યાપારો એને એક પ્રકારની કેળવણી જ આપી રહ્યા હોય છે આપણા માતૃપિતાઓએ આ વસ્તુ સગૃહ લાંબી નથી. હવે એ યુગ જરૂર આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે બાળકની સર્વોચ્ચ કેળવણીની ઝીણગાં ઝીણી બાબતો તરફ પણ દુર્લક્ષ રાખવું પોષાય નહિ.

સમાજનું બચકર અજ્ઞાન અને માળાપની બેદરકારી સમાજના ભાવિ શહેરીઓની કેળવણીનું કાગ દુર્લક્ષ કરી ચૂકે છે. અમારો એવો ધરાદો છે કે બાળકની કેળવણીનો સર્વોચ્ચ વિચાર કરવામાં માતૃપિતાઓએ કેવી રીતે વર્તવાનું હોય તે સંબંધમાં જરૂરી હકીકતો પૂરી પાડવી. આ લેખમાળા તેવા પ્રયત્નોનો પ્રથમ હપતો છે. સામાન્ય રીતે માળાપોના રાજના વ્યવહારને અને મૂંઝવણોને ધ્યાનમાં રાખીને લખવામાં આવશે તેમ છતાં ય આ લેખમાળા વાંચનાર દરેક માળાપ પોતાના વિશિષ્ટ કાયદાઓ લખી મોકલશે તો તેને પણ આજુ વિચારણામાં સમાવી દઈ તેને પણ વધારે વ્યવહારુ બનાવી શકાશે.

—શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

‘નૂતન શિક્ષણ’ ના

મુ‘ગર્ધ’ ખાતે જાહેરખબરના એકલા એજન્ટ

મેસર્સ રાવલ બ્રધર્સ

૧૮૫ • પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ ૨

જાહેરખબરના ભાવો સંબંધી
અગર આ માસિક વિષે વધુ
માહિતી માટે ઉપરને સ્થળે લખો.

અથવા

નં. ૨૧૩૦૬ પર ટેલીફોન કરો.

ધર એકાં આપને બધું સાહિત્ય મળી જશે.

‘નૂતન શિક્ષણ’ ના મુ‘ગર્ધ’ના એજન્ટ

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની

લુક સેલ સ્ અને પબ્લીશર્સ

૧૪૦ • પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ ૨

નવા વર્ષનું આપનું લવાજમ
ઉપરને સ્થળે લેશે. ભેટપુસ્તકની
છૂટક નકલ અહીંથી મળશે.

ભેટપુસ્તક સાથે

વાર્ષિક લવાજમ - રૂપિયા બે

સંક્ષિપ્ત મેટ્રિક્યુલેશન

ભૂગોળ

• કર્તા •

હર્બર્ટ પિકેટસ

• અનુવાદક •

ગોકુળદાસ મથુરાદાસ શાહ

બી. એ., એલ.એલ. બી.

પ્રિન્સિપલ, મોડેલ હાઈ સ્કૂલ, વડોદરા

માછ પ્રિન્સિપલ, ટૂર્નિંગ કોલેજ ફોર મેન, વડોદરા

આ પુસ્તકનો હેતુ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની
મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતા
વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનું સારું પાઠ્યપુસ્તક પૂરું
પાડવાનો છે. એથી તેઓની સંગવડ માટે ને
કગમાં યુનિવર્સિટીએ ભૂગોળની પરીક્ષાનું
ધોરણ ધડ્યું છે તે જ કગમાં વિષયોની
અર્થા કરવામાં આવી છે.

મનુષ્યજનન અને વ્યવહાર ઉપર ભૌગોલિક
કારણોની ને અસર થાય છે તે પર આ
પુસ્તકમાં ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે;
અને લેખકે રસિક અને સહેલાઈથી સમજી શકાય
એવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કિંમત દોઢ રૂપિયા

ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ

લંડન મુંબઈ કલકત્તા મદ્રાસ

વાંચનાર બાઈબેનોને

ગયા અંકમાંજ અમે ખબર કરી દીધી હતી કે ભાવનગરથી પ્રગટ થતા છાત્રાલય માસિકને હવે પછીથી આ માસિક સાથે જોડી દેવાનું અમે નક્કી કર્યું છે. છાત્રાલય માસિકે છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમિયાન પોતાથી જનતા યથાશક્તિ સેવા છાત્રાલય જગતની અને માતૃપિતાઓની કરી છે. એ માસિકનું પ્રકાશન બંધ થાય તે ઇચ્છવા જેવું નથી તેથી યોડીએક આર્થિક મુશ્કેલીઓ વહેંચી લઈને પણ અમે અમારા માસિક ભેટું જોડે ચાલુ રાખવા ધાર્યું છે.

અમે જોઈ શક્યા હતા કે એ માસિક, છાત્રાલયના શાસ્ત્ર પૂરતું પારિભાષિક જન્યું હતું. સામાન્ય માળ્યાપોને એમાંથી બહુવા-વિચારવા જેવું ધણું જ મળતું હતું. જતાં સામાન્ય માતૃપિતાઓને સીધી રીતે કહી શકાએ તેટલી જોની મર્યાદા ન હતી. એ ખામી દૂર થાય તો માળ્યાપોના રાજના પ્રશ્નોને પણ પહેાંચી વળી શકાય અને તેમને ઉપયોગમાં આવે તેવું સાહિત્ય તેમની પાસે ધરી શકાય તેટલા સારુ અમારા આ વિભાગને અમે 'છાત્રાલય અને માળ્યાપ' એવું નામ આપ્યું છે. અમારી ઉમેદ છે કે છાત્રાલયોના દૂર પ્રશ્નોના નિકાલ લાવવામાં અને માતૃપિતાઓને ઉપયોગી થઈ પડવામાં આ માસિક કંઈક સંગીન કાર્ય કરી શકે. અમારા એવા કાર્યનો અધાર જનતાના સાથ ઉપર નિર્ભર છે.

આપના તરફ આ માસિકનો ચાલુ અંક અવલોકનાર્યે મોકલ્યો છે. આપ છાત્રાલય માસિકના આહુક છો. અને 'નૂતનશિક્ષણ' માસિક વાર્ષિક એક જ રૂપિયાના વધારાથી આપના હાથમાં ત્રણથી ચાર ધણું સાહિત્ય રજૂ કરે છે. અમને પૂરી આશા છે કે, આપ આ માસિકના આહુક જનશો અને બદલામાં શિક્ષણનું ઉપયોગી સાહિત્ય દર માસે મેળવી જરૂરી લાભ ઉઠાવશો. છાત્રાલય માસિકના આહુકોમાંથી ૨૦૦-૨૫૦ જેટલી સંખ્યા આ વધારો જોમેરનાથી અમને મળી શકવાની છે એવી અમે ગણતરી કરી છે. એ ગણતરી ઉપરજ દર મહિને યોડાએક વધારે પાનાં આપવા પણ નક્કી કર્યું છે. આપના સહકાર ઉપર આધાર રાખીને અમે આ સાહસ જોડ્યું છે. અમને ખાતરી ન છે કે અમને ધાર્યો સાથ મળશે.

—તંત્રીઓ

૨]

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવન

[નિયામકના નિવેદનમાંથી]

વિદ્યાર્થીગૃહ એ અમારું સૌથી નૂતન અંગ છે. એ વિભાગમાં વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્યવધતર માટે અને જીવનનાં સર્વાંગી વિકાસ માટે પ્રયોગો અને પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. અમારું એ કામ તો હંમેશ માફક ચાલુ જ રહ્યું છે. બાળકોના નિત્યના અજીવકાયા વર્તવધી હારી જઈ, અગ્રેને સોંપવામાં આવે તેવાં બાળકો ઉપર પ્રયોગો કરીને અમે સતોષજનક પરિણામો લાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ ગંભીર ગણીએ તેવા અને વિચિત્ર વર્તવો લઈને અમારે ત્યાં આવે છે. તેઓ બીડુ અને ડરપોક હોય છે. પરતંત્ર અને પરાવજની હોય છે. નાની મોટી શારીરિક કુટવોથી બરપૂર હોય છે. અજીવિકસેલી અને અવજે માર્ગે વજેલી માનસિક શક્તિઓ લઈને તેઓ આવ્યા હોય છે.

તેઓ વધારે પ્રમાણમાં ઉર્મિશ હોય છે અને યુદ્ધિના વિકાસમાં આવશ્યક કક્ષાથી ધણા નીચા હોય છે. સ્વચ્છતાના ક્ષેત્ર સાચા ખ્યાલો તેમની પાસે નથી હોતા અને વ્યવસ્થાશક્તિ તો છેક જ કુદિત થયેલી હોય છે. તેમના ગાતાપિતાની આર્થિક સ્થિતિ નજર આગળ રાખીને જીવવાની ટેવ તેમને પડેલી નથી હોતી. આ બધીય બાબતો અમારા ગૃહના કામની ભૂમિકાશ્પ બની રહે છે અને ત્યાં જ અમારી કસોટી છે. વિદ્યાર્થીઓને સોંપેલા જવાબદાર તંત્ર દ્વારા પોતાને જ હાથે ચલાવી રહેલા કોઠાર, ભોજન અને દુકાનના વહીવટદાર, વ્યાયામ અને રમતો દ્વારા, વિદ્યાર્થીઓ અને ગૃહપતિઓનાં રોજનાં નિકટના ગ્રેમભર્યા સંબંધોદ્વારા આ કામમાં સફળતા મેળવવાના અમારા પ્રયત્નો હોય છે. આપ સૌ અવારનવાર અમારા એ કામને તપાસતા રહો એવી અમારી વિનંતિ છે અને ન્યાં ન્યાં જરૂર જણાય ત્યાં ત્યાં અમને સલાહસૂચનો અને માર્ગદર્શન કરાવતા રહો એવી અમારી ગામણી છે.

વિનયમંદિરના કામકાજ તરફ નજર નાખવાનું આપને કહેતાં મને તેટલો જ આનંદ થાય છે. આર્થિક મુશ્કેલીઓએ અમારા અધ્યાપક વર્ગનું કામ બેવડું કરી મૂક્યું છે અને તેમના વેતન પર કાપ મુકાયો છે અને છતાંય અમારો સમગ્ર અધ્યાપક વર્ગ બેવડા ઉત્સાહથી અને બેવડા જોરથી પોતાનું કામ ચલાવે રાખે છે. છ મહિના પહેલાં જ અમારા મોટા ભાગના શિક્ષક ભાઈઓને રહેવા માટે મકાનો આપવાની આજીણાતળી શોધવાનું અમે કરી શક્યા છીએ અને તેમ કરીને થોડી ધણી પથ્થુ તેમને રાહત મળી શકી છે એ સંસ્થા માટે સતેષની બીના ગણાય.

યુદ્ધિના બધા જ શિક્ષણ-વિષયો અમારા વિનયમંદિરમાં શીખવાય છે. ઉપરાંત કલા અને સંગીતના શિક્ષણનું કામ વધારે ને વધારે શાસ્ત્રીય અને વ્યાપક સ્વરૂપ પકડતું જાય છે, અને શાળા વિભાગોની સંયુક્ત યોજનાઓથી અમે જે ઉત્સવો જીવંતીએ છીએ તે ઉત્સવોના પ્રસંગોએ અમારા સંગીત વિભાગના વિદ્યાર્થી ભાઈઓનેનું કામ જોવાની આપમાંના ધણાને તક સાંપડી જ હશે. કંઠ અને સાંજે ઉપરનો વિદ્યાર્થીઓનો કાળ વૈજ્ઞાનિક દિશામાં વહી રહ્યો છે, અને કેવળ જનને બહાવવાનું સાધન મરીને સંગીતનો વિષય વૈજ્ઞાનિક મહત્વનો અને સામાજિક ઉપયોગનો બનવા લાગ્યો છે. વિદ્યાર્થીના નિત્ય જીવનમાં અને નાના મોટા ઉત્સવોમાં સંગીતનું મહત્વ ધણું વધ્યું છે અને દિનપ્રતિદિન વધતી જતી એકરાગતા અને એકતાનતા એનો સળળ પુરાવો આપે છે.

આજે આપની સમક્ષ એક નાનકડું કળા પ્રદર્શન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રદર્શન ગત મહિનાના સર્જનો માત્રનું છે. અમારા વિનયમંદિરના કલાસરે હમણું જ આ નવી યોજના હાથ ધરી છે. દર મહિને ચિત્રકળાની પ્રગતિસૂચક આવા પ્રદર્શનો ભરવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો છે, આ પ્રદર્શનમાંથી આપ સૌને વિનયમંદિરના વિદ્યાર્થીઓની કળાવિષયક પ્રગતિનો આંક આવી શકશે.

યુદ્ધિના બાકીના તમામ વિષયોના અભ્યાસ માટે તે તે વિષયોના પ્રયોગમંદિરો જોમાં કરવામાં આવ્યાં છે. વિનયમંદિરનું કામ તો સ્વાધ્યાય પદ્ધતિથી છેલ્લાં દસ ખાર વર્ષોથી ચાલી રહ્યું છે એ તો આપ સૌ કાંઈ જાણો જ છો. એ પદ્ધતિથી અમને સૌને સતેષ છે અને બીજી કાંઈ પથ્થુ શિક્ષણપદ્ધતિના કરતાં આ પદ્ધતિથી અમને વધારે સંગીન પરિણામો જણાયાં છે. આ પદ્ધતિને લીધે જ મોડા વહેલા આવનારા વિદ્યાર્થીઓને સંતુલિત રહી છે, અને વધારે ઝડપથી ચાલનાર તેમ જ ઓછી ઝડપથી ચાલનાર વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાનો માર્ગ કાપવાની અનુકૂળતા સાંપડી છે. ગુનુધ માત્ર જ્ઞાનપિપાસ છે એ સત્યનું દર્શન અમને આ પદ્ધતિએ કરાવ્યું છે.

ઉચોગો સંબંધમાં કરું જ આશાજનક આપની પાસે મૂકી શકાય તેમ નથી. હું કહી જ ગયો છું કે આર્થિક મુશ્કેલીના કારણે ઉચોગોનો મોટો ભાગ અમારે બંધ કરવો પડ્યો છે. માત્ર શિક્ષણનું કાર્ય વિનીત વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે વિકલ્પે આપી રહ્યું છે. ગૃહરાત વિદ્યાર્થીકના જે જે વિકલ્પો અને સ્વીકાર્યો હતાં તેમાંથી આજે તો શીવણ અને વ્યાયમ એ બે જ માત્ર આપી રહ્યાં છે.

વિનયમંદિરનું કોમ કેવળ પ્રયોગમંદિરોની દીનાઓમાં જ અટવાઈ ન રહે તેની હમેશાં અમે ધ્યાન રાખી છે. વિનયમંદિરમાં જે જુદાં જુદાં મંડળો આવે છે તે દ્વારા બુદ્ધિના અભ્યાસકાર્ય ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ, જીવનની જરૂરી એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓ પણ ચલાવ્યા કરે છે અને આવશ્યક વિકાસ સાધે છે. ભારતસંઘ, ચર્ચાસંઘ, સાહિત્ય મંડળ, કુમારી મંડળ, વગેરે સંઘોને એક દોરે પરાવવા માટે સમગ્ર 'વિદ્યાર્થી સંઘ' પોતાનું એક તંત્ર ચલાવી રહ્યો છે.

આપ સૌ જાણો છો કે અમારી સંસ્થામાં ખાદી પહેરવી અને કાંતવું એ સૌ કોઈને માટે ફરજિયાત છે. એ ફરજનો ભાર દુર્ઘટ ન લાગે અને કાંતવું એ સામાન્ય જીવનક્રમનું એક અંગ માત્ર છે તેવું વાતાવરણ પેદા થાય અને ટકી રહે તે સારું સંસ્થાના તમામ અધ્યાપક બાઈબલેનો હમેશાં સાંન્ય એક સાથે ગળાને અડધા કલાક કાંતે છે. આને હું સંસ્થાની એક વિશિષ્ટતા ગણાવું.

હવે એક ઘણી જ મહત્વની બિના આપ સૌની સમક્ષ રજૂ કરવા માટે હું મારી જાતને ધન્ય ગણું છું. આપ સૌના જણવામાં એ આવ્યું જ છે કે અમારી સંસ્થાને આ શહેરના વાતાવરણમાંથી ઉપાડી લઈને વધારે નિર્ગળ, વધારે શાંત અને વધારે ફલદાયી એવા કોઈ માગણા નહીં કરના વાતાવરણમાં ખેસવવા માટે હેતુકાં ત્રણેક વર્ષથી અમે ઉદ્ઘોષ કરી રહ્યા છીએ. અહીં વર્ષ પહેલાં એ વિચાર પહેલો-વહેલો અમે પ્રગટ કર્યો ત્યાર પછી કેટલાક મહત્વના કારણોસર તેને અમારે મુક્તવરી રાખવો પડ્યો હતો. બે મહિના પહેલાં જ અમે એ વિચારને ફરીથી સતેજ કર્યો. અમારી વિદ્યાસભા પાસે એની વિગતો ચર્ચા, અમારા અધ્યાપક વર્ગ પાસે તો એની દરેકદરેક બાબત હણી અને એનાં પરિણામો લાંબાણુથી ચર્ચા અને પછી જ વ્યવસ્થાપક મંડળ પાસે અમે અમારી દરખાસ્ત રજૂ કરી. વ્યવસ્થાપક મંડળે પણ એના ઉપર ખૂબ જ લાંબાણુથી અને વિગતોથી બરપૂર એવી નિચાણુ ચલાવી હતી. આપ સૌને જણાવતાં અમને ખૂબ હર્ષ થાય છે કે આખરે મર્ષ કાસે જ સમગ્ર વ્યવસ્થાપક મંડળ એકમતે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યું છે કે આવતા નવા વર્ષથી આ સંસ્થાએ કેળવણીના નવા દૃષ્ટિબિન્દુને નજર આગળ રાખીને અને શિક્ષણમૂર્તિ સંસ્થાએ સ્વીકારેલા શિક્ષણના આદર્શોને વફાદાર રહીને એક આત્મનિર્ભર શરૂ કરવો. આપને એ જણાવતાં પણ મને આત્મંત હર્ષ થાય છે કે એવા મુશ્કેલ અને અસાધારણ શક્તિ માગી લે તેવા પ્રયોગ માટે અમારામાંના શ્રી. નાનાભાઈ ખુદ એ વિભાગ સંભાળે તેવી યોજના કરવામાં આવી છે. અમારું અમે શરૂ કરેલી અમારી આગશાળાથી એ વિભાગ એ રીતે જુદો પડશે. એક તો આ સંસ્થાના જન્મ અને ઊછેરમાં જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ખર્ચ્યું છે તેવા અમારા સૌના પ્રેરક અને મુરબ્બી શ્રી. નાનાભાઈ પોતે જ આ પ્રયોગ હાથ ધરે છે તે, અને બીજું પ્રાથમિક કેળવણીની પુનર્ધટના માટે હાથમાં આપણા દેશમાં જે ઉદ્ઘોષ મચી રહ્યો છે તે દિશામાં અમે કંઈક કરી જતાંથીએ તેવી અમારી મદદસ્વાકાંક્ષાને મૂર્ત સ્વરૂપ મળે છે તે. આપણા દેશમાં જે ભયંકર અજ્ઞાન અને નિરક્ષરતા પ્રવર્તે છે તેને ટાળવા સારું પ્રાથમિક શિક્ષણને મદત અને ફરજિયાત બનાવવાની ઉચ્ચ ધોણુ આજે આપણા દેશભરમાં આવી રહી છે. આપણું પ્રાથમિક શિક્ષણ તો દારવેચાળની

આવકમાંથી આવે છે. રાષ્ટ્રીય સરકાર દારબંધી કરવા મથે છે. પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ બને છે. આ તો એક બેકડ મૂલ્યવાળો છે. સ્વાવલંબી શિક્ષણ અને તે સિદ્ધ કરવા માટે ઉપાદક ઉદ્યોગોના શિક્ષણસંસ્થાઓમાં મોટા ભાગનો પ્રવેશ. એના પક્ષકારો ધણા છે. એનો વિરોધ કરનારા અને શંકાઓ ઉદ્ભવનારાઓની પણ ઘણી મોટી સંખ્યા છે. ઉદ્યોગો લાવતા સાચી કેળવણી મરી જશે અને પ્રજા સંસ્કારવિહીન-જરૂર યર્ષ જશે તેવો પણ એક સૂર વિદ્વાન ગણાતા પક્ષમાંથી નીકળે છે દક્ષિણામૂર્તિ પાસે કેળવણીના કામનો ૨૭ વર્ષનો અનુભવ છે અને એ અનુભવ ઉપર એ જરૂર દાવો કરવા માગે છે કે આ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવામાં એનો પ્રયોગ કંઈક વ્યવહારુ દિશા જરૂર બનતી શકે. અમને પૂરી હમેદ છે કે, અમારો આભવિભાગ જતે દિવસે એ કોષકાના બેકડમાં પોતાનો કિંમતી ફાળો આપશે. એ કેમ બનશે એ તો હવે પછીનો કાળ નિર્ણય કરશે.

અમારી સંસ્થાની આર્થિક સ્થિતિ પણ અમને હમેશાં મૂઝવ્યા કરે તેવી છે. આપ સૌ કોઈ ગણુના હશે કે દક્ષિણામૂર્તિની આજની પ્રતિષ્ઠા કહેવાતા ‘અગરેલા’ છોકરાઓને સુધારવાની છે. આ જરા વિચિત્ર બિના તો છે, પણ આપ સૌને આશ્ચર્ય થશે કે અમારે ત્યાં ભરતી યતા વિદ્યાર્થીઓ પૈકીના ૪૦ જેટલા ટકા બચુવા માટે નહિ, પણ ‘સુધારવા’ માટે મોકલવામાં આવે છે. આ સંસ્થાને આ શહેરથી દૂર ગામડાંને ટીપે લઈ જવામાં અમારો ઉદ્દેશ એ છે કે, ત્યાં રહીને અમને એક એવું વાતાવરણ મળે કે અમારા પ્રશ્નોના નિકાલો સહેલાઈથી આવે. આજે અમે તેમ કરી શકતા નથી. ખેર! પણ અમારા આ આભવિભાગની ખીલવણીદારા અમે એવા મનોરથો સેવીએ છીએ કે એ વિભાગ જોમ નવી જન્મેલી પ્રાથમિક શિક્ષણની કલ્પનાને વ્યવહારુ અને મૂર્ત સ્વરૂપ આપશે તેમ જ ૧૦ થી ૧૪ વર્ષની મુદ્દાપ્રમ અને છાપ્રાહી ઉંમરનાં બાળકોને કેળવવા માટેની યોગ્ય શિક્ષણસંસ્થા પણ એ જ બનશે. જતે દિવસે ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીની નવી પ્રવૃત્તિ એ વિભાગ કેન્દ્ર બને અને ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રવેશક વર્ગો સારુ જરૂરી એવા માધ્યમિક શિક્ષણનું કાર્ય બાવનગર જેવા શહેરમાં સરળતાથી ચાલ્યા કરે. એ ઉદ્દેશ બર લાવવા સારુ પણ આ સંસ્થા ભવિષ્યમાં પોતાથી બનવું બધું કરી છૂટે તેવા અમારા મનોરથો છે. આજે તો અમે એટલું જ માગીને વિરમીશું કે અમારા આ નવા આભવિભાગ ઉપર આપ સૌ આશીર્વાદ ઉતારો અને એ વિભાગદ્વારા પ્રાથમિક શિક્ષણનો બેકડ લાવવામાં તેમ જ ઉદ્યોગકેન્દ્રી શિક્ષણનો માર્ગ વધારે. ૨૫૪ કરવામાં અમે સફળ નિવડીએ તેવી આશિય આપો.

ઉદ્યોગની વાત નીકળી છે ત્યારે આપને જણાવવાની રમ્મ લઈએ છીએ કે ન્યારથી ઉદ્યોગોને અમારે કાપી નાખવા કે ઓછા કરવા પડ્યા છે ત્યારથી અમારા જીવને જરૂર નથી. દર સાલ અમે એ જ વિચાર કર્યો કરીએ છીએ કે એ ઉદ્યોગોને નવેસરથી કેમ ચોજવા અને આર્થિક એટ્રાપ્ટિ વ્યવસ્થિત કરવા એ બંધ કર્યો ત્યારે આર્થિક મુશ્કેલીઓ કારણભૂત તો હતી જ; પણ એની વ્યવસ્થાની નવેસરની વિચારણા પણ એક કારણ હતું જ. એ બાબત ઉપર પણ અમારી વિદ્યાસભાએ ઝીણવટથી વિચારો કર્યો છે. અમારી હિમેદ છે કે નવા વર્ષથી સુધારી, શીવણ અને વણતરી, આખો દિવસ ચાલ્યા કરે તેવી ઉદ્યોગશાળાઓ અમે શરૂ કરી શકીએ. એ શાળાઓ જરૂરી ઉત્પન્ન આપે તેની દરેક કાળજી લેવાય અને એ ઉદ્યોગશાળાઓમાં તમામ અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ મન્ન પ્રમણે ઓછામાં ઓછા બે કલાક કામ આપે તેવી ચોજના પણ યાય. ઉદ્યોગપ્રધાન કેળવણીથી બુદ્ધિનો વિકાસ બંધ નથી થતો પણ ધણો વધારે. તેજસ્વી બને છે તેવી અમારી માન્યતાને મૂર્તસ્વરૂપે

માર્ચ • ૧૯૩૮

મારી કલ્પના બાળકને કેવળ અમુક વ્યવસાય કે ધંધો શીખવવાની નથી, પણ
એ ધંધો શીખવતાં શીખવતાં સર્વાંગી મનુષ્યનો વિકાસ સાધવાની છે. દાખલા
તરીકે, બાળક કેવળ વણત નહીં શીખે, પણ અમુક જ રીતે વણતું બેઠકો ને
બીજી રીતે કેમ નહીં, સૂતર અમુક રીતે જ કેમ પકડવું ને બીજી રીતે કેમ નહીં,
બતે કેમ કાંતવું બેઠકો, અને અમુક બતતું કાપડ વણવાને માટે અમુક આંકતું
સૂતર જ શા માટે કાંતવું બેઠકો, એ પણ શીખવે. આ બંધી ચેન્નિ વણકરને
છાકરો એને ઘેર શીખતો નથી. એને મન તો રેંટિયો જેવો હાતર વર્ષ પર હોતો
તેવો જ આજે છે. અમે એને સરસમાં સરસ કામ આપે એવાં રેંટિયો ને સાળ
બનાવવાની કળા શીખવીએ છીએ. એનો હેતુ બીજા મનુષ્યને બેકાર બનાવવાનો
નથી, પણ આ સાધનોને આજના કરતાં વધારે કામ આપે એવાં બનાવવાનો છે.
વણકર, કાંતનાર, સૂતાર, વગેરે જુદા જુદા વર્ગોને માટે જુદી જુદી નિશાળો
રાખવી એવી સૂચના તમે કરી છે. એથી મારું કામ સરે એમ નથી. કેમકે મારે
તો સૌનો દરજ્જો સમાન બનાવવો છે. આટલા સૈકા થયાં થ્રમજીવી વર્ગોને
અળગા રાખવામાં આવ્યા છે, ને હલકા માનવામાં આવ્યા છે. એમને શૂદ્ર
ગણેલા છે, ને એ શબ્દને હલકા દરજ્જાનો સૂચક ગણેલો છે. મારે વણકર,
ખેડૂત અને શિક્ષકના છોકરાની વચ્ચે બિચનીચનો ભેદ મનાવા દેવો નથી.

[ન્યૂ એડ્યુકેશન ફેલોશીપના પ્રતિનિધિ મંડળ
સાથે વાતચીત કરતાં ગાંધીજીએ કાટેલા વૃદ્ધાશ્રમ]

આપણી શાળાઓ*

શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા

[એક દુઃખદ શબ્દચિત્ર]

ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં મુંબઈની ફેલોશિપ નિશાળ તરફથી અમે જે વાર રવિઆયુનું પોસ્ટ ઓફિસ—ડાકધર બજાવેલું, ત્યારે પંડિત ભીમરાવ શાસ્ત્રી અને શ્રી. પુલ્લિન દત્ત સાથે કામ કરતાં ખૂબ મગ્ન આવી હતી. કપડાં, પ્રકાશ, રંગયોજના, વગેરે દત્તઆયુ અને સંગીતયોજના શ્રી ભીમરાવ સંબાળ્યા કરે, અને રવિઆયુના બંગાળીને ગૂજરાતીમાં યથાર્થ ઉતારવા કવિ સુન્દરમ્ અને હું યથારાક્ત મહેનત કરીએ—ઉપરાંત અભિનય. અને સુન્દરમે ને મેં તો નાટકમાં પાક પશુ લીધા હતા. હું બન્ને હતા રાજ્યવેદ, એટલે છેલ્લું દૃશ્ય નગર સામે હમેશાનું તરતું જ થઈ ગયું હતું. એ સમયથી જ એ નાટક પર મોહ બંધાઈ ગયો હતો. તે દિવસથી જ એમ થવા કરતું હતું, કે એવું નાટક હું નહિ રચી શકું? પણ ક્યાં રવિઆયુની પ્રતિભા! ...અને ક્યાં હું?

પછી તો '૩૬ માં મેટ્રિકની બાણીતી કતલને પરિણામે હું ગૂજરાતમાં ફરવા નીકળ્યો. ધણી નિશાળો જોઈ—જુદી જુદી પદ્ધતિએ ચાલતી, જુદા જુદા આદર્શોને સિદ્ધ કરવા મથતી, તો કેટલીક વળી મોટા આદર્શોના ધ્યેયનો ડોળ રાખી જાણ્યે—અજાણ્યે કચકતી. પણ હૈયું ફડફડી જાડે, અથવા તો ફડકવાનું જાણ પણ ન રહે એટલું હલ્લ ડહાઈ જાય એવી નિશાળો જોઈ હોય તો તે ખાસ નાનાં બાળકો માટેની.

'આજગાડી' નાટકમાંની વસ્તુ માટે મારે વાચકોને અરજ કરવી પડી હતી કે એમાં ચીતરેલી સ્થિતિને કોઈ અનિશ્ચયોક્તિભરેલી ન માને. એમ આ નાટકમાંના ખીન્ન પ્રવેશના દૃશ્ય માટે પણ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, કૃપા કરી કોઈ એને અતિશયોક્તિવાળું ન માને. આટલી કૃપા યાચવાનું કારણ એટલું જ કે, આ તથા આવી વસ્તુ આપણી ગુણવંતી ગૂજરાતમાં હજી આવ્યો છે એમ સ્વીકારવાને કેટલાક મારા ભાઈબંધો તૈયાર નથી. વળી એવી શંકા ઉદ્ભવનારાઓમાંના મોટા ભાગના તો છટલી, સ્પેષન, સિટ્કર્ડ્સ, જર્ગની અને ઇંગ્લેન્ડ—અમેરિકા જઈ વિદ્યા સંપાદન કરી આવેલા નિષ્ણાતો છે; ત્યાંની સુંદર, સુધડ, વ્યવસ્થિત, આદર્શ, સિદ્ધાંતસાધક, સ્વતંત્ર શિક્ષણસંસ્થાઓ વિશે જાંડું જ્ઞાન ધરાવનારા એ વિદ્વાન ગિરોને અહીંની જ વસ્તુસ્થિતિની ખબર પણ નથી.

ખરાબમાં ખરાબ પ્રકારના હુંડકારના હુલ્લડોમાં પણ નાનાં નિર્દોષ બાળકો ઉપર હુમલો થયાના દાખલા આપણે ત્યાં જોઈ છે. ખૂનરેણમાં ચક્રચૂર અનેલા ફસાઈને પણ બાળકો ઉપર દયા કરતો જાણ્યો છે. એથી બૂરો વળી રોગગ્રસ્ત બાળકોનો મોટા પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં ભોગ લે છે. પણ એથી ય વધારે ભોગ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં શિક્ષણની પદ્ધતિને નામે આપણે ત્યાં લેવાય છે, એ તરફ આંખ આડા કાન કરી ચકાવ એમ નથી.

આજે—આજે આ પ્રગટ થાય છે તે વર્ષમાં જ, હજી છોકરાંઓને સોડીનો માર મારવામાં આવે છે—ગૂજરાતના પાટનગરમાં, શહેરમાં, માધ્યમિક શિક્ષણશાળાઓમાં છઠ્ઠા—સાતમા સિરણમાં બળ્યતી છોકરીઓને! વિદ્યા—અર્થિનીને શિખવનાર પુરુષ સોડીની શિક્ષા કરે છે! પહેલેથી જ જાણતા,

● ગૂજરાતના બાણીતા નાટકકાર શ્રી. ચન્દ્રવદન ચીમનરાવ મહેતાના તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા 'સંતાડકડી' નામના નાટકની, આપણી શાળાઓમાં પ્રવર્તતી દુઃખદ પરિસ્થિતિનો સાચો ચિતાર રજૂ કરતી પ્રસ્તાવના

માયકાંગણ, મુદ્દાદ જેવા બનાવી મૂકેલા છોકરાઓના દેખતાં તમાચા, સોટીના અને પાટી બરાવાના માર તો મેં વેડ્યા છે, વીસેક વર્ષ પહેલાં જ; પણ આજે નજરે ચ જોયા છે. અંગૂઠા પકડાવવામાં આવે છે ઠેર ઠેર, ઊભા રાખવામાં આવે છે ઠેર ઠેર, અને તે ઉપરંત ધાકતી, ખીકતી, દંડતી, રસ્ડીકેંટ કરવાની, (મા) બાપને કહેવડાવી ભેવડો માર મરાવવાની, કપાળે કાળી શહી ચોપડાવાની સજ્જ તો શહેરોમાં તેમ જ ગામડાઓમાં ચાલુ જ છે; આર કરતાં પણ બૂરી અસર એવા આપમાનની યાચ છે એવું તો માનસશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીઓ મનાવે છે, પણ શિક્ષણશાસ્ત્રના શાસ્ત્રીઓ એવું માનવા કે જાણવા તૈયાર જ નથી, એમ લાગે છે.

વળી, જેમ બચુનારું બાળક નાતું તેમ સજ્જ વધારે. એક જ દાખલો આપું. તાજેતરમાં ભાવનગરમાં કેટલીક મોટી નિશાળો મેં જોઈ. ત્યાં મહેતાજીના હાથમાં સોટી છે; બેસવાને આસન નથી, છોકરાંઓને પીવાને પાણી નથી; હવા આવવાને પૂરતું જળિયું નથી; પ્રકાશને માટે બાકારું પણ નથી; શી ચ સરેરાશ એક નથી. પાંચ-સાત વર્ષનાં બાળકો મેલાં, ગંદાં, રડતાં, ચિથરેલાલ, ખીતાં, ધૂંજતાં, કોઈપણ નવો માણસ આવતાવેત માથે ઠોકેલા નિયમ પ્રમાણે બધામાં યંત્રવત ઊભા થનારાં ! બાળુમાં જ ભેંસાળરોયે યાડો છે. અને એકાદ ઠોકણે તો એવા વાડામાં જ નિશાળ છે; મહેતાજી ધરકામે ગુંથાએલા, ગેરહાજર છે; ધડી આવે છે, બે ધડી સગાંવહાણને નિશાળ સોંપના જાય છે, ને પોતાની મુનમસીએ તોરદોર ચક્ષાવે છે; તળાવ કાંઠે તિથિ-તહેવાર પાળવામાં મહેતાજીને વધારે રસ છે. ક્યાંક ગોરાણી જ એકલી બધું સંભાળી લે છે. એવી યાદ છે બાળકોની નિશાળ !

એવી એક બે નિશાળો નથી; અનેક છે. જૂજ હોય તો તે છે જે ઈન, મીન અને તીનને આપણે યારે વારે ગણાવી દુલાયા કરીએ છીએ એવાં બાલમંદિરો; પણ એનાથી મોટા પ્રમાણમાં છે તે તરફ આપણે ઉઠાસીન છીએ. પહેલામાં ફક્ત બાળકો રક્ષાય છે. ખીનમાં એનો સંહાર ચાલુ છે—એની બુદ્ધિનો, એની પ્રતિભાનો, એના મનોવિકાસનો, એની ઊર્મિઓનો, એના સંવેદનોનો, એની ખીલતી કલ્પનાનો. પહેલામાં એટલે કે નવાં બાલમંદિરોમાં બાળકો ફક્ત રક્ષાય છે, કારણ કે ત્યાં રક્ષાયા પછી એક જ મીઠે ચાલનારી અરસિક, શુષ્ક, અશાસ્ત્રીય, માધ્યમિક શિક્ષણપદ્ધતિના ખાડામાં દટાવા તેજને પસાર કરવામાં આવે છે.

મને લાગે છે કે, જ્યાં બાળમંદિરો બંધ કરવાં જોઈએ, કારણ એ મંદિરોમાં સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં બાળકોની સમગ્ર બુદ્ધિ-શક્તિ ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને એવું સુંદર પરિણામ નિપજવાનો સમ આવી પહોંચ્યો જ એને એક ધરેડમાં—એક ધૂંસરીમાં જોતરવામાં આવે છે. એના કરતાં તો મોટી નિશાળો વધારે સારી, કે ત્યાં જ બાળકોનું વ્યવસ્થિત રીતે મૂકું બનાવવામાં આવે છે, કે ને પછી આગળની યાંત્રિક ફેળવણીમાં ટેવતાં જરા અગવડ પડતી નથી. નવાં બાલમંદિરો ઉઘાડનાર ગુલુભાઈ જ્યાં સુધી એ બાળકોની આગળ ઉપરની ફેળવણીની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરે નહિ ત્યાં સુધી, ખવડાવી, પીવડાવી, હાજરુષ્ક કરી એમને ખાટકાને ત્યાં ભોગ તરીકે મોકલનાર મહા પાપી જ હું એમને ગણું છું.

એટલે જ બાળમંદિરોમાં બાળકોનો સંપૂર્ણ અને સર્વદેશીય વિકાસ સાધવા સુંદર અને ફળદાયી પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, ત્યાંથી બાળમંદિરોની સુંદર અને સ્વતંત્ર સૃષ્ટિમાંથી એકાએક વિરોધી, વિદ્યાતક અને સંકુચિત સૃષ્ટિના બંધનમાં એની બુદ્ધિને ખમવા પડતા નુકસાન તરફ જોતાં બાળમંદિરો પાંડોના આખો અભ્યાસક્રમ સુધારવાની અત્યંત જરૂર છે, એ તરફ હું ધ્યાન ખેંચવા માણું છું.

બિચારું બાળક ! બેવડા ધાકે થીજી રહેલું બાળક કોને ફરિયાદ કરે ? માઆપને ? અસંખ્ય, મૂર્ખ, નિરક્ષર માળાપો બાળકોનો પક્ષ સાંભળ્યા વિના જ શિક્ષકોનો બોલ સાચો માને છે, અને એર ધમકાવે છે ધરગાંથી બસા દૂર કરવા નિશ્ચયે ધકકે છે. જેમ ત્યાં વધારે એસે, મહેતાજીનું કહ્યું જ માન્યા કરે, અને એનો માર ખાઈ તેમ એ ડાહ્યો થાય છે એવું માન્યા કરે છે ! મોટા ભાગના એ અણસગળું માળાપો ઊગતી પ્રજાના મોટા દુરમતો છે. એ માળાપોને અબણુ ગણવામાં, વહેમ અને ધર્મના બંધીવાસમાં સડેલા રાખવામાં આજના રાજ અને પ્રજા બેનો વાંક છે.

અને શિક્ષકો જે દૂંકે પગારે નહિ પણ અનેકની મહેરબાની અને ધૂન ઉપર જીવી રહેલો કાંઠે છે, એ પણ ખોટી રીતે ચીસે ચાલતી આવેલી પ્રથાના ભોગ બની મરતાં મરતાં ગાંડ માંડ ઊગરેલા, નિષ્પ્રાણ, ચેતન વગરનાં હણ—ગાંસના પૂતળાં જ છે. એમનામાં નથી બાળકનું માનસ સમજવાની આવડત. નવા વિચારોને અપનાવવાની ઉદારદિલી કે નથી બાળકો સાથે બાળક થવાની ખેલફેલી; એ તો છે સ્વાર્થના, સરગરના અને પોતે જે શીખેલા એના મહત્ત્વના કમનશીખ ભોગરૂપ, સંચારતરૂપ માનવ જંતુ. એમની આવડતને જમા પાસે છે મોટાંએની ખુશામદ કરવાની ટેવાયલી કળા, નીચેનાંએને તત્કાલવાની નવાળી તુંડમિજાજી અને રોજંદી ઘટગણે ચાલવાની અનેરી હિકગત. ખરેખર, નિશાળીયાઓ સાથે શિક્ષકોની પણ આપણે દયા જ ખાવાની છે.

બાળક મટી કિશોર યનારાઓ માટે મોટા ભાગનું શિક્ષણ તો એકદમ્બુ છે—એક જ સંસ્થાને યજ્ઞવર્તી છે, અને તે એક જાતની સુશિક્ષિત, સુસજ્જ, બંધારણવાદી રાજરમતમાં સડોવાયેલું છે, એ તો સૌને જાણીતી વાત છે. એની સુરક્ષિત હાથ તળે ચાલતી પરીક્ષાપદ્ધતિના ચક્રાવામાં અડવાઈને કંઈક કુમળાં બાળકો હાડબાહુએ મગ્નત થયાના દાખલા મહેર દફતરે નોંધાયેલા મોજૂદ છે, એટલે આ નાટકમાં હું એક જ બાળકને મારનો કે મરવા જેવો બતાવું તો મારા ઉપર અતિશયોક્તિનો આરોપ નહિ જ મુકાય એવી ચાસા રાખું છું. બાળકો, કિશોરો, નિશાળો, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર નગર કરો અને પછી મારું લખ્યું ખોડું લાગે તો દીકા કકક છે એમ કહો.

ઇન્સ્પેક્ટરો, વિદ્યાધિકારીઓના અગ્રામની પણ શી વાત કરું ? એમને કકો પણ પૂરો આવડતો નથી. મને યાદ છે—હગણું એકવાર નહિ, એક કરતાં વધારે વાર, ‘ખીજી ભાઈ’ નામે કાળા દીળાએ પંકાની ગૂજરાતી ભાષાનું ‘ઇન્સ્પેક્ટરન’ કરનાર ગૂજરાતી સાહેબે મારે હાથે પાટિયા પર “રુ” અક્ષર લખેલાં બેતાં જ ભૂલ કાઢેલી : એમ “રુ” લખાય જ નહિ, “૩” જ લખાય. મેં કહ્યું, બળવંતરાય કાકોર એમ લખે છે. જવાબ મળ્યો, ‘એ કોણ છે વળી ?’ એવી જ બે ત્રણ નજીવી વસ્તુઓથી પણ સાહેબ વાકેફ નહોતા અને એમની ભૂલ થતાં એમનો ગિમ્મજ ! આ તો બન્યું મુબઈમાં, તો ઉત્તર પ્રાંતમાં, જ્યાં વિદ્યાધિકારી સાહેબોના મગજમાં વિદ્યા કરતાં અધિકારનું માદાત્મ્ય વધારે હોય છે, જ્યાં વિદ્યાધિકારીઓને શિક્ષકો પોતાના છપ્પ દેવતા કરતાં પણ વધારે માન આપે છે, ત્યાં શી દશા હશે એ તો કહી જ લેવી.

ઉપરાંત, નિશાળોમાં ઘૂસ્યા છે વેપારીવેદા. નિશાળસંચાલકોને હાથે ખોટાં દફતરો, રસ્તી બાળુ અને કમાઈ દૃષ્ટિના દાખલા અલગલગમાં નોંધાયેલા પણ જાણીતા છે. એકાદ માલિકની સત્તા હેઠળ ચાલતી નિશાળોમાં શિક્ષણના એવા હેઠળ પૈસા કમાવવાના દૂધા હેતુ સિવાય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કે વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ નિશાળ ચલાવનારા તો કાંક બિરલ જ. દૂરકે કે કમિટીની દેખરેખ કે સત્તા હેઠળ ચાલતી નિશાળોમાં દૂરદીઓ માથે જ શાળાપયોગી વસ્તુઓનો વિચાર કરવાની

કુરસદનાળા હોય છે, યા તો બાણે જ એમનામાં શિક્ષણનો વિષય સમજવા પૂરતી. લાંબકાત હોય છે, અને એવા એક કરતાં વધારે મળનાં, નિશાળનો વિકાસ રૂઢવામાં જ મુખ્યત્વે પોતાના હોદ્દાનો ફાળો આપે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં મુંબઈ જેવા મોટા શહેરની કેટલીક નિશાળો અને ગણીમાંડી ગૂંચસતની નિશાળો બાદ કરો, પછી પોતાના જ્ઞાન માટે મુંબઈ એટની પશ્ચિમ દિશા સિવાય બીજી કોઈ પણ દિશામાં નજર નહિ ફેંકનારાઓ મુંબઈમાં શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને માત્રમ આપ કે તળ ગૂંચસત તરફ આપની જ્ઞાનદષ્ટિ વિકસાવી જુઓ. નિશાળોમાં ધર્મના ઓઠા નીચે ચાલતી ફરજિયાત જોડકાંમી જુઓ; વિદ્યાભ્યાસ કરવાની હોંસવાળા વિદ્યાર્થીની આર્થિક મુશ્કેલીઓ, તથા ગાદીએ બિરાજતા ઠોઠ ટ્રસ્ટીઓ, મંત્રીઓ, પ્રમુખો અને સંચાલકોની સમક્ષ એને ખમતી પડતી મરજી વિરુદ્ધની સ્વમાન-ધ્વંસક અનેક પિટંબનાઓ જુઓ; બજાર માટે જરૂરી એમની રહેણીકરણી ઉપર શિરતને નામે, ધર્મને નામે, સંપ્રદાયને નામે. પ્રચારકવેડાના સાધન તરીકે દયાબળક રીતે થતો એમનો ઉપયોગ-જોગ જુઓ; નિશાળોનાં મકાનો જુઓ, ત્યાંની આસપાસની ગંદકી નિહાળો; હળ્લર હળ્લર વિદ્યાર્થીઓ માટેની આપસક અને જરૂરી એવી કુદરતી હાજત માટેની વ્યવસ્થા તપાસો; હવા, પાણી, વગેરે આરોગ્યના નિયમો કેટલા અને કેવા પ્રમાણમાં જળવાય છે એની નોંધ લ્યો.

એક વર્ગમાં બસે ઉપરાંત બકરાં ગોંધાનાં મેં જેવા છે; માત્ર નિશાળ વર્ગના ખંડમાં કુતરાને મરેણું કપૂતર ખાતું જોયું છે; નિશાળ આસપાસના વિશાળ મેળાનમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને રોજ ઉપર આપ અને નીચે ધરતી એમ હારગંધ ખુદ્ધી રીતે ગંદકી કરતા જેવા છે; આવું થયું થયું મેં જોયું છે—સાક્ષીઓ રાખીને જોયું છે. એ બધું અહીં ક્યાં નોંધું? હુંખ એટલું જ થાય છે કે મારા વિદ્વાન બંધુઓને એ બધું જોયું નથી, જેવાની કુરસદ નથી; એવું છે, યર્ષ શકે છે, થાય છે, એ કલ્પવાની શકિત નથી; અને ઊંચડું આવું હોઈ શકે જ કેમ એવી શંકા તેઓ કરે છે !

આ વસ્તુસ્થિતિ છે—ન ખમાય એની, ન ચકાવી લેવાય એવી, તાજડોબ માંપતા ઉપાયે બંધ કરવા જેવી; છતાં માથે છે, ચાસ્યા જ કરશે એવું આત્મારે તો લાગે છે, એટલે આટલું રૂપરૂ લખવાની ફરજ પડે છે. આ તો દીકા કરવા ખાતર જ આટલું કાણું ચિત્ર દોર્યું છે એમ કહી, વાત ન હોવાની દો. ગણ્યામાંડ્યા અપવાદવાળી સારી સંસ્થા ગૂંચસતમાં છે જ નહિ એમ હું નથી કહેતો. પણ મોટા ભાગની સંસ્થાઓ જુઓ; કોમીવાદ, ધર્મવાદ, તકાવાદના સડા નીચે ખદબદતી કેટકેટલી શિક્ષણની સંસ્થાઓ છે એનો આંક કાઢો; શિક્ષણ કેમ આપતું એ શીખવા દેડ્યા દેડ્યા યુરોપઅમેરિકા જઈ, ત્યાં તાલીમ લઈ પારંગત યર્ષ આપનાર કેટલા નિષ્ણાનોને દાંધે પણ આવું યર્ષ રહ્યું છે. એની તપાસ કરો. દીકા ખાતર દીકા નથી કરતો. વિદ્વાન ગણ્યતા એટલી જાઓ ખુરશીએ જઈ બેસે છે કે નીચે શું થાય છે તે જેવાને આંખ પહોંઆડતા નથી, એથી એમનું ધ્યાન ખેંચવા આટલું લખું છું. શંકાવાદીઓ વગર જોયે—જણ્યે માનવા તૈયાર નથી, એમને જાતે જેવા વિનવવા આ લખું છું.

આ દર્યો—બાળશિક્ષણથી માંડીને ડિસીરશિક્ષણ સુધીનાં દર્યો—દુઃખદ મૂલવણુ રઈ રહ્યાં હતાં અને પાંચ વર્ષે બરાબર ઓકટોબરમાં જ રવિઆયુનું ઝાકધર બજવવા પડિતજ અને દતઆયુએ આમદ કર્યો. વળી પાછા એ જ તંતુઓ, એ જ બારેખમ છેવટેના કરુણ અંત. પાંચ વર્ષ પહેલાંનાં અમલ અને સુધા તો કેવાંકે મોટાં યર્ષ ગયાં હશે, પણ વૃદ્ધ રાજવેદ તો રહ્યા એના એ ! કવિ

સુંદરમ દૂર છે, તો નજીક છે કવિ લક્ષિતજી, ઠાકુરદાદા. ચાલો ભાઈ ચાલો, એ જ છેલ્લો અંક, ને પાંચ વર્ષનાં સંસ્મરણો નળગૃત થયાં—અને એટલામાં જ આ નાટકનું વસ્તુ હાથ લાગી ગયું. શિક્ષણ પ્રદેશમાં ચાલતી અધાધૂંધીનાં. ઉપર ચર્ચેલાં ગદ્યાં જ ચિત્રો આ કૃતિમાં નથી ગતારી શક્યો, એ કબૂલ કરું છું. આ તો છે નાટક—નાનું, નજીક, શિષ્યગુરુઓને સાથે ભજવવા જેવું; આનંદ કરવા, ગમ્મત કરવા, નાટક કરવા, રંગભૂમિ ખેલવા.

ભજવવા માટે આ નાટકનાં છ દૃશ્યો જે વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ તો સહેલું પડે એમ છે. પહેલો, ત્રીજો અને પાંચમો પ્રવેશ રંગભૂમિના આગલા ભાગમાં થોજી, વચ્ચે પડેલા રાખતાં બીજો, ચોથો અને છેલ્લો પ્રવેશ ચાલુ નાટકે એકંવી શકાય. પહેલા બીજા અને ચોથા પ્રવેશમાં છોકરાંઓની સંખ્યા વધારે—ઓછી કરી શકાય, પણ વધારે જ કરવી સારી. છોકરાંઓ એટલે, છોકરા અને છોકરીઓ સાથે. મોશરદાદાની દુકાન ગોઠવવામાં વખત નહિ જાય; એ માટે વસ્તુઓ બહુ રાખવાની જરૂર નથી. અને આડંબી દુકાન તો અંદર છે એમ જ કદંપી લેવાનું છે. એ ખૂણા પર બહાર બેસે, બે—પાંચ—સાત જોડાની જોડ રંગેલી દેખાય. એ રંગેલા જોડાનું પારિયું તૈયાર હોય તે જ ઉપાડખૂંક કરવાનું, એટલે એમાં વખત નહિ જાય.

રમત, રાસ, ભજન, ગીત બરાબર પૂરાં ગવાતાં. આ નાટક લગમગ જે કલાક ઉપર ચાલી શકે એમ છે, અને તે વચ્ચે ત્રીજા દૃશ્ય પછી વિરામ રાખવો યોગ્ય લાગે તો રાખવો, નહિ તો સળંગ ભજવી નાખવામાં ચ વાંધો નથી.

જનતાનો અપૂર્વ વિદ્યાર

ભા. ૨ ત

૧૯૩૭ ના આશ્ચર્યજનક આંકડો

બે કરોડ પાંચ લાખથી વધુ (નવી પોલીસીઓ)

ત્રણ કરોડથી વધુ નવું કામકાજ

નવી મેનેજમેન્ટ આબ્યા પછી કંપનીઓ આટલા દૂંકા વખતમાં આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ કરી છે, તે વિષે ઉપરના આંકડા જ પૂરતા છે; વધુ. કહેવું જરૂર નથી.

હિંદની આ મહાન વીગા કંપની સ્થિરતાથી છતાં અપૂર્વ વેગથી દિનપ્રતિદિન ઉન્નતિ કરી રહી છે, અને અમારી આશા છે કે, નિકટના ભવિષ્યમાં અમે હિંદના ત્યાપારી ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ઘટના રજૂ કરીશું.

૧૯૩૮ માં અપૂર્વ ક્રાન્તિની પ્રતીક્ષા કરજો.

આખા હિંદના દરેક સુખ્ય શહેરમાં ઓફિસ છે

હું અમેરિકાના દક્ષિણ સંસ્થાનોમાં આશ્રમમાં સંસ્થાનના રાન્ડોલ્ફ પરગણાના રોઆનોક શહેરની પાસેના ગામડામાં જન્મ્યો હતો. જે ઘરમાં મારો જન્મ થયો હતો, તે ઘર ૧૨/૧૬ ની એક લાકડાની ઝૂંપડી હતી. તેમાં બારીઓ નહોતી. બારીની જગ્યા નહોતી, કારણ કે આહું આહું અજાણું લાકડાની ફાટોમાંથી આવતું હતું. મારા બાપદાદાની મને કંઈ ખબર નથી. ફક્ત એટલું જાણું છું કે મારી મા, એ તેની માનો જે શેક હતો, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલી હતી. તે ગુલામગીરીના કાળમાં જન્મેલી અને ઈ. સ. ૧૮૬૪ સુધી તો તેનો આરમાન બાઈ એવા શેકની ગુલામડી હતી. મારી મા ન્યોર્થિયા સંસ્થાનમાં જન્મેલી હતી. મારા પિતા એલ્બોર પરગણા (આશ્રમમાં)માં જન્મ્યા હતા. મારા બાપને તેનો બાપ કેણુ હતો, તેની ખબર નહોતી. તેને એટલું પાદ હતું કે તેઓ બધા મળીને અગિયાર બાંડુઓ હતા. મારી મા મારા પિતા સાથે પરણી તે પહેલાં તે ખીજા બે પતિ કરી ચૂકી હતી. તે પહેલાં પંદર વરસે પરણી હતી, મારી માના પંદર છોકરાંઓમાં હું પાંચમું અને મારા પિતાના વિસ્તારમાં પહેલું ફરજંદ છું. મારા પિતા ને મા બન્ને અમથુ હતાં. મારી મા બાપદાદામાંથી કોઈ કોઈ વાર એકએક સખ્ત મહા મહેનતે બેસતી.

મારાં શરૂઆતનાં વર્ષો ખેતરમાં જ વીતેલાં. હું ચાર વર્ષનો હતો ત્યારથી ધધે ચડી ગયો હતો. અમે બેઠેલા એક બહેરા અને આંધળા ખચ્ચર ઉપર હું બેસતો અને મોટા બાઈ તેને દાંકતો. અમે એક ગોરા માથુસનું ખેતર, બિપજનો ચોથો ભાગ મજૂરી પેટે લઈને ખેડા સખ્ત હતું. સાધનો બધાં તે પૂરાં પાડતો; મજૂરી અને પૂરી પાડના. પરિણામે તે પૈસાદાર થતો ગયો, અને અમે હતાં એથી વધારેમાં વધારે ધર્મ શક્યાં તેટલાં ગરીબ ચતાં ગયાં.

એ અમારા દિવસો ગયંકર દારિદ્ર્યના હતા. મને એવા ઘણા દિવસો પાદ છે કે જે દિવસે અમને અન્ન ન મળ્યું હોય: અને બૂખના માર્યા કેટલા ય દિવસો અમે તડફડી તડફડીને કાઢ્યા છે. રાતે મારા મા-બાપ કાળી મજૂરી કરી મોડા ઘેર આવે, અમે ખાવાનું અવવાની રાહ નેઈને ટાંપી રથાં હોઈએ, અને જ્યારે તેઓ કહે કે આજે કાંઈ ખાવાનું ન મળ્યું, ત્યારે અમારી સ્થિતિ કેવી ચતી હશે, તે કંઈપી શકાયે. બૂખના ાપી અમે ગાંડા જેવા ધર્મ ગયા હતા. એક વેળા મારા બાઈ અને મારી વચ્ચે અધિવારી એની એક રોટી-અને તે પણ એક ગોરાના માથુમાંથી એડી વધેલી-મળી. અમે ખાતાં હતાં ત્યાં એક ફૂતરાએ ઝડપ મારીને દુકડો આંચકી લીધો. અમે તે ફૂતરા પર વડાલ રાખતાં. પણ અમારે પહેલાં જીવવાની જરૂર હતી. મારો બાઈ તેના પર તૂટી પડ્યો, ફૂતરાએ પણ એવો જ સામનો કર્યો. મારો બાઈ ધાવણ થયો, હું તેની મદદે ગયો. આખરે મહા મહેનતે તેના મોઢામાંથી તે રોટીનો દુકડો છોડાવ્યો. બદલામાં અમારું આપું શરીર ફૂતરાના ખટકાં દ્વારા નહોરોથી લોહીસોડાણુ ધર્મ ગયું હતું.

છ વરસની ઉંમરે મને નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. મારા માગાપનો એવો ખાસ આગ્રહ હતો કે છોકરાંને ભણાવવાં. નિશાળ આખા વરસમાં બે જ મહિના-જુલાઈ અને ઓગસ્ટ - ચાલતી. નિશાળનું મકાન અમારા રહેઠાણથી ત્રણ માર્ગે દૂર હતું. અમે રોજ ચાલીને જતાં. હું યાકી જતો તો મારી મોટી

બહુને મને ગયે વળગાડી દેતી. કોઈ કોઈ વાર અમને બાફેલા મકાઈનો ડોડો કે બાફેલા બટાકા ખાવાને મળતાં, પણ મોટે ભાગે તો અમારા શેઠના બગીચામાં ગરીબે નીચે પડેલાં ફળો કે તેમના બાણા પરનું એકું-બેકું જ ખાવાનું મળતું.

કપામની મોસમ ઓગસ્ટની આખરમાં આવે ત્યારે અમારો શેઠ અમને બધાને કામે લાગાડવા પ્રયત્ન કરતો, પણ મારી મા જંગમના ગીચ અને કાઠવવાળા ભાગમાંથી છાતીમાની ગમે નિશાળને રસ્તે ચડાવી જતી અને પાછી આવીને આખો દિવસ મારા વતીનું અને પોતાના ભાગનું બધું કામ પૂરું કરી નાખતી. અમારો શેઠ કોઈ વાર સવારમાં મને ગોતરા વહેલો આવે, ત્યારે મારી મા મને ઘરના સરમાનની પાછળ સંતાડી દેતી. હું જરા મોટો થયો પછી તો આ પણ અશક્ય થઈ પડ્યું. એટલે મારી માએ ખીજી યુક્તિ કરી. મેં તે મારા ભાઈએ હજી ઉપર તે શાળામાં જવાના વારા કાઢ્યા. નિશાળમાં તે જે શીખી આવ્યો હોય, તે રાત્રે મને શીખવે અને હું જે શીખી આવું તે તેને રાત્રે શીખવું. આ રીતે અમે ઘરે જ નિશાળ શરૂ કરી.

અમારું કુટુંબ મોટું થતું ગયું તેમ તેમ ફાટલાં કપડાં અને એકું અન્ન પૂરું પાડવાનું પણ માંડમાંડ શક્ય બનવા લાગ્યું. એક વાર શાળાનો ઉત્સવ આવ્યો. એમાં દરેક છોકરા-છોકરીએ નવાં સફેદ કપડાં પહેરીને આવવાનું હતું. મારી માની કસોટીએ આ વખત હતો. મારા બાપ આ બાબતમાં બહુ જ નિશ્ચિંત હતા. તે તે કહે: 'આની કંઈ જરૂર નથી.' પણ શિક્ષકે કહ્યું કે આના વગર નહિ આમે; અને શિક્ષકનો હુકમ એ જ ત્યાં કાયદો અને ધર્મવાક્ય હતું. મારી માએ ધણી ય પ્રયત્નો કર્યા પણ કપડું ક્યાંથી પણ મળે તેમ નહોતું. આખરે ઉત્સવનો દિવસ આવી લાગ્યો. તેની આગલી રાત્રે રાતોરાત ઉત્તમરો કરીને નેના, રચિયારની પ્રાર્થનામાં પહેરવાના એક મોટા ધોળા ધાધરામાંથી મારી માએ ત્રણ ધોળાં પાટલો રીતી કાઢ્યાં. મારી મા જે નિશ્ચય કરે તેને કોઈ પણ ભોગે પાર પાડ્યા વિના ન રહે. ઘરની કોઈ ચૂંચ તે ઊકેલ્યા વગર બાગ્યે જ રહે. અમે તે ઉત્સવમાં ખીજાં બધાં છોકરુંઓની હરેણમાં ઊભાં રહી રાડ્યાં, અથવા કહો કે અમને એમ લાગ્યું કે અમે બધાનાં જેવાં જ લાગતાં હતાં; અને એટલું બસ હતું. સાચે સાચે એ પણ જાણી લેવાની જરૂર છે કે એક ધાધરામાં કેટલું કપડું હોય, એટલે સહુએ અમારાં કપડાં એટલાં ટૂંકાં ને સાંકડાં થયાં હતાં કે મારે ત્યાં હરતી-હરતી વખતે તે પાટલોને ખૂજ સાવવું પડતું.

દર વરસે મારા શિક્ષકો બદલાતા. એક શિક્ષકને એ જગ્યાએ બે મહિનાથી વધારે રહેવાનું આકર્ષણ થાય એવું તેમાં કોઈ નહોતું. આના ગેરફાયદા મારે ભોગવવા પડતા તે મને હજી યાદ છે. એક શિક્ષક મને ગ્રીન્ન ધીરજુની વાચનમાળા શીખવી બપ. બીન્ન શિક્ષક સીધી પાંચમી ચોપડી જ શીખવવા મંડી પડે. મારે સંયુક્ત સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ શીખવાનો વખત આવ્યો. શિક્ષકે ઇતિહાસનું પુસ્તક ખરીદવાનો હુકમ કર્યો. દુકાનમાં તે ચોપડી નહોતી. દુકાનદારે મને તેને બદલે માર્ટીન લ્યૂથરન જીવનચરિત્ર વળગાડી દીધું. મેં તેનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. મને એમ જ હતું કે સંયુક્ત સંસ્થાનોનો ઇતિહાસ જ બહુ છે. મને સંયુક્ત સંસ્થાન કેટલાં છે, અને કોના જેવાં છે તે ખબર નહોતી હું દક્ષિણ અમેરિકાની અને ઓફિકાની ભૂગોળ યોદ્ધા તો શીખ્યો હતો. પણ આ નામ મારે માટે નવું હતું. શિક્ષક પણ આ સંબંધમાં પ્રકાશ પાડવા માટે આગુર નહોતા. તે અસખત બિચારા બસા હતા, પણ બસ તેથી વધારે કંઈ નહિ; જો કે તે વખતે તો હું એમ જ માનતો કે આ શિક્ષક એટલે સર્વસ!

હું જરા પ્રુષ વયનો થયો એટલે કુટુંબના ભરણપોષણ માટે હું બાકતી દહાડીઆ તરીકે કામ કરવા લાગ્યો. મારા અબ્યાસને હવે તાળાં દેવાઈ ગયાં અને ક્યાંય એન પડે નહિ. કોઈ પણ સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં હું ભાગ લેતો બંધ થઈ ગયો. એક મહિનામાં એકવાર દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જતો. ખેનર ઉપર જે થોડોક વખત મળતો તેમાં હું જે કંઈ મળે તે વાંચ્યા કરતો. આ વખતે એક વાર અકસ્માત મારા હાથમાં એક પુસ્તક આવી ચડ્યું. તેમાં ‘ઇગ્નેસિયસ સાંકો’ [Ignatius Sancho] નું જીવનચરિત્ર હતું. આનાથી વધારે પ્રેરણાદાયક પુસ્તક હજુ સુધી મારા હાથમાં નથી આવ્યું. હું તો ઇચ્છું છું કે દરેક હજારી હોદ્દા-હોદ્દાએ તે પુસ્તક વાંચી જવું જોઈએ. હું વાંચતો અને મજૂરી કરતો અને કુટુંબને કમાણી આપતો. મેં મનમાં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે હું એકવીસ વર્ષનો થાઉં એટલે તરત જ હું કોઈ શાળામાં દાખલ થઈ જઈશ અને પૂરી કેળવણી મળે ત્યાં સુધી ત્યાં બહુશ. હું મારી કોમના બીજા કરતાં જરાક વધારે ભણેલો હતો, એટલે શિયાળાની સાંખી રાતો દરમિયાન હું એક રાત્રિશાળા પણ ચલાવતો. તેમાં નાનાં નાનાં છોકરાંઓ ભણવા આવતા.

મારા બાપાએ હવે મારી કમાણીની હાંકે સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કરવાનો વિચાર કર્યો. ખચ્ચર વગેરે સાધનો લીધાં અને જમીન બાંડે લીધી. જે ખચ્ચર તેણે વેચાતો લીધો તે થોડાજ વખતમાં કોણ જાણે સાથી પાછળના ભાગમાં લંગડો થઈ ગયો. આ રોજ પણ વિચિત્ર પ્રકારનો હતો. એક વાર જોમો થયા પછી આ ખચ્ચર આખો દિવસ કંઈ પણ મુશ્કેલી વગર કામ આપ્યા કરે. પણ એકવાર નીચે જોડા પછી તેને જોમો કરવો એ બગીચે કામ હતું. આ ખેતીની મોસમમાં રોજ સવારે મારે કાને મારા પિતાના “ચાલો ખેડાઓ, ઓલ્યા ખચ્ચરને જોમો કરવા!” એ શબ્દો પડતા. એક અમારા પોડોશીને પણ આ કામમાં મદદ કરવા ખેડાવવો પડતો. મોસમના લગભગ અંતમાં શાળા બંધાતી. અને અમને શાળામાં જવાની એટલી આતુરતા હતી કે અમે તરત જ તે ખચ્ચરને જીતું કરવાની ગદ્દમાં લાગી જતા. અમે ત્રણ ભાંડુઓ, અમે બે ભાઈઓ તથા એક બહેન સવારમાં ખેતર ઉપર કામે લાગી જતાં અને ઝરપટ કામ આટોપી નિસાળે દોડી જતાં.

મારા બાપ તથા બીજા કેટલાકે મળીને વાંસ મપીને અને તેને જંગલમાં ખસે જાયકી જાયકીને એ જ જગ્યાએ નિશાળ માટે એક ખૂંપડી બની કરી હતી. એક શિક્ષક રાખ્યો. શિક્ષક પહેલાં તો બધાં છોકરાંઓના મન હરી ગયો પણ પછીથી એકએક તેના હાથ નીચેની એક દેખાવડી એવી શિક્ષકને સર્પને રાતોરાત નાસી ગયો.

x

ઈ. સ. ૧૮૮૯ ની દિવાળી ચાલી. હું તે રાતે સતો ત્યારે છોકરો હતો. બીજે દિવસે જાણે ત્યારે જુવાન’ બની ગયો. સવારના નાસ્તા પછી મારા પિતાએ મને એક ઝોકના ઝાડ નીચે બેસાડીને કહ્યું:

“ખેડા, તું હવે જુવાન થયો ગણાય. તને મેં કંઈ બહુઓ નહિ. અને વળી તું મારી ભેજા જ રહીશ તો મને લાગે છે કે તું બહુ સક્રીય નહિ. અમે તને છૂટો મૂકીએ છીએ. ફક્ત એ જ શરને કે તારે અગને વચન આપવું કે ‘હું બહુાય તેટલું બહુશ!’”

મારી બા આ વિદાયકાળે પોતાનાં આંસુ ન ખાળી શકી. હું પણ ન ખાળી શક્યો. મારા બાપની આંખો પણ ભીની થઈ. હું મારા જીવનના પણ નવા વર્ષમાં આવે પ્રવેશ કરતો હતો. મેં સ્વસ્થ રહેવાનો ધણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ અંદરથી તો આ નવી દુનિયાના પ્રવેશથી ખૂબ ગભરાતો હતો.

મેં ધરથી છૂટા થઈને પહેલાં તો કામ શોધવા ગાંડયું, જેથી તે કામ કરીને કમાઈને કાનિશાળમાં દાખલ થઈ શકું. આખરે એક મજબૂત મને નોકર રાખ્યો અને નવ મહિના માટે મહિનાના ૯ ડોલર અને ૨૫ સેન્ટનો પગાર જાંધી આપ્યો.

૬ મહિનાને અંતે એકવાર ‘ટરકેશ સ્ટુડન્ટ’ નામનું ટરકેશ સંસ્થામાંથી પ્રસિદ્ધ થતું સામયિક માસ દાયમાં આવી પડ્યું. હું તેની એકેએક લીટી વાંચી ગયો. તેના પહેલા પાના ઉપર નોંધ હતી

‘બહુ ઘોડી સંખ્યામાં શરીરે સરાકત એવા વિદ્યાર્થીઓને માટે ‘ટરકેશ સંસ્થા’માં દાખલ થવા માટેનો અને ત્યાં પોતાનો માર્ગ શોધી પોતાની મેજે સાધી લેવાનો અવકાશ છે. આનો લાભ લેવા ઇચ્છનારે તરતમાં જ નીચેના સરનામે અરજી કરવી: યુકર. ટી. વોશિંગ્ટન, આચાર્ય.’

‘પોતાનો માર્ગ પોતાની મેજે શોધી લેવો’ આવું મેં કદી સાંભળ્યું જ નહોતું. મેં ટરકેશ વિષે પણ કંઈ સાંભળ્યું નહોતું. મેં મારી અરજી ભરી મોકલી. સરનામું કેમ કરવું તે મને ખબર નહોતી. મેં તો ક્વર ઉપર ‘યુકર. ટી. વોશિંગ્ટન’ એટલું જ કહ્યું. ગમે તેમ પણ તે કાગળ જ પહોંચ્યો જોઈએ ત્યાં પહોંચ્યો અને આચાર્યે મને ત્યાં આવવાની રમઝ આપી.

રજા તો મળી, પણ ત્યાં જવું કેમ? જ્યાં માટેનાં લુગડાં ક્યાંથી કાઢવાં? મારા શેઠ સાથે નવ મહિનાની બાંધણી હતી, અને આ છ મહિને નીકળી નહોતો તો મને કંઈ મળે તેમ ન હતું. આખરે એક જોડી કપડાં અંગે ૮ ડોલરથી મેં પતાવટ કરી. મારા શેઠે મને પૈસાની મુશ્કેલીમાંથી ઉગરવામાં મદદ કરવાની ઉદારતા બતાવી, પણ તે ઉદારતા સમાહના રૂપમાં હતી અને તે સલાહમાં ઘોડાક માલ કંઈ રીતે ચોરીને વેચી શકાય તેની યુક્તિ બતાવી. મને તે યુક્તિ તરફ ક્ષણભર આકર્ષણ થઈ ગયું. પણ મારી માની આ પ્રસંગે મને યાદ આવી. ચોરી ન કરવા બાબતનો તેની આ ગરીબ રિયતિમાં પણ આગ્રહ તેણે બતાવ્યો હતો. તેણે મને આ યુક્તિ અજમાવવામાંથી બચાવ્યો. મારા સલાહકારને મારી આ મુર્ખાઈ પર હસવું આવ્યું. તેને દયા આવી.

કપડાં ખરીદવાનો પ્રશ્ન હતો તેની સાથે તે કેમ પહેરવા તે પણ પ્રશ્ન હતો. મારી જિંદગીમાં જે કોઈ દિવસ અંદર પહેરવાનું ગાંડિયું કે ચુપી કે અપીસ કે કોલર કંઈ પહેર્યું ન હતું. જે આ બધાં આશ્ચર્યો એક ગોરા પડોશી પાસેથી બિતરેલાં વેચાતાં લીધાં. કહેવાની જરૂર નથી કે તે બધા કપડાં મારા માથેથી ત્રણ નંબર વધારે મોંઘાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૯૦ ના સપ્ટેમ્બરની આખર તારીખે મેં ટરકેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. હું ત્યાં પહોંચ્યો. આચાર્ય વોશિંગ્ટને મને પૂછ્યું તેના જવાબમાં હું કયા પ્રદેશમાં રહું છું તે પણ ન જાણતી શક્યો. આચાર્યે ઘોડાક વિચાર કર્યો જાહ મને દાખલ કર્યો. મને એક વર્ષ માટે ખેતરમાં કામ કરવા મૂક્યો. રાતના વખતે મારે રાત્રિશાળામાં બાજવાનું હતું.

ટરકેશનો ભપકો જોઈને હું તો અંબઈ ગયો. ત્યાંનાં મોટાં મકાનો મારે માટે જિંદગીમાં પહેલીજ વખત હતાં. કેટલું આશ્ચર્યમય !

હું આ સપ્તામાં નથી જોતો તે મારા મનને મનાવતાં મને બહુ મહેનત પડી. મને મન બીક રહેતી હતી હું ક્યાંક આ સપ્તાહમાંથી નાગી તો નહિ નહોતું ! પહેલી રાત્રે હું ‘બ્યારે

પચારીમાં સ્ત્રોત ત્યારે નીચે અને ઉપર પાયરવા તથા ઝોઢવાનું મારા શરીરને કંઈ વિચિત્ર લાગતું હતું. રાતે બારેક વાગે કોઈ ગૃહપતિ જેવા અમલદાર અંદર આવ્યા અને મારું ઝોઢવાનું ખેંચી લઈને મને રાતે પહેરવાનું ખમીસ, દાંતિયો, ઘસ, દાંત સાફ કરવાનું ઘસ, વગેરે સંબંધે પ્રશ્નો પૂછ્યા. મને તેમાંથી કોઈ વસ્તુનો કહી શકાય તેવો પરિચય જ નહોતો. તેણે મને ઉઠાડ્યો અને હું સાંતોય લુગડાં પહેરીને સ્ત્રોત હતો તે જોઈને મારા કોલર, નેકટાઈ, ખમીસ બધું ઉતરાણ્યું અને કહ્યું: 'સતી વખતે આ બધું પહેરવાની જરૂર નથી.' મારે ગળે આ વાત ન જતરી, પણ મેં તેમનું કહેવું માન્યું.

બીજી સવારે મેં મારી આસપાસ મારા હજારી જાતિના લોકોની અંદર કહી ન જોયેલી એવી પ્રવૃત્તિ જોઈ. એકેએક માથુસ કામમાં ગણગણ હતા, એટલું જ નહિ, પણ તેમાં તેનું ચિત્ત પરોવયતું દેખાતું હતું. એરણુ પર હથેલાના ધા, ચત્રોના ધડધાટ, સુતારના હથેલાનું સંગીત ધોમારા કાન પર પડ્યાં લાગ્યાં. બે હુબપુષ્ટ ખચ્ચરો નવીન જાતનું હળ ખેંચી રહ્યા હતા. ક્યાંક નેપથોરો ચરી રહ્યાં છે. ક્યાંક કારખાનામાં ઈંટ તૈયાર થઈ રહી છે. ક્યાંક વગોની અંદર વિદ્યાર્થીઓ પ્રાધ્યાનપૂર્વક શિક્ષકને સાંભળી રહ્યા છે. દરેકનાં મુખ ઉપર નૂર છે. આ બધાંની અંદર તે અમત્કારિક આકૃતિ ફરી રહી છે—બુકર ટી. વોશિંગ્ટન.

મારું નવજીવન અહીં શરૂ થયું. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે અહીં જ 'પૂરું' શિક્ષણ લઈને નીકળતું, નહીં તો અહીંમાં જ કબર કરવી. જ્યારે મિ. વોશિંગ્ટને પ્રાર્થનાને દિવસે વ્યાસખીક ઉપર બિમાર રહીને ઈશ્વર પાસેથી તેના આ કાર્ય માટે બળ અને પ્રેરણાની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે મને ધડીભર તો એમ થયું કે હજારો ઈશ્વર જીવતરીને આ પ્રાર્થનાનો જવાબ દેશે. હું ત્યાર પછી તો ઘણું ક્યો છું. ઘણા દેશો જોયા છે. પણ આ બનાવ જેવી અસર કોઈ જનારે મારા ઉપર નથી કરી.

આ મારી ડેખવણીની સાથે મારે કેટલીક હાડમારીઓ તો ભોગવવાની હતી. માનસિક મૂંઝવણોની તો હું વાન જ નથી કર્યો; ને કે તે માનસિક મૂંઝવણો પણ મારા શરીર પર સુદાં અમર કરી ગઈ હતી પણ બીજી મુશ્કેલીઓ પણ એટલી નહોતી. શિયાળામાં મારી પાસે પહેરવાનાં પૂરાં કપડાં ન મળે. કપડાં બદલાવતી વખતે બીજી જોડ પાસે નહોતી. એટલે સોમવારે ધેયેલાં કપડાં પહેરીને હાજર થવાનું હોય ત્યારે આગલી રાતે તેને હું ધોઈ નાખતો, અને સવાર પહેલાં સુકાઈ જાય તો તેમ કર્યો. એટલે રવિવારે સવારના નાસ્તામાં મોટે ભાગે મારું અંદર પહેરવાનું ખમીસ તો બીતું જ હોય. બીજું મારાથી ચાપ તેમ નહોતું જ, સિવાય કે હું શાળા છોડીને બીજા કામે લાઝું, પણ મારાથી એમ જાને તેમ નહોતું. તેમ ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. હું મારા કામમાં એટલો એકનિષ્ઠ રહેતો કે ધીરે ધીરે હું સામાન્ય મજૂરમાંથી એક ટુકડીનો મુકાદમ, અને તેમાંથી તે સંખેતીવાડીના વ્યવસ્થાપકના હાથ નીચેના મદદગાર તરીકેની પદવીએ ચડ્યો.

મારા પહેલાના જીવનની બૂઝો મને અત્યારે સમજતી લાગી. જે સમય મેં વ્યર્થ ગુમાવ્યો હતો, તેનું વળતર અત્યારે આપતા લાગ્યો. હું જ્યાં જાઉં ત્યાં બગલમાં એક ચોપડી રાખતો જાઉં અને વચ્ચે ફાજલ પડતી ક્ષણેક્ષણે ઉપયોગ વાંચવામાં કરી લેતો. લાકડાંનું બરેકું ગાડું હાંકતાં હાંકતાં પણ હું ચોપડી વાંચતો. મિ. વોશિંગ્ટનના ધ્યાનની બદાર આ વસ્તુ ન રહી શકી. એકવાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સમયનો સદુપયોગ કરવા સંબંધે વાત કરતાં કરતાં તેણે કહ્યું: "આપણામાં મોટેમજૂરી કરતો એક જુવાન એવો છે કે જે જતે છઠાડે સોતું ધ્યાન ખેંચશે, કારણ કે તે તેના

અભ્યાસમાં તેમ જ કાગમાં બંનેમાં સરખો જ તકલીન રહે છે.” મેં સાંભળ્યું. તે મારે વિષે કહે છે, એમ મને ખાતરી થઈ. બનિધમાં હું જાણે છું જ્યાં એ મનસુરો થઈશે એ વાતે મારામાં જવાબદારીનું ભાન કરાવ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૯૧ના સપ્ટેમ્બરમાં મારે ખાતે સંસ્થાની તિજોરીમાં ૧૦૦ ડૉલર જમા થયા, અને હવે હું દિવસની શાળામાં દાખલ થવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. પણ દુભાગ્યે હું ત્યારે જ માંદો પડ્યો, અને એ મહિનાની લાંબી માંદગીને અંતે હું હોરિપટ્ટમાંથી બહાર નીકળ્યો, ત્યારે ડોક્ટરનું વિષ જરામર ૧૦૦ ડૉલરનું હતું. મારી કમાણી ત્યાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

સંસ્કૃતિના નીચલા યરમાંથી ઉપલા યરમાં આવવા માટેના આ દંડ હતો. ઘેર ઓછામાં ઓછાં કપડાંથી હું ચલાવતો. ત્યારે મારી તબિયતને કંઈ નહોતું થતું, કારણ કે શરીર નાનપણથી જ એ રીતે ટેવાયેલું હતું. પણ હવે તબિયતને તુકસાન થવા લાગ્યું કારણ કે એક અઠવાડિયું સાતે ય કપડાં પહેરવાનાં હોય; બીજે અઠવાડિયે વળી થોડાંક કપડાં ન પણ હોય. આ રીતે. ટેવમાં અનિયમિતતા ઊભી થવા લાગી. મારી લાકડાની ઝૂંપડીમાં મને એ જ પ્રકારનાં હવાપ્રકાશ મળ્યાં કરતાં. અહીં મારી—પાદરજીવાળો એમરડો હોવાને કારણે તેમાં ઓછાવત્તા હવાપ્રકાશ આવ્યા કરે. અગત્યથી ટેવાયા પછી સગવડોમાં જવામાં પણ કેટલીય તકલીફ છે, અને કેટલાય તેમાં હેરાન થઈ જાય છે.

ઘેર થોડાં અઠવાડિયાં હવાફેર માટે ગયો. પાછો આવ્યો ત્યારે પૈસા ન હોવાને કારણે ફરી દિવસના મનૂરી વિભાગમાં અને રાતે શાળામાં જવાનો ક્રમ ચાલુ થયો. આ વખતે હું હાપખાનાના ધંધામાં પડ્યો. આમાં મેં અસાધારણ પ્રગતિ કરી. છ મહિનામાં તો હું બીબાં ગોઠવનારો થઈ ગયો. અને એટલા સમયમાં મારે ખાતે દિવસની શાળામાં દાખલ થવા જોઈતી રકમ જમા થઈ ગઈ.

પણ હજુ મારા નસીબમાં દિવસની શાળા નહોતી. મારા પિતાનો કાગળ આવ્યો: “જો જીવતાં મારું મોહું એક વાર જોવું હોય તો એકદમ ઘેર આવી જા” હું ગયો. થોડા જ દિવસમાં મારા પિતા મરણ પામ્યા—૧૮૯૩ના જુનની ૨૭મી તારીખે.

ફરી બાણવાની બધી આશાનો જણે નાશ થયો. મારા પર આવી પડેલા બોખને સહન કરવાનો જ માર્ગ મારે માટે હતો. મેં નિશાળનો પોષાક દૂર કર્યો, અને ખેતરમાં કામે લાગી ગયો, તથા પિતાનું બાકી રહેલું તથાવાનું કામ પૂરું કરી નાખ્યું. મારા પર મારે દેવું હતું, એટલે મેં નિશાળ બાણવની બંધ કરી. મને જો કે બહુ આવડતું નહિ. પણ જો આવડતું તે જરામર બાણવનો. કેટલુંક તો મને જરાય આવડતું નહિ.

જનાં અત્યારે મને વિચાર કરતાં લાગે છે કે મેં લોકોના લાભમાં કંઈક તો કર્યું. જો કે ટરકેજમાં હું ચોપડીઓમાંથી જાડુ જ એણું રીખ્યો હતો પણ આચાર્ય વૈશિંઝનના અવારનવાર થતાં પ્રવચનોમાંથી મને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. હું તે જાડુ જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો અને તેને મેં મારા હૃદયમાં સંઘરી મૂક્યાં હતાં. હવે તે હું બીજાને આપતો હતો. મને એમ લાગતું કે ટરકેજમાં જે સ્થાન વૈશિંઝનનું છે, તે અહીં મારું છે. હું લોકોને તેમની જાંડીઓ ધીવાનું કહેતો. તેમના ઘર ફીકાક રાખવાનું કહેતો. તે બધાં જાડુ જ મરીમ હતાં અને શાળા બંધ થઈ ત્યારે તે લોકો મને કોઈ પૈસા આપી શકે તેમ નહોતું. મેં તેમને લઈને કે તમે દાણા, કપાસીઆ, બટેટાં, કેળાં એવું જે કોઈ મહેનતાણી બદલ આપી શકો તે હું લઈશ. આ એ લોકો આપી શકતા.

હું આ બધા 'પગાર' ગાડામાં ભરીને મારી માને ત્યાં લઈ જતો અને શિયાળા માટે તે કોઠાર ભરી રાખવામાં આવતો. હું એક બહી રેસીને ત્યાં ગયો. તેણે કહ્યું :

“હું તો માડી કંઈ તને દઈ શકું તેમ નથી. પણ આ મારી બિલાડી છે, અને સારી છે, તને મારે ૨૫ સેન્ટ આપવાના છે અને મારે તે આપવા છે. તેં મારી છોકરીને કેવી બણાવી છે ? ! આનું કોઈ શિક્ષક નથી બણાવ્યું. સવારમાં ઊડીને મોડું સાફ કર્યા સિવાય તે બીજાં કામ નથી કરતી.”

“બહે”, મેં કહ્યું: “હું બિલાડી લઈ જઈ છું. આપણો હિસાબ ચૂકતો.”

બીજી એક બાઈએ કહ્યું: “તું આવે છે એમ ખબર પડી એટલે પહેલાં તો મેં મારું બધું ખાવાનું માંસ સંતાડી દીધું. પણ તને આવતો જોયો એટલે છોકરાને કહ્યું કે સંતડેલું બધું માંસ બહાર કાઢો. છોકરાંને જે આવાં મુદારે તેને તો મારી પાસે હોય તેટલું બધું માંસ આપી દેવું જોઈએ.” આ બાઈ પાસેથી મને સવા મધ્ય માંસ મળ્યું.

બીજી એક બહી બાઈએ પોતાની પાસેની સારામાં સારી ચીજ જે એક કાતર-હતી, તે મને આપવા માંડી. મેં તે લેવાની ના પાડી. તેણે પરાણે મારા ખીસામાં નાખી તેણે કહ્યું: “મારા છોકરાંને બણાવે તેને કંઈક તો આપવું જોઈએ.”

ત્રણ વરસ આ પ્રણાલે મેં નિશાળ ચલાવી—કેવળ મારા કુટુંબના પોષણ કરવાની દૃષ્ટિ રાખીને જ. પણ મારી માને આ ન રમ્યું. તેને તો મને બણાવવો જ હતો. આખરે તે ફરીવાર પરણી. એક જ કારણથી કે મને છૂટા કરી શકાય અને મારો અભ્યાસ ફરી પાછો ચાલુ કરી શકાય.

×

મને ફરી બણવાની અગાશી ફળી અને હું પાછો ટસ્કેજમાં ગયો. લગભગ બધા ત્યાંના માંસોએ હું ટસ્કેજમાં હતો તે, ભૂલી ગયા હતા. હું ત્રણ વરસ બહાર હતો છતાં તે ફરમિયાન ટસ્કેજ સંસ્થાનો મારા વર્ગનો અભ્યાસક્રમ હું ઘેર બેઠાં મારી મેળે કરતો હતો. મારી પરીક્ષા લેવામાં આવી અને સરાસરી ૯૩ ટકા માર્ક મેળવ્યા. ‘બ’ વર્ગના મધ્યમ વર્ગમાં મને દાખલ કરવામાં આવ્યો.

મારી આર્થિક સ્થિતિ તો પહેલાં જેવી જ હતી. પણ હવે મને તેમાંથી ઊગરવાની યુક્તિ આવડી હતી. છાપખાનાના કામમાં યોડો વળત આપવા છતાં હું રોજનો એક ડોલર કમાઈ શકતો. અને વેકેશનમાં નિશાળ બણાવતો. આ રીતે એક વરસ સારી રીતે આશું. ત્યાં મોટો બાઈ ટસ્કેજમાં દાખલ થયો. મારે તેને પણ યોડીક આર્થિક મદદ કરવી પડતી. આમાં યોડીક ઘટ બેઠી ત્યાં, મારી બેન દાખલ થઈ. મારે માથે ત્રણગણો બોલો આવ્યો. પણ મેં બરાબર હંકાર્યો કર્યું. મારે અગાસી ખર્ચના બે હેડા મેળવવા શાળા-જીવનની કેટલીય મનઝોનો ભોગ આપવો પડતો. એક રવિવારનો દિવસ મને બરાબર યાદ છે, કે જ્યારે આખી શાળા એક કોઈ મહાન ધર્માર્થનું પ્રવચન સાંભળી રહી હતી ત્યારે, હું મારા પાટલૂનમાં પડેલા મોટાં કાચાં ઉપર ચીંગડાં ચોંટાડી શકાય, એવો શુંદર તૈયાર કરતો હતો. ચીંગડાં દોડાથી સંધાય તેટલું નેટ પાટલૂનના કપડાનાં તાણાવાણામાં રહ્યું નહોતું. કાણાવાળું પાટલૂન મેં નેટલા દિવસ પહેલું તે વખતની સ્થિતિની વાત હું નહિ કરું.

પણ આ બધા મુશ્કેલીના કામમાં પણ મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો ઉત્સાહ રહેતો. આવો ઉત્સાહ મેં આ પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલો. મને મનુષ્યજીવનમાં રહેલી યથાર્થ વસ્તુસ્થિતિનું.

એવું જ યથાથ બાન થવા લાગ્યું. મને તે વખતે લાગતું, અને અત્યારે પણ લાગે છે કે શાળાના આચાર્ય વૉશિંગ્ટનનું સાંજનું એક પ્રવચન સાંભળવા માટે આપવો પડતો સમય એ આખા વરસની મહેનત આગળ તો મામૂલી જ છે.

મારે સ્નાતક થવાને બે વરસ જાડી રહ્યાં ત્યારે મને મનમાં પ્રશ્ન થયો કે સ્નાતક થઈને મારે શું કરવું? વૉશિંગ્ટનના પ્રવચનોથી મારા મનમાં એવું વરસું હતું કે મારે મારશી પણ જેમને વધારે દુર્ભાગ્ય ભોગવવું પડે છે તેમને મદદ કરવી અને તે માટે જ્યાં વધારેમાં વધારે અધિકાર છે, ત્યાં જઈને પડવું. મારા પિતાએ મરણપથારીએ હેલ્થે હેલ્થે મને કહેલું: “બેરા, તું આપણા લોકોનો શિક્ષક થા, એમ હું ઇચ્છું છું. લોકોને તારી સેવાની જરૂર છે.” મને યાદ આવ્યું કે મેં તે વખતે મારા પિતાને તેમની આ ઇચ્છા પૂરી પાડવાનું વચન આપ્યું હતું. વૉશિંગ્ટનના પ્રવચનોમાંથી પણ એવો જ ધ્વનિ ઊઠતો હતો: “જ્યાં સૌથી વધારે દારિદ્ર્ય ને અજ્ઞાન છે ત્યાં જઈને પડો. ત્યાં તમારી જરૂર છે, તમારી જાતનો ઝોજામાં ઝોજા વિચાર કરીને તમારું જીવન ત્યાં ખર્ચા નાખો.” આ બધા અધિકારવાળા પ્રદેશની મને ખબર હતી. ત્યાં હું જન્મ્યો હતો. ત્યાં હું રમઝો દરમિયાન શાળાઓ ચલાવતો.

જ્યોર્જિયા પ્રદેશમાં હું એકવાર શાળા ચલાવતો હતો ત્યારે હું એક કુટુંબમાં રહેતો હતો. તે કુટુંબમાં ૧૫ માણસો હતાં અને હું સોળમે મહેમાન હતો. બધાં એક જ ઓરડામાં રહેતાં, સૂતાં, રાંધતાં, ખાતાં પીતાં. સવાને વખતે જ્યાં સુધી ધરનાં બધાં બેસાં સૂઈ ન જાય ત્યાં સુધી હું પડીની બહાર ટહેલતો અને આકાશના તારાઓ જોવાની ગમ લેતો. જ્યારે અંદર દીવાની મરજ તારતું તાપણું, ઉપર રાખ નાખીને હોલની નાખવામાં આવતું ત્યારે હું સમજ જતો કે દરે મારે દર સૂતા જવાનો વખત થયો સવારે બધા બેસાંઓ ઊઠીને કપડાં પહેરી લે ત્યાં સુધી મારે માથે ઓઢીને સૂઈ રહેવું પડતું. હું એવી જગ્યાએ સૂતો કે જ્યાં ભીંતમાં એક મોટી ચિત્રણ હતી આ ચિત્રણની પાસે મારું નાક રાખતો એટલે જોઈની હવા મળી રહેતી. તે કુટુંબમાંની એક નાની છોકરી એકવાર રાત્રે પ્રાર્થના કરતાં ઈશ્વર પાસે એમ માગવા લાગી કે ‘હે ઈશ્વર, આજે તમારા દેવદૂતો રાત્રે અમારે ત્યાં આવે એમ કરો’. તેનો નાનો બાઈ તરત જ આ પ્રાર્થનાની વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો: ‘તાગમાં આક્રમ્ણ છે કે નહિ? આપણા ખાટલામાં પાંચ જથ્થો તો બેગાં સૂએ છે, એમાં છઠ્ઠું જથ્થો ક્યાં સૂશે?’ હું આ બધી પરિસ્થિતિથી ટેવાઈ ગયો હતો. અજાણે મેં આ દરિદ્ર પ્રાયણની સેવામાં મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

મારા અભ્યાસના છેલ્લા વર્ષ દરમિયાન રુઝિયાતમાં શિક્ષક તરીકેની મને જગ્યા મળી. મારો આર્થિક બોલને આથી કંઈક હળવો થયો અને શાળાનું જીવન મને ખૂબ આનંદદાયી લાગ્યું. છેલ્લા વર્ષમાં મેં વક્તવ્યકળાની દરિદ્રાઈમાં મળતા ૨૫ ડોલરના ધનામ માટે પણ તૈયારી કરી. વૉશિંગ્ટન અવારનવાર કહેતા કે ‘માણસ જેટલું મૂકે છે, તેટલું જ મેળવે છે.’ મેં આ દરિદ્રાઈ માટે ૧૦૦ ડોલર જેટલી મહેનત કરી અને મને ધનામ મળ્યું.

x

મને ૨૨કેજમાં શિક્ષકની જગ્યા આપવાનું નક્કી થયું. મેં તેની ના પાડી. મેં તો નક્કો જ થઈ હતું કે મિસિસિપીના પ્રદેશમાં મારું કાર્ય શરૂ કરવું. વર્ષની મારી તપાસને અંતે આ પ્રદેશ ઉપર મારું ધ્યાન ચોરસું હતું. પણ ત્યાં હું તરત ન જઈ શક્યો. મારે ત્યાં જતા માટે પૈસાની જરૂર હતી એટલે મેં મારા એક મિત્રની સાળામાં શિક્ષક તરીકેનું કામ લીધું. ત્યાં મારે વર્ષ

કામ કર્યું છતાં તે બધો વખત મારી નગર સમક્ષ એ મિસિસિપીનો પ્રદેશ જ હતો. હું મારા આ મિત્રની શાળામાં હતો. એ દરમિયાન ટસ્કેજીમાં જ સ્નાતક થયેલી એક કન્યા સાથે મેં લગ્ન કર્યાં. અમે બન્ને સાથે કમાવા લાગ્યાં અને ત્યાં એક નાનું ઘર આપ્યું. અમારું પહેલું બાળક છ મહિના જીવીને મરી ગયું.

મિસિસિપી પ્રદેશમાં શા માટે જવું બંધ એ તે વાત મારી પત્નીને ગમે ઉતારવામાં મને બે વર્ષ લાગ્યાં. આખરે મારી પત્ની મને હૃદયપૂર્વક સાથ આપતા તૈયાર થઈ અને એથી મારો માર્ગ સરળ થયો.

હું મારા ક્ષેત્ર તરફ જવા તૈયાર થઈ ગયો. મારી પત્નીની તબિયત તે વખતે સારી ન હોવાથી હું તેને ડોક્ટરની સંભાળ નીચે મૂકીને એકલો જાવનો મારી પાસે જે કંઈ મૂકી હતી. તે ઘણીખરી હું મારી પત્ની માટે મૂકતો ગયો. મેં મારી સાથે મારી પત્નીની આઠ્ઠીકલા લઈ લીધી હતી. નજીકના સેકમા નામના શહેરમાં પહેલીને મારી પત્નીની સાબકલ વેચીને તેના પૈસાથી મેં મુસાફરી કરવાનું નકકી કર્યું હતું. સ્નોવિલ [Snow-Hill] થી હું સેકમા પહોંચ્યો, ત્યાં સાબકલ વેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ વેચાઈ નહિ. એટલે જોડણ પૈસા ખીસામાં હતા તેટલાની ટીકીટ લઈને આગળ ચાલ્યો. મિસિસિપી પ્રાન્તમાં હજી થોડેક પહેાચ્યો ત્યાં ખીસાં ખાલી થયાં. એક નાના શહેરમાં હું પહેાંચ્યો. ત્યાં કોઈ ધર્મશાળા નહોતી તેમ કોઈ રાતવાસો રહેવા કે તેમ નહોતું. એક જૂનું અવારુડ ખંડિયર હતું તેમાં રાત પડી રહ્યો. સવારે ઊઠીને સાબકલ પર ભેસીને હાંકી મૂકી. ઊઠીકતો રસ્તો સાવ વગડાકે અને નિર્જન હતો. હું ઊઠીકા પહોંચું તે પહેલાં જ રસ્તામાં સાબકલ વેચી અને તે ખભે નાખીને પાટલૂન ઊંચું ચડાવીને મેં ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં મને એક જુવાન મળ્યો. તેણે મને એક ધડિયળના બદલામાં મારી સાબકલના બોજમાંથી મને લુકત કર્યો.

x

પહેલાં વેકેશનમાં હું આ ઊઠીકા ગામે શાળા ચલાવતો ત્યારે ત્યાંની શાળાનો આચાર્ય હું મારી જાતે જ નીમાયેલો હતો. જો હું રાત્રની કેળવણીખાતાની પરીક્ષા આપું તો મને થોડાક પગાર મળે તેમ હતું અને એ પગાર મને મારી નવી શાળા ઊભી કરવામાં મદદ કરનાર થઈ પડે એ આશાએ મેં પરીક્ષા આપવાનો નિર્ણય કર્યો. આ પરીક્ષા ઉપર મારી અને ટસ્કેજીની આગળનો આધાર હતો એટલું જ નહિ, લોકોનો વિશ્વાસ એસવાનો આધાર પણ આના ઉપર હતો. એટલે કે મારી બરિષ્ઠની યોજનાનો આધાર આ પરીક્ષા ઉપર હતો. એટલે જ્યારે હું પરીક્ષા આપવા' ગયો ત્યારે હું મનમાંથી ધ્રુવતો હતો. પણ પરીક્ષા સાવ સહેલી હતી. હું પગાર થયો અને મારો પગાર બંધાયો.

જે નિશાળનું મકાન અત્યાર સુધી વપરાતું તે એલું ખંડિયર થઈ ગયું હતું કે, તેમાં છોકરાને બણાવવાં એમાં તેમનાં જીવનું જ જોખમ હતું. મારો વિચાર ધર્મના મંદિરના મકાનમાં શાળા ચલાવવાનો થયો. પણ ધર્મશુરુએ રજા ન આપી એટલે પહેલે દિવસે તો એક એકના ઝાડ નીચે નિશાળ ચલાવી. યોગ વખત પછી એક કાગચણાકે ઝૂંપડું ઊંચું કર્યું અને આમાં આખો શિયાળો શાળા ચાલી. આ ઝૂંપડામાં ટાક કે વરસાદ કંઈ પણ સહન કરવાની શક્તિ નહોતી. શિયાળાનો ઠંડો પવન તો ઉપરથી, નીચેથી, બાજુથી અને ખૂરેથી - બધેથી વાતો હતો.

અમે નીચે તો ગાર કરી લીધી પણ તેમાં એક ખીજ સુસ્કેલી આવી. વરસાદની ઝડપમાં આંદર પાણી ભરાતું અને કાદવ થતો. મારા હાથ નીચેની બે શિક્ષકાઓ તો આ પાણીના તળાવમાં ટેવણ પર ઊભી ઊભી શીખવતી અને છોકરાંઓ પાણીમાં લગભગ ગોહણ સુધી ઊભાં ઊભાં

શીખતાં. હું તો છોકરાંઓની સાથે પાણીમાં જ ઊભો ઊભો જ શીખવતો. અમે નીચે પાણી જવા માટે કાણા તો પાડ્યાં પણ ઉપરથી પાણીની જેટલી આવક હતી તેટલી નિકાસ નીચેથી ન હતી. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ જાને આ વખતમાં સારી રીતે હેરાન થયા. પણ મારા હૃદયમાં તો આનંદ અને ઉત્સાહ હતો કારણ કે મને મારું જીવનકાર્ય ગળી ગયું હતું.

હું આ પ્રદેશમાં સાવ અજાણ્યો, કહેા કે પરદેશી હતો એટલે તેમને મારા પર વિશ્વાસ નહોતો. બધા મને અહીં આવીને પડવાનો હેતુ જુદી જુદી રીતે પૂછ્યા મોડ્યા શાળાના આશ્રય-દાતાઓની પહેલી બેઠકમાં ૭૫ સેન્ટનો ફાળો થયો. તે રકમ મને સાચવવા સોંપાઈ. બે જ દિવસમાં તે આશ્રયદાતાઓમાંથી એક જણ આવ્યો અને મારી પાસેથી તે રકમ પાછી માગી. મેં શંકાથી તે પાછી આપી. આ રકમ કેની પાસે રહે તે સંજોષે તે લોકોમાં ઝડપો થયો. આખરે ઊંડીકા ગામના એક ગોરા ગૃહસ્થને આ રકમ સાચવવા સોંપાઈ. મેં તો શાળાના ફંડ માટે પ્રયાસ કર્યો અને દસ ઝોલરનો ફાળો બેગો કર્યો. આ ફાળો મેં તેમને જ સોંપી દીધો. તરત જ તેમણે તે ફાળો મને પાછો સાચવવા આપ્યો એટલું જ નહિ, પણ પેલો ૭૫ સેન્ટનો ફાળો પણ મને તેઓ સોંપી ગયા. આ પછી તેમણે મારી પ્રમાણિકતા વિશે કદી શંકા કરી નથી.

મારી પત્ની હતુ આજ્ઞાપામાં જ હતી. તે ઉપરાઉપરી અહીં મારી પાસે આવવા મારે કામગીરી લખતી હતી. મેં તેને અહીંની બધી મુશ્કેલીઓ જણાવી, પણ તે તો મક્કમ જ રહી અને માખાકુસમાં રહેવા માટે આવી પહોંચી. અમે એક એરડી બાંડે રાખી. તેમાં એક ખાટો ભે ખુરશી, એક રાંધવાનો પાટીઓ-એટલાં સાધન વસાવ્યાં ને ઘર માંડ્યું. રાંધવાનું કામ હું કરતો. મારી પત્ની શહેરમાં ઉછેરીલી હતી એટલે તેને હતુ તે કાવતું નહિ. અમે કોઈ દિવસ આજ્ઞાપાગાની અમારી શુદ્ધ મગજડની સાથે અહીં મિસિસિપીની સ્થિતિ સરખાવતાં નહિ. અમે તો અમારી પાસે જે હતું તે જ સર્વ શકાય તેટલો લાભ ઉઠાવતા હતા.

પહેલાં તો અમારે જ નવી ઔદ્યોગિક અને શિક્ષણ મંદિરની શાળા ઊભી કરવી હતી તેને માટેની જમીન મેળવવાની મુશ્કેલી હતી. શાળાના આશ્રયદાતાઓને આ કામમાં વિશ્વાસ નહોતો. મેં તો મારા વિચાર વ્યવહારમાં મૂકવાની શરૂઆત કરી દીધી. એક મકાનના કાઠમાત્ર ખરીદી લીધો અને ચર્ચવાર્ડમાં તે ભર્યો અને તેમાંથી એકઠાં વગેરે જનાવવાનું શરૂ કરી દીધું. ઉત્સાહ કોઈ પણ રીતે ટકાવી રાખવો; એમાં છૂટકો નહોતો. આખરે જમીન ખરીદાર્થ અને મકાન બંધાવા લાગ્યું. બધાને લાગ્યું કે કંઈક નવું શરૂ થાય છે. એ જ વરસને આતે હું અમારી નવી શાળાના વિશ્વસ્તોને (Trustees) બહુ સારું પરિણામ જતાની શક્યો. અહેવાલમાંથી થોડાક ભાગ આ રહ્યો:

“અમને મકાન મળ્યું કે તરત જ છોકરાંઓની ભરતી થવા લાગી. થોડા જ વખતમાં સંખ્યા ૨૦૦ની થઈ. એક પછી એક, શિક્ષકોની સાત સુધીની સંખ્યા થઈ. ત્રણ મહિના પછી અમારી સ્થિતિ બપાનક થઈ. શિક્ષકોને આપવાનો ખાતર ન ગયો. શિક્ષકોનો વીશીનો ખર્ચ આપવાના પણ પૈસા નહોતાં! શિયાળો આવ્યો આં અમારા મકાનમાં કોઈ રીતે ઠંડી સામે જવાય તેમ નહોતું. વરસાદ પણ ધપરામાંથી સારી રીતે પડતો હતો. કેટલાય શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ માંદા પડી ગયા. મારે કહેવું જોઈએ કે જે અમારામાં અમારાં કામોની સ્પષ્ટ રૂપરેખા તથા તેમાં અખૂટ શ્રદ્ધા ન હોત તો અમે આટલેથી જ વાળી ગયા હોત.

આ બધા વખત દરમિયાન હું લોકોને અમારા કામમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે મથતો હતો. હું બારણે બારણે આ માટે બઝતો. હું મંદિરે મંદિરે બની વ યો. તો ઘેઘા પર બેસીને રોજ પાંચ-દસ માર્શિ બટકી આવીને પાછો સવારમાં નિઃશળના કામે લાગી જતો. આ તપસ્યાને

અંતે મેં ૧૬૦૦ ડૉલર એકઠા કર્યા. આ રકમથી પણ અમને ઘણી રાહત મળી. ૪૦ એકર જમીન ખરીદી અને મોટા મકાન માટેનો કાટમાલ ખરીદ્યો. ન્યૂયૉર્ક અને બોસ્ટનમાંથી યોગ્ય વિશ્વસ્તોએ અમને મદદ કરી. ઉપરાંત યોગ્ય મિત્રોએ પણ ફાળો આપ્યો અને અમારું વરસ અમે પૂરું કરી શક્યા. આ યુદ્ધ આકરું હતું તો ય તેમાં મને આનંદ હતો. દુનિયા જે તમારી પાસે માગે છે તે તમે આપી રહ્યા છો, એનું બાન ગમે તેવા કટોકટીના પ્રસંગે પણ ઉત્સાહદાયક જ થાય છે.

ગયા એકડોઅરમાં એક સેન્ટની પણ મૂડી વગર અમે ખુદશામાં શાળા શરૂ કરી અને વરસને અંતે મિસિસિપી રાજ્યના કાયદા અનુસાર હક્કો ભોગવતી, ૨૨૫ વિદ્યાર્થીઓ અને સાત શિક્ષકોવાળી અને કુલ ૪૦૦૦ ડૉલરની સ્થાવર મિલકતવાળી શાળા અમે સ્થાપી શક્યા. ૪૦૦ એકર-જમીન શહેરથી એક માઈલને અંતરે ખેતીવાડી કામ માટે અમે મેળવી શક્યા. એક-બે માળનું સગમગ ૨૦૦૦ ડૉલરનું મકાન પણ અમે બાંધ્યું કરી શક્યા.

પણ આટલા ઉપરથી જ તમે અમારી સફળતાનું માપ નહિ કાઢો. બહારથી ન આપી શકાય એવું પણ કેટલુંક કામ આ વરસમાં થયું હતું. વરસમાં પહેલાં અહીં મંદિને એક વાર જ ધાર્મિક પ્રાર્થના વગેરે થતું અને તે પણ તે દિવસે ગાનું, નાચવું, કૂદવું ને બરાડા પાડવા-એ જ આખા દિવસનો કામ હતો. બાકીના ૨૯ દિવસ તો એવી રીતે બધા ગાળતા કે કોઈ પણ સહુથી માણસનું દિલ તે જોઈને કે સાંભળીને દુઃખ, જુવાનીયાઓ એક બાજુ મંદિરમાં પ્રાર્થના ચાલતી હોય ત્યારે તેના જ ફળિયામાં જુગાર રમતા હોય. અચાન, વહેમો, વ્યસનો અને અનીતિ બધી ય બર્થો હતા; અને યોગ્ય ખરા અંતઃકરણથી મયતા ખ્રિસ્તી સ્ત્રીપુરુષોના પ્રયત્ન તેમાં ફળીજીત થઈ શકતા નહોતા. હું એમ નથી કહેતો કે આ બધાં અનિષ્ટો હવે દૂર થઈ ગયાં છે. પણ એટલું તો કહી શકું છું કે તેનો પ્રવાહ હવે આગળ વહેતો અટક્યો છે, ક્રાંતિ શરૂ થઈ છે અને આ પ્રભાણે અમારું કામ વેગમાં ચાલશે તો તે અનિષ્ટો જડમળથી બાંધી જશે."

આ વર્ષ દરમિયાન લોકોએ જ ૧૦૦૦ ડૉલર અમારી મદદ માટે એકઠા કરી આપ્યા. આ પહેલાં આનો દસમો ભાગ પણ કદી તેમણે કેળવણી પાઠ્ય કાર્યો નહોતો. બીજા વરસે ૧૧ શિક્ષકો થયા અને ૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવ્યા. ૧૦,૦૦૦ ડૉલરનું અમારું વાર્ષિક અંદાજપત્ર થયું. આ ત્રીજા વર્ષમાં એટલે કે ત્રણ વર્ષમાં અમે ૫૬૨ શિક્ષકો રાખ્યા છે. ૧૫,૦૦૦ ડૉલરનું અમારું અંદાજપત્ર છે. આ બધા ખર્ચને માટે જ ફંડ કરીને પૂરું કરવાનું છે. અમારી મિલકત અત્યારે ૧૦,૦૦૦ ડૉલરની છે અને તેના ઉપર એક વિશ્વસ્ત મંડળ (Board of Trustees) દેખરેખ રાખે છે.

ત્યાં સુધી મારી આસપાસ હતું કેટલુંક કામ પડ્યું છે ત્યાં સુધી મેં કંઈક કર્યું છે, એમ હું નથી માની શકતો. મારી પાસે સાધનો નથી એટલે હું બધે પહોંચી શક્યો નથી. પણ મનુષ્યને વધારે સારો મનુષ્ય બનાવવાના મારા પ્રયત્નોથી મને સતોષ છે. આ સંરચા બીજી કરવામાં મેં ખૂબ સફળ કર્યું છે તો પણ હું એમ નથી માનતો કે મેં મોટો ત્યાગ કર્યો છે. આ તો એક ઉમદા તક છે. જેટલો વધારે ત્યાગ કરશો તેટલી વધારે સારી તક તમને મળશે. હું જે કંઈ સફળતા મેળવી શક્યો છું, તેમાં મારા પ્રયત્ન કરતાં પણ મારી પત્નીની વિવેકબુદ્ધિને વગરે યશ મળવો જોઈએ. હું પોતે જે કંઈ અહીં મિસિસિપી પ્રાંતમાં કામ કરી શક્યો છું તેનો પહેલો યશ મારી માતાને અને બીજો મારા જીવનનો સર્વવ્યાપી જીવંત આદર્શ ગણું તેની વ્યક્તિ પુકર દી. વોશિંગ્ટનને.

સમત્વનાં સ્વરૂપ :

[બૈજિક સમાનતા, સમીકરણ, સૂત્ર]

શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી

૧

હરકોઈ ગણતરીને સર્વસામાન્ય સ્વરૂપમાં રજૂ કરવી, એવી અનેક ગણતરીઓનું પૃથક્કરણ કરવું, અને પછી તેમાંથી મળેલાં પરિણામોની તુલના કરવી, એ ત્રણ ક્રિયાઓ સમૂહ એ બૈજિક ગણતરીના પાયારૂપ છે. તુલનામાંથી સમાનતા કે અસમાનતા એ બે સ્વરૂપો ઊભાં થાય છે. ઘણીખરી ગણતરીમાં સમાનતાના સ્વરૂપની જ દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે. કવચિત અસમાનતાની દૃષ્ટિએ વિચારણા થાય છે. સમાનતાને વધારે વિશાળ દૃષ્ટિએ ઉપયોગ થાય છે. તેથી સમત્વનાં બિન બિન સ્વરૂપોનો પ્રાથમિક વિચાર અને સાચો ખ્યાલ શિક્ષકોએ બાળી લેવો જોઈએ.

$$(અ) ૫ (૬ + ૨) = ૫૬ + ૧૦$$

$$(બ) ૫ (૬ - ૫) = ૫૬ - ૫૫$$

$$(ક) ૬ (૫ + ૫) = ૫૬ + ૫૬$$

ઉપરની ત્રણેય સમાનતામાં ડાબી બાજુએ આવેલી ખીછ સંખ્યાને કૉંસ છોડી સાફ રૂપ કરવાથી તેની જમણી બાજુ મળે છે. એ સમાનતામાં જમણી બાજુ ડાબી બાજુ ઉપર, અથવા ડાબી બાજુ જમણી બાજુ ઉપર આધાર રાખે છે. એક બાજુ નજીક હોઈએ તો તેની ઉપરથી ખીછ બાજુ તૈયાર કરી શકીએ છીએ. એ સમાનતા સાપેક્ષ છે, સ્વતંત્ર નથી.

(અ)માં બંને બાજુએ ૬ની ગમે તે એકસરખી કિંમત લાગુ પાડવાથી; (બ)માં બંને બાજુએ ૬ તેમ જ ૫ની ગમે તે એકસરખી કિંમત લાગુ પાડવાથી; (ક)માં બંને બાજુએ ૬, ૫, ૫ ની ગમે તે એક સરખી કિંમત લાગુ પાડવાથી તેમની સમાનતામાં સમીકરણ શુદ્ધ કરવાના સિદ્ધાંતોને આધારે કોઈ પણ અત્યંત ખીજની સ્વતંત્ર કિંમતનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. છતાં એ સમાનતા બૈજિક સ્વરૂપે ભૂમિતિની સર્વોગસમતા [Congruency] જેવી છે, એવી સમાનતાના બંને પક્ષો સર્વ અંગે સમાન છે, કારણ કે તેમાં વપરાયેલ બાજિનો ગમે તે કિંમત લેવા છતાં સમત્વ કાયમ રહે છે. એ દ્વાદશલિંગ ગુણને લીધે એવી સમાનતામાં બંને પક્ષોની વચ્ચે = આ ચિહ્નને બદલે \equiv આ ચિહ્ન વાપરવાની પ્રથા સ્વીકારવી જોઈએ. બ્યારે કોઈ પણ સિદ્ધાંતનાં પરિણામોની તુલના નિર્વિશેષ હોય ત્યારે એ સમત્વ સર્વ પ્રકારે કે સર્વોગ હોય છે. તેથી તેવી સમાનતાની વચ્ચે [ભૂમિતિની માફક] \equiv આ બુદ્ધિ ચિહ્ન મૂકવું જોઈએ.

$$૧. (૧) ૩ \times ૫ \equiv ૩ \times ૨ \times ૫, (૨) ૩ (૨ \times ૬) \equiv ૬ \times ૨$$

$$(૩) ૩ (૨ \times ૪) \times ૬ \equiv ૮ (૫ - ૨)$$

આ ત્રણેય બૈજિક સર્વોગસમાનતા ગણતરીની ક્રિયાના પરિણામસ્પર્શક છે. તેમાં ડાબી બાજુને સાચી માત્રાને જમણી બાજુમાં ઘટતો ફેરફાર કરો. બૈજિક સર્વોગસમત્વનો આ એક સાદા સાદો પ્રકાર છે.

૨. (૧) $અ^૨ - બ^૨ \equiv (અ + બ) (અ - બ)$ હોય, તો તે ઉપરથી

$$(અ) ૬^૨ - ૯ \equiv () ()$$

$$(આ) ૧૨ - ૪૬^૨ \equiv () ()$$

$$(ઇ) (અ + ૪) (અ - ૪) \equiv ?$$

$$(ઈ) (૨અ - ૩) (૨અ + ૩) \equiv ?$$

ઐતિક સૈદ્ધાંતિક સમત્વના આ સ્વરૂપ વિશે શાળામાં જરાયે ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી. આ દૃષ્ટિનો જેને લાક્ષણિક ખ્યાલ હોય તેને ગુણાકાર, ભાગાકાર, અને અવયવના સર્વસામાન્ય સ્વરૂપનો, અને તેમનાં પરિણામોનો વિશાળ દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કરતાં સહજ આવડે છે. અલગત ઐતિક સર્વાંગસમાનતાનો ખ્યાલ દૃઢ કરાવવા માટેનાં ઉદાહરણોની યોજના ઉપર જ એ દૃષ્ટિગિંદુના શિક્ષણનો આધાર છે. જેમકે:

$$૩. (૧) (અ + બ) ૬ \equiv અ ૬ + બ ૬$$

$$(૨) (અ - બ) ૬ \equiv અ ૬ - બ ૬$$

નો ઉપયોગ કરીને નીચેની ગણતરીઓ કરી બતાવો.

$$(અ) ૨૦\frac{૨}{૩} \times ૧૨$$

$$(ઇ) ૯\frac{૨}{૩} \times ૩૬$$

$$(આ) ૧૨\frac{૨}{૩} \times \frac{૨}{૩}$$

$$(ઈ) ૧૫\frac{૨}{૩} \times \frac{૨}{૩}$$

૨

$$૫ (૬ + ૨) = ૯ ૬ - ૨$$

એ સમાનતામાં કાપી બાજુનું સરળ રૂપ કરવાથી તેની જમણી બાજુ તૈયાર થએલી નથી. એવી સમાનતામાં એકે ય બાજુ બીજી બાજુ ઉપર આધાર રાખતી નથી, નિરપેક્ષ છે, સ્વતંત્ર છે. એવી સમાનતામાં ક્ષ ની ગમે તે કિંમત દાખલ કરવાથી એમાંનું સમત્વ કાયમ રહેતું નથી; માટે એવી સમાનતામાં સમાવેશ અવ્યક્ત રાશિની કિંમત સમીકરણ શુદ્ધ કરવાના સિદ્ધાંતોને આધારે શોધી શકાય છે.

$$\text{જેમકે } ૫ ૬ + ૧૦ = ૯ ૬ - ૨$$

$$\text{પદાંતર કરીને, } ૧૨ = ૪ ૬$$

$$\therefore ૬ = ૩ થાય.$$

એ રીતે $૫ (૬ + ૨) = ૯ ૬ - ૨$ એ સમાનતામાં માત્ર $૬ = ૩$ હોય, ત્યારે જ તેમનું સમત્વ કાયમ રહે છે. ક્ષ ની એ સિવાય બીજી કોઈ પણ કિંમત લેવાથી તેમાં સમત્વ જથ્થાતું-રહેતું નથી.

સમત્વનાં આ બંને સ્વરૂપોમાં એનું પહેલું સ્વરૂપ નિર્વિશેષ, સર્વ પ્રકારે, સર્વાંગ કે સૈદ્ધાંતિક સમાનતા દર્શાવે છે. બીજું સ્વરૂપ સવિશેષ છે, એટલે એક વિશેષ પ્રસંગની જ સમાનતા દર્શાવે છે. આ લાક્ષણિક ભેદને લીધે જ સમત્વનાં એ બંને સ્વરૂપો માટે જુદાં જુદાં ચિહ્નો યોજવાં જોઈએ.

સમત્વના પહેલા સ્વરૂપને ઐતિક સમાનતા અને બીજા સ્વરૂપને સમીકરણને નામે ઓળખવામાં આવે છે. સમીકરણનું સમત્વ ભૂમિતિના સમક્ષેત્ર [equivalency]માં સમાવેશ

સમત્વ જેવું છે. આ બંને સ્વરૂપો વચ્ચેનો ભેદ ધારણવા, અને તેમનાં સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ મળે એટલા માટે ઘોડાંક એ બંને પ્રકારનાં સેજમેજ ઉદાહરણોનો સમૂહ યોજવો જોઈએ. એ ઉપરથી એમાંનું પ્રત્યેક ઉદાહરણ કયા પ્રકારના સમત્વને ધારણ કરે છે, તેનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ મળે છે.

૩.

૧ કોઈ પણ કાટખૂણ ચોખૂણની (૧) પરિમિતિની ગણતરી કરવાના, તેમ જ (૨) તેનું ક્ષેત્રમાપ નક્કી કરવાનો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત યોજો.

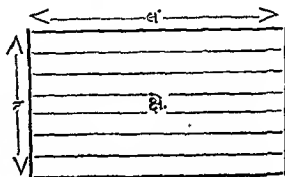
લંબાઈ = ૬ એકમ

પહોળાઈ = ૫ એકમ

પરિમિતિ = ૫ એકમ

ક્ષેત્રમાપ = ક્ષે. ચો. એકમ ૬૫ એ.

તો ક્ષે. = ૬૫ ચો. એકમ ગણાય;

તેની સામેની બાજુઓ સરખી હોવાથી, તેની હદ કરનારી ચારેય બાજુનું એકંદર માપ પરિમિતિ ગણાય છે.

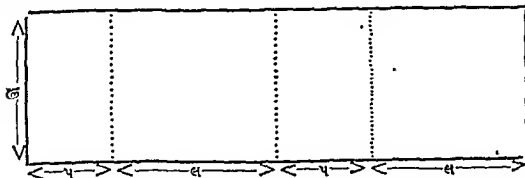
$$\therefore ૫ = (૬ + ૫ + ૬ + ૫) \text{ એકમ}$$

$$,, = ૨૬ + ૨૫$$

$$,, = ૨(૬ + ૫) \text{ એકમ ગણાય.}$$

૨. ચોરસની ચારેય દીવાલોનું એકંદર ચોરસમાપ કાઢવાનો સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંત યોજો.

ચારેય દિવાલોને એક સીધી હારમાં મૂકીએ તો એક કાટખૂણ ચોખૂણ બને છે. તેની લંબાઈ એ ચારેય દીવાલોની એકંદર લંબાઈ જોડેલી છે. તેનું માપ ઉપરના દિસાણ પ્રમાણે

૨ (૬ + ૫) એકમ છે. એ મોટા કા. ચો. ની પહોળાઈ, તે ચોરસની લંબાઈ બરાબર છે. તેથી એ ચારેય દીવાલોનું એકંદર ચોરસમાપ = ૨૬ (૬ + ૫) ચો. એકમ ગણાય. તેમાં ચોરસમાપ

બદલે છે એ બીજા લઈએ તો એ ચારેય દીવાલોનાં ચોરસગાપને શોધવાનો સામાન્ય સિદ્ધાંત આ પ્રમાણે લખાય :

$$x = 2 \text{ જો } (x + y)$$

એ રીતે ગણતરીના સર્વસામાન્ય નિયમો બીજાસંખ્યા વડે સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં લખી બતાવવામાં આવેલ હોય, તેવા બૈજિક સામાન્ય સ્વરૂપને સૂત્ર કહે છે, એટલે સૂત્ર એ પશુ સમત્વનું એક વિકારી (variable) સ્વરૂપ છે. તેની સમતા દર્શાવનાર ચિહ્નની ડાબી બાજુને સૂત્રનો વિષય કહેવામાં આવે છે, અને એ ચિહ્નથી જમણી બાજુને સૂત્રનું ફેલ કહેવાય છે.

નોંધ : સૂત્રનિર્દેશમાં બીજાનો ઉપયોગ કરવા માટે અમુક નિશ્ચિત શરતો સ્વીકાર કરીએ તો યશી સરળતા થાય અને સ્વૈચ્છિકારની અધાપૂર્ધી દૂર થાય.

(૧) સૂત્રના ફેલને નિર્માણ કરનાર પરિમાણોને બદલે વપરાએલ બીજા ગૂંચરાલી લિપિમાં દર્શાવવા.

(૨) સૂત્રના વિષયનો નિર્દેશ કરનાર પરિમાણને બદલે વપરાએલ બીજાને દેખનાગરી લિપિમાં દર્શાવવા.

અલખત સૂત્રયોજના, સમત્વના સિદ્ધાંતના આધારે થાય છે છતાં તેનું સમત્વ બૈજિક સમાનતા કે સમીકરણમાં સમાએલ સમત્વ જેવું તો નથી જ. એમની વચ્ચેના તારતમ્યનું રપષ્ટીકરણ કરવું જરૂરું છે.

[૧] સૂત્રના વિષયમાં એક જ પરિમાણસૂચક એક જ બીજા વપરાયેલ છે, ત્યારે બૈજિક સમાનતા તેમ જ સમીકરણમાં ડાબી બાજુએ એક કે વધારે પરિમાણો સૂચવનાર એક કે વધારે બીજા એક વાર કે વધારે વાર સુધી વપરાયેલાં હોય છે.

[૨] સૂત્રનું ફેલ તેનાં અંગો—પદો (terms) કે અવયવો (factors)—ના સ્વરૂપમાં યોગ્યએલ હોય છે. તેમાં એક કરતાં વધારે પરિમાણો એકથી વધારે વાર યોગ્યએલાં હોય છે, ત્યારે સમત્વનાં પહેલાં બે સ્વરૂપોમાં જમણી બાજુ માફક જ ડાબી બાજુ યોગ્યએલી હોય છે.

[૩] બૈજિક સમાનતામાં ડાબી બાજુમાં સૂચવેલી ક્રિયાના પરિણામસ્વરૂપે જમણી બાજુ તૈયાર થએલી હોય છે.

સમીકરણમાં ડાબી કે જમણી બાજુ એકબીજાથી નિરપેક્ષ છે.

ત્યારે સૂત્રનો વિષય તેના ફેલમાં સમાએલ પરિમાણોની ક્રિમત પ્રમાણે બદલાય છે—વિકાર પામે છે. સૂત્રનો વિષય તેના ફેલથી નિરપેક્ષ—સ્વતંત્ર નથી; સાપેક્ષ છે તેથી સૂત્રને વિકારી સમાનતા કહેલી છે.

ટૂંકમાં સૂત્રમાં બૈજિક સમાનતા જેવું નિર્વિશેષ સમત્વ નથી, તેમ જ સમીકરણ જેવું વૈશેષિક સમત્વ પશુ નથી. પશુ એમાં તો યોગ્યિત સમત્વ છે.

૪

૧. બે સ્થળ વચ્ચે ૨૭૦ ફૂટનું અંતર (અ) હોય અને તેટલું અંતર એક મોટર

(૧) ૬ સેકંડમાં પસાર કરી જાય, (૨) ૪ ફૂટ સેકંડમાં પસાર કરી જાય, (૩) ૩ સેકંડમાં અ ૬ ફૂટનું અંતર કાપે તો.

(અ) દર સેકન્ડે ગતિ કેટલી ગણાય ?

(બ) તે ઉપરથી દર કલાકે ગતિ કેટલી ગણાય ?

(૧) (અ) દર સેકન્ડે મોટરની ગતિ = $૨૭૦ \text{ ફૂટ} \div ૬ = ૪૫ \text{ ફૂટ}$

તે ઉપરથી (બ) દર કલાકે મોટરની ગતિ = $\frac{૪૫ \times ૬૦ \times ૬૦}{૬૦ \times ૬૦}$ મા. = $૪૫ \times \boxed{\frac{૧૫}{૨૨}}$ મા.

(૨) (અ) દર સેકન્ડે મોટરની ગતિ = $૨૭૦ \text{ ફૂટ} \div ૪\frac{૨}{૩} = ૬૦ \text{ ફૂટ}$

તે ઉપરથી (બ) દર કલાકે મોટરની ગતિ = $\frac{૬૦ \times \frac{૧૫}{૨૨} \times ૬૦}{૬૦ \times ૬૦}$ મા.
= $૬૦ \times \boxed{\frac{૧૫}{૨૨}}$ માઈલ

(૩) જો તે મોટર સ સેકન્ડમાં અ ફૂટનું અંતર કાચે, તો તેની દર સેકન્ડે ગતિ $\frac{અ}{સ}$ ફૂટ ગણાય.

તે ઉપરથી (બ) દર કલાકે મોટરની ગતિ = $\frac{અ}{સ} \text{ ફૂટ} \times \frac{૬૦ \times ૬૦}{૬૦ \times ૬૦}$
= $\frac{અ}{સ} \times \boxed{\frac{૧૫}{૨૨}}$ મા.

અર્થાત દર કલાકે ગતિ $\frac{૧૫ અ}{૨૨ સ}$ માઈલ ગણાય.

તેમાં દર કલાકે ગતિ (માઈલમાં) = ૫ માઈલ તો તેનું સત્ત $૫ = ૨\frac{૨}{૩} \times \frac{અ}{સ}$ તૈયાર થાય.

રેલ્વે ગાડીમાં મુસાફરી કરનારો મુસાફર પોતાની ગાડી કેટલા માઈલની ગતિથી મુસાફરી કરી રહેલ છે તેનો નિર્ણય આ સૂત્રને આધારે ઘણી સરળતાથી કરી શકે છે.

જો રીતે સ સેકન્ડમાં અ ફૂટનું અંતર નળચુનામાં આવે, તો તે ઉપરથી દર કલાકે ૫ માઈલની કિંમત નળચુ શકાય છે. અર્થાત્ જો સત્તમાં ૫ , અ, સ એ ત્રણ પરિમાણોમાંથી કોઈ પેણુ બે પરિમાણો નળચુતા હોઈએ તો તે ઉપરથી આપણે ત્રીજા પરિમાણનો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ.

જુદાં જુદાં એકં સરખી પરિસ્થિતિવાળાં અનેક પરિણુઓનો તુલનામાંથી મળી આવતું સમત્વ આપણને સર્વસામાન્ય નિયમ યોગ્યતાને ઘેરણા કરે છે. બધા જ રાષ્ટ્રીય વિષયોના સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો ધણુંખરું આ પદ્ધતિએ જ સૌથી પહેલાં તૈયાર થાય છે. એ સર્વસામાન્ય નિયમોમાં

સમાજેલ પરિમાણોને બદલે બીજાંરોપણ કરવાથી એ નિયમ-સિદ્ધાંત-સૂત્રરૂપે સરળતાથી રજૂ કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે આપેલા સિદ્ધાંતને સૂત્ર રૂપે તૈયાર કરવાની પદ્ધતિને સૂત્રસિદ્ધિ કહે છે.

નૈસર્ગિક સિદ્ધાંતની શોધખોળ કરવાનો પ્રદેશ ભૌતિક કે રસાયન વિદ્યામાં સમાયેલો છે, પણ એવા નિશ્ચિત સિદ્ધાંતોના વિવરણ ઉપરથી સૂત્રયોજના કે સૂત્રસિદ્ધિ કરવાનું કામ ગણિતશાસ્ત્રનું છે.

૨. દરિયાની સપાટીથી ઊંડાઈની જાગ્યાઈના મિનારા ઉપરથી $\sqrt{\frac{3}{2}}$ ઊંડાઈના અંતર

સુધી દૃષ્ટિમર્યાદા ગણાય છે.

તો (૧) ૫૪ ફૂટની જાગ્યાઈએથી કેટલે દૂર સુધી નજર પહોંચશે ?

(૨) ૧૫૦ ફૂટની જાગ્યાઈથી કેટલા માઈલ દૂર નજર પહોંચશે ?

(૧) આપેલા સૂત્રમાં ઊંડાઈ = ૫૪ મૂકવાની વિધિ કરીએ, તો દૃષ્ટિમર્યાદા $\sqrt{\frac{3 \times ૫૪}{2}}$

$= \sqrt{૮૧} = ૯$ માઈલ જવાબ.

(૨) તે જ સૂત્રમાં જો ઊંડાઈ = ૧૫૦ ફૂટ દાખલ કરવાની વિધિ કરીએ, તો દૃષ્ટિમર્યાદા =

$\sqrt{\frac{૩ \times ૧૫૦ \times ૧૫૦}{2}} = \sqrt{૨૨૫} = ૧૫$ માઈલ જવાબ.

કોઈ પણ સૂત્ર સિદ્ધ સ્થિતિમાં આપેલું હોય, અને તેમાં એક સિવાયના અંગોની કિંમત જાણતા હોઈએ તો તે ઉપરથી બાકીના પરિમાણની કિંમત જાણવી એ સૂત્રનો સરળ સમીકરણ તરીકે ઉપયોગ કરવાની એક રીત છે. એ રીતે ગણતરી કરવાની રીતને સૂત્રવિધિ કહે છે. બીજાગણિતના શિક્ષણના પ્રારંભના સમયમાં સૂત્રવિધિનો અભ્યાસ કરવાનું પગથીયું ભરવું જોઈએ. સૂત્રસિદ્ધિ કે તેથી ઊંચડું તેમ જ સૂત્રમાં વિષયાંતર એ એ સ્વરૂપે એ વિષયનું શિક્ષણ બીજાગણિતના શિક્ષણના બીજા વર્ષમાં આપવાની યોજના કરવી જોઈએ.

બીજાગણિતના શિક્ષણનો પ્રારંભ સૂત્રથી કરવો કે સમીકરણથી કરવો એ વિવાદિત પ્રશ્નનો નિર્ણય અતિદાસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ કરીએ, તો આ લેખમાળાનો ક્રમ વધારે વાસ્તવિક ગણાશે. જો કે માત્ર જૂની કિંમત કાઢવાની પદ્ધતિથી શરૂઆત કરવાના મતવાળા સૂત્રથી પ્રારંભને, આગ્રહ ધરાવે છે; છતાં મને તો એ બંને માર્ગમાં સમીકરણ પછી સૂત્ર એ ક્રમ વધારે વાસ્તવિક અને સરળ લાગે છે, તેથી મેં તે માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે.*

નમૂનાનો પાઠ

શિક્ષક : શ્રી. પી. ડી. વ્યાસ

સામાન્ય હેતુ : ભૌગોલિક જ્ઞાનદ્વારા વ્યવહારિક જ્ઞાન આપવાનો

ધોરણ ૬ કું (દાંડરૂઢ)

વિશેષ હેતુ : વ્યવહારોપયોગી ચીજ-ખનીજ-સોદું

સમય : ૪૦ મિનિટ

સાધન : ખનીજ-સોદું, કાચી ધાતુ, સિદ્ધપદાર્થ : સોદું, પોલાદ, વગેરે

તા. ૭-૧૧-૩૬

પાઠના મુદ્દા

શિક્ષણશૈલી

આરંભ :

પૂર્વ જ્ઞાનની કસોટી અને વર્ગની તૈયારી

ઉપયોગી ચીજો સંબંધી વાતચીત કરી ધાતુઓમાં સૌથી વધારે ઉપયોગી કઈ ધાતુ છે તે કઠાવવું. (સોદું) આ ધાતુ વહેવારમાં કેટલા કેટલા ઉપયોગમાં આવે છે તે પ્રશ્નો પૂછી વિદ્યાર્થીઓને તેમના અનુભવોનો ખ્યાલ કરાવવો.

રજૂઆત :

આજે આપણે એ ધાતુ કેવી રીતે અને ખીજ કયા કયા ઉપયોગમાં લઈએ છીએ તે વિશે વાતચીત કરીશું.

મુખ્ય વિષય :

૧. સોદાની કોઈ ચીજ જતાવી તેનો પછીની હકીકત સાથે સંબંધ જોડવો.

આ ધાતુમાંથી જનાવેલી કોઈ ચીજ—છરી, કમાન, ધડિયાળનો પટો, અથવા ધરના સર-સામાનની કોઈ ચીજ—ખતાવી પ્રશ્ન કરવો કે આ જ રૂપમાં આ ધાતુ જમીનમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવે છે કે ખીજ કોઈ રૂપમાં ? આખા વર્ગની ખાતરી માટે કાચી ધાતુ (ઝેર)નો નમૂનો જતાવી તેનું નિરીક્ષણ કરવા દેવું અને કાચી ધાતુ અને સિદ્ધ પદાર્થ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ થવા દેવો.

[સોદાની બઢીનું મોટા પ્રમાણમાં દોરેલું ચિત્ર શિક્ષકે પ્રદર્શિત કરવું. વિભાગો તરફ ધ્યાન દોરી મિત્રશ્રુ અને પીગજેલા રસ અલગ પડે છે તે તેમાંથી જતાવવું.]

૨. કાચી ધાતુ-સોદા પથ્થરમાંથી સોદું કાઢવાની રીતની સમજ.

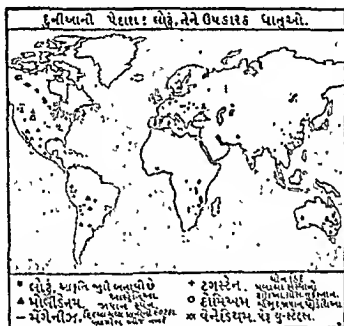
સોદા પથ્થરમાંથી સોદું કાઢી લેવા માટે જૂનો (પથ્થર), કાલસો અને સોદા પથ્થરનો બૂકો એક બઢીમાં નાખવામાં આવે છે અને પુષ્કળ ગરમી આપી સોદાનો પીગજેલો અલગ થયેલો રસ કેવી રીતે સોદાની બઢીમાંથી બહાર માટીની નળીઓમાં લઈ જવામાં આવે છે, અને ૧ ફે. અને ૨ ફે. ના પ્રમાણથી મિત્રશ્રુ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે સમજાવવું.

૩. મિત્રશ્રુનો ખ્યાલ

शिक्षणशैली

જે દેશોમાં આવી કાચી ધાતુ વધારે પ્રમાણમાં મળી આવે તે દેશ તેને લગતી ચીજો પણ વધારે પ્રમાણમાં બનાવે. આ ખનીજ અને જમીન તળેના સંબંધ જોડવો. સામાન્ય રીતે કઠણ ખડકોના પ્રદેશમાં વિશેષ મળી આવે. દુનિયાન્ય નકશા

[આકૃતિ ૧] ગાંધી લોડું કયા કયા પ્રદેશોમાં નીકળે છે તે તરફ ધ્યાન દોરવું.

આકૃતિ ૧: દુનિયાના લોદાની પેદાશના પ્રદેશો

[આ દેશેની યાદી કાળા પાટિયા પર કરવી.

૧. અગત્યના દેશો : ભોટાની પેદાર

४. (१) युनाइटेड स्टेट्स
 (२) जर्मनी
 (३) फ्रान्स
 (४) ब्रिटिश

घ रशिया, स्पेन, स्वीडन, हिंद वगैरे.

इतिशाना आपेक्षा नक्षाना भोज्यामां तेमनी पासे
ते शान्तनी नोधि क्तावनी, अगत्यना द्दशाना
नग नोधिवां.]

પાઠના મુદ્દા

શિક્ષણશૈલી

૫. લોહું-ખનીજની પેદાશનો આક્ર

પુનઃઉત્પાદન	સ્ટેટીસ્ટીક	અન્ય
૭૬૦ લાખ.	૨૪૦ લાખ.	
પુનઃઉત્પાદન	સ્ટેટીસ્ટીક	અન્ય
૨૧૦ લાખ.	૧૮૦ લાખ.	૨૧૦ લાખ.

મુખ્ય દેશોની નીપજ ૨૧૦માં લોહું-પોલાદ.

અમરી સ્વ. પતિનશ્રીના સ્મરણાર્થે

શ્રી કાર્પસ ગુજ.ાતી સમાજે

પ્રીયુત શાલાભાઈ આણંદજી નાવલ

તરફથી સવિનય સન્નિધિ ભેટ.

આકૃતિ ૨

હિંદુના લોહું ઉત્પાદ કરનારા અગત્યના દેશો-પ્રમાણ સાથે

હવે આકૃતિ ૩ ધ્યાનપૂર્વક તપાસો. આમાંના કેટલાક અગત્યના પ્રદેશો કેટલું લોહું ઉત્પાદ કરે છે તેનો અહીં ખ્યાલ આપ્યો છે; જુઓ, કયા દેશો કેટલા પ્રમાણમાં લોહું ઉત્પાદ કરે છે? નોંધ કરો. આવો આ તમે આંકડા ઉપરથી દોરી શકશો!

૧. આપણા દેશની નીપજ અને તેને લગતા પ્રદેશો

આપણા દેશમાં (નકશામાં જતાવી) આ પ્રમાણે છે. આકૃતિ ૪ આ નકશામાં પ્રદેશો જણાવ્યા છે. કયા પ્રાંતોમાંથી તે નીકળે છે?

[કા. પા. પર અગત્યના પ્રદેશોની નોંધ કરવી.

૭. હિંદો ખનીજ અત્યંત દુર્લભ નકશામાંથી અવલોકન કરાવી લોહાના નીપજના પ્રદેશો નોંધ લેવા નોંધાવવા

૨. હિંદુસ્તાનની તે અગત્યનાં ધાતુનિષ્ઠા સ્થિતિ: ૨૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦

૩. લોહાની પેદાશના પ્રદેશો: જંગલ, બિહાર, ઓરિસા, મધ્ય પ્રાંત, મદ્રાસ, તાતાનગર.]

૮. દેશની લોહાની ખપત અને આયાત

આપણો દેશ પરદેશોથી ધણુ મોટા પ્રમાણમાં લોહું મંગાવે છે. શા કારણથી? આયાત માટે આપણને કયા દેશો અગત્યના છે?

૯. લોહાનો અન્ય ઉપયોગ

વળી આપણે લોહાની તૈયારીની બનાવવામાં પણ પછાત છીએ. સાબીતી આપો. બાળકોનું લક્ષ યજ્ઞ અને બીજો લોહાનો તરફ તરફનો સરસામાન દેશમાં આવે છે તેના તરફ દોરવું.

વળી એ જ ધાતુમાંથી જુદા જુદા પ્રકારનું લોહું બનાવવામાં આવે છે; તેમાં મેગ્નેસિયમ, ટંગસ્ટન, ક્રોમિયમ એવી ધાતુઓ ઉપયોગમાં આવે છે. તેને વિશે બીજી વાર વાત કરીશું.

પાઠના મુદ્દા

શિક્ષણશૈલી

ધુનરાવર્તન : સાક્રદ્ય

- (૧) આબન્યા યુગમાં કઈ ધાતુ સૌથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડી છે
શા કારણથી વારુ ?
- (૨) એ ધાતુ હવે પછીથી જમીનમાંથી ન નીકળે તો શે
ગેરલાભ થાય ?
- (૩) ધાતુની કુદરતી સ્થિતિ કેવા રૂપમાં હોય છે ?
- (૪) તેમાંથી તે કેવી રીતે જુદી પાડવામાં આવે છે ?
- (૫) જમીનતળ અને ધાતુને શો સંબંધ છે ?
- (૬) દુનિયામાં સૌથી વધારે અગત્યના કયા પ્રદેશો છે ?
- (૭) આ બાબતમાં આપણા દેશની શી સ્થિતિ છે ?
- (૮) આપણું તે બાબતમાં કેવું સ્થાન છે ?
- (૯) આપણા દેશમાં કયા પ્રાંતોમાં તે નીકળે છે ? પ્રમાણ શું છે ?
- (૧૦) શા માટે આપણે આપાત કરવી પડે છે ?
- (૧૧) તમે વેપારી બનો તો યંત્રો અને ભોંટું કયા દેશોમાંથી
મંગાવવું અનુકૂળ થઈ પડે ? કયા માર્ગો ?

વર્ગવિસર્જન :

વ્યવસ્થાપૂર્વક વર્ગને રજા આપવી.

સૂચના : યોગ્ય સમયે બાળકોએ કરેલી નોંધ વર્ગમાં ફરતાં
જોઈ લેવી. પછીથી તે ફરી પૂર્ણ રીતે સુધારી બૂકો
તરફ ધ્યાન દોરવું.

TO ENSURE SUCCESS IN THE MATRICULATION EXAMINATION,
STUDY THE FOLLOWING BOOKS

WRITTEN BY

EXPERIENCED TEACHERS AND GREAT SCHOLARS.

1. New Course in General English by Prof. G. H. Kelkar, Prof. J. J.
Nanavatty and T. P. Bagli 1 12 0
2. Revised Course in English Grammar and Composition by Principal H. I.
Robertson and S. M. Mate 1 12 0
3. A Manual of English Grammar by S. V. Vasavada 1 8 0
4. Solutions of Geography Papers 1919-35 1 2 0
5. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1926-37 1 0 0
6. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1919-37 1 10 0
7. Physics & Chemistry Papers 1927-37 0 12 0
8. Solutions of General English Papers (1879-1937) by S. M. Gandhi & M. J. Shahani 1 12 0

THE EDUCATIONAL PUBLISHING Co., KARACHI

પુસ્તકપરિચય

Elementary Trigonometry for High Schools—By K. B. Tarkunde, B. Sc.—Price 8 As.

સરત શહેરની જુદીજુદી શાળાઓમાં શિક્ષણને અનુભવ પામેલા, વિદ્વાન શિક્ષકને હાથે લખાયેલું આ પુસ્તક વાંચવાની વિદ્યાર્થીવર્ગને તથા શિક્ષકવર્ગને ભલામણ કરતાં અગને ધણો આનંદ થાય છે. કર્તાની વિદ્વતા જોતાં જેવા પુસ્તકની આશા રાખીએ તેવું જ આ પુસ્તક છે, અને અમે નીચે જે થોડીક સુટીઓનો નિર્દેશ કરીએ છીએ તે ભવિષ્યમાં આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીવર્ગને વધારે ઉપયોગી થાય એટલા ખાતર જ છે.

(૧) આકૃતિનાં બીજાં વધારે એકસાઈ ભાગે છે. દાખલા તરીકે પૃષ્ઠ ૫૨, ૬૫, ૬૭, અને ૬૯ પરની આકૃતિઓ દેખીતી રીતે જ ખોટી છે.

(૨) કર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તે મુજબ છાપવાની ઉતાવળને લીધે જોડણીની ઘણી ક્ષમ્ય અને કેટલીક અક્ષમ્ય ભૂલો રહી જવા પામી છે.

(૩) કર્તાએ વિષયના વ્યવહારિક ભાગના થોડાક સહેલા નમૂના પણ સરખાતના ભાગમાં આપ્યા હોત તો વધારે સારું થાત.

(૪) પ્રકરણ છઠ્ઠામાં આપેલા જુદીજુદી જાનના દાખલાઓ (Problems) નું જરા વધારે સવિસ્તર વર્ગીકરણ થાય તો ઘણું સારું.

(૫) પુસ્તકનું કદ જોતાં કિંમત અમને સહેજ વધારે પડતી લાગે છે. લગભગ આટલા જ કદના આ જ વિષયના એક બીજા પુસ્તકની કિંમત ખાંચ આના છે.

મૂ.

A Text Book of General Science Parts I & II; Edited by K. G. Naik, M. A., D. Sc., F. I. C. & C. C. Shah M. Sc., Ph. D. & R. K. Trivedi M. Sc., D. Sc.

સમર્થ લેખકોને હાથે લખાયેલી આ વિજ્ઞાનની પુસ્તકોઓની શિક્ષકવર્ગને ભલામણ કરતાં અગને ધણો આનંદ થાય છે.

આ પુસ્તકોની અંદર અપેક્ષી વિગતો એકસાઈ અને બીજા અંગ્રેજી છતાં પણ સરળ છે. આ પુસ્તકો વાપરનાર શિક્ષકવર્ગને એટલી જ વિનંતિ છે કે આ પુસ્તકમાં આપેલી વિગતો વિદ્યાર્થીઓને જોખાવીને જ સંતોષ ન માનતાં પ્રે. નાયકે પ્રસ્તાવનામાં સૂચવ્યા મુજબ આમાંની વિગતો પ્રયોગોદ્વારા વિદ્યાર્થી આગળ રજૂ કરી તેમનું જ્ઞાન સચોટ કરે.

લેખકોને સૂચના કરવાની કે બીજી આદર્શમાં પુસ્તકની અંદર આપેલાં ચિત્રો વિશે પુસ્તકની અંદર જરા વધારે વિગતવાર સમજૂતી તેઓ આપે અને ચિત્રો યથાસ્થાને ગોઠવે. દાખલા તરીકે ભાગ બીજામાં પૃ. ૮૯ પર આપેલું ચિત્ર નં. ૫૯ ટેન્ટેસસ કપને લગતું નથી પણ નીચેની કંડિકામાં વર્ણવેલા આઈરિસકલ પંખને લગતું છે. એ બાજતમાં તે કંડિકામાં નોંધ કરવાની જરૂર છે. એ જ કંડિકામાં વાલ્વનું કાર્ય કવી રીતે થાય છે તેની પણ સહેજ સમજૂતી આપવાની જરૂર અમને લાગે છે. ટેન્ટેસસ કપનું ચિત્ર આપવાની પણ જરૂર છે અને હિંદુસ્તાનમાં તે ઝાસુદેવ પાંત્રાને નામે ઓળખાય છે તે વિગત તથા તેનું કારણ આપ્યું હોત તો વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે એ વિષય વધારે રસિક થાત.

અગતે આશા છે કે થોડા જ સમયમાં આ પુસ્તકોનું ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર કરી માનુષ્યાધાર આ વિષય શીખવાની ઇચ્છા રાખનાર વિદ્યાર્થીઓને પણ સગવડ આપવામાં આવશે.

મૂ.

આપણા દેશનું રાજ્યજંધારણ બ્રિટિશ રાજ્યજંધારણ સાથે લેખક : નાનુભાઈ કું. દેશાઈ, એમ. એ., હેડમાસ્ટર, કોલેજ હાઈસ્કૂલ, કોલોલ.

૨. નાનુભાઈએ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક નાની પુસ્તિકા લખી એમનું કાર્ય સરળ કરી આપ્યું આપણા દેશના ૧૯૩૫ના કાયદા મુજબ ધડાયેલા રાજ્યજંધારણ પર વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં રાખી લખવું એ એક શિક્ષકને માટે કાયડો હોય છે; તેમાં વળી માધ્યમિક શાળામાં શીખતા વિદ્યાર્થીઓ માટે, ખાસ કરીને મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ માટે પુસ્તિકા તૈયાર કરવી એ તો જંગમે સ્વાનુભવ હોય તે જ સમજી શકે એમ છે. ૨. નાનુભાઈ શિક્ષક હોવાથી પોતાનું કાર્ય પાર પાડી શક્યા છે એ વાતનો ઇન્કાર કરી શકાય એમ નથી, છતાં અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે જે વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ માટે એ પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં આવી છે તેમની શક્તિનો બહુ ઊંચો ખ્યાલ રાખીને તે લખવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. જંધારણનાં અતિ સામાન્ય તત્ત્વો પણ વિદ્યાર્થીને જીવતાં વાર લાગે છે એ તો શીખનાર શિક્ષક જ જાણે છે. વર્ગમાં સામાન્ય રાજસભાનું કે લોકસભાનું જંધારણ (Composition) સમજાવતાં પણ શિક્ષકને કેટલી તરફી લેવી પડે છે એની લેખકને માહિતી અને અનુભવ હોવા છતાં એમના લખાણમાં સરસતા અને સરળતાની ઊણપ જણાય છે. નવી આવૃત્તિમાં એ બાબત પર લક્ષ આપવામાં આવશે તો એ પુસ્તિકા વધારે ઉપયોગી થઈ પડનાનો સંભવ છે. વળી પરિશિષ્ટ જ અને ઘ માં દેશી રાજ્યો તરફથી જે સભ્યો મધ્યસ્થ (ફેડરલ) રાજસભામાં અને “ફેડરલ” લોકસભામાં એસસે તેમની સંખ્યા, છેક નીચે જુદો કોડો પાડી, આપી હોત તો ફીક યાત.

દુનિયાના ઔદ્યોગિક દેશો લેખકો : ૨. જર્નાર્દન રામચંદ્ર જોગજેકર અને ૨. કૃષ્ણલાલ ત્રિભુવનદાસ શેઠ.

જૂગોળ પર પુસ્તિકાઓ લખવા માટે આજ પહેલાં જણીતા થયેલા લેખકો ૨. જર્નાર્દન રામચંદ્ર જોગજેકર અને ૨. કૃષ્ણલાલ ત્રિભુવનદાસ શેઠ સાર્વજનિક સેવાયત્રી હસ્તકની શાળાઓમાં અનુભવી શિક્ષકો છે. એમને જૂગોળનો વિષય હસ્તગત થયેલો છે અને લાંબા અનુભવ પછી એમની લખાણેલી પુસ્તિકાઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવી છે. નકશાઓ, ચિત્રો અને આકૃતિઓ એમની પુસ્તિકાઓનાં ખાસ લક્ષણો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં બહુ મળીને ૫૩ આકૃતિઓ છે. એમાં નકશા તથા ચિત્રોનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંખ્યાત્મી દૃષ્ટિએ જોતાં ફીક છે પણ કેટલાંક ચિત્રો ખૂબ જ નાનાં છે અને જોઈએ તેવાં જોઈલાં નથી. વળી થોડાં રંગીન ચિત્રો આપવાની જરૂર જણાય છે તેમ જ કેટલાંક ચિત્રો વધારે મોટાં હોવાં જોઈએ. (દા. ત. જાપાનની વિશિષ્ટતા બતાવતું ચિત્ર કે રિવિયેરનું રજિયામણું શહેર નીસ). “દુનિયાના ઔદ્યોગિક દેશો”ની પુસ્તિકામાં આખી દુનિયાનો સારો મોટો નકશો કેમ નથી? થઈ અમેરિકાનો પણ આખો નકશો હોય તો વધારે યોગ્ય નથી? નવી આવૃત્તિમાં એ બાબત પર લક્ષ અપાશે એવી આશા છે. જૂગોળનો વિષય એવો શુદ્ધ લાગે છે કે એને વિષય તરીકે ન ગણવા સુધીની વિદ્યાર્થીની તેમ જ શિક્ષકની વૃત્તિ થઈ જાય છે. એ વિષયને રસપ્રદ બનાવવા ધણાં સાધનોની જરૂર રહે છે એ અનુભવી શિક્ષકશાસ્ત્રીને જાત છે. એ વિષય અંગે રચનાં પુસ્તકોમાં ચિત્રો, આકૃતિઓ અને નકશાઓ સારા પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ એમનું જ બસ નથી પણ તે સુંદર, ચોખ્ખા, ને આંખે ઊડીને વળે એવાં હોય ત્યારે જ વિદ્યાર્થી એ પુસ્તકોને

આડવા લેખકો છે. સદરહુ લેખકોએ એ તત્વનો સારો ખ્યાલ રાખ્યો છે. એમની પુસ્તિકાઓમાં ચિત્રોની સંખ્યા ઘણે દરજ્જે સારી રહી છે છતાં અનેક મોટાં ચિત્રોની, નકશાઓની આવશ્યકતા છે એ મુદ્દો લેખકો સ્વીકારશે એવી આશા છે.

શાળાઓ માટે ઉપરનું પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થઈ પડશે એ વિના સંકોચે કહેવું નેહંઓ. સદરહુ લેખકોએ શિક્ષકોના લાભ માટે એક સચિપત્ર આપ્યું એવું લાગે છે. લેખકો અનુમતી હોવાથી અનેક નાનાં મોટાં પુસ્તકોનાં માહિતગાર હશે એટલે એમણે એવાં ઉપયોગી અંગ્રેજી-ગૂજરાતી પુસ્તકોનું એક સચિપત્ર આપ્યું હોય તો શિક્ષકવર્ગને લાભ થાય એમ છે.

હિંદુ રાજ્યખંધારણ લેખકો: રા. ધિ. જ. અક્કડ અને રા. મ. ઝી. નાયક

આપણા દેશના હાલના રાજ્યખંધારણ પર વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થઈ પડે એવી નાની નાની પુસ્તિકાઓ અનેક શિક્ષકગ્રંથોએ આવસુધીમાં લખી છે છતાં રા. અક્કડ તેમજ રા. નાયકે તેમાં એક વધારો કર્યો છે તે આવકારપાત્ર છે. વિદ્યાર્થીઓને અને તેમાં ખાસ કરીને મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યખંધારણ એક તદ્દન નવીન વિષય છે અને તે સમજવા માટે સારું પુસ્તકોની જરૂર રહે છે. રા. ધિ. જ. અક્કડ તેમજ રા. નાયકે વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ લખવાનો પ્રયત્ન સફળ રીતે પાર પાડ્યો છે. એતું લખાણ ધણુંજ વ્યવસ્થિત છે. બાપા વિદ્યાર્થીઓને માટે સરળ છે અને આક્ષર મોટા હોવાથી વાંચવા માટે સુગમ પડે છે. કેટલીક ગાળોનો જરા વધારે વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર હતી. દા. ત. સીધી અને આડકતરી ચૂંટણી શું છે તે સવિસ્તર સમજાવવું નેહંતું હતું. વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ વિગતોથી કંટાળે છે એ વાન ધ્યાનમાં રાખી લેખકોએ લખ્યું છે એ વાનખી છે પણ કેટલીક માહિતી, પરિશિષ્ટો વધારીને આપાઈ હોત તો વિદ્યાર્થીને કેટલીક વસ્તુઓનો જરા વધારે ચોખ્ખાટથી ખ્યાલ આવત. નવી આવૃત્તિમાં એ પ્રમાણે વધારો કરવામાં આવશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

મુંબઈ ઇલાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાનાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું સુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો અગ્ગેજ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા ૭

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ • સુરત

છાત્રાલયમાં છોકરાને શા માટે મોકલવો?

આજકાલ આપણા ગૂંજરાતમાં છાત્રાલયોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આવા વધારાની પાછળ છાત્રાલય સંસ્થાનું કેળવણીવિષયક મદદરૂપ વધ્યું છે એ કારણના કરતાં અનુકૂળતા લેનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી છે એમ કહેવું વધારે વાજબી ગણાય. માધ્યમિક શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પોતાના છોકરાઓને તૈયાર કરવાની હિતિ ગૂંજરાતમાં માળ્યાપોમાં થઈ છે. આ એક શુભ ચિહ્ન છે, પરંતુ છાત્રાલયમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓનાં માળ્યાપો એવી મળતી સગવડોથી સંતુષ્ટ રહેતાં હોય અથવા તો પોતાના છોકરાઓને છાત્રાલયના વસવાટથી લાભ થતો હોય તેવું માનનારાઓની સંખ્યા પ્રચલુમાં ઘણી ઓછી મળી શકે. જેમને માથે છાત્રાલયો ચલાવવાનો ભાર આવી પડ્યો હોય છે તેવા સંચાલકો અને ગૃહપતિઓને પૂછવાથી પણ મારૂમ પડે છે કે એમને એ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓના માળ્યાપોથી સંતોષ નથી થયો હોતો. માળ્યાપને પૂછવાથી એમ મારૂમ પડે છે કે જે પ્રકારની કેળવણીની તેમણે કદવના કરી હોય છે તે પ્રકારની કેળવણી બહુ જ અદ્યપાંશિ પોતાના બાળકને મળે છે ગૃહપતિઓની દરિયાદ એવી હોય છે કે પોતાના વિદ્યાર્થીઓના માળ્યાપોને એમને પૂરા સહકાર મળતો નથી અને પોતે કરેલા કામની અસર વિદ્યાર્થીઓ ઘેર જઈને પ.છા આવે છે ત્યારે જૂંસાર્થ ગયેલી હોય છે. આ બંને ઉત્તરો આપણને એ બતાવે છે કે છાત્રાલય સંસ્થા સંજ્ઞા માળ્યાપોનો અને ગૃહપતિઓનો ખ્યાલ ઘણી વખત અધૂરો અને ઘણી વખત ખોટો પણ હોય છે.

છાત્રાલય સંસ્થાનો જન્મ ગમે તે કાણે થયો હોય પરંતુ આજે એણે કેળવણીની સંસ્થાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. શાળાના પાંચ કલાકના સમય દરમિયાન જે બૌદ્ધિક શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ લઈ રહ્યા હોય છે તેની પૂર્તિ રૂપે વિદ્યાર્થીજીવનના બીજા પાસાઓનો વિકાસ કરવાનું કામ છાત્રાલય સંસ્થાએ લાઈ ધરવા માંડ્યું છે. આમ કરવામાં ગૃહપતિઓએ માગપિતાના ક્ષેત્રને પોતાનું બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આવા પ્રયત્નો અનિવાર્ય હતા. શિક્ષણની શાળા વિદ્યાર્થીને જોઈતો ખોરાક પૂરી પાડતી ન હતી. જીવનના તમામ ક્ષેત્રોનો સમન્વય કરવાનું શાળાને માટે અશક્ય હતું. સામાન્ય માળ્યાપ કેળવણીની સાચી વિચારણા કરી શકતા ન હતા. એવે વખતે જ જરાયર છાત્રાલય સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. જનતાની કેળવણીની ભૂખ ઊધરી હતી અને કેળવણી માટે શહેરમાં ગયા વિના ચાલે તેમ ન હતું. ગામડાંઓ અને નાના શહેરોના છોકરાઓનો પ્રવાહ મોટાં મોટાં શહેરો તરફ ધસવા લાગ્યો. રહેવાની અને જમવા વગેરેની સગવડ અનિવાર્ય થઈ પડી. જુદી જુદી કેમના ધનાઢ્યોએ ધન વડે પોતાની કેમની સેવા કરવાનો આ સારો મોઢાં મોઢાં શોધ્યો. પરિણામે કોમી છાત્રાલય પોતાનું સ્થાન મેળવતું ગયું. તેમ વળી સાર્વજનિક છાત્રાલયો પણ વધવા લાગ્યાં. આજે હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે છાત્રાલયોની સગવડોના કરતાં એની કેળવણી તરફ માળ્યાપોનું અને ગૃહપતિઓનું વધારે લક્ષ્ય દોરાયું છે.

પોતાના છોકરાઓને છાત્રાલયમાં મોકલતી વખતે એટલા માટે જ માળ્યાપોએ કેળવણીનો વિચાર વધારે પ્રમાણમાં કરવાનો રહે. છાત્રાલયોને પોતાની શાળા હોય તેવું તો હજી બહુ જૂનું ક્રેખાય છે,

એટલે છાત્રાલયનો વિચાર આજે તો કેવળ છાત્રાલય સંસ્થા સાથે સંકળાયેલો છે. જે વાનાવરણ ધરમાં કે શેરીમાં ન મળે તે વાતાવરણ બહુનાર વિદ્યાર્થીને છાત્રાલયમાં મળી શકે. શિક્ષણને ઉપકારક એવી સંસ્કારિતા છાત્રાલયમાં સરળતાથી જોવી કરી શકાય છે. જે માળાપો છાત્રાલયનો લાભ પોતાના છોકરાઓને આપવા ઇચ્છતા હોય તેમણે શિક્ષણના વાતાવરણની અને સંસ્કારિતાની તક શોધવી જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં જે આરિય-ધર્મતરનો પાયો નાખાય છે. એવા આરિયધર્મતર વિદ્યાર્થીજીવનમાં તમામ માસઓનો સુમેળપૂર્વક વિકાસ થવો જોઈએ. શિક્ષણની શાળાઓ તો બુદ્ધિવિકાસનું જ વધારે પ્રમાણમાં ધ્યાન રાખે છે. વિદ્યાર્થીને બુદ્ધિ ઉપરાંત શરીર છે, લાગણીઓ છે અને મન પણ છે. એ બધાના સુયોગ્ય વિકાસ માટે છાત્રાલય સંસ્થા જ સંગીન કામ કરી શકે. અન્યત્ર શિક્ષણની સંસ્થા સાથે તેને મેળ મેળવવાનો રહે જ છે. છાત્રાલય અને શાળાની પ્રતિનિધિઓને આજે બને છે તેમ બેઝૂદી રીતે વિભાગી નાખવામાં આવે તો તો વિદ્યાર્થીનું જીવન પણ તેને નુકસાન થાય તેવી રીતે કટકા થઈ જાય. જીવનના સમગ્ર વિકાસ માટે જરૂરિયાત પ્રમાણે શિક્ષણસંસ્થાઓને બન્ને જૂદી જૂદી કરવામાં આવે પરંતુ વિદ્યાર્થીનું પોતાનું જીવન એક સળંગસર વસ્તુ છે એ કદી ભૂંડાઈ જવું ન જોઈએ. ધર અને શાળા આવી જાતનો સુસંયોગ સાધી શક્યા નથી. એવો વખત આવવાને હજી વાર છે. ત્યારે તો છાત્રાલય સંસ્થા એ કામ કરીને રામાજ પાસે આદર્શ ધરતો પદાર્થ પાઠ રજૂ કરી શકે છે. માળાપોએ સમજી લેવું થટે કે છાત્રાલય સંસ્થા અપૂર્ણ ધરતે રથાને પૂર્ણતા પર જ જવાનો પ્રયત્ન કરવું વધારે સાચું ધર માત્ર છે આ દૃષ્ટિથી જોનાર માળાપોની સંખ્યા વધતી જશે તેમ છાત્રાલય સંસ્થાનું કામ વધારે સરળ જાનવું જશે.

અને છાત્રાલયના સંચાલકોએ પણ તેઓ આજે જુએ છે તેના કરના જૂદી જ નજરે સામાન્ય ધરો તરફ અને માળાપો તરફ જોવું પડશે. આજના માતૃપિતા આજના કે અધૂરા જ્ઞાનવાળા છે એ વાત સાચી છે. જીવતા રહેવા માટે અનેક પ્રકારની આર્થિક આંદોલનશીલતાઓમાંથી તેમને પસાર થવાનું હોવાથી તેમની પાસે વખત નથી એ વાત પણ સાચી; પરંતુ છાત્રાલયના સંચાલકોએ તેટલા જ કારણે તેમનો દોષ કાઢીને કેઈ પણ પ્રકારનો ખોટો જવાબ કરવાની જરૂર નથી. કેળવણીના કામમાં પડેલા સૌ કોઈ લોકોએ એ સમજી લેવું જરૂરનું છે કે જે પરિસ્થિતિ અને જે સંયોગો છે તે જ આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓની ભૂમિકા બને છે. ભૂમિકાને અવગણીને કેઈ પ્રકારનું ચિત્રામણ શક્ય નથી. આજે આ વાત ગૃહપતિઓને પક્ષે પણ વિસારાઈ ગઈ છે. સંસ્કારનો અર્થ માત્ર બૌદ્ધિક વિકાસ પૂરતો જ સમજવાનો નથી. આજના દેખાતા અસહકારમાંથી સહકાર જન્માવી શકનાર ગૃહપતિ શિક્ષણની દિશામાં સાચી રીતે આવે છે તેમ સમજવું. છોકરાઓને છાત્રાલયમાં મોકલતી વખતે માળાપોએ અને સ્વીકારતી વખતે ગૃહપતિઓએ આ દૃષ્ટિને પોતાની નજર સમક્ષ રાખવાની જરૂર છે.

—હરભાઈ ત્રિવેદી

[૨]

ખાળકો માટે

આપણે આપણા માટે બધુંય કરીએ છીએ. આપણી સગવડો, આનંદ ને મજા માટે પૈસા અર્થતાં પાછું વાળી જોતાં નથી, છતાં આપણાં ખાસ ખાળકોનો કંઈએ વિચાર કરતા નથી. મોટાં યુએલાં ખાળકોને આપણે બ્યારે મંદબુદ્ધિનાં, એકાંચી આવડતનાં, શરમાળ, ચોરડાં, રખડેલ, ગંદાં,

કલ્યાણી, નામદ ને આયત્તં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણું ખાતું-પીતું બધી જાય છે. તેમની કુળવધી તરફ ખર્ચાતા પૈસાનું પાણી થતું આપણને લાગે છે. તેમને સુધારવા આપણે ફાંફાં મારીએ છીએ ને વધુ તો શિક્ષકોને ત્યાં ખાતગી અભ્યાસ માટે મોકલી દેવાનો એક રસ્તો આપણને હાથ લાગે છે. બાળકો પ્રત્યે આપણી ફરજના અધૂરા ખ્યાલનું આ પરિણામ છે.

આપણને લખવાવાંચવા સારાં ટેબલપુરથી જોઈએ. ઉપર ટેબલ-કલોથ, સારાં હોલરપેન્સીલ ને ખડીઓ જોઈએ. બાળકોને કંઈ નહિ. ઉધું ધાલી વાંચવા-લખવા બૂમ બરાડા પાડીએ. આપણને વારંવાર નાટક સિનેમાની મુલાકાતો લેવાનું મન થાય. તે વસ્તુઓ બાળકોને બગાડી દેશે એ ભયે આપણે તેમને ઉઘાડી દઈએ કે દલીલબાજીથી દબાવી દઈએ. આપણને આમોદાનથી સંગીતની સ્ત્રીને સાંભળવાનું મન થાય ને નવી નવી રેકોર્ડો ખરીદીએ. બાળકો સાંભળવા આવે તે મોટાં થઈને સાંભળજે કહી રમવા કાઢી મૂકીએ. અપણે આપણા મિત્રો જોડે ચાપાણી, ચેવડો, બજાયાં, ઉડાવીએ, હોકાપાણી ને ચીરુટેના ધૂમાડા કાઢતાં દહામસકરી કરવાની આપણને મજા પડે ત્યારે બાળકોના મિત્રોની મિજબાનીઓનો આપણે ખ્યાલ ન કરીએ. આપણે આપણા શોખ પ્રમાણે છાપાં મંગાવીએ, જુદાં જુદાં પ્રકારકોની ચોપડીઓ ખરીદીએ ને વાંચવામાંથી ડાકુંએ બહાર ન કાઢીએ. “બાળકોને વળી શું વાંચવાનું” કહી નિરાળની જ ચોપડીઓ મજા આપેલાં દઈએ. આપણે ફરવા જઈએ કે શોખ હોય તો વ્યાયામનાં સાધનો વસાવી શરીર કસરત કરીએ. બુળિયા રમતો એ જ બાળકોની કસરત છે એમ માની બાળકોને માટે યોગ્ય વ્યાયામની અનુકૂળતા કરવા તરફ દુર્લક્ષ કરીએ. આપણને ઝતુ અનુસાર જુદાં જુદાં કપડાં જોઈએ. આપણને બીજાઓને જોઈ સુદમાં સજ્જ થવાનું મન થાય. બાળકોની વાત આવતાં ખીસા તરફ આપણી નજર દોડે. આપણે બાળકોનાં દેખતાં કે તેમની ચોરી છૂપીથી આપણી સ્ત્રીને સંવનન-ચુંબન કરીએ. બાળકો—છોકરા—છોકરીઓ—એમાં રમે ને કદાપિ આપણે કંઈક જોઈ જઈએ તો તો પર્વત ફાટી પડ્યા જેટલું દુઃખ થાય ને મૂળ વિચાર કરવાની તરફ ન લઈએ !

*

ને સહેજ પશુ આત્મનિરીક્ષણ કરવાની માગણી તરફ લે તો પોતાને માટેની અને બાળકોં વિશેની જરૂરિયાતોમાં, તે સંબંધી વિચાર તેમ જ વર્તનમાં તેમને અનેક વિષમતાઓ મળી પડશે. ને તમે તમારા બાળકોનું બાવિ ઉજ્જવલ જોવાની આપેશ રાખતા હો તો આટલું તો તેમને માટે કરો જ કરો. તમારા ખીસા ઉપર બાંધે કાપ પડે. તમારી સગવડમાં ભલે અગવડ પડે પણ આટલું કરવાની તો તમારી ફરજ છે. આપણાં બાળકોને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણ નથી મળતું અને તેથી તેઓ માથકંગલા જેવાં રહે છે એવી ફરિયાદ સામાન્ય થઈ પડી છે. માટે શરૂઆતથી જ એમના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ બને એવો પૌષ્ટિક ખોરાક અને અવશ્ય પૂરો પાડો એમ કરવાથી તમે માથાપ તરીકેની તમારી ફરજ અદા કરવા ઉપરાંત બારે દેશમેવા બાળકો હો એ બુલશો નહિ.

તેમને માટે તેમની ઉંમર પ્રમાણેનું એક નાનકડું ટેબલ ને પુરથી વસાવો. તમારા હાથ પ્રમાણે તેના ટેબલ ઉપરનો હાથ કરવાની તેને છૂટ આપો. તેમ કરતાં તેને સારી રીતે વાંચવા લખવાની શરૂઆતથી દેવ પડશે.

તમારાં બાળકને સારાં નાટકસિનેમા બંને જ લઈ જઈ જતાવો. સારા પ્રસંગો ઉપર વાતો શરૂ કરી તેનું મોનસ કઈ દિશામાં છે તે જુઓ. તેનાથી બહોલ નહિ, સારા-ખોટાની પરીક્ષા તેને પોતાના ગમ્મથી કરવા દો. દેવદાસ, ચંડીદાસ, વૃકારામ, દુનિયા ન માને, યારજન વગેરે ચિત્રો પ્રસંગ મળતાં જરૂર જતાવો.

નીચેની આમોદ્દાનની રેકૉર્ડો ખરીદો. બાવનમરના શ્રી. દક્ષિણમૂર્તિ બાળમંદિરમાં બાલભોજ્ય બનેલી રેકૉર્ડોની શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ બટ્ટની યાદી પરથી આ નામો સ્વચ્ચાં છે. મશીન હોય તો કીક નહિતર મિત્રનું કે સ્નેહીનું મશીન લાવી વારંવાર વગાડો. જુઓ તેની મઝા તેગને કેવી પડે છે. સાથોસાથ સંગીતનાં સારાં તરનો તેઓ કેટલી ઝડપથી પકડી લે છે.

- 1 Columbia. G. E. 1837. અમે ફરકુદરડી રમતાંતાં—વસંત નાયક
- 2 New Theatres H 325 h. બાલમ આપ જસો મોરે—સાયગઢ
- 3 Twin, F. T. 2284 ભીમપલાસ એક તાલ—રઝાક ચરત બેન્ડ,
- ૪ Zonophono Z 543 લાર્ડિંગ સોંગ—મી. જર શેપર્ડ
- ૫ His Master's Voice P. 17515 પિપાનો, વાયોલિન, તબલા—ચેટરજી નેમુકરજી,
- ૬ " P. 13361 વંદેમાતરમ—શ્રી. વિષ્ણુપંત
- ૭ " N. 3527 ગાંધી તો આજ—મા. વસંત
- ૮ " N. 3364 મંગલ મંદિર ખોલો—ગ્રે. નારાયણરાવ
- ૯ " N. 4107 મેરી માતા કે શિર પર—મા. વસંત
- ૧૦ Cat. P. 17574 બૂપાલી જલતરંગ, વ્યાસ શ્રધ્ધસં

બાળકોનાં મિત્રમંડળોમાં ઘાણીની, તલ-પાપડીની, સંગિ-ગોળની, બાએ બનાવેલાં બહુયાંની-ચાપાણી ને ચેવડની કે એવી, હરકોઈ મહિને આંતરે આંતરે મિજબાની થવા દો. તેમ કરવતી તેમને સગવડતા આપો. નાનાં બાળકો પશુ કેટલી કુનેહ ને બુદ્ધિ-ચાતુર્યથી કામ કરે છે તે જુઓ. પ્રેમ, દયા ને ભાઈચારાના પાકો આપમેળે હૃદયમાં ગોઠવાઈ જતા તમે અનુભવશો.

બાળકોમાં વાચનની ભૂખ જગાડવા અને હોય તો તેને સંતોષવા શોખ સાહિત્ય લાવી આપવા વ્યવસ્થા કરો. તેમને સારું એકાદ બેનકડું પુસ્તકાલય બનાવો. પચીસપચાસ રૂપિયામાં તમે આતું બાળપુસ્તકાલય સરસ રીતે બનાવી શકશો. તેમાં દક્ષિણમૂર્તિનાં, ગાંડીવનાં, બાલજીવન કાર્યાલયનાં, જ્યોતિ કાર્યાલયનાં, ગુર્જર ગ્રંથાલયનાં, ને રાણપુરનાં પ્રકાશનોમાંથી તેમની ચારણીએ ચળાયેલાં પુસ્તકો લાવી તેમની આગળ મૂકો. બે-પાંચ સારી વાતો તેમાંથી કહી જાઓ, તે જ વાતો એ પુસ્તકોમાંથી વાંચી જાઓ; પછી જુઓ કે કેટલા રસથી એ વાચનને ચોંટી પડે છે. નિશાળના પાઠ પરણે વાંચતા બાળકો જ્ઞેતજ્ઞેતામાં અજ્ઞ મૂળ ને સમજણ એકડાં કરે છે.

બાળકોને નિર્દોષ સ્વચ્છ રમતો રમતાં કરો. હલકાં વ્યાયામનાં સાધનોનાં ઉપયોગ કરતાં શીખવો. તાલીમબદ્ધ રમોડેલી રમતોથી ને સર્થનમસ્કાર જેવા વ્યાયામોથી તંદુરસ્તી ને ક્રાંતિમાં કેરકાર થવાની સાથે સાચા નાગરિકનાં ગુણો તેમનામાં ખીલી નીકળશે.

સારાં કપડાં એટલે કીમતી બહુ નહિ પણ સ્વચ્છ ને ઠીક સીવાયલાં પહેરવા આપો. કોટ પાટણન કરાવો. બાળક ટાપટીપીયું ન થાય તેટલું ધ્યાનમાં રાખી હેટ પણ લાવો. કપડાંની સાચવણમાં તમે બહુઈ ફર જોશો. ગ્રુદ, જનનેન્દ્રિય જેવા ભાગોનું સ્પર્શપણે જ્ઞાન આપો. સ્ત્રી પુરુષના ભેદો, જન્મની સ્થિતિ, વગેરે અનુરૂપ સંજોગો ને વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરીને સમજાવો.

આમ સ્થળ, સમય ને સ્થિતિ પ્રમાણે બાળકો માટે કંઈ કરતા રહો. બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાને પ્રત્યેક માતાપત્ની ફરજ છે. તે માટે જેટલો ભોગ આપવો પડે તે આપો છે. પેટે પાટા બાંધીને પણ બાવિ નાગરિકનું ચોખ્ખું જાતન કરવાની ફરજ માતૃપિતાની ફરજ છે. આમ સારી રીતે જીજ્ઞેસા બાળકો માતૃપિતાનું ને કુટુંબનું નામ ઉજાગે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની ને પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા ને આબરુનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ને ઇતિ ધરાવતાં થાય છે.

[૩]

અમને એ ન આવડે !

હું બેઠો હતો. ચિ.....ના પિતાશ્રી અને મળવા આવ્યા. ચિ.....ના અમ્મીસની, વર્તણૂકની અને આવડતની અનેકવિધ વાતો અમે કરવા લાગ્યા એ તો જાણતા હતા પણ મેં કહ્યું કે આ પીને જાઓ તો ઠીક.

આ આવી. એ પ્યાસા જ તેમાં હતા આ બનાવીને અમે પીવાની શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યાંતો મારી નાની દીકરી આવી. તેણે પણ આ પીવાની માગણી કરી. મેં કહ્યું કે તું ધરમાં જઈ તારી મા પાસે આ પી. પણ એને તો મારી સાથે જ આ પીવી હતી. મેં કહ્યું કે ધરમાંથી તારા માટે ખાલી પ્યાસોરકાળી લઈ આવ, હું આ બનાવી છડીશ. પણ એણે તો તેની પણ ના કહી અને મારા પ્યાસામાંથી જ પીવાનો આગ્રહ બતાવ્યો. મેં ઘણી જ ખુશીથી મારા પ્યાસો તેને આપ્યો અને સાથે જ મારા માટે ખાલી રૂકાળીપ્યાસો લઈ આવવાની નિમિત્ત કરી. તે ઘણી જ ખુશીથી ધરમાં ગઈ અને પ્યાસોરકાળી લઈ આવી. પછી તો અમે ત્રણેયે સાથે બેસીને આ પીધી. આ પી રહ્યા પછી ચાની રૂકાળી લઈ જવાને પણ મેં મારી નાની ઉપાને જ કહ્યું અને એ ઘણી જ ખુશીથી બધું જ લઈને ત્યાંથી જીપડી ગઈ.

આ પીવાઈ રહી. ઉપા તો ચાલી ગઈ હતી. એને અમારી સાથે આ પીવાને સુતોપ પણ થયો હતો અને એણે જવાબદારીપૂર્વક કંઈક કાગ કર્યોનો આવંદ પણ માગ્યો હતો. એ પાછી નથી આવવાની તેવી ખાતરી થયા પછી મહેમાને કહ્યું :

‘ અમને એ ન આવડે, લો ’

‘ શું ન આવડે ? ’ મેં પૂછ્યું.

‘ આ તમે જે રીતે બાળકને સમજાવ્યું તે અમને ન આવડે, અમે તો કાં તો વઢી બેઠા હોઈએ અને કાં તો મારી બેઠા હોઈએ ’

‘ પણ તમે ય વઢો કે મારો શા માટે ? આમાં વડવાપણું શું હતું કે મારવાનો કયો પ્રસંગ જાઓ થયો હતો એ કહેશો ? ’

‘હા, મહેમાન આત્માં હોય ત્યારે આમ વચ્ચે આ પીવાની હઠ લે એ અમને ન પોષાય. તેવાં છોકરાં તો બાંગરાં કહેવાય, અમે તો આવો પ્રસંગ અને તો ઉતાવળા થઈ જઈએ અને જરૂર મારી બેસીએ. તમે કેવી યુક્તિથી અને શાંતિથી કામ લીધું.’

આડીઅવળા બીજી કેટલીક વાતો કરીને મહેમાન તો ગયા; પણ મારું મન ભારે વિચારે ચડી ગયું.

“અમને એ ન આવડે.” મોટા ભાગના માળાપોનો આ જવાબ હોય છે, આ જવાબ હોય છે ! આપણા સમાજની આજની સ્થિતિ ભારે અજ્ઞાન ભરેલા છે. નાનાં બાળકોને કેવી રીતે ઉછેરવાં અને રોજરોજના ઊભા થતા પ્રસંગો વખતે તેમની સામે કેવા પ્રકારનો વર્તીવ રાખવો તેની કશી જ સમજણ તેમની પાસે નથી હોતી. આવી સમજણના અભાવ માટે જોટલા માળાપો જાગૃદાર છે તેટલો જ જવાબદાર કેળવણીમાં સમાજનાર સમાજ પણ છે જ. જીવતા માટે-માણસ તરીકે જીવતા માટે જે સાદા અને અનિવાર્ય વિજ્ઞાનના જ્ઞાનની અપેક્ષા રહે છે તેનું શિક્ષણ આજની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અપાતું જ નથી, આજના અભ્યાસક્રમમાં તેવા શિક્ષણને કશો જ અવકાશ નથી. માળાપ થતા પહેલાં દરેક માતાને અને દરેક પિતાને માળાપની જવાબદારીઓ અને તેને અદા કરવાનું અનિવાર્ય શિક્ષણ મળતું જ જોઈએ. પણ આજે તો તેનું કશું જ શિક્ષણ અપાતું નથી. પરિણામે માળાપની ગંભીર જવાબદારીઓના કશા પણ પરિચય વિના સ્ત્રી અને પુરુષ માળાપ થઈ બેસે છે. આજના અનેક અનર્થોના મૂળમાં આવા જરૂરી વિજ્ઞાનોના જ્ઞાનનો અભાવ જ પડેલો હોય છે.

અને મારા મહેમાનને મારા વર્તીવમાં યુક્તિ અને શાંતિ દેખાયાં એ પણ શું ? મારો વર્તીવ જ સ્વાભાવિક હતો. સામાન્ય રીતે સમજી અને શિક્ષિત માળાપ એ રીતે જ વર્તે. એમાં યુક્તિ તો હતી જ નહિ અને શાંતિ વિના તો બાળક સાથે વર્તવું એ જ એક યુતો છે. આજનો આપણો વર્તીવ જ અસ્વાભાવિક અને અશાસ્ત્રીય છે. આપણા અવા વર્તીવના પરિણામે જ બાળક ત્રીડીયું અને હઠાઠાઈ બને છે. આજે ઘરઘરમાં નજરે આવતાં મૃગજતાં બાળકો માળાપોના અજ્ઞાનન્ય વર્તીવને જ આભારી હોય છે.

આજે મારવાની વાત દરેકના મોઢામાં હાજરતાં આવડતાં કેમ ચક્રા કરતાં હોય છે ? મારવાનો વિચાર આટલો બધો સરળ બની ગયો છે ? મારવા સિરાય બીગ્ગ કશાને આશરો લેવાનું આપણને કેમ નથી સૂઝતું ? હા, બગાડ છે. એક તો માળાપ અવૈજ્ઞાનિક છે તે અને બીજું પ્રાયગિક મનોવૃત્તિઓના આધિકારો સાથે હલકી મનોવૃત્તિઓ તોફાન કરવા હંમેશાં વહેલી તૈયાર થઈ જાય છે, બાળક હઠાઠાઈ થય છે તો માળાપનો પ્રાયગિક અહાં તેની સાથે બટકાવા તૈયાર જ હોય છે, બાળક બાંગરું બને છે તો માળાપની શ્રેષ્ઠત્વની અંધિ તુરત જ હંમેશાં જાય છે. વાત એમ છે કે આપણી મોટેરાંઓની પ્રાયગિક વૃત્તિઓ સંસ્કરણ પામી જ નથી હોતી અને તેથી પ્રાયગિક વૃત્તિઓનો જંગલી સંઘર્ષ હારથાસ્પદ અને નુકસાનકારક વર્તણૂકો જન્માવ્યા જ કરે છે.

‘અમને એ ન આવડે’ માળાપોનો એ માન જવાબ જ નથી, માળાપોનો એ પોષક છે, માળાપોની એ ફરિયાદ છે. સમાજના કેળવણીકારોને એ માટે એ એક આહવાહન છે.

મારા આ વિચારોએ મને પણ વધારે જાગૃત કર્યો.

સમાચારસંગ્રહ

પ્રાથમિક શિક્ષણનું ભાવ

ચોક્કસ દિવસ પર હિન્દી સરકારની કેળવણીવિષયક સલાહકારક સમિતિએ આખા હિન્દની પ્રાથમિક કેળવણીના ભાવિ વિષે પોતાનો હેવાલ રજૂ કરવાને મુંબઈના કેળવણી પ્રધાન શ્રી. ખેરને પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમી હતી. એમાં બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રાંતના વિદ્યાધિકારીઓનો સમાવેશ થતો હતો. મહાસભા પક્ષના પ્રધાનમંડળો સાત પ્રાંતોમાં સ્થાપ્યા પછી બધાં કમોનો બીકેલ આશ્ચર્યજનક ઝડપથી થાય છે. આ સમિતિએ પણ અત્યંત ટૂંક સમયમાં પોતાનો હેવાલ પ્રગટ કર્યો છે. અત્યારની કેળવણીપદ્ધતિની ઝીણવટભરી તપાસ કરી એની સામે યતી દીકાઓનો, એમાં દાખલ થઈ ગયેલી બાળપોનો અને એને અંગેના સરકારી આંદોલનોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરી આ હેવાલ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. છાપામાં જે ટૂંકા હેવાલ પ્રગટ થયા છે તે પરથી માલૂમ પડે છે કે સમિતિએ પોતાનો સમય કેળવણીના વહીવટના પ્રશ્ન પર જ વિતાવ્યો છે.

સમિતિ એમ ગાને છે કે, સ્થાનિક સંસ્થાઓને પ્રાથમિક કેળવણીનો વહીવટ સોંપવામાં ભૂલ થઈ છે. હિન્દી સરકારે સ્થાનિક વહીવટમાં ભોકેને તાલીમ આપવાના સ્તુત્ય ધરાવ્યાં આ પગલું ભરેલું; પરંતુ કેળવણીની સંસ્થાઓનો વહીવટ કરવામાં મોટા ભાગની સ્થાનિક સંસ્થાઓ નિષ્ફળ નીવડી છે. શિક્ષકોની નિમણૂંક, પગાર, ફેરબદલી વગેરે બાબતોમાં જે નિષ્પક્ષપાતી, ન્યાયી ને યોગ્ય વક્ષણ સમયે જોઈએ તેને ગદમે ધણે સ્થળે પક્ષપક્ષી અને અંગત વેરઝેરથી દોરવાઈને નિર્ણયો થયા હોવાથી કેળવણીના પવિત્ર તંત્રને હુણિત કરવામાં આવ્યું છે. સમિતિ એમ ગાને છે કે, પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર જે સંપૂર્ણ અકુશ સ્થાનિક સંસ્થાઓને સોંપવામાં આવ્યો છે તેનો ખિનજવાબદારપણે દુરુપયોગ થયો છે, એટલું જ નહીં પરંતુ સરકારી કેળવણીખાતાની સલાહની વારંવાર અવગણના કરવામાં આવી છે ને પ્રાંતિક સરકાર પ્રાથમિક કેળવણીના સ્થાનિક વહીવટ પર યોગ્ય દેખરેખ સમયમાં કેવળ નિષ્ફળ નીવડી છે.

આથી સમિતિ એવી ભલામણ કરે છે કે, દરેક પ્રાંતમાં વધારેમાં વધારે સાત સભ્યો [જેમાંના એક સ્ત્રી હોવા જોઈએ]ની એક પ્રાંતિક સલાહકારક સમિતિ નીમવી. કેળવણી ખાતાના પ્રધાન આ સમિતિના પ્રમુખ થાય અને સભ્યોની નિમણૂંક પ્રધાનમંડળ કરે, પ્રાથમિક શિક્ષણના બધા પ્રશ્નોનો આ સમિતિના કાર્યક્ષેત્રમાં સમાવેશ થાય, જે કે તેનું મુખ્ય કાર્ય શિક્ષણનાં શાસ્ત્ર કે પદ્ધતિની ચર્ચા કરવાનું નહીં પરંતુ પ્રાથમિક શિક્ષણના નિસ્તાર, અંકુશ અને વહીવટ અને તેને અંગે ઉપસ્થિત થતા આર્થિક પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીને પ્રધાનમંડળને સલાહ આપવાનું રહેશે.

પ્રાથમિક શાળાના નિરીક્ષણની પદ્ધતિમાં મોટા ફેરફાર કરવાની સમિતિ ભલામણ કરે છે. બધા નિરીક્ષકોની નિમણૂંક પ્રાંતિક સરકાર કરે અને દરેક જિલ્લામાં એક મુખ્ય નિરીક્ષક રહે અને ઇલાકાના મુખ્ય ગયકમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે એક ખાસ અમલદાર નિમણવે સમિતિને આમદ છે. જે સ્થળે સ્કૂલ બોર્ડનો વહીવટી અગવહાર નિભાયો નહીં હોય ત્યાં શિક્ષકોની નિમણૂંક, બદલી, ખર્ચરશી વગેરેની સંપૂર્ણ સત્તા જિલ્લાના નિરીક્ષકના હાથમાં સોંપવાની સમિતિ ભલામણ કરે છે. ટૂંકમાં, અમુક મ્યુનિસિપાલિટીઓ બાદ કરતાં બીજા બધી સ્થાનિક સંસ્થાઓ પાસેથી કેળવણીનો વહીવટ લઈ લેવાની આ સમિતિની ભલામણ છે. ઓરીસાના વિદ્યાધિકારી મિ. ડીપી વહીવટી અંકુશની આવી એકાએક ને સદંતર ફેરબદલીની વિરુદ્ધ પડ્યા છે.

કેળવણી અંગે મહાસલાનો ઠરાવ

હરિપુરામાં મળેલી મહાસભાએ વર્ધા કેળવણી પરિપદના નિર્ણયોને ધોરણે કેળવણી યુનિર્ધટના કરવા માટે એક ઠરાવ પસાર કર્યો છે. વળી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે કેળવણીના આ પાયાદૃષ્ટિ વિભાગને અગત્યમાં મૂકવા એક અખિલ હિન્દ શિક્ષણ મંડળ સ્થાપવાની જરૂર છે. અને અને તે સારુ મહાત્માજીની સલાહ અને દોરવણી હેઠળ આ મંડળને અસ્તિત્વમાં લાવવાને તાત્કાલિક પગલાં જરૂર છે. ઝાકીર હુસેન અને શ્રી. આર્યનાયકમ્ને વિનંતિ કરવામાં આવી છે. આ મંડળને પોતાનું બંધારણ ઘડવાની, નાણાં ઉધરાવવાની તથા પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે જરૂરી એવાં પગલાં જરૂરની સત્તા આપવામાં આવી છે. આ મંડળ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો કાર્યક્રમ વિચારપૂર્વક ધડી કાઢીને રાજ્યની તેમ જ ખાનગી કેળવણીનું તંત્ર જમના હાથમાં છે તેમની સગવડ તે રજૂ કરશે.

મુંબઈની વિદ્યાર્થીની કાર્યવાહી

મુંબઈ વિદ્યાર્થીની સેનેટની વાર્ષિક બેઠક તા. ૧૪-૧૫ ફેબ્રુઆરીએ ગળી હતી તે દરમિયાન ૧૭ કોસેન્સેને એકીવત્તી મુદત માટે માન્ય કરવામાં આવી હતી. આમાં વડોદરાની સેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેઈનિંગ કોસેન્સેનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગૂજરાતના શિક્ષકોને બી. ટી. ડીગ્રી માટે તાલીમ આપના સારુ પ્રથમ સંસ્થા ખોલવા માટે વડોદરાના મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવને ધન્યવાદ ઘટે છે. આ સંસ્થા ગૂજરાતની એક ધણી અગત્યની ખોટ પૂરી પાડશે.

.....
 'The history of what man has accomplished in this world, is at bottom the History of the Great Men who have worked here.'—*Carlyle*

LEADERS OF MODERN INDIA

A Biographical Series for Indian schools

Sanctioned by the Bombay T. B. C. as Pupils' Books

GRADE I, 2½ AS.

ISHWARCHANDRA VIDYASAGAR

GRADE II, 3 AS.

SIR SYED AHMED KHAN

GRADE III, 3½ AS.

M. K. GANDHI

GRADE IV, 4½ AS.

SIR CHANDRASEKHARA V. RAMAN & SIR JAGADISH C. BOSE

GRADE V, 5 AS.

G. K. GOKHALE & SIR ASUTOSH MOOKERJEE

These lives of modern Indian leaders are intended to provide interesting reading matter for school children which can also serve an inspirational purpose. The series is graduated in style and is designed for supplementary reading.

OXFORD UNIVERSITY PRESS

LONDON BOMBAY CALCUTTA MADRAS

મેટ્રિકની પરીક્ષા વર્ષે બે વાર લેવાનો ઠરાવ સીન્ડીકેટ પર અભિપ્રાય માટે મોકલવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીના શિક્ષણના વાહન તરીકે હિન્દુસ્તાનીનો સ્વીકાર કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે, માટે એમ કરવું શક્ય ને સલાહભરેલું છે કે કેમ તે વિષે વિચાર કરવા સેનેટ એકઠેમીક કાઉન્સિલ તથા અન્ય અધિકારીમંડળોને બલામણુ કરે છે, એ મતઝખનો ઠરાવ શ્રી. પુશાલ તલકરી શાહે ૨જૂ કર્યો હતો. શ્રી. દાતારે તેને અનુમોદન આપ્યું હતું, બ્યારે શ્રી એમ. આર. પરાંન્ધે, ડૉ. શેખ, શ્રી. ડી. આર. ગાડગીળ વગેરેએ તેનો વિરોધ કર્યો હતો. બહુ મોટી બહુમતીથી સેનેટ ઠરાવનો અસ્વીકાર કર્યો હતો.

નૂતનશિક્ષણ સંઘ, સૂરત

તા. ૧૩મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ને દિને સૂરતમાં જેઓ ચૂંટાયેલા નૂતનશિક્ષણ સંઘના સભ્યો હતા તેમની એક સભા મળી હતી. તેમાં માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોનો એક સંઘ સ્થાપવાનું નક્કી થયું હતું. સભ્યોનું વર્ષિક લગભગ આઠ આના મુકરર કરીને સભ્યો નોંધવા માટે બે કામચલાઉ મંત્રીઓ નોંધવામાં આવ્યા હતા અને સંઘના બંધારણનો ખરડો તૈયાર કરવાનું કાર્ય એક પેટા સમિતિને સોંપવામાં આવ્યું હતું. બે માસ પછી એક ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો અને લગભગ ૧૩૧ સભ્યો નોંધવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૨૬મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૮ને દિને નવા સભ્યોની સામાન્ય સભા મળી હતી. બંધારણના ખરડા પર વિચાર કરીને થોડા સુધારા સાથે તે મંજૂર કરવામાં આવ્યું હતું. આ બંધારણ નૂતનશિક્ષણના આવતા અઠવામાં પ્રગટ થશે. નૂતનશિક્ષણ સંઘના પહેલા વર્ષ માટે નીચેનાં અધિકારીઓની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી.

• પ્રમુખ •

૧ શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ

• ઉપપ્રમુખ •

૨ શ્રી. નરવરલાલ છોટલાલ સુતરીઆ

• ગણીઓ •

૩ શ્રી. હમનલાલ રણુહોડહ દેસાઈ

૪ શ્રી. હાનીમ હમદાની

• ખમનમી •

૫ શ્રી. અમૃત કૃષ્ણ મોહિલે

• અન્ય સભ્યો •

૬ શ્રી. જેડીસનદાસ પ્રાણીજીવનદાસ શ્રોક

૭ થો. કંચનલાલ ઉપાધ્યાય

૮ શ્રી. હરિપ્રસાદ ચીમનલાલ વીણુ

૯ શ્રી. રતનભણિયંકર શુક્લ

૧૦ શ્રી. નરહરિરામ બ્યાસ

૧૧ મિ. સ્ટીવન્સ

ફેબ્રુઆરીની પુનર્ઘટના અંગેની પ્રશ્નમાળાના કેટલાક જવાબ અમને મળ્યા છે. જેઓ મહાસભાના અધિવેશન કે બીજા રોકાણને લીધે તે ન મોકલી શક્યા હોય તેમને તે તા. ૧૦મી માર્ચ સુધીમાં મોકલી આપવા વિનંતિ છે. —તંત્રી

એપ્રિલ • ૧૯૩૮

પરીક્ષણ એ કાઈપણ વસ્તુની ચોડી વાનગી તપાસી ને આખી ચીજ વિશે મત આપવા બેસવા જેવું છે. તેના મૂળમૂત સિદ્ધાન્ત એ છે કે એ જાણકને આખો વિષય આવડતો હશે તો તેમાંથી ચૂંટેલ વાનગી માટેના પ્રશ્નો પણ આવડશે, અને પરીક્ષક એવું અનુમાન કરે છે કે જાણકને વાનગી તરીકે ચૂંટેલા વિભાગ પરના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા છે, માટે તેને તે વિષય આખો આવડે છે, આ અનુમાનની પાછળ એક ભયંકર દોષ નહેલે હોય છે, તે એ કે ધણી વખત વાનગીના જેવી આખી ચીજ હોતી નથી. એવું બને કે જાણકને આખો મુગલ ઇતિહાસ બરાબર આવડતો હોય, માત્ર ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ કમો હોય અને પરીક્ષાના પ્રશ્નમાં ઔરંગઝેબ વિશે જ પુછાય તો છોકરો જરૂર નાપાસ થાય. એથી વિરુદ્ધ રીતે, જાણકે મુંઝઈ ઇલાકો જ તૈયાર કર્યો હોય અને હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગની બૂજોળ તેને જરાય આવડતી ન હોય. નસીબજોગે પ્રશ્ન મુંઝઈ ઇલાકોનો જ આવે અને જાણક નાપાસ થવાને બદલે પહેલે નંગરે પાસ થાય આ ગોટાળો થવાનું કારણ “Chance” કે ‘યદ્ચઝા’નું તત્ત્વ છે. જ્યાં જ્યાં ઝાઝી વસ્તુઓમાંથી ચોડીક પસંદ કરવાના પ્રસંગ હોય ત્યાં બધેય ચોડા ધણા અંશે આ ‘ચાન્સ’નું તત્ત્વ હસ્તિ ધરાવતું હોય છે. આખા વિષયનાં બધાંય અંગ પ્રત્યંગોની પરીક્ષા લેવી અશક્ય હોય ત્યારે આવશ્ય ચૂંટણી કરવી પડે. એ ચૂંટણી કરવામાં આપણે ઉપયોગિતાનું, યોગ્યતાનું કે એવું ગમે તે કોરણ સ્વીકારીને તદ્દનુસાર કામ લઈએ તો પણ અધુરું અંશે યદ્ચઝાનું તત્ત્વ આવી જવાનું જ. આ હેતુથી જ પરીક્ષાને ધણા લો “Game of chance” કહે છે. સારો કેળવણીકાર અને પ્રાથિક ‘યદ્ચઝા’નું આ તત્ત્વ બને તેટલું ઓછું કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

[રાજકોટની શ્રી. કિશોરસિંહજી સ્કૂલના શતાબ્દિ ઉત્સવ પ્રસંગે રાજકોટની આર્ટ્સ કોલેજના આચાર્ય ડૉ. સી. એન. દવેએ ‘પરીક્ષા અને કેળવણી’ના વિષય પર આપેલા બ્યાખાનમાંથી]

અવધ અને અભ્યાસક્રમ* શ્રી. રમણ વકીલ

કેળવણી વિષેની આપણી મનોદૃષ્ટિ અને આપણી વિદ્યમાન શિક્ષણપ્રથાને નવસર્જનની જરૂર છે. આ જરૂર આજે જ આપણને સૂચી છે એમ નથી; પણ નવસર્જન માટે જોઈતાં તત્ત્વના અભાવે, વર્ષોથી એ વાત આપણા મનમાં ઘોળાતી રહેતી છતાં, તેને વિષે પગલાં લેવાનું આપણાથી બન્યું નથી. હવે તે માટે સમય આવી પહોંચ્યો છે અને મંડાણ શરૂ થઈ ચૂક્યું છે; એની નિશાનીઓ આપણે સ્પષ્ટપણે જોઈ રહ્યા છીએ. મજલ શરૂ કરી દીધી છે, ક્યાં થંભીશું તે તો એક પ્રશ્ન જાણે! જો કે સોનાનાયક આપણે પોતાનો દેશજન છે, એટલે તે આપણને ધારેલે સ્થળે મમે તે વિદ્યો છતાં છેવટે જરૂર લઈ જશે એ જાતની મનમાં ઠંડક હોવાથી તેની તાબેદારી આપણને દહેરે એમ નથી.

કેળવણી વિષેના આપણા આજસુધીના વિચાર પશ્ચિમમાંથી પ્રચાર પામેલા શિક્ષાંતોથી પોષાયા છે અને એ વિચારો વ્યવહારુ છે કે નહિ, તેમ જ તેનું પરિણામ શું આવશે એનો આપણે કદી ગંભીરતાથી ખ્યાલ કરતા નથી. 'એકને બોલ્ય તે બીજને ત્યાગ્ય' એ સાદી કહેવત પણ આપણે ભૂલ્યા હોઈએ તેમ માત્ર આદર્શ કે ધ્યેયની પાછળ જ આપણે ધૂમ્મા કીધું અને વાસ્તવિક (જરૂરનું) શું તેનો ખ્યાલ જ ન કર્યો. યુરોપ કે અમેરિકા માટે જે શ્રેયઃકર હોય તે હિંદુસ્તાન માટે નિરૂપયોગી અને હાનિકર પણ કેમ ન હોય! ભારતની સંસ્કૃતિ, તેનું અર્થશાસ્ત્ર, તેનો સમાજ, તેની રાજ્યનીતિ એ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજ અને રાજ્યનીતિથી ખૂબ ખૂબ નિરાળાં છે. જાનેનાં ધારણોનો ક્યાંયે મેળ નથી અને જો આપણી કેળવણી ભારતી જીવન અને ભારતી સંસ્કૃતિના ધ્વજકારા સેવતી થાય તો પશ્ચિમની કેળવણીથી આપણે માર્ગ નોખો જ તરી આવશે.

અને તેવી કેળવણી માટેની યોજના પણ આપણે જ ઘડવી પડશે. પરદેશી સરકાર પાસે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. આપણી પોતાની ઉઠકંઠા, અને પ્રયત્નો પર જ આપણી મદદ આપણે બાંધીએ, અને ન્યાં જેટલું થઈ શકે તેટલું કરવા મંડી પડીએ. આમ થાય તો બાકીનું આપ મેળે આવી મળે.

હમણાં બધે જ દેશપ્રેમનો જીવાળ છે. યુરોપનો દરેક દેશ કેળવણીનું સ્વરૂપ લોકહિતની દૃષ્ટિએ ઘડવા પરિશ્રમ ઉઠાવી રહ્યો છે. તેઓ ત્યાં સારી પેઠે સમજે છે કે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો મુખ્ય પાયો કેળવણી જ છે, અને પ્રગતિ ધડતર જકવાદ કરતા રાજકીય પુરુષો કરતાં મોટે ભાગે મૂંઝા મૂંઝા સેવા કરતા શિક્ષકોથી જ થાય છે.

પણ આપણે ત્યાં શું છે! વ્યવહાર અને જાવનમગાં દેશહિતની દૃષ્ટિવાળી કેળવણીની નીતિ આપણે ત્યાં રચાય એવો પ્રયત્ન સરખોયે ક્યાંય કદી થયો છે?

સ્વદેશી એ કેળવણીનો મહામંત્ર હોવો જોઈએ. પણ આપણે ત્યાં વસ્તુસ્થિતિ શું છે? મુંબઈ કે પૂના જેવા મોટા શહેરમાં તમને સેંકડો બાળકો એવાં મળી આવશે કે જેમનું માતૃભાષાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હોય પણ ધાણી ફૂટે તેમ, અંગ્રેજ બાળકો જેટલી જ સહેલાઈથી, તેઓ અંગ્રેજી બોલી કે લખી શકતા હોય. તેઓ રામ, ક્રીસ કે ક્રિશ્નની બીના તમને અન્યથાની પગાડે એ રીતે કહે, પણ અકથર, પ્રતાપ કે શિવાજી વિષે જાણવાએમ કંઈયે ન જાણતા હોય. જહાંગીર દેશોની પેઢાય

● સોલાપુરમાં મળેલી શિક્ષકપરિષદમાં મુંબઈની મોહન રૂઢવા પ્રિન્સિપલ શ્રી. રમણ વકીલે વાંચેલા નિબંધનો શ્રી. હરિભાઈ દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ.

ઉદ્યોગ, વગેરે હીક હીક જાણતા હોય પણ આપણા દેશની તેવી હકીકત વિશે અંધારું હોય અને તેમના વાલીઓ એમાં વળી વગર મનતા હોય !

દેશનું દ્રવ્ય પરદેશીઓથી હરાઈ રહ્યું છે, એવા પોકાર અર્થશાસ્ત્રીઓ વર્ષો થયાં મચાવ્યા કરે છે. પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દેશભરમાં ચાલી રહેલી લૂટ સામે કોઈ કેળવણીકારે એકાદો શકુને ઉઠાવ્યો છે ?

આ કંતિયુગ છે. જૂના અને નવાને હંમેશા ચક્રમક ચાલતી આવી છે, અને જળ અને ઉમંગના પૂરને લીધે નવું જૂના પર છૂત મેળવે એ સંભવિત છે. છતાં જૂનું તેટલું નકામું લેખી ફેંકી દેવાની જરૂર નથી, તેમ નવું ગ્રંથણ કરવામાં સંકુચિત દૃષ્ટિ દાખવવા જેવું ચે નથી. સમજાવી વૃત્તિથી વિચારપૂર્વક ગ્રંથણ કરવા યોગ્ય નવું સ્વીકારી લેવું જોઈએ. આપણી ઉન્નતિ માટે આવી હંસવૃત્તિ તો આપણે જાપાન અને રશિયાની જેમ અખત્યાર કરવી જ પડશે.

મારે જે વિષે જોલવાનું છે તે મારેનો ઉપલેખ પ્રસ્તાવ કેટલાકને અનુચિત અને કંટાળાજનક લાગશે છતાં એટલા પ્રાવેશિક વિવેચન વિના મારો વિષય સ્પષ્ટપણે સમજાવી શકાય એમ નથી. ‘અભ્યાસક્રમની અવધ’ તો વિચાર અભ્યાસક્રમના ‘પ્રકાર’ની વિચારણા કર્યા વગર ચર્ચ શકે નહિ. કેળવણીની નીતિમાં કંઈ બાવના સંક્રાંત છે એ વસ્તુ મારે મહત્વની છે. બાવના એ કેળવણીનો આત્મા છે. એટલે સૌથી પહેલાં બાવના નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે, પછી તે બાવના અનુસાર સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ ધરાવવાનું તો કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સેનાભાવી શિક્ષકો પર પણ છોડી શકાય.

આજના પ્રશ્નની વિચારણા અનેક મુસ્કેલીઓ ખડી કરે છે. સૌથી મંડવતો પ્રશ્ન આપણા લાખો નિરક્ષર બંધુઓનો છે, અને તેનો સૌથી પ્રથમ તોડ પાડવાની જરૂર છે. કેટલાયે વર્ષથી આપણે ‘અપપૂરતી’ મદત ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાનો વિચાર સેતી રહ્યા છીએ. ‘અપપૂરતી’ કેળવણી ક્યાં સુધીની લેખી શકાય અને તેમાં જ્ઞાનમોધ (instruction) ને કેટલો અવકાશ આપી શકાય એ બાબત જ આપણે તો આમાં વિચારવાની રહે છે. કેળવણી ફરજિયાત કેમ કરવી અને તે મદત કરવા માટે શી યોજના કરવી એ કાગ સરકારનું છે, આપણું શિક્ષકોનું નહિ. જે વડે યુદ્ધિ અને હૃદય વિકાસ પામે તેમ જ જેમાં હાથપગ અને અન્ય ઈન્દ્રિયો તાલીમ પામે એનું નામ કેળવણી. જે વડે સામાન્ય જાણક તેના વર્તુળની આસપાસની જરૂરી ગાહિતી મેળવે એને સંજ્ઞે પ્રમાણે વર્તતાં શીખે એનું નામ જ્ઞાનમોધ. આ બે અંગો અપપૂરતી કેળવણીના પાપાર્પે સ્વીકારવામાં આવે તો કેળવણીના પ્રકાર વિષેનું નીચેનું મતન્ય રહેજે સમજી શકાશે.

‘અપપૂરતી’ કેળવણી વિષેના મારા વિચારો નીચે પ્રમાણે છે. એ દોષરહિત છે એમ હું નથી કહેતો, અને તેથી તેમાં સુધારાઓ બંધે સૂચવાય. લેખન, વાચન અને અંગ્રંથિત—આ ત્રણ યરઆતના મૂળ વિષયો સિવાય—આપણા દેશની સ્થિતિ જોતાં—આ કમનશીબ દેશના જૂતકાળ અને વર્તમાન કાળની માદિની પણ આપણા હોકા માટે આવશ્યક છે. એ ઉપરાંત પોતે જે દેશમાં જન્મ્યો છે, તે કેવો છે, તેની સાધનસંપત્તિ કેવી છે, તેના હોકા કંઈ જાનના છે, તેમ જ તેઓના મુખ્ય ધંધા કયા છે, તેના વેપાર અને ઉદ્યોગ કયા પ્રકારનો છે, દુનિયાના અન્ય દેશોની હરોલમાં તેનું રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક સ્થાન કેવું છે; આ બધું પણ વિધાર્થીએ જાણવું જ જોઈએ. આટલું જ્ઞાન ઓછામાં ઓછું હોવું જ જોઈએ, એમ હું માનું છું. જે પ્રજામાં જનરૂપિ આજુબીં હોય, તેમને પોતાની સ્થિતિનું જાણ કરાવવું હોય તો સાદી અને હળવી ભાષામાં આટલી વિગતો તો તેના ખરા સ્વરૂપમાં તેમને સમજાવી જ જોઈએ. દરેક નિરક્ષર ખેડૂત પોતાના ધરબાર અને માલમતાના અર્થશાસ્ત્રનો જાણકાર હોય છે, તો પછી દેશના અર્થશાસ્ત્રનો આછો-અધૂરો જાણ તે શું ન હોય ?

વળી આમાં ગગનવિદ્યાર જેવું કશું નથી. નિરક્ષર પુરુષ કાંઈ કાષ્ટ જેવો જડ છે એવું નથી. અમુક પ્રજાતિકા અને સંસ્કૃતિયુક્ત સમાજનો તે હવંત તંતુ છે, માત્ર તેનું એને જ્ઞાન નથી. એ જ્ઞાન કરાવવાની જ આપણા દેશ માટે તત્કાળ જરૂર છે. એટલે આપણે 'નિરક્ષર' નામનું માત્ર વ્યક્તિ તરીકેનું જ જ્ઞાન ન સેવે પણ પોતાના સમુદાય અને દેશની જરૂરિયાતો વિશે પણ તે તેટલો જ જાગૃત રહે, અને તે પ્રત્યેનું ઝાણ અદા કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજે, એવું જ્ઞાન પેદા કરવું એ આપણી 'ખપપૂરતી' કેળવણીનો હેતુ હોવો જોઈએ.

પણ આટલું જ્ઞાન તેણે કેટલા વખતમાં મેળવી લેવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન હવે ઊભો થાય છે. અને તે નક્કી કરવાનું કામ આપણે કેળવણીકારોએ કરવું જોઈએ. કેટલાક સૂચવે છે કે આપણી પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ એ માટે પૂરતો છે. પણ મને તેટલો અભ્યાસ કેવળ અર્ધ અને ઉપત્તિક્રિયા લાગે છે. નાગરિક તરીકેની ચોખ્ખા એટલા અભ્યાસથી પ્રાપ્ત ન થાય. પ્રાથમિક કેળવણી પ્રયાત્નસ્વરૂપ હોવી જોઈએ, અને એટલી કેળવણી લીધેલ ગાણુસ સારી પહેલણી લાંચી શકે તેમ થવું જોઈએ કે જેથી છાત્રાના વાચનદ્વારા તે સૌ સરસો રહી શકે, તેમ જ પોતાના મનોમય ભાવ કે લાગણીને વ્યક્ત કરતાં તેને મુરકલી ન નડે.

સામુદાયિક કેળવણી હાથ ધરવામાં મોટો ખર્ચ વેઠવો પડે એમ છે, અને તે માટે તેના પ્રયોજાઓને ધણે સમય પણ આપવો પડે એમ છે એ ખરું; છતાં એ કર્તવ્ય સરકારનું છે અને એથી સરકારને ખોટ નથી પણ લાભ છે. કેળવણી પાછળ ખર્ચેલો પૈસો કદી એળે જતો નથી, તે લાભકારક જ છે. આજે ત્યારે ભણેલા બેકારોની સંખ્યા પરિસ્થિતિમાં પહોંચી છે અને જે વેળા સેવા અને ત્યાગના આદર્શો ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે, ત્યારે તો સામુદાયિક કેળવણીના પ્રચાર માટે ઉત્તમ તક જ સાંપડેલી ગણાય એ સરકારે સમજવું જોઈએ, અને પ્રજાની પ્રગતિ ઓછે ખર્ચે અને અર્ધ પ્રયાસે સાધવાનો અવસર જોઈને કરવો ન જોઈએ. અને જો સરકાર પ્રજાના હિતરક્ષક તરીકે પોતાની આ ફરજમાંથી ચૂકે તો બ્યાંડુધી પ્રજા તરીકેના કેળવણી પામવાના અપણા જન્મસિદ્ધ હક્ક માટે ચોગ્ય પગલાં ન ભરાય ત્યાંસુધી આપણે શિક્ષકોએ પગ માંડી બેસવું ન જોઈએ, અને સરકારને આંગણે રાજીકાર મચાવવો જોઈએ.

વળી શહેર અને ગામડાં માટે એકસરખું ધોરણ ન હોઈ શકે. ગામડાંનું નાનું બાળક પણ પેદાશ કરનાર વ્યક્તિ તરીકે લેખાય છે, અને તેને નિશાળે મોકલતાં જે આવક ગુમાવવી પડે તે પણ તેના વડીલ માટે ભારે ઘર્ષ પડે છે એટલે આ બાળકોના ભણતરનો મોજો શહેરનાં બાળકોના ભણતરના મોજા જેટલો મોટો ન રાખી શકાય. તેઓ વિચારશીલ, ભાવનામય અને ઉપયોગી જીવન જીવી શકે અને પોતા પ્રત્યે તેમ જ દેશ અને પ્રજા પ્રત્યેની ફરજ સમજતા થાય એવી કેળવણી આપવા માટે તેમને નિશાળે છ વર્ષ રાખવા પડે. કેટલાંક બાળકોને પાંચ વર્ષ જસ થાય. શહેરી બાળકોનું ભણતર અધવચ અટકી પડવાનો સંભવ જવડે જ હોવાથી તે મોટી ઉંમર સુધી વિદ્યોપાર્ગન કરી શકે, અને તેથી તેમને આપવાના શિક્ષણમાં પણ ફેર જ રાખવો પડે. એમને આપવાની કેળવણીમાં વૈવિધ્ય આવવું જોઈએ, પ્રજાના ઔદ્યોગિક, રાજકીય, સામાજિક, વ્યાપારી અને વિદ્યાભોગી જીવનમાં એઓ રમ મદાણી શકે એ જ્ઞાનની સર્વ કેળવણી એમને આપવી જોઈએ.

x

અત્યારે આપણે શિક્ષણક્રમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલો છે. પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર. આ ત્રણે વિભાગો કેવળ કૃત્રિમ જ નહિ પણ તદ્દન અશાસ્ત્રીય છે અને તેમાં મુસંગતતા નથી.

કયાંયે મેળ નથી. વળી એણે વિદ્યા લેનાર અને દેનાર અને વર્ગમાં-હાજી નીચી પંક્તિનો ખ્યાલ દાખલ કરી દીધો છે. એક વિભાગમાંથી બીજા વિભાગમાં જવારને તેની તે વસ્તુ કરી બાળકની પાશુ હોય છે, અને આગ શક્તિ અને સમમની નાદક બરગાદી થાય છે. વળી આ ક્ષેત્રમાં દ્વિપારી સત્તા છે, અને તે કેળવણીનું કોઈકું વધુ ચૂંચવે છે. આ બંને સત્તાનો એકએક જોડે સુમેળ નથી, અને જાને તરફથી છૂટતી આજ્ઞાનો અમલ સંસ્થાઓને કરવો જ પડતો હોવાથી, સંસ્થાઓનું સંચાલન વિષમ યથા પડે છે અને પરિણામે શિક્ષણની મંચીનના મારી જાય છે.

આથી કરી આ બે બાજતો ખાસ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે: (૧) શિક્ષણનો ક્રમ એક-વિધિ હોવો જોઈએ. તેના વિભાગો શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને અનુસરી રચાયા જોઈએ, અને દરેક વિભાગનું ઉગમ સ્થાન તેના આગસા વિભાગમાં હોવું જોઈએ, કે જેથી બધા વિભાગોમાં સુસંગતપણું જાણાય. (૨) મુખ્યત્વે ગામડાનાં અને બીજા મોટી સંખ્યાના બાળકો કોલેજના બાળકોતરનો લાભ લેવા ઇચ્છતાં નથી. તે નીચેનાં અંગ્રેજી ધોરણોને મેટ્રિકની પરીક્ષા સાથે ન સાંકળતાં તેઓ માટે બીજી છેલ્લી પરીક્ષા યોજવી જોઈએ અને કોલેજના અભ્યાસ માટે જવા ઇચ્છનાર માટે, એક વચ્ચું પગથિયું યોજવું જોઈએ.

આ નવી યોજનાને અનુસરી આપણે આગળ વિચાર ચલાવીએ. હું પ્રથમ સ્વાધ્યાય વર્ગ (બાળવર્ગ)થી શરૂઆત કરીશ આમાં ચારથી છ વર્ષ સુધીની ઉંમરના બાળકો આવી શકે. ગામડાં માટે આ વર્ગની જરૂર નથી. શહેરમાં માળાપને છોકરાને બાળ્યાં જોવાની ઉત્કંઠા વિશેષ હોવાથી ત્યાંના બાળકો માટે આ વર્ગો યોજવા જોઈએ. અહીં તેમની અવસરન શક્તિ, અનુકરણશક્તિ, સર્જનશક્તિ તથા સૈદ્ધંત્યજ્ઞાને ઉત્તેજન મળે તેમ જ એ શક્તિઓ વિકસે એ જાતનું વાતાવરણ અને સાગમી સંબંધી જોઈએ. વળી તેમનામાં નિયમિતપણું આવે, તેઓ સ્વચ્છતા જાળવતાં રીખે. વિવેક રીખે, ધ્યાનવૃત્તિ કેળવે, સ્વાચ્છતા જાળવતાં રીખે એવું પણ થયું જોઈએ.

આ અવસ્થાના બાળકો માટે શુદ્ધ વાતાવરણ અતિ મહત્વની વસ્તુ છે. તેમને રૂઢ અર્થના બાળકોતરની જરૂર નથી. સુદ્ધિ કરતાં વૃત્તિથી પ્રેરણાને જ એવડાં બાળકો કાગ કરે છે એટલે અનુકૂળ વાતાવરણમાં તેમને મૂકતાં તેઓ જહારની મદદ મિલાય આપમેળે જોઈતી વસ્તુ તેઓ ચઢણ કરી લે છે. બાળકોમાં પોતાને ઉપયોગી શક્તિઓ પ્રભુએ આપી છે. માત્ર એ શક્તિઓ જહાર પાડી તેને વિકસાવવાનું કામ સારા શિક્ષકને હસ્તક રહે છે. અત્યારે અપાતી કેળવણીમાં દૂષણ એ જ છે કે બાળકોનાં જીવનમાં આપણે ખૂબ જ દબાવ કરીએ છીએ.

આ જાતના વર્ગમાં એક કે બે વર્ષ રહ્યા પછી બાળકનું નિશાળનું બાળકોતર શરૂ થયું જોઈએ અને એ બાળકોતર મારા મતે બાર વર્ષ ચાલવું જોઈએ. આ બાર વર્ષના શિક્ષણના હું ત્રણ ભાગ પાડવા માગું છું, અને સુગમતાને ખાતર તેને પ્રાથમિક, પૂર્વ માધ્યમિક અને ઉત્તર માધ્યમિક એવાં ત્રણે આપીશ. આ ભાગો મેં માનસશાસ્ત્ર અને અધ્યાપનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ચોળ્યા છે.

સ્વાધ્યાય વર્ગ	— મુદત	૧થી ૨ વર્ષ	૫મું વર્ષ પૂરું થાય તે પહેલાં
પ્રાથમિક	—	૬ વર્ષ	૬મું વર્ષની શરૂઆતથી ૧૧મું પૂરું
પૂર્વ માધ્યમિક	—	૪ વર્ષ	૧૨મા વર્ષની શરૂઆતથી ૧૬મું પૂરું
ઉત્તર માધ્યમિક	—	૨ વર્ષ	૧૬મા વર્ષની શરૂઆતથી ૧૭મું પૂરું
વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ	—	૨ વર્ષ	૧૮મા વર્ષની શરૂઆતથી ૨૦મું પૂરું

(સ્નાતક થવા સુધીનું)

આ વિષેની વિગતોમાં ઊતરતાં પહેલાં હું ત્રણ ચાર વાત કરી લઉં. અત્યારની મેટ્રિકની પરીક્ષા ક્યાં તો સદંતર નાબૂદ થવી જોઈએ, અગર તો એનું આખું રૂપ બદલાઈ જાય એવા જરૂરજરૂર ફેરફારો એમાં કરવાની જરૂર છે એમ આપ સૌ કોઈ કબૂલશો. આજે તો એના અભ્યાસક્રમમાં બારેક વિષયો ઠોકરી એસાડવામાં આવ્યા છે, જેમાંના કેટલાક તો વિદ્યાર્થીના મોટા ભાગ માટે કેવળ નિરુપયોગી છે અને કેટલાક મરજિયાત કરવા જવા છે. જે વિષયો માટે વિદ્યાર્થીએનું વલણ હોતું નથી, એવા વિષયો લાદી તેમની શક્તિ વેડકાવી નાખવા કરતાં તેઓ જેમાં બહેજો અને ઊડા અભ્યાસ કરી શકે એવા મનમગ્નતા વિષયોનો જ તેમને અભ્યાસ કરવાનો હોય તો કેવું સારું !

ખીજું જેમને હાલની કોલેજની કેળવણીની ઇચ્છા ન હોય તેમને માટે એક જાહેર પરીક્ષાની યોજના કરી હોય તો શું ? આ પરીક્ષામાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થી કાં તો ધંધામાં પડી જાય કે મ્હાલ તો હુન્નર ઉદ્યોગની શાળામાં જાય કે પછી કોઈ કારખાનામાં આવ્યો જાય. અલગત આગાં સરકારને હુન્નર ઉદ્યોગ કે કારીગરી માટે સંખ્યાબંધ નવી નિશાળો ખોલવી આવશ્યક થઈ પડે. પણ એથી અત્યારે થતી બરગાદી કેટલી અટકે ! અને દેશના ઉદ્યોગને એથી કેટલો લાભ થાય તેમ જ દેશનો પૈસો કેટલો બચે !

ત્રીજું, અત્યારે મેટ્રિક પાસ થઈ આવતા વિદ્યાર્થીએ કોલેજમાં પ્રેક્ટિસરોને બધા નમ્રણા માલુમ પડે છે, અને એ જાગતની ફરિયાદો તમામ કોલેજોમાંથી થાય છે. નો કોલેજોમાં દાખલ થવા માટેની પરીક્ષાનું ધોરણ ઊંચું કરવા, કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ માધ્યમિક શાળામાં લઈ જવું જોઈએ, કે જેથી વાલીઓને પણ કોલેજની કેળવણીનો ભારે બોલે એક વર્ષ ઉઠાવવો જોઈએ થાય અને કોલેજમાં પ્રવેશનાર વિદ્યાર્થી પણ લાયક બનીને આવે. વળી માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ દાખલ કરવાથી પણ નિશાળના વિદ્યાર્થીઓનો બોલે કમી થાય, અને વધારામાં તેઓમાં માતૃભાષા માટેનો પ્રેમ પણ પ્રગટે. અંગ્રેજી બાપાનું જ્ઞાન આપણને ઉપયોગી છે તે હું સ્વીકારું છું, પણ તેથી જ ઊંચું અસન એને મળી ગયું છે તે સ્થાન પર એને દબા કરવાની તો જરૂર નથી જ. (હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતો સાથેના આંતરવ્યવહાર માટે હિંદીનો ઉપયોગ હવે તો સર્વને સ્વીકાર્ય થઈ ગયો છે.)

હાય ઉદ્યોગનો એક વધુ પ્રશ્ન આપણી પાસે છે. હમણાં હિંદમાં ધંધાદારી શિક્ષણ માટે ખૂબ માગણી થઈ રહી છે, અને સાચે જ, જે હિંદ આખાદી ઇચ્છતું હોય તો પોતાના ઉદ્યોગોનું રક્ષણ કરી તેની ખીલવટ થાય એમ તેણે કરવું જ જોઈએ. કેળવણીની કોઈ પણ નવી યોજનામાં ધંધાના શિક્ષણનો સમાવેશ થવો જ જોઈએ. પણ કેળવણીને સ્વાવલંબી કરવાની જાગતમાં હું ખીજા સાથે સહમત થઈ શકતો નથી. એ જાગત કેળવણીની તેમ જ આર્થિક એમ ઉભય દૃષ્ટિએ સમ્યક નથી. નિશાળે જવું જાણક—તેને જે બે-ત્રણ કલાક મળે એટલામાં તે પુખ્ત કારીગરની હુણ્ડીથી કામ કરવું થઈ જાય—એ વાત કદખનામાં કેમ આવે ! એ ખરું કે તેને એવી પ્રારંભિક તાલીમ મળવી જોઈએ કે જેથી તેની શક્તિ અને શ્રદ્ધા પોષાય અને પૂર્વ માધ્યમિક અભ્યાસને અતે તે કોઈ હુન્નરશાળા કે કારખાનામાં જઈ શકે. આ સાથે એ પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે ધંધા શીખવવાના લેખને પ્રાધન્ય આપી સામાન્ય જ્ઞાનને નિસ્સારે પડવાની જરૂર નથી. પણ ધંધાનું શિક્ષણ વધુ સફળતા પામે એમ કરવા માટે અન્ય વિષયો ભેડે એનો સંબંધ વધુ નિકટ અને તેમ થતું જોઈએ.

x

હવે મેં પાંડલા વિભાગની વિગત પર આવું છું. જાળવર્ગ કે સ્વાધ્યાય વર્ગ વિષે ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. એ અવરથામાં ઉત્તરિય થતાં જાણક આત્મભાવી મદી પોતાની ટૂકડીમાંના જાળમિત્રો

સાથે સામાન્ય જ્ઞાન સેવતું થાય છે, અને સમૂહમાં વર્તવાની તેને આવડત આવે છે, ટૂંકાણુમાં નિશાળના વાતાવરણમાં તે હળી જાય છે. તે સાથે, એટલા સમયમાં સામાન્ય શુદ્ધિનું જાળક સહેજ સહેજ લખતાં, વાંચતા અને ગણનાં પણ શીખી જાય.

ખીજી અવસ્થામાં પ્રાયગિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ આવી શકે. સામુદાયિક કેળવણીની વિચારણા વખતે જે અભ્યાસ, સમય અને જ્ઞાનનાનું ધોરણ સ્થાયનું હતું, તે જ પ્રાયગિક શાળાના અભ્યાસને લાગુ પાડી શકાય. માત્ર સ્થાનિક જરૂરીઆત પ્રમાણે જોઈએ તો એક બે વિષય તેમાં બન્ને ઉમેરાય. ખાસ તો જોવાનું એ કે પ્રાયગિક શાળાનો આખો અભ્યાસક્રમ જરૂરપર ન હોતાં પૂર્ણરૂપે હોવો જોઈએ.

આ શાળામાં અભ્યાસ પૂરે થયા પછી જેની ઈચ્છા હોય તેમ જ જે સાધનયુક્ત હોય તે પૂર્વ માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થઈ શકે. આ અવસ્થામાં આવતાં, જાળકના અગ્રીમાર વર્ષ પૂર્ણ થયેલાં હશે. અગિયારમું વર્ષ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું અગત્યનું છે. આ ઉંમરે 'Clement Child' 'પૂર્ણ પરિચ્છેદ'ના સિદ્ધાંતનો અમલ લાગુ પડે છે. એ વાતનો સ્વીકાર તો ઈંગ્લેન્ડે પણ હમણાં હમણાં કર્યો છે; અને એના આધારે પ્રાયગિક, કે ઉત્તર પ્રાયગિક યા માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસની તેઓએ પુનર્વચના કરવા માંડી છે.

માનસશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે અગિયાર વર્ષની ઉંમરના સુમારે જાળકમાં મોટા શારીરિક તેમ જ માનસિક ફેરફાર થાય છે, અને તેના આચાર વિચાર પણ બદલાવા પામે છે. એટલે આ ફેરફારને લીધે તેને મળતી કેળવણી અને શિક્ષણમાં પણ અનુકૂળ ફેરફાર થવો જોઈએ. આ ઉંમરે જ જાળક પોતાના વિશેની જવાબદારી સમજતો થાય છે. પોતે ભવિષ્યમાં કયો ધંધો કરનાર છે, એનો ખ્યાલ એને આ ઉંમરે આવવા માંડે છે. વળી આ સમયથી જાળકમાં નિશાળે નિયમિત જવાની, તેમ જ ત્યાં વધુ સમય ગાળવાની વૃત્તિ પણ ગાઢમ પડે છે. તેનામાં જે થોડી તકશુદ્ધિ હોય તેના આધારે હવેથી તે વસ્તુઓમાં સારા નરસાનો ભેદ જામતો થાય છે. આથી એ જાળકે માટેના અભ્યાસક્રમ ધીરે ધીરે વિસ્તૃત કરતા જવું જોઈએ. આમ છતાં પ્રાયગિક અને માધ્યમિક વિભાગ વચ્ચે એકદમ મોળો પડી જાય એમ પણ ન જનવું જોઈએ. ખીજા વિભાગમાં તેઓએ ચાર વર્ષ ગાળવાં જોઈએ. અહીં તેમણે કેટલાક વિષયોનો સહેજ વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જેઓને યુનિવર્સિટીની કેળવણી જોઈતી ન હોય તેવા માટે આ વિભાગમાં અભ્યાસને અંતે એક સામાન્ય જાહેર પરીક્ષા રાખવી જોઈએ, અને સફળ ઉમેદવારને એથી હુલસે ઉદ્યોગ કે એવી શાળામાં દાખલ થવાનો હક મળવો જોઈએ.

આમ આ વિભાગને અંતે હું એકદમ ફેરફારી સ્થાવું તે કેવળ માનસશાસ્ત્રના ધોરણે છે. સમયધારણ વિદ્યાર્થીઓ આ અભ્યાસને અંતે પંદર વર્ષની ઉંમરનો હોય. આ ઉંમરે શરીરમાં અદ્ભુત ફેરફારો થવા પામે છે, અને તેની મન પર પણ બારે અસર થાય છે. છોકરો કે છોકરી, બાલ્યાવસ્થા વડાની હવે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશે છે, અને જે સમૂહમાં તે રહેતાં હોય, તેના એક અંગ તરીકે, તે સમૂહના આદર્શો, બાવનાઓ અને ધ્યેય પોતે સેવતાં થાય છે. આ ઉંમરે તેઓની જીવનની દૃષ્ટિ ગંભીર બને છે; અને પોતા વિશેના વિચારો પણ તેઓ સંધ કે સમૂહને અનુવર્તન કરે છે. આત્મપરીચય મટી તેઓને પરપરાયણ થવાનું ગમે છે.

જે વિદ્યાર્થીઓને યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો મોહ હોય તેઓ આ વિભાગને અંતે ઉત્તર માધ્યમિક વિભાગમાં જાય. અહીં તેમને પોતાના ગમતા વિષયો આપવા; અને એ વિષયોનો તેઓ

બે વર્ષમાં ઉડા અને વિજ્ઞાન અભ્યાસ કરે એમ યોજના કરવી. આ વિભાગના અભ્યાસને અંતે વિદ્યાર્થી ઉચ્ચતર શિક્ષણને માટે યુનિવર્સિટીમાં જઈ શકે.

*

દૂકમાં આ યોજના આ પ્રમાણે જણાવી શકાય :

[૧] સ્વાધ્યાય વર્ષ—સુમારે ૭ વર્ષની ઉંમરના બાળકો માટે; વાચન, લેખન અને અંગ્રંગણિતનું પ્રારંભિક જ્ઞાન

[૨] પ્રાથમિક વિભાગ—અભ્યાસની મુદત ૭ વર્ષ : વિષયો : [૧] માતૃભાષા, [૨] અંગ્રંગણિત [૩] ઇતિહાસ ભૂગોળ (પૌતાના પ્રાંતની તેમ જ હિંદની સામાન્ય માહિતીપૂર્ણ). [૪] હિંદી વાતચીત [૫] શરીરશાસ્ત્ર અને આરોગ્યવિજ્ઞાન [૬] ચિત્રકામ, સંગીત અને હાથકેળવો.

[૩] પૂર્વ માધ્યમિક વિભાગ—અભ્યાસની મુદત ચાર વર્ષ. વિષયો : [૧] માતૃભાષા, [૨] અંગ્રેજી, [૩] હિંદના ઇર્ષ પશુ એક પ્રાંતની શિષ્ટ યા-પ્રચલિત ભાષા અગર યુરોપના દેશની ઇર્ષ આહુ ભાષા, [૪] ગણિત, [૫] ભૌતિકશાસ્ત્ર અને ગૃહવિજ્ઞાન [૬] નાગરિક ધર્મનું વ્યવહારિક જ્ઞાન, [૭] ભૂગોળ—આર્થિક તેમ જ કુદરતી પ્રદેશોની માહિતી સાથે, [૮] ચિત્રકામ અને હાથકેળવો.

આ ઉપરાંત એક બે વિષયો જોઈએ તો વધારવા, અને તેમાં પહેલા અને બીજા વિષય સિવાય બાકીના વિષયોના વિભાગો પાડી તે ઐચ્છિક રાખવા.

[૪] ઉચ્ચતર માધ્યમિક વિભાગ—અભ્યાસની મુદત બે વર્ષ. વિષયો : [૧] માતૃભાષા [૨] અંગ્રેજી [૩] નીચેના સમૂહમાંથી ઇર્ષ પશુ એક સમૂહ :

સમૂહ ૧લો—[૧] અક્ષર ગણિત, [૨] ભૂમિતિ અને ત્રિકોણમિતિ, [૩] પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયન શાસ્ત્ર, [૪] શરીર શાસ્ત્ર અને આરોગ્યવિજ્ઞાન, [૫] ગૃહવિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર કે પ્રાણીશાસ્ત્ર.

સમૂહ ૨જો—[૧] હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના ઇર્ષ પશુ એક સમયનો બારીક અભ્યાસ, [૨] હિંદુસ્તાનનો રાજ્ય વહીવટ, બ્રિટિશ રાજ્યઅધારણ અને નાગરિક ધર્મનું શિક્ષણ, [૩] આર્થિક ભૂગોળ—આર્થિકશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વોની સમજણ સાથે, [૪] હિંદુસ્તાનની ઇર્ષ પશુ એક શિષ્ટ કે આધુનિક પ્રાંતીય ભાષા અગર યુરોપની ઇર્ષ એક ભાષા.

કેળવણી શા માટે હોવી જોઈએ એ વિષે બે જાતના મત છે. એક મત કહે છે કે તેનો હેતુ માત્ર સંસ્કૃતિ પેદા કરવાનો હોવો જોઈએ. બીજો મત કહે છે કે તેનો હેતુ માત્ર ચેતસે કમાવાની શક્તિ મેળવી આપવાનો હોવો જોઈએ. આ બંનેમાંથી એકે મતને હું પૂર્ણપણે સ્વીકારતો નથી. એકમાં નયો આદર્શવાદ છે, બ્યારે બીજામાં નયો ઉદ્યોગવાદ છે. જો આપણને પ્રજાના જીવનમાં વેગ લાવે એવી કેળવણી જોઈતી હોય તો પછી આ જાને હેતુનો જેમાં સુંદર સમન્વય થયેલો હોય એવી નવી યોજના આપણે ઉપજાવવી પડશે. આપણા દેશની રિયલિટી અને જરૂરિયાત જોતાં, હું નિઃસંકોચપણે કહી શકું કે જે કેળવણી જીવનને ઉપયોગી નીવડે તેમ જ જેનાથી જીવન સાર્થક થયે અને તે જ કેળવણી સાચી કેળવણી છે. અસ્તુ.

માનસશાસ્ત્રના વિકાસે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અવનવું પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. પ્રાચીન શિક્ષણ-પ્રણાલિકામાં શિક્ષક અને શિક્ષણના વિષયનું સ્થાન મહત્વનું હતું અને શીખનાર બાળકનું સ્થાન છેલ્લું મનાતું. પણ નૂતનશિક્ષણ કહે છે કે બાળક અગ્રસ્થાને છે. શિક્ષકે પોતાના વિષયની તૈયારી સાથે બાળકના માનસને સમજવાની પ્રગમ જરૂર છે. શાળા એટલે માન શિક્ષક નહિ, પરંતુ ખરું જોતાં તો શાળા એટલે બાળકો. આમ છતાં શિક્ષકની જવાબદારી તો ધરાવે બદલે બેઠી વધી છે. મહાન યુગદૃષ્ટિ અને કેળવણીકાર રુસોએ અઢારમી સદીમાં નૂતનશિક્ષણનો પ્રથમ મંત્ર ફૂંક્યો. એણે રોબેર્ટા બીજામાંથી આજે તો નૂતનશિક્ષણની વેલ મોટે ભાગે દુનિયાભરમાં ફેલાઈ ગઈ છે. દુનિયાના આગળ પડતા દેશોએ પોતપોતાને અનુકૂળ નૂતનશિક્ષણની વેલને પોષી કેળવણીનો ઝડપી પ્રચાર કર્યો છે, પોતાની પ્રજાની અગામતા દૂર કરી છે. કેળવણીનો સર્વમાન્ય આદર્શ હેતુ હજી નક્કી થયો નથી. જુદા જુદા કેળવણીકારો જુદા જુદા આદર્શો રજૂ કરે છે. કોઈ મનની નમ્રતા, તો બીજો આરિશ્વત્વ ધક્કર, તો ત્રીજો નીતિ, તો ચોથો વ્યક્તિવિકાસને કેળવણીના આદર્શ તરીકે ઓળખાવે છે. આમ અનેક મનો રહ્યા છે. તેમ છતાં એ તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે બાળક પોતાનો સ્વાભાવિક સર્વદેશીય—શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સાંધી પોતાના સમાજનો એક આદર્શ સભ્ય બને એ કેળવણીનો આદર્શ.

વિશેષમાં આજે જાપાન અને રશિયાએ કેવી ચમત્કારિક રીતે પોતાની પ્રજાની હાથ ટકા જેટલી અગામતા છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં દૂર કરી છે એ જોઈ સાચે જ આપણને આશ્ચર્ય થાય છે. પણ તા વિચાર્યાવિમુક્ત્યે ! તો ઉચ્ચતમ આદર્શ રજૂ કરનાર ભારતવર્ષને અને આજના નૂતન-શિક્ષણને તો કેટલાંય છેલ્લાં છે તેનું શું? આજે તો ભારતવર્ષ પરાધીન છે. બ્રિટિશ પ્રજાના અને હિન્દી પ્રજાના હિતો પરસ્પર વિરોધી છે. આ દશામાં કેટલીય વેળા વિચારતાં લાગે છે કે શિક્ષણ વિના સ્વરાજ્ય નથી અને સ્વરાજ્ય વિના શિક્ષણનો પ્રચાર સદજ નથી. એટલે આપણે માટે તો અભિગમનુના ચક્રાના (Vicious circle) જેવું છે. તેમ છતાં આજની પરિસ્થિતિમાં શું થઈ શકે એ વિચારવું અસ્થાને ન ગણાય.

અહંભાવે આપણા દેશનો મોટા ભાગનો શિક્ષિતવર્ગ આપણા અધુનિક અભ્યાસક્રમથી કંઠાળ્યો છે. એની તુડીઓ, અપૂર્ણતાઓ જોઈ શક્યો છે. શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ જરૂરી ફેરફારની હિમાયત કરવા લાગ્યો છે, અને નવેસરથી અભ્યાસક્રમ તેમ જ શિક્ષણપ્રણાલી પુનર્રચના કરવાની જરૂરિયાત સ્વીકારવા લાગ્યો છે. આ એક આશાજનક ચિહ્ન છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ નૂતનશિક્ષણમાં બાળકનું સ્થાન મહત્વનું છે એ જોતાં બાળક શાળામાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે યાથ ત્યારથી વિચારવું રહ્યું. પરંતુ બાળક શાળામાં પગ મૂકે તો અંગાઢ કશું જ અઢણ કરતું નથી, તે વેળા એનું માનસ કોરી પાટી જેવું છે એવી ચાલી આવેલી માન્યતાને સ્વીકારવાની આજે આપણે વૈલ ન કરીએ. આજનાં શિક્ષણશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર તો કહે છે કે બાળક પ્રથમ પાંચ વર્ષમાં જેટલું અઢણ કરે છે તેટલું એ પાછળની આખી જિંદગીમાં પણ અઢણ કરતું નથી. એટલે ખરું જોતાં તો જન્મથી જ બાળકને યોગ્ય શિક્ષણની જરૂર છે. પરંતુ આજે તો દુર્ભાગી હિન્દમાં બાળક પાંચ-સાત વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી તેનામાં યોગ્ય સંસ્કાર પાડવાના કશા જ વ્યવસ્થિત સમૂહગત પ્રયત્નો થતા નથી. બાળક પાંચ-સાત વર્ષનું થાય એટલે એને શાળામાં ધકેલી દેવામાં આવે છે. આ જોનાં હાલ તુરત તો નૂતનશિક્ષણ

વિષે વ્યવહારુ વાતો કરવા જતાં પ્રથમ પ્રાયગિક શાળા વિષે વિચારવું જરૂરી થઈ પડે છે. વળી વધારામાં એક કારણ આ છે. યુનિવર્સિટી કહે છે કે હાઈસ્કૂલમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ બહુ જ ઊતરતી કક્ષાના છે. એના જવાબમાં હાઈસ્કૂલના સંચાલકો કહે છે કે પ્રાયગિક શાળામાંથી આવતા બાળકોને યોગ્ય રીતે તૈયાર કરવામાં નથી આવતાં એટલે અમે શું કરીએ? આમ પ્રાથમિક શાળા પર ચુકાતો દોષ જોતાં તેમ જ હાઈસ્કૂલ તથા કોલેજનું શિક્ષણ બાળકના પ્રાયગિક શાળા મધ્યે ત્રિકાસ પર અવલંબવું હોવાથી આપણી પ્રાયગિક શાળાઓ વિષે વિચારવું જરૂરી છે.

+

પરંતુ પ્રાયગિક શાળા વિષે વિચારવા જતાં આપણી સામે પ્રશ્નોની પરંપરા ખડી થાય છે આપણે આપણા શિક્ષણનું ધ્યેય નક્કી કર્યા વિના જ આપણું ગાંડું ખેંચતા આવ્યા છીએ. આપણે પાસે આપણા દેશને અનુકૂળ શિક્ષણનો આદર્શ જ ક્યાં છે? આજે તો આપણે નક્કી શિક્ષણ આપ-સે કરી રહ્યા છીએ તેવું શું? આપણી પ્રાયગિક શાળામાં પ્રાણ જ ક્યાં છે? આપણી પ્રાયગિક શાળાને અને આપણા સમાજજીવનને તો પૂર્વપશ્ચિમના છતાં છે તેવું શું? પ્રાયગિક શાળા શિક્ષકનું સમાજમાં સ્થાન જ ક્યાં છે? પ્રાયગિક શાળાના શિક્ષકને અને આપણા સાહિત્યને પણ ધરતી આત્મનાં અંતર છે ત્યાં શું થાય? પ્રાયગિક શાળાનો શિક્ષક સામાજિક પ્રાણી મટી ગયો કે ત્યાં શું કરવું? એ જોડી અલંકારમાં રહી રૂપમંડુકની દ્રશ્ય ભોગવી રહ્યો છે તેવું શું? પ્રાયગિક શિક્ષણના પ્રચાર અર્થે પરદેશી રાજસત્તાને કશું કરવાની પડી નથી ત્યાં આપણા વિશાળ દેશમાંથી નિરક્ષરતાને ક્યાંથી ભારી હાથની શકાય? આવા અનેક પ્રશ્નોનો સ્વતંત્ર ઊકેલ શોધવા જતાં સાચે જ આપણે ઊમદા મહાન ચૂંચતાડામાં પડી જઈએ છીએ. રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય હસ્તગત કરવાને લગત આજસુધીના આપણા ઐતિહાસિક પ્રયત્નોનું અને આપણી નાની મોટી પ્રજાકીય સંસ્થાઓનું બારી નિરીક્ષણ કરીએ તો સમગ્ર થ છે કે આપણી હિન્દી પ્રજામાં સમૃદ્ધભાવનાનો સારો સરખો અભાવ છે. નક્કી શિક્ષણ લઈ રહેલા આપણે જ્યાંએ યુરોપ પાસેથી જે લેવું જોઈએ તે નર્મ લીધું ને પરિણામે આપણી સર્વ શક્તિઓ આજે જિન જિન વેરાવસી રહી છે. આજે તે આપણી અર્ધદમ્બતા આપણા વિતાશને નોતરી રહી છે. આપણા પ્રજાજીવનમાં આ એક મહાન ખુટી છે એટલે એક પણ પ્રશ્નને પૂરતી રીતે છણી, જોઈતું સંધગળ કેળવી, પ્રશ્નો નિઃકલ લાવવા જેટલું શક્તિ, ધીરજ અને શ્રદ્ધા આજે તો આપણે એક પ્રજા તરીકે નથી જાતીની શક્યા. એના પરિણામે દેશની ઘોડી સરખા આખાણની કરતા જેટલી રાજકીય સત્તા પણ આપણે હસ્તગત ન કરી શક્યા હરકોઈ ક્ષેત્રમાં આપણી આવી જ મનોદશ છે.

આશા-નિરાશામાં ઝાંઝાં ખાતું આપણું રાજકીય નાવડું અનેકવિધ મુશ્કેલીઓ છતાં આજે કહેવાતા પ્રાન્તિક સ્વરાજના તંત્રમાં ઘોડી શી આંતરિક રિયરતા અનુભવવા તકસી રહ્યું છે, એવું ના ખાડી શકાય એમ નથી.

આ જોતાં પ્રાયગિક શિક્ષણના પ્રચાર અંગે નીચેની મહત્ત્વની વિગતો ધ્યાનમાં લેવી ઘટે છે આપણી બાલિ પ્રજા સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરતી થાય અને સમૃદ્ધભાવના કેળવે એ જરૂરી છે બારે આશાવાદીને પણ ધડીભર નિરાશ કરી નાખે એવી આપણી પ્રજાની નિરક્ષરતા દૂર થવી રહી પ્રાયગિકશાળાનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરનાર દરેક બાળક પોતાની માતાબાપાનું સંગીન યાન ધરાવતો થયે જોઈએ. વળી એ બાળક દુનિયાના વ્યવહારને સમજવા જેટલો જાણકાર થઈ જવો જોઈએ એમ થતાં વધુ અભ્યાસ માટે જવા આપના બાળકના વિષયો અવસ્થા સારા હશે જ. પ્રાયગિક શાળામાંથી જ સંગીન ને ચિત્રકળાની તાલીમ જોડે વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પણ આપણું જોઈએ. આપણે

આપણું બાળક-બાળકીઓમાં માત્ર જીવનની સુકુમારતા કે લાવણ્ય જ ખીસવવાની નથી, પણ તેમનામાં જીવનને સુદૃઢપણે ટકાવી રાખનારી ખડતલ અને સંકલ્પશીલ મનોદશા પણ ખીસવવાની છે. એ જોતાં આપણે આપણું બાળકોને માત્ર સંગીત અને નૃત્યથી તો વધુ પડતાં કામળ, અને સાચું કહીએ તો વિકૃત બનાવી દઈશું. એ વસ્તુનું જીવનમાં સ્થાન છે એની ના ન પાડીએ, પણ તેની સાથે જો આપણા દીકરા-દીકરીને, તેમ જ નાના બાઈ-બહેનને શારીરિક કામગીરી સરા આવતી હોય, રસોઈ કરતાં ન આવડતી હોય, વાસણ સાફ કરતાં કે કપડાં ધોતાં કંટાળો આવતો હોય, હાથે ફાદલા પડતા હોય ને એવાં કામ તરફ ધૂણા થતી હોય તો એ અતંદુરસ્ત મનોદશા દૂર કરવાની જરૂર છે. એની મનોદશા આપણું બાળકોમાં ઉદભવે જ નહિ તેની કાળજી પ્રાથમિક શાળામાંથી રાખવી રહી. પ્રાથમિક શાળા અને વિદ્યાલયના શિક્ષણે આજે ઉપર્યુક્ત મનોદશાને જન્માવી છે. કવિઓ અને સાહિત્યકારો આપણા બાળક-બાળકીઓમાં કોમળતા કે નાજુક્તા આવે એમ ભલે ઇચ્છે ને તેના બધે શુણ્ણગાન ગાય, પણ આધુનિક જગતનો પ્રભાવ જોતાં ને જીવનને ટકાવી રાખવા માટેનો જીવનસંઘ્રામ જોતાં આપણે આપણું બાળકોમાં ખડતલ મનોદશા જન્માવવી રહી. એટલે શારીરિક શિક્ષણની તાલીમની શરૂઆત પણ પ્રાથમિક શાળામાંથી જ થવી જોઈએ. એમ થતાં બુદ્ધિ અને શરીરનો વિકાસ એક સાથે જ થશે. વધુમાં શારીરિક કાર્યને હલકું ગણવાની અતંદુરસ્ત દૃષ્ટિ દૂર થશે. શારીરિક તાલીમ ઉત્પાદક કે અનુત્પાદક હોવી જોઈએ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવા જતાં આપણે સહેજે વર્ધા કેળવણી પરિપદે નીમેશી ડો. ઝકરીટુસેન સમિતિના હેવાલ ધિમે પણ વિચાર કરી લેવા પડશે.

અનુભાદક તાલીમ કરતાં ઉત્પાદક તાલીમ આપવો શક્ય હોય તો તે તો સૌ કોઈને ગમે. પણ બ્યારે આપણે પ્રાથમિક શાળાનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો ઉત્પાદક તાલીમનો અમલ કરવા જતાં બાળકની વયનો વિચાર કરવો પડશે. દશ વર્ષથી એછી વયનાં બાળકોને આપણે પ્રાથમિક શાળામાં એકધારી ઉત્પાદક તાલીમ શી રીતે આપી શકીએ ? ગામડાંની શાળાનો વિચાર કરીએ તોયે એટલી વયના બાળક માટે એ શક્ય લાગતું નથી. દશ વર્ષની અંદરનાં બાળકો જેતીને લગતું કામ ઉપાડી શકે ? નીંદવાનું, સાફસફાનું કે નાનું શું બાગકામ ને હુન્નરકળાને લગતું, સાદડી ચૂંથવાનું, માટીનાં નાનાંસાં રમકડાં બનાવવાનું એ બાળકો જરૂર કરે; પણ એ માટે શાળા પાસે સારા પ્રમાણમાં મૂડી ને જમીન હોવાં જોઈએ. ઉત્પન્ન કરતાં એ બાળકોના હાથે વધુ તુકસાન થવાનો સંભવ છે. તદુપરાંત એ એકધારું સતત કામ નથી, ને શાળામાં સૌ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ માટે એટલું કામ લાવવું ક્યાંથી ? સહેરની પ્રાથમિક શાળાઓને અંજો પણ અંજો ફેર પડતો નથી, ગામડાં કરતાં તે કોઈ રીતે ચઢિયાતી નથી. દશ વર્ષથી પંદર વર્ષની વયનાં બાળકોને થોડી શી ઉત્પાદક તાલીમ આપી શકાય ખરી, પરંતુ પંદર વર્ષની વય સુધીનાં તમામ બાળકોનું શિક્ષણ આર્થિક અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ કદી પૂરેપૂરું સ્વાવલંબી ન બની શકે. ગાંધીજીની બ્રવ્ય કલ્પનાની પાછળ રહેલો આદર્શ સર્વાન્વય છે, પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ સ્વાવલંબી ન બનાવી શકાય. બાળક-બાળકીને બુદ્ધિ અને શરીરનું શિક્ષણ એક સાથે આપવું જોઈએ એ સાવ સાચું; પરંતુ આપણે આપણું પ્રાથમિક શિક્ષણ સ્વાવલંબી બનાવવાની કલ્પનાને તો આજે ભવિષ્યને માટે મુક્તત્વી રાખવી પડશે. પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી તો રાજસત્તાની છે. પણ એ રાજસત્તા ઠેકી બેસાડેલી રાજસત્તા નહિ; સમાજની, પ્રજાની જરૂરિયાતને માન આપનારી રાજસત્તા જ તે પ્રજાના પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી પ્રમાણિકપણે ઉપાડી શકે. પણ આજે આ જગાએ ભૂલવું ન જોઈએ કે સમસ્ત પ્રજાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ રાજકીય પક્ષપક્ષીની મિનિ ને નિરાળું છે.

આમ દશ વર્ષની અંદરનાં બાળકો માટે મોટે ભાગેનું શારીરિક શિક્ષણ અનુપાદક જ રહેવાનું. દશથી પંદર વર્ષની વયનાં બાળકો માટે યોગ્ય ધણી પ્રમાણમાં ઉત્પાદક શિક્ષણ આપી શકાશે. પ્રજાના શિક્ષણનો આદર્શ, તે તે પ્રજાની સંસ્કૃતિ અને સમાજવ્યવસ્થાને પેષનારો, તેનો ઉત્કર્ષ કરનારો હોવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણી પાસે આપણા શિક્ષણનો આદર્શ જ નથી. ગાંધીજીએ આપણો આદર્શ કેવો હોવો જોઈએ એનું સાચું દિશાસૂચન કર્યું છે. એટલે હિન્દુ એતીપ્રધાન દેશ છે તે જોતાં, આજે જગતભરનાં સાહ્યોએમાં હિન્દુનું હલકું સ્થાન જોતાં, હિન્દી પ્રજાની દુર્બળ શરીરસંપત્તિ જોતાં, પ્રગતિકર દેશોની સરખામણીમાં હિન્દુ તો કેટલીયે સદી પાછળ પડેલું દીસે છે તે જોતાં, ને હિન્દની ધાર્મિક સંસ્કૃતિ અને સમાજવ્યવસ્થા જોતાં આપણા શિક્ષણનો પ્રશ્ન જોટલો મહત્વનો છે તેટલો જ તેનો ઊકેડ પણ વિકટ છે. બાકી બળવાન અને તેજસ્વી રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે તો આપણે પ્રજોત્પત્તિના પ્રશ્નથી જ વિચારવું જોઈએ. આપણે ત્યાંના જેટલું બાળમરણ-પ્રમાણ બીજે ક્યાંયે નથી. એ રાષ્ટ્રની સંપત્તિનો વિનાશ નાહ તો બીજું શું ? એટલે વૈદકીય તપાસ અને પરવાના વિના કોઈ પણ દંપતીને પ્રજોત્પત્તિની છૂટ ન મળવી જોઈએ. વળી બાળકો બલિષ્ઠના નાગરિકો છે, રાષ્ટ્રની પૃથ્થ છે તે જોતાં તેમની માવજતની જવાબદારી માતાપિતા ઉપરાંત સરકારની પણ છે. એટલે સરકારે રશિયાની જેમ બાળકોનાં ‘નરસીંગ હોમ્સ’ ખોલવાં જોઈએ. તે પછી મોટેસોરી શાળાઓની જવાબદારી લેવી રહી. ને પ્રથમિક શાળાનો પ્રશ્ન તો ત્યારબાદ ઊભો થાય છે. ઝંકારહૂસેન સમિતિએ બહાર પાડેલા હેવાલમાં ઉપલી વિગતનો વિચાર સરખો પણ થયો નથી. ને આજના સંજોગમાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વિના રશિયાની જેમ આપણે સાત વર્ષનું બાળક થાય ત્યાંસુધી તેના પ્રતિ સમૂહગત ને વ્યવસ્થિત ધ્યાન દઈ શકીએ એમ લાગતું નથી. એટલે જ આપણે પ્રાન્તિક સ્વરાજના આ સમયમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ને તે પછીના શિક્ષણને આંગે ધટતું ને યર્ષ શકે તેટલું કરવું રહ્યું. પણ પ્રાથમિક શિક્ષણને અંગે આ બધું ક્યારે બને ? પ્રાથમિકશાળા બાળકોને પોતાના ઘર જેવી લાગે, તેઓ શાળાને પોતાના ઘર કરતાં પણ વિશેષ ગણે ત્યારે શક્ય બને. પણ એમ પણ ક્યારે બને ? એટલે અંતે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યોગ્ય બેસતો શિક્ષક વિગે જ વિચારવું પડે છે. કેવા પ્રકારના શિક્ષક આ જવાબદારી વહાણીપૂર્વક અદા કરી શકે એ જ મોટો પ્રશ્ન આવી ઊભો છે.

x

પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી જિલ્લાની લોકલ બોર્ડને સોંપવામાં આવતાં તેની પ્રગતિ થવાને બદલે અવગતિ થઈ છે, અનેક પ્રકારના સડાએ ધર કર્યું છે. કક્કાને ફૂટી મારનારાઓના હાથમાં, શિક્ષણ શી મીજ છે તેનું જ્ઞાન પણ નથી એવાનાં હાથમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ જેવા અગત્યના ખતાની જવાબદારી આવી પડે ત્યારે અવગતિ ને સપ્ત સિવાય બીજી શી આશા રખાય ? આજે ૯૫ ટકા જેટલા બાળક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો, આગળ જોઈ ગયા તેમ, દેશકાળના પ્રવાહને સગજવાની જ શક્તિ ધરાવતા નથી. એ શિક્ષકોની મનોદશા જોતાંની સાથે જ આપણને પ્રજાના ઉન્નતવળ ભાવિ વિગે ધડીમર શંકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘વતનનો લાભ’, ‘હાજરી એલાઉન્સનો લાભ’, ‘સાડે-પ્રાંત્યે યોજના’, ‘પોસ્ટનો લાભ’, ‘પ્રોવીડન્ટ ફંડ’ અને ‘પેન્શનનો લાભ’, આટલી વસ્તુઓને જ તેમની દૃષ્ટિમર્્યાદામાં સમાવેશ થયેલો છે. એ સિવાયનું બધું જ તેમને અસ્પર્શ્ય છે. પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોની આવી મનોદશાને લીધે તેમના શિક્ષણને લગતા વ્યવહારમાં ભ્રષ્ટાં ને ત્યાં અપ્રમાણિકતાનાં દર્શન થાય છે. ‘હાજરી એલાઉન્સ’ની લાલચ એટલી બધી હલકી છે કે માણસને જરૂર અપ્રમાણિક બનાવે. શિક્ષક હાજરીપત્રમાં જરૂર પૂરતાં વધારાનાં નામો મૂકી રાખે છે, એની ન ખબર ઇન્સ્પેક્ટરને કે શાળાની નામની

અને શોભારૂપ સમિતિના સભ્યોને । કેટલીક વેળા તો કેટલાંક નામો હાજરીપત્રમાં કેટલાંય વર્ષો સુધી ચાલ્યાં આવેલાં માફક પડશે. ને વિદ્યાર્થી જાડી ગયો હોય ને સંસારમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હોય, તેને ઘેર બાળકો પણ રમતાં હોય તોયે તેનું નામ શાળાના હાજરીપત્રમાં ચાલી આવ્યું જોવાનું મળે તો નારાઈ વાત નથી. આવા સંજોગોમાં શિક્ષકોને વહેવાર માત્ર રગશીઆં ગાડાં જેવો હોય છે. નિયમિત ઇન્સ્પેક્શન જેવું પણ નથી. શિક્ષકો સમયની સાથે રહી શકે એવી સંજીવ અને વ્યવહારુ યોજના બોર્ડના સભ્યો પાસે, ઇન્સ્પેક્ટરો, સુપરવાઈઝરો અને એડમિનિસ્ટ્રેટીવ ઓફિસર પાસે નથી. આ પરિસ્થિતિમાં આજની પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પ્રાથમિક શિક્ષણની ઉપર જણાવેલી મહત્ત્વની વિગતોને અંગે ભાગ્યે જ કંઈ કરી શકે. તો શું કરવું ? શું આજના બધા શિક્ષકોને ધરે બેસાડવા ? વીસ-બાવીસ વર્ષની નોકરી થઈ હોય એવા શિક્ષકોને પેન્શન પર ઉતારવામાં કશું ખોટું નથી. નવા શિક્ષકોને શિક્ષિત કર્યા વિના ધંધામાં ન લેવા જોઈએ. ચાલુ શિક્ષકો માટે તેમને જગતનો પ્રવાહ કપી દશમાં જઈ રહ્યો છે તેનું જ્ઞાન કરાવવા માટે વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થવાની, શિક્ષણના વર્ગો ખોલવાની જરૂરિયાત છે. નૂતનશિક્ષણને લગતું સાહિત્ય ચાલુ શિક્ષકોએ પચાવવા તનનોડ યત્ન કરવો જોઈએ, પ્રાથમિક શાળાનો શિક્ષક પોતાને થકુજ મોટો માની બેસવાની ભૂલ કરતો આવ્યો છે ને પરિણામે ચાર-પાંચ વર્ષ મારતરગીરી કર્યા પછી એ ખરેખર સદાનો વિદ્યાર્થી મરી જાય છે. આ યોગ્ય નથી. શિક્ષક વિદ્યાર્થી મરી જાય તો સાચો શિક્ષક ન રહી શકે. ટૂંકમાં એ વિદ્યાર્થી મરી ગયો એટલે શિક્ષક પણ મરી ગયો.

આજે તો આપણી સામે સારાય રાષ્ટ્રનો પ્રશ્ન ઊભો છે. તે જોતાં આજનો મેટ્રિક પાસ થયેલો વિદ્યાર્થી જેટલું જાણે છે તેના કરતાં તે ધણું વધારે જાણુનો થવો જોઈએ. એથી વિચાર કરતાં સમજાશે કે આજે આપણે કેટલાંક વર્ગોનો તો નિરર્થક વ્યય જ કરીએ છીએ, એ વ્યય ચાટકાવવા માટે આપણે એકથી દશ ધોરણોને અભ્યાસક્રમ યોજીએ એ જ ઇષ્ટ છે. દશમું ધોરણ એટલે મેટ્રિકનો વર્ગ. આમ થતાં આપણે ગૂજરાતી ચોથી અગર તો ત્રીજીથી જ અંગ્રેજી ભાષાને બીજી ભાષા તરીકે દાખલ કરવી જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષા ત્રીજી ધોરણથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી તો બીજી ભાષા તરીકે જ રહે. એમ થતાં કેટલાંક વિષયોનું આજે જે પુનરાવર્તન જ થાય છે તેમાંથી વિદ્યાર્થીને બચાવી લેવાય ને તેને બદલે તે સમયનો બીજી રીતે સદુપયોગ કરી શકાય. એથી પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકો પણ અંગ્રેજી જાણતા હોવા જોઈએ. માત્ર ગૂજરાતી સાતમીની પરીક્ષા પાસ કર્યાથી કે મેટ્રિક પાસ થવાથી શિક્ષક ન બની શકાય. શિક્ષણના ધંધાનું જ્ઞાન આપ્યા વિના થઈ ગ્રેડ કે મેટ્રિકને શિક્ષકો બનાવવામાં આવે એ કેમ ચાલે ? આ જ ન્યાય માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોને પણ લાગુ પડી શકે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક માટે મેટ્રિક પાસ કર્યા પછીથી એ વર્ષનો ટ્રેઇનિંગ કોર્સ ચાલવો જોઈએ; ને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે ઇન્ટર પછી એ કે ત્રણ વર્ષનો ટ્રેઇનિંગ કોર્સ નક્કી કરવાની જરૂર છે, કેમકે શિક્ષિત અને જમાનાની સાથે રહી શકાય એ માટે આજીવન વિદ્યાર્થી રહેવાની મનોદશાવાળા શિક્ષકો વિના આપણું નાવડું ગમે તેવી આદર્શ અને વ્યવહારુ યોજનાઓ હોવા છતાં આગળ નથી ધપી શકવાનું. ટૂંકમાં ભાવનાવાળા અને ચારિત્રશીલ શિક્ષકોના હાથમાં જ રાષ્ટ્રનું શિક્ષણ સુરક્ષિત રહેશે.

હવે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત હોવું જોઈએ એ વિષે તો ચર્ચા કરવાની જરૂર જ નથી રહેતી. પણ એ શિક્ષણ ફરજિયાત થતાં દરેક કોમનાં બાળકો એક સંસ્થામાં ભેગાં મળવાનાં; રાત્રીપરજ અને ઊઝળી પરજનાં બાળકો સાથે જ રમવાનાં, બહુવાનાં, સમસ્ત સમાજની બંદીઓનું ને તે સાથે ગુણોનું પણ વત્તા-એછા પ્રભાવમાં શાળામાં પ્રતિબિંબ પડવાનું. ભાષાશુદ્ધિનો પ્રશ્ન

આજના કરતાં તે વેળા શિક્ષકને માટે વધુ મુશ્કેલ બનવાનો. રાનીપરબનાં બાળકોની રહેણીકરણીમાં ને બિગળી પરબનાં બાળકોની રહેણીકરણીમાં થોડાં વર્ષો સુધી તો ફરક રહેવાનો જ. ને આજે બિગળી કોળાં વાલીઓ ફરિયાદ કરતા સંભળાય છે કે તેમનાં બાળકો રાનીપરબનાં બાળકો જેડે શાળામાં બેસે છે તેથી ગણા શીખે છે, માખી કે છવડાં મારતાં શીખે છે પણ આ બધું વ્યવહાર-કુશળ અને દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા, ભાવનાવાળા અને આરિચ્ચશીલ શિક્ષકો વિના યોગ્ય રીતે ન સંભાળી શકાય એમ કહેવાની પણ ભાવે જ જરૂર છે. એવી જ બીજી વિચારવા જેવી વસ્તુ શિક્ષકોની નિમણૂકને અંગે પણ ન્તિ કે કોમને આપવામાં આવતી પસંદગી છે. શિક્ષણના ધંધામાં અખત્યાર કરવામાં આવતી અવી નતની નીતિ જરૂર ધંધાની કાર્યદક્ષતા ઝાણી કરે છે એમ સૌ કોઈ તારવણી કાઢી જુએ તો સગજ સકશે. શિક્ષક તરીકેની લાયકાતને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ; પછી ભલે એમ કરતાં મોટા ભાગના શિક્ષકો એક જ કોમના હોય કે બધી કોમોમાંથી આવ્યા હોય. શિક્ષણના પવિત્ર ધંધામાં ધંધાને લગતી દક્ષતાને જ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. એમ થશે તો જ ફરજિયાત શિક્ષણમાંથી થોડા વર્ષો માટે બીજી યુવારી કેટલીક મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળી શકશે.

અંતમાં શિક્ષકોના પગારનું એ. આર્કીરહુસેન સમિતિએ સૂચવેલું ધોરણ ખરેખર ખેદનક છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિના જરૂરી અંગોને સાચવી રાખવાં જોઈએ એની ના નથી, પણ આજના યુગમાં આપણે વેદધાળના ઋષિમુનિઓનાં જંગલો મધ્યેના આશ્રમોની રિયનિએ આપણી શિક્ષણ-સંસ્થાઓને લઈ જઈ શકીએ એમ નથી. આર્કીરહુસેન સમિતિએ ગામડાની પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષકોના પગાર કંઈ દૃષ્ટિએ, પદાસાળના અને હજુરીઆના પગાર જેટલા ઝોછા ઠેરવ્યા એ સગમતું નથી. શબ્દના બીજા અધિકારીઓ કરતાં શિક્ષકનું કાર્ય કંઈ રીતે ઊતરવું કે ઝોછી જવાબદારીવાળું છે? સગાજ આપે શિક્ષકો પ્રતિ ગાનની દૃષ્ટિએ જોતો નથી, શિક્ષકના ધંધાને હલકો ગણે છે, તે કંઈ આર્કીરહુસેન સમિતિની ધ્યાન બહાર ન હોય. શિક્ષકના ધંધાની અવગણના કરનારાઓ પૈકીમાં પણ મોટે ભાગે તો ઓફિસો કે ખાનગી પેઢીઓના નાના મોટા કારકુનો કે નોકરો જ છે ને? શિક્ષકોના પગારનું માસિક પચાસથી પોણેસો 'રૂપિયા સુધીનું' ધોરણ નક્કી કરવા ઉપરાંત પણ કુટુંબના માથુસોની સંખ્યાને અનુલક્ષીને એકાવન્સ આપવાની સવડતા પણ હોવી જ જોઈએ. શિક્ષક બીજા સરકારી અમલદાર કરતાં કોઈ રીતે ઊતરતો નથી. શિક્ષક ભાવનાશાળી, આરિચ્ચશીલ ને ગામનો સાચો પ્રતિનિધિ બની રહે એમ જો ઇચ્છામાં આવે તો તેને જેટલી સવડતા આપી શકાય એટલી આપવી જોઈએ. શિક્ષકને માટે તેમ જ શાળાને માટે ફરતાં પુસ્તકાલયોની પણ જોગવાઈ કરવી આવસ્યક છે. વાલીઓના સદકારના પ્રશ્નો બકેલ પણ પ્રતિભાશાળી શિક્ષક વિના થવો મુશ્કેલ છે.

આજે તો પાઠશાળા મધ્યેના શિક્ષણ કરતાં ભારતવર્ષને પ્રાથમિક શિક્ષણની વધુ અગત્ય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણનું કાર્ય માધ્યમિક અને પાઠશાળાના શિક્ષણ કરતાં કપરું અને મહત્ત્વનું છે; એના પર જ માધ્યમિક શિક્ષણ અને વિદ્યાલયના શિક્ષણનો આધાર છે. આધુનિક સંજોગોમાં તો આપણા સુયોગ બાવિ શિક્ષણનો પાયો આપણી પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ છે. એટલે આપણા રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતને પૂરી પાડવા માટે આપણે આપણો પાયો, આપણું ચણતર મજબૂત કરવાની જરૂર છે. અંતમાં આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણના આદર્શોની સિદ્ધિ જેની મારફતે થવાની છે તે સાધનની-શિક્ષકની પરિવ્રતા તરફ દુર્લભ રાખવું પાડવે એમ નથી. સાધન અને સાધ્યની પવિત્રતા પર જ અવિનાશી ચણતર કરી શકાય છે.

હિંદમાં

ઔદ્યોગિક શિક્ષણ

—શ્રી. મોહનલાલ શાહ

હિંદુસ્તાનમાં જોત પડી હતી તે આપણી હિંદી સરકારે તા. ૩૭ ઓગસ્ટ ૧૯૩૬ ન દિને ઇંગ્લંડની બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશન ગારફતે ઔદ્યોગિક કેળવણીમાં નિષ્ણાત મેળવવા ઇન્ડિયા ઓફિસને પત્ર લખ્યો ! ધણી શોધખોળ પછી ત્યાંથી બે નિષ્ણાનોને પસંદ કરવામાં આવ્યા. તેઓ મિ. એ. એન્ટ, સી. બી. ઈ. અને મિ. એમ. એચ. વુડ, એમ. સી. હતા. તેઓ તા. ૨૦ મી નવેમ્બરે (૧૯૩૬) હિંદને દિનારે ગતયા.

તેઓનું કાર્ય હિંદની શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક કેળવણી આપવાની જરૂરિયાત છે કે કેમ ? અને તે કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં એ સલાહનું નિરાકરણ કરવાનું હતું. વધુમાં એ સલાહમાંથી ઉદ્ભવતા જવાબને કેવી રીતે આમલમાં મૂકવો એ વિશેની સનિસ્તર સમજાઓ પણ તેમણે કરવાની હતી.

આ નિષ્ણાનોની પસંદગી વિશે હિંદમાં અનેક સંકોચો થઈ હતા. પરદેશીઓને શા માટે આવું કામ આપવામાં આવ્યું એ વિશે હિંદના કેળવણીકારો ઉદાપિદ કરવા માંડ્યા હતા, પણ તેમનું કોણ સાંભળે ? હિંદી સરકારને તો પોતાનું ધણું કરવાનું રહ્યું ! તેમણે વળી સલાહ પણ એટલો બધો આગત્યનો કે બે હિંદીઓ એ સલાહનું સાચું નિરાકરણ આપે તો ઇંગ્લંડનો ગળવાન હરીફ મળે ને ? સમવડીઆ નિષ્ણાનો મેળવવા એ તો સત્તાવાનોનો ધારો જ છે.

એ બંને નિષ્ણાનોને ટૂંક સમયમાં જાણ કરવાનું હતું એટલે આખા હિંદમાં બધે ફરવાની તરદી લેવી તેમણે માંડી વાળી. માત્ર દિલ્લી, પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતની ઔદ્યોગિક શાળાઓનો પરિચય સાધ્યો અને બીજા પ્રાંતોમાં થોડા ચૂંટેલા કેળવણીકારોનો મેળાપ લીધો અને અહેવાલ તૈયાર કર્યો. તેમણે તે અહેવાલ હિંદી સરકારને તા. ૧૦ મી જૂન ૧૯૩૭ ને દિને સુપ્રત કર્યો.

એ અહેવાલ એન્ટ અને વુડના હેવાલને નામે હવે જાણીતો થયો છે. આખા અહેવાલને પાને પાને સુંદર વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. કેળવણીમાં રસ લેના હોય તેમને માટે એનું વાચન નવીન વિચારપ્રેરક છે. પણ બધી જ જાગ્રતો પરદેશીઓએ લખી છે તે વીસરી ન જવું. તેમનો ઇંગ્લંડનો અનુભવ તેમણે હિંદને માટે ધર્યો છે. હિંદની સાચી જૂખની તેમને ખજાર પડી નથી. પડી છે તો તે તરફ આંખ આડા કાન કર્યા છે.

અત્યારે તો હિંદમાં હાલની કેળવણીની પ્રચાને ચારે તરફથી નિંદવાનો પવન વાયો છે. સરકાર પણ હવે તેમ કરવા માંડી છે. આ અહેવાલમાં પણ ચાલુ પદ્ધતિને વખોડી કાઢી છે. હાલની ચાલુ સંસ્થાઓમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યોગ તથા વેપારી સંસ્થાઓ માટે નફામાં નીવડે છે. હાથપગ હલાવવાનું કામ કરવાની તેઓમાં સજ છે. આપણી શાળાઓએ અને કોલેજોએ જાળકોમાં આપણ પગથી માથા સુધી ભરી દીધું છે. નથી કર્કાઈ જાળકતા શરીરની પરવા કે નથી કર્કાઈ તેના મનની પરવા. આત્માની તો વાત જ થી કરવી ?

મોહું મોહું, પણ હિંદી સરકારને યહું કે હિંદના જાળકોને, પોતે પોતાના પગખર બિમા રહી શકે તે માટે ઔદ્યોગિક કેળવણી આપવી જોઈએ.

અહેવાલ ૧૩૮ પાનામાં લખાએલો છે. એના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે પ્રથમ ભાગને સાત પ્રકરણમાં વહેંચવામાં આવેલ છે. એ સાતે પ્રકરણોમાં ગિ. વુડે 'સર્વદેશીય કેળવણી અને તેની વ્યવસ્થા' વિશે ચર્ચા કરે છે.

આ રહ્યાં તે પ્રકરણો:—

૧. પ્રાથમિક શાળા
૨. મિડલસ્કૂલ
૩. હાઈસ્કૂલ
૪. હાયક્રાફ, ચિત્રકળા અને શારીરિક કેળવણી
૫. શિક્ષકોની કેળવણી.
૬. વ્યવસ્થા અને દેખરેખ
૭. સૂચનાઓનો સાર

પહેલા પ્રકરણમાં નાનાં બાળકો માટે (ખાસ કરીને સાત વર્ષ બાળકો માટે) શિક્ષિકાઓની જરૂરિયાત વિશે ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેઓ કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં બધાં સુધી નાનાં બાળકો માટે શિક્ષણ પામેલી શિક્ષિકાઓ નહિ હોય ત્યાં સુધી બાળકોની કેળવણીનો મૂળ પાયો અસ્થિર અને કામો જ રહેવાનો. વળી છોટરીઓની કેળવણી વિશેની હિંદમાંની બેઠકારી વિશે તેઓ સાચે જ ઊંડા નિસાસા નાખે છે. નાનાં બાળકોના શરીર તથા મન કેમ વિકસે છે. તે તરફ નજર રાખી તેમને કેળવવાં જોઈએ. વળી તેઓ જણાવે છે કે બાળકને શિક્ષણ કરતાં અનુભવની ધણી જ જરૂર છે. હાલના પ્રાથમિક શાળાઓનું શિક્ષણ ગોખાણિયા તથા બાળકો કુદરતી બુદ્ધિવાળા બનાવનારું છે તે વિશે તેમને ધણી શાળાઓ જોયા પછી શંકા રહી નથી. તેથી હિંદની ખાસ જરૂરિયાત તો પ્રથમ સારાં બાળમંદિરોની છે નાનાં બાળકો માટેના અભ્યાસક્રમ તેમના સ્વભાવને અનુસરતો હોવો જોઈએ. બાળકોને જ્ઞાન પકડી શીખવવા કરતાં પોતે પોતાની મેળે શીખે એવી વ્યવસ્થા દરેક શાળામાં હોવી જોઈએ. આઠ, નવ અને દસ વર્ષનાં બાળકો શરીર, મન અને જીવનમાં ધણી તરતથી વિકસે છે, તેથી પ્રાથમિક શાળાનું કર્તવ્ય છે કે પોતાના કાર્યક્રમમાં એ વિકસતી શક્તિઓને પુષ્ટિ આપે એવી પ્રવૃત્તિઓ શિક્ષણ સાથે દાખલ કરવી, જેથી બાળક શાળાને રમનોદ્યાન સમજે અને જ્ઞાન સાથે ગમગત મેળવે.

દસ વર્ષનું બાળક પ્રાથમિક શાળામાંથી મિડલસ્કૂલમાં જાય ત્યારે તેનામાં પોતાના વિચારો શુદ્ધ અને સ્વતંત્ર રીતે દર્શાવી શકે એવી શક્તિ આવવી જોઈએ. તેઓ જણાવે છે કે ગામડામાં ગામડાંઓની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને શાળાઓનો અભ્યાસક્રમ રચાવો જોઈએ. આવી મિડલસ્કૂલોનું કર્તવ્ય એ છે કે બાળકોને જ્ઞાન પરત્વે તથા તેમના આજીવનના વાતાવરણ પરત્વે એવી વૃત્તિવાળા બનાવવા કે જેથી ભવિષ્યમાં તેઓ નવીન વિચારો હસને મુખે યદ્યપિ કરનારા અને અને હિંમતથી બુદ્ધિપૂર્વક નવીન સંજોગોમાં પોતાનું જીવન તથા કાર્ય સુખશાંતિથી ગાળી શકે.

૧૪ વર્ષ સુધીના બાળકને અત્યારે જે સારાં હિંદમાં અંગ્રેજ બાપ્તિસ્ટ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે પ્રથા પરત્વે લેખકો પુષ્કળ તિરસ્કાર દર્શાવે છે અને ખુલ્લેખુલ્લું કહે છે કે હિંદમાં જો

મનઃસિક્ષા શુક્ષ્મગીરી તથા જ્ઞાનમાં ઉપરજવાપણું સામાન્ય જનતામાં ચાલુ છે તે પરદેશી ભાષાદ્વારા આપાતા શિક્ષણને આભારી છે. તેઓ જણાવે છે કે અંગ્રેજી ભાષા શિખવવામાં વાંધો નથી. પણ ખીન્ન વિષયો જેવા કે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ગણિત—જેને બાળકના આજુબાજુના વાનાવરણ જોડે નિકટનો સંબંધ છે અને જે ધરમધ્ય બાળકોના પરથી વધુ સુંદર રીતે શીખવી શકાય—વગેરે વિષયો બાળક સ્વભાષામાં શીખે તો તે તેમાં વિશ્વાસપૂર્વક ઉઠી ઊતરી શકે અને પોતે પોતાનો ક્ષણો તે વિષયમાં સ્વનંત્ર બુદ્ધિથી આપી શકે. બાળકનો આત્મા ચાલુ પ્રવાયી અકળાય છે. એના મનની બૂખ ભાષાની મારામારીને લીધે ભાંગતી નથી. એને પરિણામે ગોખણીઆઓ અને અણુસમજુઓ પાડે છે. હાઇસ્કૂલોમાં પણ આવા જ બાળસ્વભાવ નિરુદ્ધના પ્રયોગથી તેઓ આંસુ સારે છે અને જેમ બને તેમ વહેલી તકે શિક્ષકો અને કેળવણીકારો આ બાળક સમજે એમ તેઓ ઇચ્છે છે. આ એમના મનમાં સાથે દરેક સમજુ એકમત થશે એમાં શંકા નથી. એમ કરવાથી અંગ્રેજી ભાષા બાળક શીખી નહિ શકે એમ કોઈને શંકા આવે તો તેનો જવાબ પશુ તેઓ આપે છે. અંગ્રેજી ભાષાને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં વાંધો નથી. તેના ધારણને વધુ કડક બનાવવાની બક્ષામણુ આપણે જરૂર સ્વીકારીશું. પણ તે પ્રથમ પંક્તિતરી બીજી ભાષા તરીકે જ.

આમ પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણોમાં સામાન્ય અર્થા કર્યા પછી એવા પ્રકરણમાં તેઓ જણાવે છે કે હિંદુસ્તાનમાં બાળકોને કામ કરવું પડે તેમાં કંટાળો આવે છે.

તેઓ સાથે જ એનો દોષ હાત્રની શિક્ષણપદ્ધતિ પર ઢોળે છે. તેઓ કબૂલ કરે છે કે બાળકોની સર્જકશક્તિને પોષક અભ્યાસક્રમ જ ન ધરાયો હોય તેમાં બાળક અને ખીન્નઓ શું કરે? હસ્તકર્મોગોદ્વારા બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે તો લાંબા સમય પછી હિંદમાં મહેનત કરવામાં થરમ ન રાખે એવા યુવકો અને યુવતિઓ જરૂર મળી આવે.

વળી ચિત્રકળા (ડ્રોઇંગ) પ્રત્યેની હિંદી શાળાઓની બેદરકારી તેમને ગમતી નથી. બાળકો ચિત્રો દોરે છે પણ તે બધા યંત્રવત્. ન ગમે તેમાં બાળકોની ઊર્મિઓનાં પ્રદર્શનને સ્થાનકે ન મળે બાળકની સર્જકશક્તિનો વિકાસ. ઉદ્યોગોમાં તો એ કળા ડગતે ને પગથે અગત્યની છે એટલું જ નહિ પણ જીવનમાં રસ લાવવો હોય તો દરેક બાળકને ચિત્રકળાનું શોખીન બનાવવું જ પડશે.

વળી ધણીયે બાળકોના સુકલકડી શરીર જોઈ તેમને ધણું લાગી આવ્યું છે અને તેઓ જણાવે છે કે બાળકોની શારીરિક શક્તિનો વિકાસ સત્વર સધાવો જોઈએ. દરેક પ્રકારની શાળામાં બાળકોને માટે રમતનાં સાધનો તથા રમવાનાં મેદાનોની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. સાથે સાથે તેમની તંદુરસ્તીની કાળજી પણ રખાવી જોઈએ.

ત્યારપછી પ્રકરણ. પાંચમાં કેળવણ્ય શિક્ષકોની અગત્ય જણાવી કેવી રીતે શિક્ષકોને દરરોજ નવી નવી દૃષ્ટિએ જોતા કરવા તેના ઉપાયો બતાવ્યા છે. સરકારની પ્રથમ ફરજ તો એ છે કે શાળાઓમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ પામેલા શિક્ષકો પૂરા પાડવા.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં કેળવણીખાતું તથા શાળાની આંતરવ્યવસ્થા તથા તેમની દેખરેખ વિશેના અનેક પ્રશ્નોનાં જણવામાં આવ્યા છે. શિક્ષકો બહુજા વિચારવાળા થાય અને તેઓની દૃષ્ટિએ આખીયે દુનિયામાં ધર્મ રહેલી પ્રગતિને ઓળખતા થાય તે અર્થે કેટલાક ચૂંટેલા શિક્ષકો પરદેશ મુસાફરીએ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાની દિગામ્ય કરે છે.

છેવટે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ફરેડો માણસો લખી-વાંચી શકતા નથી તે વિશે કડક શબ્દોમાં લાગણીપૂર્વક લખે છે, પણ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત સત્વર, ગમે તે ખર્ચે અને ભોગે સરકારે કરી દેવી જોઈએ એવું સૂચવવાની હિંમત કરતા નથી. એમાં નવાઈ નથી.

પ્રથમ ભાગના સાતમા પ્રકરણમાં કરેલી સૂચનાઓ સારરૂપે ચાદ કલમોમાં આપવામાં આવી છે.

+

આ અહેવાલના બીજા ભાગમાં મિ. એમટ. 'હિંદમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ' ઉપર પોતાનો અહેવાલ રજૂ કરે છે. એમનો અહેવાલ ૧૪ પ્રકરણમાં લખાયેલો છે. આ રહ્યાં એ પ્રકરણો:

- પ્ર. ૧ ઔદ્યોગિક પ્રશ્નનો પરિચય
- પ્ર. ૨ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ
- પ્ર. ૩ હિંદના ઉદ્યોગો અને વેપારના મુખ્ય મુલ્યો
- પ્ર. ૪ ઉદ્યોગ અને કેળવણીનો પરસ્પર સંબંધ અને સહકાર
- પ્ર. ૫ ઔદ્યોગિક શિક્ષણની યોજના
- પ્ર. ૬ ઔદ્યોગિક શાળામાં ઉદ્યોગો માટે કેળવણી
- પ્ર. ૭ ઔદ્યોગિક શાળામાં વેપાર માટે કેળવણી
- પ્ર. ૮ હાલની ઔદ્યોગિક શાળાઓ
- પ્ર. ૯ ચિત્રકળાનું શિક્ષણ
- પ્ર. ૧૦ ટૂંક સમયની શાળાઓ (Part-time schools)
- પ્ર. ૧૧ ઉદ્યોગોમાં કેળવણીઓની ભરતી
- પ્ર. ૧૨ ઔદ્યોગિક શાળાઓ માટેના શિક્ષકો
- પ્ર. ૧૩ ધંધા પસંદગી વિશે ચૂંટણી અને ગાર્ગેન્ડેશન
- પ્ર. ૧૪ સરનાઓનો સાર અને ભલામણો

એના પછી અહેવાલમાં ચાર પરિશિષ્ટો છે જેમાં ટેક્નિકલ સ્કૂલનાં અભ્યાસક્રમ, વેપારી શિક્ષણનાં મૂળ સિદ્ધાંતો, ચેરિસની ઔદ્યોગિક શાળાઓ અને સાંજ-સવારની શાળાઓ વિશેનો અભ્યાસક્રમ વગેરે આપવામાં આવ્યું છે.

એમણે રજૂ કરેલા અહેવાલ વિષે વિવેચન કરવાનું કાર્ય એક વાતે મુશ્કેલ છે, કારણ કે એમનો અહેવાલ આપણને નવું નથી જ બાળતો જણાવતો હોય એમ લાગે છે. માત્ર મેટ્રિકને ખાતર વર્ષો સુધી અનેક બાળકોને આપણે આંખમીંચીને અભ્યાસ કરાવતા આવ્યા છીએ તેથી જૂના ચીજામાં પથરો મારનાર આવો અહેવાલ કદાચ આપણને વાંચવો પણ ન ગમે.

પણ એમણે રજૂ કરેલા અહેવાલ ધણું જ ગંભીર ધ્યાન માગી લે છે. જે પ્રશ્ન તેમાં ચર્ચામાં આવ્યો છે તે પ્રશ્ન પ્રત્યે હિંદ વધુ બેદરકાર રહી શકે એમ નથી. જીવનનિર્વાહ પરત્વે કમાતું હોય તો ઉદ્યોગ-ધંધાની ખિત્રકુલ જરૂર નથી. બીજા ગાળીને પણ પેટ ભરાય છે, પણ જગતમાં પોતાનું મસ્તક ઊંચું રાખીને જેને પોતાની શક્તિનો વિકાસ સાધવો છે તેનાથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ પ્રત્યે ધૂણાથી નહિ જોનાય. મિ. એમટના અનેક વિચારો આપણને કડવા લાગશે. કેટલીક બાબતો આપણને અવગે રહેતે ચક્રવર્તી માલૂમ પડશે. પરંતુ આપણને પોતાનો જ હરીફ જાણવો

સલાહ આપે એ માનવું જનસ્વભાવ વિરુદ્ધ છે, છતાં આપણે એમના અહેવાલનું પુસ્તક ગને વિવેચન કરીશું. 'એમટ અને વુડ અહેવાલ'ના બીજા ભાગમાં એમટ સાહેબ ઔદ્યોગિક શિક્ષણ કેટલા પ્રમાણમાં અને કેવી રીતે હિંદમાં દાખલ કરવું તે વિશે લાંબું વિવેચન કરે છે. દરેક દેશને હાલના જમાનામાં શાની જરૂર છે તે તેઓ જણાવે જાણે છે. જે દેશમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરફ ખેંચકારી બતાવવામાં આવી છે તે દેશ આ જમાનામાં ગરીબ થઈ ગયો છે એ વાતની એમને પ્રતીતિ હોવા છતાં ઔદ્યોગિક કેળવણી હિંદમાં બહુ જ ધીમી ગતિએ દાખલ કરવાનું તેઓ સૂચવે છે.

વિજ્ઞાનનાં બેળાને દરેક ધંધામાં છૂટથી ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે એટલે દેશમાં દરેક પ્રકારના ઉદ્યોગમાં નિષ્ણતાંતોની ખાસ જરૂર રહે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ વડે દેશમાં નિષ્ણતાંતો તૈયાર કરાવવા નોંધાવે. પણ તેઓથી પ્રથમ પ્રકરણમાં જણાવે છે કે એવા નિષ્ણતાંતો તૈયાર કરવાની હાલ બહુ જરૂર નથી. પણ એવું જ્ઞાન આપવું કે જેથી વિદ્યાર્થીઓને એક ધંધામાંથી બીજા ધંધામાં જવાને મુશ્કેલી ન પડે. ટૂંકમાં વિદ્યાર્થીઓને એક વાતમાં નિપૂણ બનાવવાની હાલ જરૂર નથી કારણ કે હિંદમાં તેમની બહુ જરૂર નથી. આ સલાહને માન્ય રાખવાથી હિંદ વર્ષો સુધી પરદેશીઓનો લાભ લઈ શકે ને ?

અહેવાલના બીજા પ્રકરણમાં કેળવણીના સામાન્ય દ્વેય વિષે ચર્ચા કરી લેખક જણાવે છે કે ઔદ્યોગિક કેળવણી માત્ર એકી બુદ્ધિશાળાઓ માટે જ નથી. સારા અને ઉચ્ચ જ્ઞાનવાળાઓ પણ ઔદ્યોગિક કેળવણીમાંથી ઉત્તમ પ્રકારનો લાભ મેળવી શકે એ એમનું મતન્ય સાચું છે. તેથી તેઓ સાથે જણાવે છે કે દરેક સારા બાળકનું ધ્યાન માત્ર યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લેવા પ્રત્યે દોરવાય છે તે હવે ઔદ્યોગિક શિક્ષણ તરફ વળવું નોંધાવે. ઇંગ્લંડમાં ત્યાંની પબ્લીક સ્કૂલોમાં પણ એ વાતને પ્રથમથી જ સ્વીકારવામાં આવી છે અને હાલ તો ત્યાં પબ્લીક સ્કૂલોમાં વિદ્યાર્થીઓનું વલણ નોંધાયેલું ધંધામાં તેને વાળી દેવામાં આવે છે. ક્યાં આપણી માત્ર મેટ્રિક-દ્વેયી શાળાઓ અને ક્યાં તે ?

અમુક ઉંમર સુધી સામાન્ય જ્ઞાન મળે એવી કેળવણી ગણ્યા પડી બાળકને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ મળવું નોંધાવે. અગર તો બન્ને જાતનું શિક્ષણ સાથે જ મળવું ચાલે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો બન્ને પ્રકારનું શિક્ષણ દીપી નીકળે.

'વળી ઔદ્યોગિક કેળવણી માત્ર શાળાઓમાં જ અપાવી નોંધાવે કે બાળકને ખુદ કારખાનામાં કામ કરવા મોકલીને અપાવી નોંધાવે; એ સલાહની ચર્ચા કરી તેઓ સલાહ આપે છે કે હિંદની હાલની સ્થિતિને જોતાં હાલ તો એ જ્ઞાન શાળાઓમાં અપાવું નોંધાવે. તેઓ કબૂલ કરે છે કે જેમ ઇંગ્લંડમાં ચાલે છે તેમ બાળકને ખુદ કારખાનામાં મોકલીને જ એ શિક્ષણ અપાવું નોંધાવે. તો હિંદ માટે એમની સલાહ કેમ જુદી હશે ? તેઓ ઇચ્છે છે કે મોટા પ્રમાણમાં ચાલતા ઉદ્યોગો માટે બાળકને તૈયાર કરવામાં બહુ ઉતાવળ ન કરવી કારણ કે તેમ કરવામાં ભય આવી પડવાનો સંભવ છે. કોને ? હિંદને કે બીજા દેશો હિંદમાં પોતાનો ગાલ ખપાવે છે તેમને ? હિંદનું હૈં જાણવા છતાં આવી સલાહ શા અર્થે તેમણે આપી હશે તે સમજવું નથી.

ત્રીજા પ્રકરણમાં ખેતીવાડી, નાના અને મોટા પ્રમાણમાં ચાલતા ઉદ્યોગો અને શહેરોમાંનાં વિશાળ કારખાનાંમાં કામ કરનારાઓનું વર્ગીકરણ કરી બતાવે છે. એ બધા ક્રમોમાં રોકાણોલા માણસોને કેવા પ્રકારનું જ્ઞાન નોંધાવે તે તેઓ અહીં જણાવે છે. વળી વેપારમાં રોકાણોલાનું કામ કેવા પ્રકારનું છે તે પણ જણાવવામાં આવ્યું છે.

ચોથા પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ અને ઉદ્યોગો એ બન્નેનો બાળકોના હિતમાં શુભ સહકાર કેવી રીતે સધાવેો જોઈએ તે ઇંગ્લંડના દાખલા આપી સમજાવે છે. એ વાત સાચી છે કે ઉદ્યોગોમાં રસ લેનારાઓ કયા પ્રકારના માણસો ઔદ્યોગિક શાળાઓમાંથી મેળવવા માગે છે તે સારી રીતે જાણી શકે. તેથી જ તેઓ કહે છે કે ઔદ્યોગિક કેળવણીની સંરચાઓ માટે સલાહકારી મંડળો નિર્માણ જોઈએ, જે બધા પ્રકારનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય. આથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણ હાયગાં હાથ મિલાવી આગળ વધી શકે. તે પછી તેઓ એવી સલાહકારક મંડળીનું કર્તવ્ય અને કાર્યક્ષેત્ર સૂચવે છે.

પાંચમા પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શાળાઓ કયા કયા પ્રકારની હોવી જોઈએ, તેમાં બાળકોને દાખલ કરવાનું કયું ધોરણ હોવું જોઈએ એ વિશે તેઓએ ચર્ચા કરી છે. કેળવણીની એ બધી વિગતો સાથે આપણને મળતા થવામાં મુશ્કેલીઓ નહિ જ આવે. એમણે ચાર-પાંચ જાતની ઔદ્યોગિક શાળાઓ દર્શાવી છે. બધું ઇંગ્લંડના ધોરણ પર સૂચવાયું છે. બધી વાતો આપણા દેશને અનુકૂળ થશે કે કેમ એ સવાલ છે. છતાં ય હિંદ જેવા ગરીબ દેશને એવી ખર્ચાળ પદ્ધતિઓ જતાવવાનું એમને દીક લાગે છે ! આપણે ત્યાં હર ટકા અમણુ લોકો છે. કેળવણી ફરજિયાત નથી. ઇંગ્લંડમાં બધા જ બહેલા છે. કેળવણી ફરજિયાત અને અમુક અંશે મફત છે. એ સરખામણીમાં જીનરવામાં ખાસ સાર નથી. આપણા સરાઓ જુદા છે. આપણી પ્રજા કમાણીમાં તાત્કાલિક વધારો કરી શકાય એવી કેળવણી હાલ તરત હજી છે. ત્યારે એઓશ્રી વર્ષોના વર્ષો નીકળી જાય એવી પદ્ધતિ સૂચવે છે. મેટ્રિકના જેટલું જ જ્ઞાન આવી (Junior) ઔદ્યોગિક શાળાઓની અતિમ પરીક્ષાઓને અપાવું જોઈએ એવી તેમની સૂચના સારી છે. સીનિયર ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં વધુ બાળકો દાખલ ન કરવાની તેમની સૂચના આપણે માન્ય રાખી શકીએ એમ નથી. આપણા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે આપણને હાલ દરેક લાઈનમાં ધણા જ નિષ્ણાનોની જરૂર છે.

હાલમાં ઉદ્યોગોમાં રોકાણોઓ માટે યોગ્ય સમયની [part-time] શાળાઓ ચલાવવાનું તેઓ સૂચવે છે એ ખરેખર સારી વાત છે. ઇંગ્લંડમાં એવી શાળાઓ અન્યથા કામ કરી રહી છે. તેમાં જન્યાર વિવાર્યાનિ પોતાનો વિકાસ સાધવાની તક મળે અને જે બાબતમાં પોતે રોકાણો છે તે બાબત વિશે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આગળ મેળવી શકે અને પોતાના હવનને વધુ ઉપયોગી બનાવી શકે. હિંદની કેટલીક રેલ્વે કંપનીઓ એ પ્રમાણે વર્ગો ચલાવે છે એ ખુશ થવા જેવું છે. આવી શાળાઓમાં લેવાતી પરીક્ષાઓ વિશે ચર્ચા કરી છેવટે ઔદ્યોગિક કેળવણીનો વહીવટ કેવી રીતે થવો જોઈએ તે તેઓ નજીવે છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં યાંત્રિક કામો માટે બાળકોને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ એ વિશે તેઓ ચર્ચા કરે છે.

આની કેળવણીના અનેક પ્રકાર છે. બાળકને કયા કામમાં પડવું છે એ વાત ને જોમ જાને તેમ વહેલી તકે જાણવામાં આવે તો તેને એ બાબતનું શિક્ષણ વહેમું મળી શકે એવો પ્રબંધ થવો જોઈએ. મેટ્રિક થતાં પહેલાં પછી તે બાબતનું શિક્ષણ એક-એ વર્ષ તે મેળવી શકે. તેથી તેઓ સલાહ આપે છે કે આપણી હાઈસ્કૂલોમાં ઉસ્લા એ વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીને એ બાબતનું શિક્ષણ આપવું ચાર કરવું.

હિંદનું દર્દ જાણે તેઓ ખરેખર જાણે છે એમ જનાવવા બાર મૂકી તેઓ જણાવે છે કે ઇંગ્લંડના ધોરણે અહીં સીનિયર અને જૂનિયર ઔદ્યોગિક શાળાઓ ઘણા પ્રમાણમાં કાઢવી જોઈએ.

પણ સાથે સાથે તેઓ કહે છે કે એની શાળાઓ ૫૦,૦૦૦ થી ઓછી વસ્તીવાળા શહેરોમાં તે કદાચ ન જોઈએ. હિંદુસ્તાન ગામડામાં વસ્યું છે એ વાત તેઓ વીસરતા લાગે છે. તેઓની કેટલીક વાતો વિચારનાલાયક છે પણ બ્યારે વ્યવહારમાં મૂકવાની વાત આવે છે ત્યારે તેગની સૂચના સાવ મોળી પડી જાય છે.

સાતમા પ્રકરણમાં વેપારી કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે તેઓ લંબાણથી ચર્ચે છે બહારની દુનિયામાં યાત્રાતો વહેવાર અને વેપારી કેળવણી એ બનેલો સહકાર સાધી બાળકોને કેળવણી આપવામાં આવે તો બાળકોનું હિત સારી રીતે સંધારે એમ તેઓ સાચે જ સૂચવે છે. આઠમા પ્રકરણમાં તેઓએ પંબમ, સંયુક્ત પ્રાંત, તથા હિંદીમાં જોષેલી ઔદ્યોગિક શાળાઓ વિષે તેઓ જણાવે છે. ત્યાં કેવા પ્રકારનું કામ ચર્ચે રહ્યું છે અને તેમાં શા સુધારા-વધારા થવા જોઈએ અને તેમણે ધ્યેય કેવા પ્રકારનું રખાવું જોઈએ એ તેઓ જણાવે છે. ખાસ કારખાનામાં મોકલીને બાળકના શિક્ષણને વ્યવહારિક બનાવવાની વાત તેમણે હિંદ માટે રુચતી નથી.

નવમા પ્રકરણમાં જે વાતને ઔદ્યોગિક કામ સાથે ખાસ સંબંધ છે અને જેના જ્ઞાન વિના બાળકનું મન અચુલિકર્યું રહી જાય છે એની ચિત્રકળા વિષે તેઓ ખૂબ આંતરુ સારી કહે છે: હિંદમાં જોષેલી બધી શાળાઓ એ વિષય પરતે બંધકર બેઠકારી ગતિવતી આવી છે. સમાન્ય જીવન સાથે ચિત્રકળાને ઓટસો સંબંધ છે કે તેના વિના જીવન શુષ્ક અને તર્કરહિત બની રહે તેમ જ ઉદ્યોગોનો વિકાસ પણ સારી ચિત્રકળાને અભાવે અટકી જવાનો સંભવ છે.

વણકરો, સુધારો અને ઉદ્યોગોમાં કામ કરતા દરેકને ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ન હોય તો તેના કાર્યમાં નબીનતા આવી શકતી નથી. ચિત્રકળા તો વિચારોને જીવંત સ્વરૂપમાં બહાર કરવાનું સાધન છે. ઔદ્યોગિક કેળવણીનો વિકાસ એના સચોટ જ્ઞાન વિના થવો મુશ્કેલ છે. તે જ પ્રમાણે હિંદીઓની હાથકામ કરવાની સૂચને તેઓ વખોડી કાઢે છે.

દશમા પ્રકરણમાં તેઓ ઉદ્યોગોમાં શિક્ષણોના આપણ શિક્ષણ લેવાનું શક્ય બને તેથી સવાર અગર સાંજની શાળાઓની જરૂરિયાત વિષે જણાવે છે. અગિયારમા પ્રકરણમાં આવી શાળાઓમાં તૈયાર થતા વિદ્યાર્થીઓને નોકરીઓમાં કેવી રીતે લેવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ તે વિશે થોડી વ્યવહારિક સૂચના આપે છે.

બારમા પ્રકરણમાં ઔદ્યોગિક શાળાઓમાંના શિક્ષકોની કેળવણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ, તે વિષે ઘણી સૂચનાઓ આપે છે. ઇંગ્લંડમાં ખાસ ઉદ્યોગો માટેના શિક્ષકો ઉદ્યોગમાં કામ કરેલા હોય છે. શિક્ષકો ને ઉદ્યોગોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવો જોઈએ.

આપણે ત્યાં જેમ ગમે તેવા શિક્ષકો હાઈસ્કૂલોમાં શિક્ષકોમાં આવે છે તેમ જો ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં યાજ તો ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ પણ પુસ્તકીયું રહેવાનો ધણો સંભવ છે. ખરી વાત તો એ છે કે બાળક જે સમાજમાંથી આવે છે તે સમાજનું સદ્દર જ્ઞાન ધરાવનાર શિક્ષક ન હોય તો તેના શિક્ષણમાં બાળકને રસ ઉત્પન્ન કરે એવા તરતો આવી શકતાં નથી.

આ વાતને એક ચા બીજા કારણે વિસારી મૂકવાથી બાળકો માત્ર પુસ્તકમાંનું જ લખા-વાંચી શકે છે પણ તેના સમાજને તેના જ્ઞાન સાથે તથા શિક્ષણ સાથે શું સંબંધ છે તે તે સમજી શકતો નથી એટલે તેનું નિશાળનું જ્ઞાન નિશાળની ચાર દિવાલો વચ્ચે જ રહી જાય છે. શિક્ષણનું ખરું ધ્યેય પરીક્ષા નથી પણ મેળવેલું શિક્ષણ બાળક પોતાના વ્યવહારુ જીવનમાં કેટલે અંશે વાપરી શકે, તે છે. આ બાજતને ઔદ્યોગિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ શરૂ કરનારાઓ યાદ રાખે તો જ એ શિક્ષણનું મહત્ત્વ ગણાશે.

અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સુખી થઈએ, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણા બાળકોની કેળવણી તરફ બેદરકાર રહીશું, ત્યાં સુધી આપણી એ કમાણી નિરર્થક જવાની છે, અને ભવિષ્યમાં આપણા જ પોતાના પગમાં બેડી રૂપ બની રહેવાની છે. તમે તો માતાઓ છો. પિતા કોઈ પણ કારણસર બાળકોની કેળવણી માટે બેદરકાર રહેવા સારુ પોતાની જાતને ન્યાય અપાવવાના પ્રત્યેના કરી શકશે. પરંતુ માતાઓ તોમ નહિ કરી શકે. તમારે તો આટલે દૂર સુધી આવ્યા પછી બેવડી જવાબદારી ઉપાડવાની રહે છે. આપણાં બાળકોની કેળવણી સરુ અનુકૂળ વાતાવરણ દેશમાં મળી શકે તે વાતાવરણ પશુ અહીં નથી. આપણાં બાળકોને સારી કેળવણી મળવી જોઈએ તેની સાથે જ રાષ્ટ્રભાવનાને પોષક કેળવણી પશુ મળવી જોઈએ. તમારે માથે આ બેવડું કામ આવી પડેલું છે તે તમારે બૂલવું ન ધરે.

આપણે આર્ય બાવનાવાળા ગાયુસો છીએ. બાળક તો પ્રભુનો દીધેલ પરોણો આપણે ધરે છે તેમ આપણે માનનારા છીએ. આ પરોણાનો ચોખ સત્કાર થાય અને જ્યાં સુધી આપણી છાયા નીચે એ રહે ત્યાં સુધી પોતાના વિકાસ માટે અનુકૂળ તેવાં બધાં સાધનો તેને મળતા રહે તે જોવાનું કામ આપણું છે. આપણે સૌ કોઈ ભવિષ્યની ઝાંખી કલ્પના કરી શકીએ છીએ. આપણાં પોતાનાં બાળકોના ભાવિ સંબંધે પશુ આપણે નાના મોટા અનેક તરંગો સેવતા હોઈએ છીએ. આ તરંગોનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય તો તો બાળક આપણે ત્યાં અવતરે ત્યારથી જ એની કેળવણી શરૂ થાય છે એ સત્ય આપણે જસદી સગદર લેવું જોઈએ. કહેતાં મને ધણું દુઃખ થાય છે કે આપણે તો ચાર પાંચ વરસનું બાળક થાય ત્યાં સુધી તેને રમકડાં જેવું ગણીએ છીએ. એક બાળક મરજીમાં આવે ત્યાં સુધી રમકડાને રમાડે છે અને પછી યાકે કે કંટાળે ત્યારે એને દૂર દૂરની દે છે તે ન્યાયે આપણે પશુ આપણને આનંદ ગણે ત્યાં સુધી રમકડીએ છીએ અને સહેજ પશુ કંટાળે જાઓ થાય અથવા તો આપણા કામમાં આડખીલી રૂપ દેખાય કે તુરત જ આપણે તેને દૂર દૂરની દઈએ છીએ. આપણું બાળક આવ્યા એક રમકડાં જેવું છે તેની આપ કોઈ ના નહિ કહી શકો. આ દુઃખદ છતાં સત્ય હકીકત છે. જીવતા જનતા વ્યક્તિત્વવાળા ભવિષ્યના એક સુંદર નાગરિકને એક રમકડા સમાન ગણવા માટે જે શુનો આપણે બાળાપો કરી રહ્યાં છીએ તે ગાફ નહિ કરી શકાય તેવા છે. આપણા આ શુનાનું બાન આપણને પ્રથમ ધર્ષ જવું ધરે છે. એ બાન થાય એટલે પછી આપણે એ શુનો કરતાં જરૂર ચાટકશું. બાળકની ચોખ સંભાળ લેવા માટે આપણે કેવો વર્તીવ રાખવો આવશ્યક છે એ પ્રશ્ન પછી ઉપસ્થિત થાય છે.

દુનિયામાં અવતરેલું બાળક પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ સાધવા ચયતું પોતાના જ ક્ષત્રંત વ્યક્તિત્વવાળું એક મનુષ્ય છે. એને જેમ દેહ છે તેમ જ મન, બુદ્ધિ અને લાગણી પશુ છે. એના દેહની સાથે કામ પછી વખને એની અસર એના મન અને હૃદય ઉપર પશુ થાય છે તે આપણે બૂલવું ન જોઈએ. એની બુદ્ધિનો વિકાસ સાધવા માટે પ્રયોગ કરતી વખતે એ પ્રયોગોની અસર ગાંધી બાળકોને દેહ કે એનું મન મુકત નથી તે પશુ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. બાળકને સ્વતંત્ર મન જેવી કોઈ વસ્તુ છે એ સત્ય તો આપણે હજી સુધી સમજ્યા જ નથી એમ કહું તો માફ કરશો. બાળક સાથેનો જે પ્રકારનો વર્તીવ આપણી આજની શાળાઓમાં ચાલી રહ્યો છે તે તેના શરીર અને બુદ્ધિને વિકાસવાને બદલે દાસ કરનારો છે. આપણાં ધરોગાં આપણે જે રીતે બાળકો સાથે વર્તીએ છીએ તે રીત તેના મનને વિકૃત કરનારી અને હૃદયની લાગણીઓને મારી નાખનારી હોય છે. કેળવણીને નામે આપણે કંઈક જાણું જ કામ કરી રહ્યા છીએ. આજની શાળાઓના શિક્ષક પ્રશ્નને દૂર રાખીને હું આપણા ધરો તરફ વળું છું. અને તમ માતાઓને પોતાનાં બાળકોની કેળવણીમાં જરૂરી અનુકૂળતાઓ જાળી કરી દેવા માટે વિનંતિ કરું છું. બુદ્ધિના શિક્ષણનું કામ

શાળાના શિક્ષક ઉપર બંને છોડી દેવામાં આવે, પરંતુ મન અને હૃદયની કેળવણી માટે માતાઓનો સદકાર નહિ મળે તો તે બુદ્ધિનું શિક્ષણ એણે જવાનું છે.

હમ્મરો માઈસ દર વસતી માતાઓ, મારી આ વાતનાં સમર્થનમાં હું તમારી સામે રોજના કેટલાએક પ્રશ્નો રજૂ કરવા ધારું છું. એ પ્રશ્નોનો વિચાર આપણી આંખને ઉઘાડશે અને આપણા બાળકો સાથેના ભવિષ્યના વર્તાવને બદલાવી નાખશે. આવો એક પ્રશ્ન એ બાળકોને બીવડાવવાનો છે. તમે સૌ કોઈ સ્વીકારશો કે દરરોજ નાના-મોટા પ્રસંગોએ તમારે બાળકોને બીવડાવવા પડે જ છે. એમ બીવડાવવા માટે તમારી પાસે કારણો અનેક પ્રકારના હશે. બહુ જોડા ન ઊતરીએ તો કદાચ એમ પણ કહીએ કે તેનાં કારણો ધણાં સર્વજન પણ હશે, પરંતુ બાળકોને એમ બીવડાવવાથી તેમનાં મન અને હૃદય ઉપર ઈર્ષાનતી અસર થાય છે તે પણ તમારે સમજી લેવું જોઈએ. હું જરૂર માનું છું કે તમારાં બાળકો ભવિષ્યમાં નિર્ભય શહેરીઓ થાય એમ તમે ઇચ્છો જ છો. હું જરૂર માનું છું કે તમારાં બાળકો દરકોઈ મુશ્કેલીને હિંમતથી વટાવી દેવાની શક્તિ ધરાવતા યર્ધન્ય એમ પણ તમે માનો છો ; તમારાં બાળકો બીજા સાથે યુગાગીરી ન કરે એવી પણ તમારી માન્યતા હોય જ છે. આમ છતાં ય અહીં હું તમને એ કહેવા માગું છું કે તમારાં બાળકો ડરપોક યશે, નાહિંમન બનશે, મુશ્કેલીઓ સામે આગ્રશે ત્યારે નમી પડશે અને અનુકૂળતા ગળી તો બીજાઓને દયાગ્રશે તથા યુગાગીરી અલાવશે તેમાં જરા ય શકા નથી. હું ત્યારે એમ કહું કે બાળક ભવિષ્યમાં આવું થાય છે તેનાં મૂળ આપણી માઆપોની તેમને બીવડાવવાની કુટેવમાં પડેલાં છે ત્યારે તમે તેના ઉપર ઋણુવટથી વિચાર કરજો. મારી વાતને વૈજ્ઞાનિક શોધબોળનો ટેકો છે અને આજે હું કહી રહ્યો છું તે પણ માગ રોજના પ્રયોગો અને અનુભવોમાંથી નવનીત રૂપે તમારી પાસે મૂકી રહ્યો છું. બાળકને તમે બીવડાવશો તો એ અચૂક ડરપોક બનશે અને બીડ બનશે. પાછળથી તેની બીડતા કાઢી નાખવાના તમારા બધા જ પ્રયત્ન મિથ્યા જવાના છે. જે સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર કુમળી વધમાં પડે છે તે જીવનભર ટકી રહે છે. બાળકમાં કેવા સંસ્કાર પડ્યા દેવા તે કામ મોટે ભાગે માતાઓનું છે. આ સંસ્કારો બાળકને ભવિષ્યમાં પોતાની ઉન્નતિના કામમાં આવે તેવા હોવા જોઈએ અને તેથી જ આપ સૌને મારી વિનંતિ છે કે કોઈ પણ માતા હવે પછીથી, બાળકને બીવડાવે નહિ, એક વાત અધરી છે છતાં તમારી પાસે મૂકી દેવા ધારું છું. આપણું મને જે રીતે કામ કરી રહ્યું છે તે મનનો એક એવો નિધન છે કે એના ઉપર જે પ્રકારનું દબાણ થાય તેનો સાગનો વખત આવ્યે અચૂક કરવો. બાળકને આપણે બીવડાવીએ એટલે એ મોટું થાય અને તાકાત આવે ત્યારે બીજાને જરૂર બીવડાવવાનું છે. જે ઘરમાં બેચાર બાંડરડાં હોય છે તે ઘરમાં આવાં પ્રસંગો રોજ બનતા હોય છે. મોટા ભાઈબહેન નાના ભાઈને બીવડાવે છે ત્યારે આપણે તેના ઉપર યીડાર્થએ છીએ. પણ આપણે સમજી લેવું જરૂરનું છે કે તેની રીતે અન્યને બીવડાવવાનું કામ શીખવનારા આપણે પોતે જ છીએ. મેં જે હમણાં કહ્યું કે બાળકો મોટપણે યુગાગીરી કરતા બને છે તેના મૂળમાં પણ બાળકને બીવડાવવાની આપણી ટેવ જ રહેલી છે. એટલે ફરીથી કહું છું કે આપણાં બાળકને નિર્ભય બનાવવા માટે તેમ જ બીજાને દબાવનારું નહિ પણ બીજાની સેવા કરવું કરવા માટે તેને બીવડાવવાની આપણી પ્રવૃત્તિમાંથી આપણે તરત જ છૂટી જવું જોઈએ. હું માનું છું કે મારી આ વાત આપ સૌને સહેલાઈથી ગળે ઊતરશે અને બાળકને નહિ બીવડાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને જ સૌ કોઈ અહીંથી છૂટા પડશે. બાળકનું મન નિર્ભય થાય અને એનું હૃદય સેવાભાવી થાય તેવી કેળવણીની આ આવી સમજજો.

આવી જ બીજી વાત બાલકોને મારવાની છે. હું એમ કહેવાની જરૂર ધૂંટતા કરું છું કે અહીં જે માતાઓ હાજર છે તેમાંની એક પણ માતા બાળકને થોડે વત્તે અંશે ભારતી નહિ હોય તેવી નહિ હોય હું ઈચ્છું છું કે બાળકને મારવાથી તેના મનમાં જે વિકૃતિઓ પેદા થાય છે તે સંબંધે હું તમને સહેલાઈથી સમજાવી શકું. જે થોડો વખત તમારી સાથે વાતો કરવાનો મને મજબો છે તે વખતનો સહુ ઉપયોગ ત્યારે જ થયેલો હું માનીશ કે ત્યારે બાળકોને નહિ મારવાની વાત તમને હું સમજાવી શકો હોઉં. આપણા બાળકને નાના મોટા પ્રસંગોએ તમારો મારવાનું કે એવી બીજી શિક્ષા કરવાનું આપણને મન થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી પાસે બાળકનાં તોલન-મસ્તી માટે કોઈ પણ ઉપાય નથી તે પણ હું સમજું છું. બાળક વર્તનનો દોષ કરે કે નીતિનો દોષ કરે ત્યારે તેને કેવી રીતે ઠેકણે લાવવું તે આજના મામાપો બરાબર સમજતા નથી તે પણ હું જાણું છું. મૂંઝવણનો ઊકેલ ન આવે ત્યારે આતુ પ્રધાને છોડી દેવી મુશ્કેલ પડે છે. આ બધું જાણતાં છતાંયે હું તમને મારામાં વિશ્વાસ રાખવાનું કહું છું અને વિનંતિ કરું છું કે તમે તમારા બાળકોને જરા પણ મારશો નહિ. આજ દિવસ સુધીની તમારી મારવાની દેવને અહીંજ દેખાવીને જલ્દી અને તમને કોઈ પણ માર્ગ ન સૂઝે તો પણ બાળકને સજ્ન કરશો નહિ. મૂંઝાઈને બેસી રહેવું પડે તો પણ કશી ચિંતા નથી. આપણું બાળક એકાએક બિમાર પડી જાય ત્યારે સારા ડોક્ટરની સહ બોધને આપણે જેમ બેસી રહીએ છીએ અને કશા જ ઊંડ-ઉપચાર કરવા લાગતા નથી તે ન્યાયે તમારા બાળકમાં વર્તનનો કે નીતિનો દોષ દેખાય ત્યારે બાળકના મનને સમજનાર મનના વૈદને પૂછવાનું અને તેની સલાહ લેવાનું વધારે દુરસ્ત છે તેમ સમજીએ. હું સમજું છું કે શરીરના વૈદો મળવા સહેલા છે પરંતુ મનના વૈદો મળવા અઘરા છે. આમ છતાંયે આ સલાહ આપવા હું પ્રેરણા છું એના બે હેતુઓ છે. એક તો એવો આકરો પ્રસંગ બીજો થાય ત્યારે તમે બાળકને મારવામાંથી તમારા મનને રોકશો એટલે પાંચ પંદર મિનિટ પછી કદાચ તમને એવું પણ સૂઝી આવશે કે તમારો કોષ કાં તો ખોટી રીતે બીજો થયેલો હશે અને બાળકને અન્યાય કરનારો હતો અથવા તો એ ક્રોધનું પરિણામ બાળકને સજ્ન કરવામાં જ આવે તે વાત ધણી વધારે પડતી હતી. આવી ખામોશ પડવાથી બાળકને યનારો અન્યાય ટળી જાય છે અને આપણને પણ સજ્ન કરવાને બદલે સ્નેહનો કે સમજાવટનો બીજો માર્ગ ધણી વખત સૂઝી આવે છે બીજો હેતુ એ છે કે આપણે નાહું રહેતી બાળકને સજ્ન કરવાથી કશું આ રીતે આવણું બંધે કરીએ તો તેમાંથી બીજા યનાર પ્રશ્નોના નિકાલ લાવવા સારું ખાસ નિષ્ણુઓની આપણને જરૂર બીજી થશે. કોઈ પણ રોગ વધી જાય ત્યારે અથવા તો નવો રોગ ફેલાવો પામવા માટે ત્યારે તે જગ્યાએ તેના નિષ્ણુત વૈદને લાગ્યા વિના છૂટકો નથી પડતો તે જ ન્યાયે મનના રોગ આપણને મૂંઝવનારા થઈ પડે અને વિયમ દેખાય ત્યારે મનના વૈદની પણ જરૂર બીજી થવાની છે. એવી જરૂર માટે આપણને સચોટ જ્ઞાન થઈ જાય તેટલા સારું આપણી મૂંઝવણો વધશે તેવી પરિસ્થિતિ આપણને મદદરૂપ થઈ પડવાની છે. હું તો એમ માનું છું કે દરેક માતાપિતાએ આવા વૈદ બનવું પડશે. દરેક ગામ કે શહેરની શાળાના શિક્ષકે બાળકના મનને સાચો અભ્યાસ કરવો પડશે અને મનના રોગોના નિવારણ અર્થે તે તે ગામના કે શહેરના માનસચિકિત્સક બની રહેવું પડશે. બાળકના એક વકીલ તરીકે અને ધંધાએ અનુગમી શિક્ષક તરીકે હું તમને એટલી વિનંતિ કરું છું કે બિવિધમાં આપણાં બાળકોને આપણે ટોંગી ચોર, નિર્ભર, કે બીજાઓને મારીને સુધી યનારાં ન બનાવવાં હોય તો બાળકને સજ્ન કરવાની પ્રથા પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક છોડી દેએ. [અપૂર્ણ]

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

અપરાધુ' છાયાલય કોમી છે, તેમાં કોઈ વિદ્યાર્થી ગૃહપતિને ભાંડે ને મોટા અક્ષરે ગૃહપતિના નામ આગળ ચાકથી અપરાધો લખે. ગૃહપતિને મન તો પોતાનો વિદ્યાર્થી જાણે જોલે છે એટલા માટે નહિ પણ એક વિદ્યાર્થીનું જીવન અવળે રહેતે દોષાય છે તેમ જાણી તે બદલ માફી મંગાવવાનું થાય અને લવિચ્છમાં આવું નહિ કરવાનું કહે, પણ વિદ્યાર્થી હશે એક અને માફી માગવાની ના કહે તો ગૃહપતિ તે વિદ્યાર્થીને કમી કરી શકે કે નહિ ?

માફી નહિ માગવાનું કારણ વિદ્યાર્થીના પિતા કોમના આગ્રહન છે અને તેમને મન એમ છે કે મારા છોકરાને ગૃહપતિ કમી કરી શકે નહિ. પણ ગૃહપતિ કમી ન કરે તો ખીન વિદ્યાર્થીઓ આ દાખલાથી અસાનજકતા લેતી કરે કારણ કે ગમે તે જુનો ઘરો તો પણ વિદ્યાર્થીને ગૃહપતિ કશું કહી પણ નહિ શકે અને કમી તો ક્યાંથી જ કરી શકશે ? આથી તેમનું નૈતિક પતન થાય. તો આ ચૂંચનો ઉકેલ આપશો ?

આવા પ્રશ્નો સનાતન હોય છે. દરેક ગૃહપતિના જીવનમાં શરૂ શરૂમાં અથવાં તો કામ કરવાની આવડત મેળવી ન લીધી હોય ત્યાં સુધી આવી મૂંઝવણો જોવી થવાની જ છે. વિદ્યાર્થી ગૃહપતિને જાણે કે અથવા તો તેના નામની સામે અપરાધો લખે એવી સ્થિતિ સર્વસામાન્ય તો નથી જ, પરંતુ કોઈ કોઈ કેસોએ એવું જનવા પામે છે તે વાત સાચી છે. આમ થવાનાં બે મુખ્ય કારણો હોય છે. એક કારણ આપણા ગૃહપતિની અનાવડત અને બીજું કારણ આગંતુક વિદ્યાર્થીઓની વિકૃત મનોદશા. આ બંને કારણોને નાબૂદ કરવા માટે દરેક ગૃહપતિએ પ્રમાણિક પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

આપણી પોતાની અનાવડતમાં હું સાચા યોગના અભાવને કારણજૂત ગણું છું. આપણે ગૃહપતિઓ આપણી જાતને ભણેલા કહેવડાવીએ છીએ અને શિક્ષણ જેવા પવિત્ર ધર્ધમાં પડીએ છીએ તો પણ આપણી અહંતા ઓછી થવાને બદલે વધે જ નથી હોય છે. ધણી વખત તો એવું પણ જોવામાં આવે છે કે શિક્ષક કે ગૃહપતિનો સત્તાનો શોખ કોઈ પણ કદર સત્તાધારીના કરતાં પણ ધણે વધારે વ્યક્તિત્વે દેખાય છે. આવા જોડા શોખના પરિણામે માનાપમાનના અનેક પ્રસંગો જન્મ્યા કરે છે. એવા માનાપમાનના અનેક પ્રસંગોને પરિણામે ગૃહપતિના મનમાં ખોટી ચીઝ જોતી થયા વિના રહેતી નથી. આપણી પાસે એવી ચીઝ કાઢવા માટે કોઈ નહિ તો સત્તા તો છે જ. ચીઝની સામે ચીઝ કાઢવા માટે વિદ્યાર્થી પાસે કશું જ સાધન નહિ હોવાથી અને વૃત્તિઓ ધણી જ પ્રાથમિક દશામાં હોવાથી છૂપી છૂપી પણ ગાળો દેવાની વૃત્તિઓ સેવવા લાગે છે. વધારે વખત એવી ગાળો પોતાના મિત્રોના મોટે ભાંડ્યા કરે છે. ગાળો ભાંડવાની એ વૃત્તિને મિત્રો તરફથી ઉત્તેજન મળે છે ત્યારે અને થોડીએક હિંમત ઝોનામાં પેદા થાય છે ત્યારે પ્રશ્નકાર ગૃહપતિ પૂછે છે તે પ્રશ્નોએ લખવાનું શરૂ થાય છે. અમારી સલાહ છે કે તેવે વખતે છેઝાઈ પડવાને બદલે તેવા વિદ્યાર્થી સાથે સહાનુભૂતિ અને રોડથી કામ લેવું, અને કારણો જાણી લઈ તેને નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો કરવા. ગૃહપતિનાઈઓ કંઈ નહિ તો પોતાના સત્તાના શોખને થોડોક એછો કરે અને જે પવિત્ર કામ પોતે હાથ ધરી બેઠા છે તે કાર્ય માટે પોતાની અહંતા ઉપર થોડો ધણે અંકુશ રાખતા ધઈ જાય તો આવા પ્રસંગો ધણા ઓછા ધઈ જશે.

બીજું કારણ વિદ્યાર્થીઓની વિકૃત મનોદશા હોય છે. ગમે તેટલી શાન્તિ જાળવવા છતાં અને રોડ તથા સદ્ભાવથી કામ લેવા છતાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ નાના-મોટા સૈને અનેક પ્રકારની

ગાળો ભાડવામાં જ મગ લેતા હોય છે. આ એક પ્રકારની કલુષિત વૃત્તિ હોય છે. એ વૃત્તિ ઊભી થતા પાછળ માથાપોતું અજ્ઞાન અને સામાજિક વાતાવરણની અશુદ્ધિ રહેલાં છે. આના વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ લેતી વખતે દરેક ગૃહપતિએ એને રોગી મનનો ગણીને એની સાથે કામ પાડવું. જેમ શરીરના રોગો હોય છે તેમ જ મનના પણ રોગો હોય છે. શરીરના રોગો માટે કુચળ દાકતરની જરૂર પડે છે તેમ જ મનના રોગો માટે તેવા જ કૌશલ્યની અપેક્ષા રહે છે. આપણે ગૃહપતિએ તે દિશામાં પ્રયત્ન કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. રોગી મનના વિદ્યાર્થીઓને તરછેડાયે આપણો આરો નથી. તેમ કરવાથી તો સમાજમાં રોગોનો ફેલાવો કરવામાં આપણે મદદગાર થઈએ. આપણું કામ તે રોગોને યથાશક્તિ નાબૂદ કરવાનું છે.

પ્રશ્નકાર ગૃહપતિ એમ જણાવે છે કે ગુનેગાર વિદ્યાર્થી છાત્રાલયના આગેવાનનો દીકરો હોય છે. અને એટલા માટે એ ગૃહપતિની માફી માગતો નથી. આપણો વિદ્યાર્થી ગમે તે હોય. ગરીબ હો કે તવંગર, સામાન્ય ગણસનો દીકરો હો કે આગેવાનનો દીકરો હો, આપણે મન એ આપણો નથી વિદ્યાર્થી છે. એની પાસે માફી મગાવવાનો વિચાર તો આપણા મનમાં આવી જ કેમ શકે ? એક ગૃહપતિ તરીકે આપણું કામ એક વૈજ્ઞાનિકના જેવું હોય છે. જે કોઈ વિધેય આપણી પાસે આવે તેની સાથે આપણે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી કામ લઈએ, વિદ્યાર્થી અમુક્તમુખનો દીકરો છે એટલા માટે, અથવા તો અમુક પ્રકારની પરિસ્થિતિવાળો છે એટલા માટે તેની સાથેનું આપણું કામ કોઈપણ પ્રકારે રંગાયેલું ન બનવું જોઈએ. કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં નિર્મયતાથી અને એક યા બીજી બાજુના કોઈપણ પક્ષપાત વિના જે ગૃહપતિ કામ કરી શકે છે તે જ સાચા વિજ્ઞાનને માર્ગે છે.

વિદ્યાર્થીને છાત્રાલયમાંથી કાઢી મૂકવાનો પ્રશ્ન આટલી વિચારણા કર્યા પછી આપોઆપ જ ઊડી જાય છે એ વાત પ્રશ્નકાર બાઈ જોઈ શક્યા હશે. શારીરિક યા તો માનસિક સગ્ન કરવાનો વિચાર આપણા બહેલા ગણેલા અને ખુદ શિક્ષણના કામમાં રોકાયેલા શિક્ષિત વર્ગમાંથી પણ આજ સુધી ગયો નથી, એ આપણું એક દુર્ભાગ્ય છે. શરીરનો કોઈપણ રોગ શરીરને સગ્ન કરવાથી નાબૂદ કરી શકાતો નથી, તે જ રીતે મનનો કોઈપણ રોગ શરીર કે મનને સગ્ન કરવાથી નાબૂદ નથી થઈ શકતો એ વાત સમજવા માટે આથી ટ્રિગ્ગર ઈફીલ્ટી અપેક્ષા રહેતી નથી.

છાત્રાલયમાં અસજ્જતા ઊભી થવાનો ભય લાગે તેનાં કારણો શોધીને એને જ નિર્મૂળ કેરવામાં સાચું શિક્ષણપણું રહેલું છે. વિદ્યાર્થીઓનું નૈતિક પતન યામ એની ચિંતા આપણને જરૂર રહે પણ નૈતિક ઉદ્ધારનો માર્ગ કોઈપણ પ્રકારની સગ્ન નથી એ કેમ બૂલીએ ? નીતિનો પ્રશ્ન ધણો અટપટો છે તે વાત સાચી, પરંતુ એ પ્રશ્ન એટલો જ પવિત્ર છે એ વાત પણ આપણે યાદ રાખવાની જરૂર છે. કોઈપણ પવિત્ર પ્રશ્નના ઊકેલ વખતે અપવિત્ર સાધનનો ઉપયોગ સૌ માટે અપ્રાપ્ય હોવો જોઈએ. નીતિ જેવી પવિત્ર વસ્તુના ઉદ્ધવ માટે સગ્ન જેવા અપવિત્ર સાધનનો આપણને ઉપયોગ કરવો પડે એ તો અત્યંત ખેદની વાત ગણાય, એટલું જ નહિ પરંતુ એ આપણો અજ્ઞાનજન્ય ગુનો પણ ગણાવો જોઈએ.

આશા રાખું છું કે પ્રશ્નકાર ગૃહપતિની મુંચ ઊકેલવાના કામમાં આ જવાબ થોડી ધણી પણ મદદ જરૂર કરશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

[કેશુઆરીના અંકમાં વધાં કેળવણી પરિષદે નીચેલી ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિના હેવાલને અંગે એક પ્રશ્નમાળા પ્રગટ કરવામાં આવી હતી. એના ઉપર કેટલાક લાઈઓના જવાબો આપ્યા છે તે અહીં છાપ્યા છે. જે ખીન્ન જવાબો હવે પછી મળશે તો તે આવતા અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. જવાબો સહેલાઈથી સમજાય તે માટે પ્રશ્નમાળા પણ નીચે ઉતારી છે. —તંત્રી]

— પ્રશ્નમાળા —

૧. (ક) સાત વર્ષની ઉંમરે જ્યારે જાળક શાળામાં જોડાય ત્યારે તે ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે ખરું ?

(ખ) જે ઉચરના પ્રશ્નનો જવાબ નકારમાં હોય તો ઉત્પાદક હાથઉદ્યોગ શીખવતાં પહેલાં એનું હસ્તકૌશલ્ય ખીલવવા એને કેટલો વખત સુધી ને કેવા પ્રકારની તાલીમ આપવી જોઈએ ?

(ગ) જે શરૂઆતમાં જાળકની ઉત્પાદનશક્તિ કચી હોય તો એણે તૈયાર કરેલું સૂતર કે ખીન્ને માલ જામરમાં વેચી શકાય ખરો ? ને જે ન વેચાય તો શરૂઆતનાં વર્ષો દરમિયાન કેળવણી સ્વાવલંબી જનાવવાનો વિચાર કયાં સુધી નશી શકે ?

૨. કેળવણીના પાયારૂપ હાથઉદ્યોગદ્વારા બૌદ્ધિક વિપયો [જન્મભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ચિત્રકામ, વગેરે]નું શિક્ષણ કેટલે દરજ્જે શક્ય છે ?

૩. બૌદ્ધિક વિપયો માટે જે અભ્યાસક્રમ ધરવામાં આવ્યો છે તે વિદ્યાર્થીની ઉંમર (૭ થી ૧૪ વર્ષ) તથા બૌદ્ધિક શિક્ષણનો ખોલે ધ્યાનમાં લેતાં વધારે પડતો નથી લાગતો ?

૪. શિક્ષકનો પગાર ઓછામાં ઓછો રૂ. ૧૫ નો ને જાને તો રૂ. ૨૫) નો રાખવો એવી સૂચના થઈ છે. આ ધોરણ શું વાજખી લેખાય ? ગામડામાં પણ એક શિક્ષક રૂ. ૨૫)માં પોતાના કુટુંબનો ભાર ઉપાડી શકે ખરો ? નૂતન રાષ્ટ્રનો વિધાયક શિક્ષક સરકારની આર્થિક સંકડામણનો ભોગ બને ને ખીજ અધિકારીઓ સરકારી નિયંત્રીમાંથી મોટા પગાર લે એને શું તમે વાજખી લેખો છો ?

૫. ડૉ. ઝાકીરહુસેન સમિતિએ પાયારૂપ ઉદ્યોગ પાછળ રોજ ૩ ક. ૨૦ મિ. ગાળવાનું, બૌદ્ધિક વિપયો પાછળ રોજ ૧ ક. ૫૦ મિ. ગાળવાનું તથા વ્યાયામ અને રમત માટે ૧૦-૧૦ મિનિટ ગાળવાનું સૂચવ્યું છે. આ સમય-વહેંચણી શું વાજખી છે ? જે ન હોય તો શાને લીધે ?

૬. આ યોજના શહેરની શાળાઓમાં સર્વોંશે સ્વીકાર્ય થઈ પડશે ખરી ? એમાં શી શી અડચણો નડવાનો સંભવ છે ?

૭. ગ્રામવિભાગમાં આ યોજના પ્રમાણેની શાળાઓ જે દરેક ગામમાં ખૂલે તો શું દરેક શાળામાં એકથી વધારે ઉદ્યોગ શીખવવાની જોગવાઈ થઈ શકે ખરી ? જે ન થઈ શકે તો જુદી જુદી ક્ષતિવાળાં, ભિન્નભિન્ન ધંધાદારીનાં જાળકો શું એક જ ખીયામાં ધરાશે ?

૮. આ સિવાય આ હેવાલ પ્રત્યે ખીજ કોઈ પણ બાબત પર ખાસ રજૂ કરવા જેવા વિચાર હોય તે.

— ઉત્તરો —

[૧]

ભાઈશ્રી,

આપની પ્રશ્નમાળા જરા ઉનાવળે બહાર પડી છે એમ મને લાગે છે. વિગતવાર અભ્યાસક્રમ બહાર પડ્યા પછી પડી હોત તો ઠીક થાત. છતાં જવાબો આપવા પ્રયત્ન કરું છું :—

૧. (ક) યોગ્ય રીતે કળવાધુ' હોય તો ધરાવે. પણ નથી ધરાવતું એમ માનીને આવીએ.

(ખ) સમગ્રમ વર્ષ

(ગ) જે મીજ ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી એ કરી શકે એમ ન હોય, તે તેની પાસે કરાવવી જ ન જોઈએ. પણ ઉત્પાદનની ઉપ-ક્રિયાઓમાં એ પહેલાંથી જ ભાગ લઈ શકે. વળી કાચી અને બગડેલી વસ્તુઓના પણ ઉપયોગો શોધી શકાય. શરૂઆતના વર્ગો પોતાનો ખર્ચ કાઢી શકશે એવી આશા જ સમિતિએ બતાવી નથી. [જુઓ સમિતિનો રિપોર્ટ : દુરિનન (અંગ્રેજી) પા. ૩૭૫]

૨. ધણે અંશે સક્ય છે. છતાં ઉદ્યોગ ઉપરાંત બૌદ્ધિક વિષયોના સમવાય [Coordination]ની ખીમ' એ કેન્દ્રસ્થાનો પણ સમિતિએ સૂચવ્યાં છે, નિર્મળ અને સમાજ [Physical and Social environment]. છતાં આ સમવાયપદ્ધતિને થાડું જ અક્ષરશઃ ન લેવી જોઈએ. ધણે મોટે ભાગે સર્વ વિષયોના શિક્ષણનો શુભનના કોઈ વિભાગ સાથે સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ અર્થ કરવો જોઈએ.

૩. એનો આધાર શિક્ષણપદ્ધતિ પર રહેશે. વિષયોની નામાવલિથી ભડકવું ન જોઈએ.

૪. પગાર રૂ. ૧૫ નહિ, પણ ૨૫, અને ૨૦ થી ઓછો તો નહિ જ, એમ સમિતિએ સૂચવ્યું છે [જુઓ પા. ૩૭૪]. આ પણ ન્યૂનતમ મર્યાદા છે. એટલે કે એમાં વધારાને અવકાશ માન્યો છે. રૂ. ૨૦ થી ૨૫ ની શરૂઆત ઓછી છે એમ દેશની આબોલી દશામાં તો નહિ કહી શકાય. ગૂંચરાત અને કુખર્ષિને હોડી દઈએ તો દેશના ખીમ પ્રાંતોમાં રૂ. ૨૫ સુધી ચડવાનો વારો ગામડાંના શિક્ષકો આવે તો તે આગરદાર સ્થિતિમાં મૂકાયેલા લાગે એવી વર્તમાન દશા છે. પ્રાન્તિક સરકારો આ ન્યૂનતમ મર્યાદાએ સ્વીકારવા કેટલી હિંમત બતાવશે એ સવાલ જ છે. ખીમ નોકરો ખારે પગારો લે એ છાટ તો નથી, પણ સમિતિને તો પોતાના ક્ષેત્રમાં શું વ્યવહાર્ય છે તેનો જ વિચાર કરવાનો હોય.

૫. ઉદ્યોગ માટે ૩ ક. ૨૦ મી. થી ઓછો સમય રાખવો પાલવશે નહિ એટલું મને નિશ્ચિત લાગે છે. એ ઔદ્યોગિક શિક્ષણના અનુભવમાંથી અને શોધ્યા છાંએ. જે બાકીના શિક્ષણ માટે જે કલાક ઓછા જ પડે છે એમ અનુભવે જણાય તો તેનો કોલેજ શાળાનો સમય છ કલાક કે તેથી વે વધારે વખતનો કરી લાવવો પડશે. પણ મને લાગે છે કે એમ કરવાની જરૂર પડશે એમ માની જ લેવાની જરૂર નથી, અને કરવો જ પડે તો તેથીવે ગમરાવાની જરૂર નથી. એ યાદ રાખવું કે ઉદ્યોગને લાગવું ધણુપણ બૌદ્ધિક સામ ઉદ્યોગ દરમિયાન જ આપવાનું છે.

૬. 'સહેરની' કરતાં 'મધ્યમવર્ગની' શાળાઓ માટે એમ પ્રશ્ન પૂછ્યો હોત તો ઠીક થાત. સહેરનાં ગ્રામજીવી વર્ગનાં બાળકો માટે તો આ ચોજના માફક આપવાને કંથી અડચણ જણાતી નથી. પણ જેમનું ધ્યેય સાક્ષરી અને દૂરતરી કામો માટે જ તૈયાર થવાનું છે અને જેમને

શરીરત્રય માટે કંટાળા કે ક્ષુદ્રતાના સંસ્કાર છે, તેમને આ યોગના બીજામણી અને ખટકનારી લાગશે એમ ધારતી છે. પણ જે બાળકો ધીરજથી એ નિયમન (discipline) માંથી પસાર થશે, તેમને પેલાં કામોની દૃષ્ટિએ પણ લાભજન થશે એમાં શંકા નથી. છતાં, કેટલાકને એ નહિ જ રુચે એમ સ્વીકારવા તૈયાર છું. તેઓ પોતાને મનમગતી ખાનગી શાળાઓમાં પોતાને અર્થે કેળવણી લઈ લેશે. એનો બેભો સાર્વજનિક નાણાં પર ન પડે એ ઇચ્છ છે.

જે ઉદ્યોગમય શિક્ષણની કલ્પના સામે જ વાંધો ન હોય તો તો શહેરની શાળાઓને ગામડાં કરતાં કાંઈક વધારે સગવડ રહેશે. કારણ કે તેઓ નગરચોખ્ખ વ્યવસાયો પણ દાખલ કરી શકશે, અને વધારે સારાં સાધનો મેળવી શકશે.

૭. જે કે ત્રણથી વધારેની બાળે જ થઈ શકે એમ મને લાગે છે. જે અભ્યાસક્રમ ધડાચો છે તેમાં એક જ બીબામાં ધડવાણું છે જ નહિ. એનું ચિત્ર હજુ સામે ખડું નથી થતું, તેથી આ ધારતી લાગ્યા કરે છે. કોઈ અમુક ઉદ્યોગો માટે જ આ બાળકો સર્ગશી એમ નહિ, પણ બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પણ ઉત્પાદક મજૂરી કરવા ટેવાશે એમ માને. જે એને કોઈ ઉદ્યોગ વધારે શીખવાનો અવકાશ ન મળે, તો જે તેનામાં ગામડાંના ૭૦ થી વધારે ટકા લોકોના ઉદ્યોગોને બુદ્ધિ-પૂર્વક કરવાની શક્તિ આવશે. આ કામે, માનો કે, અનેક ઉદ્યોગશી વ્યંજનોને લગાડવાનાં સ્વરચ્છો છે. ૭૦ થી વધારે ટકા બાળકોને માટે આ સિવાય બીજા ઉદ્યોગોમાં પડી શકાય એવું દેશની વર્તમાન સ્થિતિમાં તો શક્ય જ નથી. બાકીના ૩૦ કે તેથી ઓછા ટકામાંથી જેને આ વ્યવસાયોમાં રુચિ ન હોય તેઓને પણ એટલું બાતું મળી ગયું હશે કે તેના બળે તેઓ પોતાની રૂતિને અનુકૂળ શિક્ષણ તથા વ્યવસાયો શોધી લે.

—વર્ધી

—કિશોરલાલ ધ. મહારાજાના

[૨]

૧. (ક) ધણાં ખરાં નહિ.

(ખ) આશરે ત્રણ વર્ષ, સ્થિતિએ સચવેલા વિષયોનું.

(ગ) ધણો ખરો માલ બજારમાં ન વેચી શકાય. અથવા જે માલ વેચી શકાય અથવા જે માલ શાળા અજ્ઞાનનારી સંસ્થા કે સંસ્થા ઉત્તેજન ખાતર થોડું ધણું મૂલ્ય આપી રાખી લે; તેટલા માલની ઊપજ ઉપરાંત કેળવણી સ્વાવલંબી ન બની શકે.

૨. આનો ધણો આધાર શિક્ષક અને શિષ્યોનાં માનસ તથા સામગ્રી ઉપર રહેલો છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે દરેક વિષય માટે જુદો સમય હોય તો વધારે સારું, જેથી તે તે વિષય પર તે તે દૃષ્ટિબિન્દુથી શિક્ષણ આપાય કે લેવાય અને એકધ્યાનપૂર્વક કામ થાય. પરંતુ તે શિક્ષણના કેન્દ્ર તથા પદાર્થપાઠ તરીકે બની શકે ત્યાં ત્યાં હાયઉદ્યોગની વસ્તુ કે વસ્તુઓનો ઉપયોગ થઈ શકે. એટલે હાયઉદ્યોગ દ્વારા બૌદ્ધિક વિષયોનું શિક્ષણ થોડે દરજ્જે શક્ય છે.

૩. હું ધારું છું કે સમિતિએ નિર્દેશોનાં વિષયો અને ધ્યેયો ધ્યાનમાં રાખી વધારે પડતો નહિ એવો અભ્યાસક્રમ કલ્પાય ધડી શકાય.

૪. એવું બને કે કેટલાક પ્રજાત્યારી, અતિશય સારું જીવન ગાળનારા શિક્ષકો રવેન્જાએ કા. રૂ. ૫૦ માસિક પગાર લઈ આનંદ માને. સામાન્ય રીતે એ પગાર ન આવે, જે શિક્ષકને નવશબ્દનો વિધાયક બનાવવો હોય તો.

૫. વાજખી નથી, કારણ કે એ રીતે બૌદ્ધિક વિષયો માટે પૂરતો સમય મળતો નથી. ઉદ્યોગ ખાતર ઉદ્યોગ માટે દોઢ કે બે, બૌદ્ધિક વિષયો માટે અઢી કે ત્રણ કલાક, અને વ્યાયામ તથા રમ માટે ૪૫-૪૫ કે ૧૫-૧૫ મિનિટ હોય તો ઠીક. કુલ સાડા પાંચ કલાક એ ગરજર છે.

૬. સ્વીકાર્ય થઈ શકે એવું લાગતું નથી. મુખ્ય અડચણો યોગ્ય મકાનો તથા શિક્ષકોની સ્થામનીની તથા નાણાંની તંગી રહેવાનો સંભવ છે.

(૭) ધણાં ગામડાઓમાં એક કરતાં વધારે ઉદ્યોગ શીખવવાની નેજવાઈ થઈ શકે એવું જણાતું નથી. તેથી એક ગામનાં સર્વ બાળકો એક જ બીજામાં ધડાશે એ બાબ અમુક અંશે અનિવાર્ય અને બાકી અવાસ્તવિક હોય એવું લાગે છે.

દિનકરરાય જાદવરાય વૈષ્ણવ,
આચાર્ય • ધૂન-પાઠશાળા • સરત

[૩]

૧. (ક) હા. પણ તે કાચું. માટીના ઘાટ, કાચું ચિત્ર, કાગળ કાપવા-એવું એવું અન્યરિથત કામ કરી શકે.

(ખ) માટીકામ, કાગળકામ, ચિત્રકામ, ચાક ખડી વગેરેથી દોરવાનું વગેરે.

(ગ) ન નબી શકે.

૨. બાળવર્ગ, પહેલા અને બીજા ધોરણ સુધી શક્ય નથી. પછી ૫૦ ટકા થ.પ.

૩. વધારે પડતો છે.

૪. પગાર ૩૦ થી ઓછો ન લેઈએ. Living wage રૂ. ૩૦ લેઈએ જ. મિલ મજૂરને રૂ. ૨૫ મળે, પટાવાળાઓને રૂ. ૧૮ મળે તો શિક્ષકને ૧૫ શા માટે ?

૫. વાજખી નથી. બૌદ્ધિક વિષય પાછળ રા કલાક, ઉદ્યોગ પાછળ ૨ કલાક અને વ્યાયામ-રમન પાછળ ૧ કલાક ઓછામાં ઓછો લેઈએ.

૬. મને શંકા છે.

૭. નેજવાઈ તો થઈ શકે. પ્રાયમિક શાળામાં ૪ થા ધોરણ સુધી બૌદ્ધિક વિષય હંમેશાં મુખ્ય અને દરનઉદ્યોગ ગૌણ લેઈએ.

ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા

આચાર્ય, ગવર્મેન્ટ પ્રિન્સ સ્કૂલ, અમદાવાદ

[૪]

૧. (ક) સાત વર્ષની ઉંમરે બાળકમાં ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ હોતી નથી. જે હોય તો પણ તે પ્રદર્શિત હોતી નથી.

(ખ) દસ્તકૌશલ્ય ખીલવવાને માટે બે વર્ષની તાલીમ બસ છે. જે બાળક સાત વર્ષે નિશાળે એસે (સાત વર્ષની પહેલાં કોઈ પણ બાળકને કોઈ પણ શાળામાં પ્રવેશ ન મળવો લેઈએ) તો નવ વર્ષ સુધીમાં એવું દસ્તકૌશલ્ય ખીલી જીરો અને એનામાં ઉત્પાદક કામ કરવાની શક્તિ આવશે.

(ગ) જે શરૂઆતમાં બાળકની ઉત્પાદનશક્તિ કાચી હોય તો તેણે બનાવેલા માલ બજારમાં ઘોડા મૂલ્યે પણ વેચી શકાય ખરો. સુતર જેવો માલ તો ન જ વેચી શકાય. સુધારી અને બીજો માલ વેચી શકાય.

૨. હાથકડોગ એ કેળવણીનો પાયો છે એ તદ્દન સત્ય છે અને એ પાયા પર જ બૌદ્ધિક શિક્ષણ શક્ય બનતું નોઈએ. જે નાનપણમાં બૌદ્ધિક શિક્ષણ અપાયું હશે તો કૌંસમાં ગણાવેલા કોઈ પણ વિષયમાં બાળકને સારી “સુઝ” આવશે.

૩. અભ્યાસક્રમ નોંચ્યો નથી.

૪. શિક્ષકનો પગાર પંદરનો તો હોઈ જ ન શકે. હું શિક્ષક છું એટલે શિક્ષકની સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શકું છું. શિક્ષકને સારી રીતે રાખવા માંગતા હો તો એને ઝોળામાં ઝાંછો માસિક રૂ. ૫૦ નો પગાર મળવો નોઈએ, પછી ને પ્રાથમિક શાળાનો શિક્ષક હોય કે માધ્યમિક શાળાનો. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક તેમ જ માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકની રહેણીકરણીમાં તફાવત નથી પડતો. તેવી જ રીતે બીજા ધંધામાં પડેલા માણસો અને શિક્ષકોની રહેણીકરણીમાં ફેર નથી પડતો. ઈશ્વરે ધડેલા બધાએ માણસો છે. શિક્ષકના ધંધા ઉપર ગણવેા પણ શિક્ષકને ઝાંછું વેતન આપીને શિક્ષકની કિંમત ઝાંછી આંકવી એ કયો ન્યાય? મોટા મોટા હેડમાસ્ટરો બારે પગાર ખાય છે તેના વેતનમાં ઘટાડો કરવાની સૂચના કેમ કોઈ કરતું નથી? એવો કાયદો ન થાય કે કોઈ પણ શિક્ષકને પછી તે હેડમાસ્ટર હોય કે ગમે તે હોય રૂ. ૧૦૦ થી વધારે પગાર મળવો ન નોઈએ?

૫. ડૉ. ઝાફરહુસેનની સમયવહેંચણી વાંચતી નથી. બૌદ્ધિક વિષયોને ધણો ઝાંછો સમય આપવામાં આવ્યો છે.

૬. શા સારું નહિ? કાર્ય કરવાની ટૂંતિ હશે તો બધી અડચણો એની મેળે ઉકેલાઈ જશે. ધાર્યું હોય તો ગમે તેવું ફાકર કાર્ય પણ પાર પડી શકે છે. આ યોજના કંઈ એટલી બધી અશક્ય નથી.

૭. આધુનિક કોલેજોમાં જે “Inter-Collegiate Training” ની પદ્ધતિ ચાલે છે. તેને મળતી પદ્ધતિ ગામડામાં દખલ ચર્કી શકે. એક જિલ્લાના વિસ્તારમાં દરેક જાતના ઉદ્યોગો સિખવવા નોઈએ. જે ગામમાં જે ઉદ્યોગ શીખવાતો હોય તે ગામમાં બીજા ગામના વિદ્યાર્થીઓ આવે ને શીખે. નાનપણથી છોકરાઓ કમલું કરતાં શીખે તો તે અતે લાભદાયી જ નીવડશે. એક જિલ્લાના વિસ્તારને લીધે નાનાં છોકરાઓ તેમના માળાપથી બહુ દૂર નહિ જાય.

૮. “ખાસ રજૂ કરવા જેવા વિચાર” તો ઘણાં છે પણ તમારા પત્રમાં જગ્યા નહિ હોય!

રમણિકલાલ જેડીસનદાસ વેપારી
શિક્ષક • યૂન્યન હાઈસ્કૂલ • સુરત

[૫]

૧. (ક) ના.

(ખ) દરરોજ એક કલાક તાલીમ આપવી.

(ગ) કેળવણી સ્વાવલંબી બનેજ નહિ. રૂની કિંમત પણ આ કામમાંથી નીકળે તો સારું ગણાય.

૨. બૌદ્ધિક વિષયોનું શિક્ષણ ઉપરચોટીયું પણ યતું મુશ્કેલ લાગે છે.

૩. લાગે છે.

૪. ના. શિક્ષકનો પગાર રૂ. ૨૫-૫૦ જોઈએ.

૫ ના. ઉદ્યોગ પાછળ ઘણો સમય ગાળવો હિતકર અને વ્યવહારુ નથી.

૬. શહેરોમાં આ યોજના અશક્ય થશે. ઉદ્યોગ પાછળ દરેક કલાક ખસે છે.

૭. Mass scale ઉપર આ યોજના આવે તેમ લાગતું નથી. અખતરા થશે એટલે સગાનશે. વધારે ઉદ્યોગો શીખવવાની વ્યવસ્થા હોય એ જ કેળવણીની દૃષ્ટિએ યોગ્ય છે. પણ આમ કરવાથી કેળવણી બહુ જ ખર્ચાળ થવાનો સંભવ છે.

૮. મને લાગે છે કે આ યોજનામાં ઘણાં સારાં તત્ત્વો છે. આણુ અનિષ્ટાનાં મૂળમાં જ એણે કુદાડો લગાવ્યો છે. અવ્યવહારુ ચીજો અનુભવે પડતી મુકાશે. કેળવણી સ્વાવશ્નથી નહિ ચાલે તો રાજ્ય તો તૈયાર છે જ એટલે તે ઉપર બહુ વગરન આપવાની જરૂર લાગતી નથી.

લી ખાલાઈ પટેલ

નર્મદા હાઈસ્કૂલ, શુકલતીર્થ

— શિક્ષક મતદારોને —

મુ'બઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટના બે સભ્યો નિયમ મુજબ નિવૃત્ત થતા હોવાથી જુહાપૂર્વ માસમાં એ બે બેઠકો પૂરા માટેની ચૂંટણી થશે. એને માટે મેં ઉમેદવારી બહાર પાડી છે. સ્નાતકમતદારવિભાગ [Graduates' Constituency] એટલે ચિરાજ છે કે તેના ૧૩૦૦૦ મતદારોના સીધા સંપર્કમાં આવવું અશક્ય છે. આથી આ પત્રદારા બૃહદ્ જનરાતની શિક્ષકજનતાને વિજ્ઞાપિત કરવાની હતું. મુ'બઈ હર્ડ' ધુ'. જે તેમને એમ લાગતું હોય કે મુ'બઈ વિદ્યાપીઠમાં માધ્યમિક શાળાઓ અને શિક્ષકોના વધુ પ્રતિનિધિત્વ માટે અવકાશ છે, અને એ કાર્ય હું સારી રીતે કરી રાખીશ એવા જે તેમને વિશ્વાસ હોય તો તેઓ પોતાનો પહેલો મત મારી તરફેણમાં મોકલાવે અને પોતાના મિત્રોને તેમ કરવા વિનંતિ કરે.

ચન્દ્રવર્દન શાહ

TO ENSURE SUCCESS IN THE MATRICULATION EXAMINATION,
STUDY THE FOLLOWING BOOKS

WRITTEN BY

EXPERIENCED TEACHERS AND GREAT SCHOLARS.

1. New Course in General English by Prof. G. H. Kelkar, Prof. J. J. Nanavatty and T. P. Bagli ... 1 12 0
2. Revised Course in English Grammar and Composition by Principal H. I. Robertson and S. M. Mate ... 1 12 0
3. A Manual of English Grammar by S. V. Vasavada ... 1 8 0
4. Solutions of Geography Papers 1919-35 ... 1 2 0
5. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1926-37 ... 1 0 0
6. Solutions of Algebra & Geometry Papers 1919-37 ... 1 10 0
7. Physics & Chemistry Papers 1927-37 ... 0 12 0
8. Solutions of General English Papers (1879-1937) by S. M. Gandhi & M. J. Shahani 1 12 0

THE EDUCATIONAL PUBLISHING Co., KARACHI

બાળકની કેળવણીનું કાર્ય તો આપણે કદીએ તેના કરતાં ઘણું વધારે વહેલું શરૂ થાય છે એમ મેં તમને કહ્યું. એ કામ બાળકની ગર્ભાવસ્થામાંથી શરૂ થાય છે તેમ કહું તો પણ તેને તમે અતિશયોકિત ન માનશો. તમે તો સૌ કેઈ જાણો જ છો કે આપણા પુરાણોમાં અભિમન્યુનું દુષ્ટાંત મરાદર છે. કહે છે કે લડાઈનું જ્ઞાન તેને માતાના ગર્ભમાં થયું હતું. એ કથાની આસપાસ વીંટાઈ ગયેલાં વહેમનાં અને અતિશયોકિતનાં જાળાં તોડી નાખો તો તેમાંથી પણ આપણને એક સત્ય કાઢ્યે છે અને તે એ કે બાળક ગર્ભાવસ્થામાં પણ ઘણું જ્ઞાન મેળવી લે છે, જેની આપણને પણ ઓછી ખબર હોય. આજે પશ્ચિમમાં અગાદાગ્રંથ વિકસી રહેલું નવીન જ્ઞાનસંવિજ્ઞાન પણ પોતાની શોધોના પરિણામે આવું જ સત્ય આપણી પાસે રજૂ કરે છે. એ પણ કહે છે કે બાળક ગર્ભાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે પણ તેના મન અને હૃદય ઉપર અનેક પ્રકારના સંસ્કારો ગાળાપના આત્મલક્ષી વ્યાપારોમાંથી જ ઊભા થતા હોય છે તેમ નહીં પરંતુ માતૃપિતાઓના પરલક્ષી વ્યાપારો પણ બાળકના મન અને હૃદયને રપરોં છે અને આપણે જાણીએ કે ન જાણીએ તો પણ અનેક સારા માહા સંસ્કારોનું બાળક ઉપર સિંચન થયા જ કરે છે. એ વિજ્ઞાન તો વળી એટલી હદે જાય છે કે એવા સંસ્કારો એટલા બધા દૃઢ અને જળવાન હોય છે કે પછી તો એણે જે રૂપરંગ ધારણ કર્યાં હોય છે તે માણસ જીવે ત્યાં સુધી ધણા મોટા અંશે એવા ને એવાન રહે છે. હા, શિક્ષણની કે સમાજની જાણ અસરો ઉપરનો ઓપ કે દેખાવનો વિવેક માણસમાં પેદા કરે છે ખરાં, પરંતુ એ તો માત્ર ઉપરનું જ પડ છે અને બીતરની વસ્તુ તો જે ચાકારે અને જે પ્રકારે ધડાઈ તેવી ને તેવી જ હોય છે. એવા સંસ્કારોનું સાચું દર્શન આપણને બાળ્યે જ થવું હોય છે. તેવા દર્શન માટે તે માણસના ખાનગી જીવનમાં ડોઝાઈ કરવું પડે અથવા તો માણસની શારીરિક યા જ્ઞાનસિક માંદગી વખતે સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાનું રહે.

જ્ઞાનસંવિજ્ઞાન આજે ખૂબ આગળ વધી રહ્યું છે. એણે ધણી ધણી અને નવી નવી શોધો કરી છે. આ શોધો આપણને સૌ કેઈ માળ્યાપોને બારે ઉપયોગી છે. એક બીજી વાત પણ બારે અન્યબધી પમાડે તેવી આપણી પાસે રજૂ કરવામાં આવી છે. કહે છે કે શોધોજાળના પરિણામે એમ જાણવા મળ્યું છે કે બાળક પોતાની જિંદગીનાં પહેલાં સાત કે નવ વર્ષોમાં જે જે સારા માહા સંસ્કારો મેળવે છે તે જ તેની જિંદગીના સમગ્ર વર્તીવના પ્રાચારપ જની રહે છે. આનું કારણ એ છે કે માણસનામાં રહેલી તમામ જળવાન વૃત્તિઓ પોતાનો માર્ગ આ નાની ઉંમર દરમિયાન નક્કી કરે છે અને તે ઉંમર દરમિયાન જે માર્ગ એને મળે છે તે જ પછી તો કાયમ રાખે છે. માટે તો બાળકની આઠ-નવ વર્ષ સુધીની ઉંમર માટે આપણે સૌએ બારે કાળજીવાળા રહેવાની જરૂર રહે.

જ્ઞાનસંસાસ્ત્રના શબ્દથી જરાય બકાવાની જરૂર નથી. આજકાલ એ શબ્દ એટલો બધો સસ્તો અને છતાં ય કંઈક રહસ્યમયરેલો થઈ પડેલો છે કે સામાન્ય માળ્યાપ તેનાથી છેટા નાસે છે. આ વાત ખરાબ નથી. જ્ઞાનસંસાસ્ત્રને તો હમેશના એક ધરમથ્યુ શાસ્ત્ર જેવું જનાવી. દર્શકાક્રમ છે તેના, અટપટા નિયમો અને ક્રિયાઓ બધે મોટા વૈજ્ઞાનિક માટે રહે પરંતુ તેનો રોજના વિચારો-પૂરતો સામાન્ય ખ્યાલ

તો દરેક માટે જરૂરી છે અને શક્ય પશુ છે જ. જેમ આપણા ઘરોમાં તંદુરસ્તીના સામાન્ય નિયમો દરકોઈ કુટુંબનો સભ્ય જાણુનો જ હોય, જેમ સામાન્ય રોગો ગાટેના સામાન્ય ઉપાયો દરકોઈ માતપિતા જાણુના જ હોય તેમ જ બાળકની સાથેના વર્તીત માટે સામાન્ય માનસશાસ્ત્ર અને તેની ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ માગાપોએ જાણવી જ જોઈએ. આપું જ્ઞાન ન હોય તેને માગાપ થવાનો દર ન હોય અને માગાપ થવા પછી તો જ્ઞાનને હસ્તગત કરી લેવું જ જોઈએ.

વિકસતા બાળકના રોગરોજના જીવનમાં બિભા યતા નાના-મોટા પ્રસંગોએ આપણે કેવી રીતે અવગત કરી શકીએ અને આપણો વ્યવહાર નિર્ણય કરી શકીએ તે હવે પછી જનાવશું.

હરભાઈ ત્રિવેદી

[૨]

ગૃહપતિને માર્ગદર્શન*

[પત્ર નવમો]

વખતપત્રક સિવાય ચાલે ?

માઈ ગૃહપતિ,

વખતપત્રકના વખતમાં ગૃહપતિનું મગજ એટલું આટવાઈ પડેલું છે કે તેમાંથી તે બહાર નીકળી શકતું નથી. તેને પ્રશ્ન થાય છે કે વખતપત્રક સિવાય ચાલે ?

નિશાળો અને રેલ્વે એ બે બાદ કરતાં દુનિયામાં બાગ્યે દાઈ જગાએ હમેશના કાર્યક્રમનું વખતપત્રક હોય છે. છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે દુનિયાનું કામ ચાલ્યા કરે છે. તમામ નોકરો વખતસર દુકાને જઈ પહોંચે છે. તમામ સ્ત્રીઓ વખતસર રસોઈ તૈયાર કરી દે છે. વખતપત્રક ન હોવા છતાં તમામ સવારમાં ઊઠે છે, અને રાતે ઊંઘી જાય છે. સૌની જરૂરિયાત પ્રમાણે વખતપત્રક જતાની લે છે.

ગૃહપતિને અતુલ્ય વખતપત્રક

પરંતુ છાત્રાલયમાં તો બધાની ચિંતા ગૃહપતિને થાય છે. એટલી ચિંતા ધમિરને પશુ નહિ થતી હોય. અને ગૃહપતિ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે બધાને માટે વખતપત્રક બનાવી દે છે. પોતે ઘરેલા થયો હોય અને આખો દિવસ છાત્રો પર સત્તા બેગવવા સિવાય બીજા કંઈ ધંધો ન હોવાથી રાતે ઊંઘ ન આવતી હોય અને પડેલીએ ૪ વાગે ઊઠેલો હોય તો તે બધા છાત્રોને માટે ઊઠવાનો વખત ૪ વાગ્યાનો રાખે. પોતાને જમ્યા પછી જાણે ઊંઘવું પડતું હોય તો તે બધા છાત્રોને માટે જમ્યા પછી ઊંઘવાની છૂટ રાખે. અને રાતે તેને વહેલી ઊંઘ આવતી હોય તો બધા છાત્રો માટે વહેલા ઊંઘવાનો વખત રાખે.

છાત્રાલયમાં વખતપત્રકની બીનજરૂરિયાત

નિશાળોમાં દરરોજના ૫-૬ વિષયો શિખવવાના હોય છે. અને દરેક વિષય શિખવવા બુદ્ધિ-બુદ્ધ શિક્ષકો આવે છે. એટલે કયા શિક્ષકે કયો વિષય કયા વર્ગમાં કયે વખતે લેવો તે બતાવવા વખતપત્રક બનાવવામાં આવે છે. પશુ છાત્રાલયમાં કયા એવા વિષયો છે તે કયા એવા શિક્ષકો છે ?

રેલ્વેમાં ઘણી ગાડીઓ આવ-જત કરતી હોય છે. જો તેનું વખતપત્રક બનાવવામાં ન આવે અને ગમે તે ગાડીને ગમે ત્યારે દોડાવવાની છૂટ આપવામાં આવે તો ગાડીઓ અથડાઈ પડે. પણ છાત્રાલયમાં કયી ગાડીઓ અથડાઈ પડે એમ છે?

ખોટી બીક

પણ, તમે કહેશો, એમ વખતપત્રક ન રાખીએ તો છાત્રો મોડા મોડા ઊઠે, વાંચે નહિ અને રમ્યા કરે. પણ આ બધી ખોટી બીક છે. સવારમાં વહેલા ઉઠાડવાની, વંચાવવાની બધી ચિંતાનો ટોપલો આપણે આપણા ગાયે લઈ લીધો છે, તેથી છાત્રો બેસીકર થઈ ગયા છે. તેમને એમ લાગે છે કે તેઓ બહુ આપણે માટે કરે છે. પણ એક વખત તેમને ખબર પડશે કે આપણે ચિંતા કરવી મૂકી દીધી છે, એટલે તેઓ તેમની જવાબદારી સમજતા થશે. અતે જે સાડું અને જરૂરનું હશે તે જરૂર અડણ કરશે. અત્યાર સુધી આપણે તેમના પર જે દયાણુ ક્યું છે તેને લીધે શરૂઆતમાં પ્રત્યાઘાત થશે, પણ તેઓ તેમની જવાબદારી સમજતા જરૂર થશે.

વગર વખતપત્રકનો અનુભવ

મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહું છું કે વગર વખતપત્રકે છાત્રાલય ચાલી શકે છે અને તે વધારે સાડું ચાલી શકે છે.

રાતે કેટલાક છોકરાઓ વાતો કરતા, ત્યારે મને લાગતું કે એમની વાતોથી બીજા વાંચનારાઓને ખલેલ થાય છે અને તેને લીધે વાચનને માટે અશુક વખત નક્કી કરવો જોઈએ. પણ થોડી વારમાં વાતો બંધ પડી જતી અને વાતો કરનારા વાંચવા લાગી જતા.

છાત્રો કેમ વાંચતા નથી?

જે છાત્રાલયમાં કડક ગૃહપતિઓ હોય છે, અને કડક વખતપત્રક હોય છે તેના ગૃહપતિઓની જ માટે બાગે ફરિયાદ હોય છે કે છાત્રો ખૂબ તોફાની, રમતિયાળ અને વાતોડિયા હોય છે. તેમને વાંચવા બેસાડ્યા સિવાય પોતાની મેળે મેળે વાંચવા બેસે જ નહિ. આ છાત્રાલયોના છાત્રો તોફાની, રમતિયાળ અને વાતોડિયા હોય છે એ વાત ખરી છે, પણ તેટલા માટે વખતપત્રકનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. કારણ કે જો છોકરાઓનું મન વાંચવામાં ન હોય તો વખતપત્રકને લીધે વાંચવાનો ડાહજ થઈ શકે, પણ વંચાય નહિ.

છોકરાઓ વાંચતા નથી તેનું કારણ તેઓ રમતિયાળ હોય છે અને વાંચવા પ્રત્યે તેમને કંટાળો હોય છે એમ નથી. પણ બીજાઓ તેમને વાંચવા માટે ટોક્યા કરે છે અને તેમને માટે અશુક વખત વાંચવાનો નક્કી કરી આપે છે તે તેમને પસંદ નથી. અને ખરેખર કોઈ પણ સ્વતંત્ર માણસને પોતે કયે વખતે કયું કામ કરવું એ બીજાને માણસ નક્કી કરી આપે એ પસંદ ન જ પડે. કોઈ પણ કામ કરવાને માટે એકને જે વખત સારામાં સારો લાગે, તે બીજાને અનુકૂળ આવે નહિ. એકને સવારમાં વહેલા ઊઠી વાંચવા બેસી જવાનું અને એકાદ બે કલાક વાંચી પછી બીજું કંઈ કામ કરવાનું પસંદ પડે, પણ બીજા કોઈને વહેલા ઊઠી નાહી ધોઈ પરવારી કસરત કરી પછીથી વાંચવા બેસવાનું પસંદ પડે. આ બંનેને વાંચવા માટે જો કોઈ ત્રીજાને માણસ, વખત નક્કી કરી દે તો તે બેમાંથી કોઈને પસંદ પડે નહિ.

• છાત્રાલયમાં છાત્રો વાંચતા નથી, કારણ કે તેમની શક્તિ તોફાને તરફ વિશેષ હોય છે. આનું કારણ તેઓ તોફાની હોય છે એમ નથી, પણ છાત્રાલયમાં આવ્યા પછી ગૃહપતિની આપખુદી તથા તુરંગી નિયમોને લીધે તેઓ તોફાની બનેલા હોય છે. છાત્રોને વાંચતા કરવા માટે સાચી રીત તો એ છે કે ગૃહપતિઓએ છાત્રોનાં તોફાનનું મૂળ દૂર કરવું જોઈએ.

ન કરી શકાય. ઘણી વખત તો એકનો એક ઉપાય એક વિદ્યાર્થી માટે પણ નિષ્ફળ નીવડે છે. સમૂહને માટે પણ એક વખત સફળ થયેલો માર્ગ અનેક વખત નિષ્ફળ નીવડે તેવું પણ બને છે. આ બધી પરિસ્થિતિ એ બતાવે છે કે વિદ્યાર્થીનું વ્યક્તિગત માનસ ક્ષણે ક્ષણે ને પત્તડાઓ લીધા કરે તેનાથી શુદ્ધપતિએ હમેશાં પરિચિત રહ્યા કરવું. વહેલા નહિ ઊઠવાના કોઈ પણ કારણોને કાયમી કારણ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવે તો ભારે ભૂત ધર્મ બન્ય. વહેલા ઊઠવા માટે ને પ્રયોગો કરવામાં આવે તે પ્રયોગોને કાયમી સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો પણ ભારે ભૂત ધર્મ બન્ય. કારણો ભિન્નભિન્ન હોય છે અને પ્રયોગો સચિ પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન રહેવા જોઈએ. આપણાં છાત્રાશયોમાં વહેલા ઊઠવાના પ્રશ્નને આ રીતે નિચારવામાં આવ્યો નથી હોતો. ધીરજવાળા શુદ્ધપતિની પણ ઘણીયે વખત ધીરજ ખૂટી પડે છે. પરણીને થોડીએક વ્યક્તિઓને અન્યાય થાય છે અને સમૂહતંત્ર ઉપરથી લાદેલા નિયમો ઉપર નિર્ભર બને છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં શિસ્તનો પ્રશ્ન આપણે જેને ગણીએ છીએ તે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન છે.

વિદ્યાર્થી એક વ્યક્તિત્વ ધરાવનારું પ્રાણી છે એ જેટલું સત્ય છે, તેટલું જ સત્ય એ સામાજિક સ્વભાવ ધરાવનારું પ્રાણી છે તે પણ છે. એના વ્યક્તિત્વનો વિચાર કરતી વખતે એના સામાજિકપણનો વિચાર પણ આવશ્યક બને છે. ઘણી જગ્યાએ આજે એવી ભૂલો બનતી જોવામાં આવે છે કે વિદ્યાર્થીના કેવળ વ્યક્તિત્વને ગણવામાં આવે અને એના સામાજિક જીવનની ઉપેક્ષા થાય. પરિણામે ભારે પણ સમૂહની સાથે ધર્મભૂષમાં આવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે એના વ્યક્તિવિકાસનો પ્રવાહ કાં તો રુંધાઈ જાય છે અને કાં તો આડે માર્ગે વળે છે. જે જગ્યાએ વિદ્યાર્થીને કેવળ સામાજિક પ્રાણી ગણવામાં આવે છે તે જગ્યાએ વ્યક્તિત્વની અવગણના થતી હોવાથી સમૂહગત જીવન સ્વતંત્રીતે ખીલી શકતું નથી. તેવા સમાજને પછી તો નુકસાન કરેલા નિયમો પ્રમાણે જ વર્તવાનું રહે છે. આતું પરિણામ એ આવે છે કે ધોંચીના ગળદની મારફત સમાજને આતવાનું સનન હોય છે પરંતુ તેમાં પ્રગતિ નથી હોતી. આવી ગતિથી એક કાળે સમાજને ભારે મોટા થાક લાગે છે અને એક પણ ઝગડું આગળ બરવાની પણ ના કહે, ત્યારે એ રિડ્યુસ્ટ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે. આવા રિડ્યુસ્ટ સમાજની સામે વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિઓ બંડ કર્યા વિના રહી શકે નહિ. આપણા સમાજની આજે આવી જ સ્થિતિ છે. છાત્રાશયમાં કામ કરનાર આપણે શુદ્ધપતિને સારુ એટલા જ માટે વ્યક્તિમાનસ અને સમૂહમાનસનો પરિચય જરૂરનો બને છે અને આપણા આખા કામનો મહાર એના ઉપર જ અવલંબી રહે એ પણ એટલું જ આવશ્યક બને છે. આ કથનનાં દૃષ્ટાંતો આપવાની જરૂર રહેતી નથી. દરેક શુદ્ધપતિને દૃષ્ટાંતો તે રોજ સાંપડી રહે છે. એવા પ્રશ્નોનો ઊકેલ લાવતી વખતે અહીં રજૂ કરવામાં આવેલું દૃષ્ટિબિંદુ પોતાની નજર આગળ રાખે એટલી જ વિનંતિ.

હરભાઈ ત્રિવેદી

[૪]

દિશાભૂલ ન થવી જોઈએ.

આપણાં છાત્રાશયોમાં નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓના અનેક કોણાઓ આપણે હાથ ધરવા પડે છે. કોઈ વિદ્યાર્થી નિયમ ન પાળે તો કોઈ વિદ્યાર્થી શિથિલતાનું જ સેવન કર્યું કરે. કોઈ વિદ્યાર્થી સદકાર ન આપે તો કોઈ વિદ્યાર્થી સામને કરવામાં જ મગ્ન માને. કોઈ વિદ્યાર્થી શુદ્ધપતિની આજ્ઞાનો અનાદર કરે તો કોઈ વિદ્યાર્થી એની અવગણના કરીને સંતોષ મેળવે આવા આવા તે

અનેક કિસ્સાઓ આપણા છાત્રાલયમાં રોજ રોજ જન્યા કરતા હોય છે. આવા જુદા કિસ્સાઓનો દરેક ગૃહપતિને એ રીતે વિચાર કરવો પડે છે. એકંદરે તાત્કાલિક નિકાલ, અને બીજા કાયમી નિકાલનો તાત્વિક વિચાર.

રોજરોજનું કામ સુવ્યવસ્થિત ચલાવવા માટે તાત્કાલિક નિકાલ યોજના વિના આપણું કામ સરળ થઈ શકતું નથી. પરંતુ ગૃહપતિએ એ પણ ધ્યાન રાખતું જરૂરી છે કે તાત્કાલિક નિકાલ એ થાંગતું છે. થાંગતું દેવાથી કપડાના રૂપરંગમાં ફેર પડે છે અને એનું આયુષ્ય વધતું તેવી ભાવના બોદે બાન આપણા મનમાં પેદા કરાવે છે. વ્યવહારને તાત્કાલિક ચાલતો રાખવા માટે આવું થાંગાંએ બંધ દેવાય, પરંતુ વારંવાર ટેકેટકાએ ફોટલાં કપડાંને ધીંગાં દેવાની જ ક્રિયા ચાલુ રાખવામાં આવે તો એ કપડાંનું મૂળ સ્વરૂપ બદલાઈ જાય અને તેને સ્થાને થાંગિડાંએની માળા જેવું બની રહે. કાંઈ પણ વિચાર્યો સાથે એના અંગત કે સર્વસામાન્ય પ્રશ્નોનો વિચાર કરતી વખતે જે કોઈ તાત્કાલિક ઉપાયો હાથ ધરવામાં આવે તેને આવા થાંગિડાંથી વિશેષ મહત્વ ન મળે તે દરેક ગૃહપતિએ લક્ષમાં રાખતું જરૂરી છે.

ગૃહપતિ માટેના બીજા વિચાર તે સર્વસામાન્ય તાત્વિક વિચાર, અને એ વિચારને અમલી સ્વરૂપ આપવા માટે ધરવી જોઈતી યોજનાઓ છે. જે કોઈ પ્રકારનો કિસ્સો આપણા હાથમાં આવે તે કિસ્સો વિચાર્યાના માનસના એ અંશનું પ્રતીક હોય છે. માનસના એ અંશને પારખી કાઢવો અને પછી તેનાં મૂળગત કારણો શોધી લેવાં એને આપણે તાત્વિક વિચારણા કહીશું. એવાં મૂળગત કારણો સાચાં જ છે તેવી ખાતરી કર્યા પછી તેને નિર્મૂળ કરવા માટે અગાધી યોજનાઓ વિચારવાની રહેશે. આવી યોજનાઓ સહેલાઈથી આપણને હાથ લાગી જવાને સંભવ નથી. કારણે જડયાં એટલે કાર્યને નાબૂદ કરવાની જડીબુટ્ટી હાથ લાગી ગઈ એમ જલદીથી માની ન લેવું. હા, કારણો હાથ લાગ્યાં એટલે પચાસ ટકા આપણો રસ્તો સરળ થયો તેમ માનવામાં વાંધો નથી. બાકીના પચાસ ટકા માટે આપણે ઘણો ઝીણવટથી વિચાર કરવાનો રહે છે અને સૂઝી આવતી યોજનાઓના તેટલી જ ઝીણવટથી પ્રયોગો પણ કરવાના રહે છે.

આને આપણાં છાત્રાલયોમાં જે પ્રકારના વિચાર્યો આવે છે તેના ઉપર ચારિત્ર્યધડતરનું કામ કરવું સહેલું નથી. ખુદ માળાપોનું વર્તન કૃત્રિમ સંયોગેએ અને ખોટા પ્રકારની કેળવણીએ ધડેલું હોવાથી બાળકોમાં તેનાં બીજાં નાનાં હોય છે. સ્વભાવોની કુટિલતા, સરળતાનો અભાવ, વિચાર કરવાની અશક્તિ, નિર્ણયકં બુદ્ધિની ખામી, અહંતાની પ્રાચીન દશા, વગેરે એવાં તો વિકૃત સ્વરૂપ પામીને આપણી પાસે આવ્યાં હોય છે કે તેનાં નાનાં મોટાં પરિણામો આપણને ઘણીયે વખત ગૂંચવ્યામાં નાખે છે. આપણું દુર્ભાગ્ય એ છે કે માળાપોનો આપણને પૂરો પરિચય નથી હોતો, અને માળાપોએ પોતાનાં બાળકોનો સાચો પરિચય આપણને આપ્યો નથી હોતો. આવાં બાળકો આપણી પાસે છાત્રાલયમાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ તો આપણું કામ એમને સાચો પરિચય મેળવવાનું રહે છે. એના પરિચય માટે વિચાર્યાની નાની મોટી દરેક ક્રિયા-પ્રક્રિયાનું આપણે બારીકાઈથી અવલોકન કરવું પડે અને તેના સમગ્ર વર્તનનો ઉઠિ અભ્યાસ કરવો પડે. એવા અભ્યાસ વખતે માળાપો સાથે પત્રવ્યવહાર રાખીને એમનાં શુંવનો અને વિચારોને જાણી લઈએ તો પણ આપણું કામ સરળ બને ખરું.

ઉપર કહ્યા તેવા ગણાતા વિષમધારણુ ગાલકો આપણાં છાત્રાલયોમાં આજે તો સારી સંખ્યામાં આવે છે. એ વિષમધારણુતા મોટે ભાગે ચામડીના ઉપરજવા રોગ જેવી હોય છે. ત્યાં સુધી એણે લોહીમાં પ્રવેશ નથી કર્યો હોતો, ત્યાં સુધી એ રોગતું નિવારણુ અધરું નથી હોતું. આપણું શુદ્ધપણિનું કામ એ રોગના સ્વરૂપને પારખી લેવાનું અને તેનો તાત્કાલિક નિકાલ કરવાનું છે. જો તેમ ન કરીએ તો રોગનાં જતું લોહીમાં પ્રવેશે અને ખીન્ન બાળકોને પણ ચેપ જોડે. આ ક્રિયાને આપણે વૈદ્યકીય સારવાર કરીશું. એ સારવારમાંથી કોઈ વખત નાની એવી શસ્ત્રક્રિયા સુધી જતું પડે તો આપણે માટે એ કુપ્રદ હશે પરંતુ અનિવાર્ય પણ હશે. આમ છતાંયે તાત્કાલિક વૈદ્યકીય સારવારથી આપણું કામ જલદી પતી જાય તેની કાળજી આપણે હંમેશાં રાખવી જોઈએ. આજનાં આપણાં છાત્રાલયોમાં આ ગતની મોટી સંખ્યા આવતી હોવા છતાં માનસવૈજ્ઞાનિક રોગના અટકાવનો માર્ગ પણ આપણે માટે મુશ્કેલ નથી એ સમજી લેવું જરૂરનું છે. આવી માનસ-વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધિની ક્રિયાને આપણાં છાત્રાલયોમાં આજે ખુબ જ ઓછું રચાતું છે. પહેલા પ્રકારની ક્રિયા ઘણા મોટા પ્રદેશ રોકી રહી છે. એને કારણે જ આપણે દિશા બૂંધ્યા હોઈએ તેવું જનવા પ્રાપ્તું છે. ખીન્ને માર્ગ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વૈજ્ઞાનિક હોવાથી લાંબા હોવા છતાં પરિણામે લાભદાયી છે. વિદ્યાર્થીના રોગના વર્તીયને લક્ષમાં રાખીને સર્વસામાન્ય તાર્લિક વિચારણા કરવાની ટેવ આપણે કેળવતા રહીએ તો વિગ્રાનને પચે પકવાનું આપણે માટે સહેલું થઈ પડે. એ દિશા સાચી છે; એને બૂંધીને ખીન્ન માર્ગનું ચંદણ આજે યતું હોય તો તેને અટકાવી દેવામાં જ કેળવણીનું કિત રહેલું છે.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

સુખર્ષ હલાકા, વડોદરા અને ખીન્ન રાજ્યોનાં કેળવણી આતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માખાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું સુખપત્ર —

દર માસની પહેલી તારીએ નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જે

જો તમે આજે ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાજમ •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

હિન્દમાં — રૂપિયા ૫

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ૧૫

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ • સુરત

મુદ્રક • હરિશ્વરભાઈ હજીરામ દેસાઈ ‘લોકચાણી’ મુદ્રણમંદિર ચોલાપુર • સુરત

પ્રકાશક • ચન્દ્રવર્દન ચૂનીલાલ શાહ • દેસાઈપોળ • સુરત

મે - ૧૯૩૮

કોઈ પણ ક્રિયા અથવા ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી આપવાના વિચારને જે રૂપ આપ્યારે અપાયું છે તે નવું છે, પણ એ વિચાર નવો નથી, અને નૂતના સમર્થ કેળવણીકારોએ જાણેઅજાણે એનો અમલ કર્યો છે જ. જે વૈજ્ઞાનિક પેસચ્ચરની કૃત્યકથામાં એક ફક્કરા આવે છે તે આ વિષય પર સારી પેઠે પ્રકાશ પાડે છે, અને ક્રિયા વાટે કેળવણી લેવામાં કેવો આનંદ રહેશે છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. ૧૮૫૪ માં પેસચ્ચરને સિલેની વિજ્ઞાનશાળાનો આચાર્ય જનાવવામાં આવ્યો હતો. તે વખતે વિદ્યાર્થીઓને પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરવા દેવાની જે નવી પ્રથા શરૂ કરવામાં આવી હતી તેની સ્તુતિ એણે એના ઉદ્દેશાટન સમારંભના પ્રથમ પ્રવચનમાં જ કરી, ને કહ્યું : “તમારાં કુટુંબોમાં તમને એવો છોકરો કે જુવાન ક્યાંથી મળશે જેના હાથમાં તમે બટોટો મૂકો, ને એ બટોટામાંથી તે ખાંડ પેદા કરી શકે, ખાંડમાંથી દારૂ પેદા કરી શકે, ને એ દારૂમાંથી ધંધર કે સરદાર પેદા કરી શકે, તો તેની જિજ્ઞાસા ને રસરુચિ તરત જ જાગૃત નહીં થાય ? સાંજે ઘેર આવીને કુટુંબીજનોને કહેતાં કયા છોકરોને આનંદ નહીં થાય કે ચોતે વીજળી વાટે તાર મોકલવાનું કામ જાને કર્યું છે ? અને સજ્જનો, આટલી ખાતરી રાખજો કે એવા અભ્યાસ ભાગ્યે જ જુવાન છે. એ તો ભૂરાળવિદ્યા પ્રવાસ મારફતે શીખવવા જેવું છે; એવી ભૂરાળ યાદ રહી જાય છે કેગકે એ જગાએ વિદ્યાર્થીઓ જાને જોઈ હોય છે. એ જ રીતે તમારા છોકરાઓ એકવાર હવાનું પૃથ્વરણ કરી જોશે, અને તેમના હાથમાં ને તેમની નજર આગળ હવાનાં તત્ત્વો દૃશ્ય પડશે, પછી આપણે જે હવા શ્વાસમાં લઈએ છીએ તેમાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો છે એ તેઓ ભૂલી નહીં જાય.”

સર્જનમાં એક પ્રકારનો દૈવી આનંદ છે, પણ બ્યાંસુધી સર્જક પોતાના સર્જન વાટે કેળવણી ન લે ત્યાંસુધી એ આનંદનો અનુભવ ન થઈ શકે. ઉદ્યોગ દ્વારા શિક્ષણ આપવાની વર્ધાની શિક્ષણની યોજનામાં શાળાકોને નીરસ વૈતરું કરવું પડશે એવી બીક જેઓ રાખે છે, તેમને ખગર નથી કે ઉદ્યોગને લગતી ક્રિયાઓની શુદ્ધિપૂર્વક સમજમાંથી ને ચોતે પેદા કરેલી જીજ્ઞાસાથી બાળકોને જે આનંદ મળી રહેશે તે આજની વૈતરાણ્ય કેળવણીને બદલીને નિરંતર રસ આપનારી બનાવી દેશે.

શ્રી. મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ

માધ્યમિક

શાળાનો શિક્ષક*

શ્રી. મોહનલાલ શાહ

વિષય ધણી વિરાળ છે અને એ વિષે પુષ્કળ કહી શકાય. પરંતુ હું તો માત્ર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના સંબંધમાં કેટલીક સત્ય ખીનાઓ રજૂ કરી મારો વિષય ટૂંકમાં જ પતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

આપણે શિક્ષકો ધણી જ સંકુચિત વાતાવરણમાં જન્મ્યા છીએ અને મોટા થયા છીએ. આપણું શિક્ષણ પણ એવા વાતાવરણથી મુક્ત નહોતું. બ્યારે આપણે વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે શાળાઓમાં યત્રનત્તુ લેવાતી પરીક્ષા પસાર કરવાનો જ આપણો હેતુ હતો. કોઈ પણ પ્રકારે પરીક્ષામાં સફળ થવું એ જ આપણું ધ્યેય હતું. યોગ્ય ફેરફારો સાથે હાલ પણ એવી જ પરિસ્થિતિ ચાલુ છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં આપણા ધણાથે મિત્રો હતા. તમને એ યાદ તો આવતા હશે. અત્યારે તેઓ શું કરે છે? જીવન અને સમાજમાં તેમનું સ્થાન ક્યાં છે? શાળામાં મળેલું શિક્ષણ તેમને કેટલે અંશે મદદ કરે છે? આપણા જ ધંધામાં એ કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી નીવડ્યું છે? આ બધા પ્રશ્નો ઉત્તર તમારી નવરાશે આપણે. મારે તો તમારા સંબંધમાં જ કહેવાનું છે. હવે મા શોક સહિત યાદ કરો કે એ દિવસ, કે બ્યારે તમે શિક્ષકના ધંધામાં લેડાયા. ખાસ કરીને આ જ ધંધો કેમ પસંદ કર્યો એનું કારણ મારે નથી જાણવું. કદાચ તમને બીજો નિષ્ફળતા મળી હોય અથવા તો કુમળાં અને નિર્દોષ બાળકો પ્રત્યે તમારા પ્રેમને લીધે આ ધંધો તમે પસંદ કર્યો હોય. પરંતુ એથી તમારે લેશમાત્ર પણ નારાજ થવાનું નથી. કારણ પ્રજાના ધકતરમાં અમૂલ્ય ફાળો આપનારાઓ માંના તમે એક છો. તમારી મહેનતનો ચોખ્ખો બદલો જરૂર મળશે. બાળકોની માનસિક શક્તિઓ ખીલવી, તેમનામાં સારી ટેવો દાખલ કરી, સારા સંસ્કારો અર્પી તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી એ પ્રાથમિક શાળાઓના અવધુર શિક્ષકજીઓનું કાર્ય છે. પરંતુ એથી ય વધુ જવાબદારી-ભરેલું કાર્ય આપણે કરવાનું છે.

‘માધ્યમિક શિક્ષણ દરેકને મળવું જોઈએ’ એ સૂર આજે બધી જ પ્રગતિશાળી પ્રજા કહે છે. શિક્ષણમાં આગળ વધેલા દેશોમાં દરેક બાળકને પંદર વર્ષની વય સુધી ફરજિયાત અને મફત શિક્ષણ મળે છે. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે પછી બાળકનું માધ્યમિક શિક્ષણ સારું ચર્ચ પંદર વર્ષની ઉંમરે સમાપ્ત થાય છે. અદ્યાર કે વીસ વર્ષની ઉંમરે તો દેશનો દરેક યુવાન જીવનના કાર્ય માટે તૈયાર થઈ રહે છે. પાઠશાળાઓ અને કુતરઉદ્યોગોની શાળાઓમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવનારાઓની સંખ્યા ધણી ઓછી છે. આ તો આપણે સરકારી શાળાઓની વાત કરી. ત્યાંની જાહેર શાળાઓની પદ્ધતિ જુદી હોય છે. ઇંગ્લંડની જાહેર અને સરકારી શાળાઓ એક જ પ્રકારના કાર્યમાં યુથાયેલી હોય છે, પરંતુ જુદા જુદા ધોરણ પર જાહેર શાળાઓમાં સારામાં સારા વીણી કાટેલા વિદ્યાર્થીઓને જ લેવામાં આવે છે. આવી શાળાઓમાંથી શિક્ષણ લઈને બહાર પડેલા વિદ્યાર્થીઓ કાર્યદક્ષી, વિચારવંત અને કંઈક નવીન દરી શકે એવા હોય છે. એ લોકો જ આખા સામ્રાજ્યના સંચાલકો થઈ પડ્યા છે એ શાળાઓના શિક્ષકો ખંતપૂર્વક કામ કરનારા, પ્રમણિક અન્યતાવાળા, નવીનતા દાખલ કરવાની ઇનેતરી રાખનારા અને વખત આવે પોતાનું માનસ બદલી શકે એવા હોય છે.

● મુજબ ઇંગ્લેન્ડ માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદમાં મુજબની બાબત પન્નાલાલ નેન રજૂલના શિક્ષક રા. શાહે વાંચેલા ‘The Secondary Teacher’ નામની નિબંધનો શ્રી. રતનલાલ તોલાઈ કરેલો અનુવાદ

પશ્ચિમના મારા અનુભવો લક્ષ્યાં શાળા આપણી માધ્યમિક શાળાઓ અને શિક્ષકોની વાત કરતી એ મારે માટે ઘણું કઠિન અને નિરાશાજનક કાર્ય છે. અત્યારે લગભગ બધા જ શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓમાં અણગમતી ધર્ષ પડેલી શાળાંત પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવામાં રોકાયેલા હોવાથી, આદર્શ સ્થિતિ હેઠળ ચાલતી માધ્યમિક શાળાઓમાં એમનામાં યોગને જ લેવામાં આવે. નળાળી શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ માટે અલાયદી શાળાઓ ન હોવાથી, એક જ વર્ગમાં જુદી જુદી શક્તિઓ ધરાવનારા વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાનું કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ અને ગૂંચવણભરેલું છે. એવું પરિણામ ઘણું ખરાબ આવે છે. એમાં માનવશક્તિ અને દ્રવ્યનો વ્યય થાય છે. આવાં અનિષ્ટ પરિણામોનો દોષ આપણે શિક્ષકોને માથે ઠાલવવામાં આવે છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ કેવળ પુસ્તકિયું જ્ઞાન ધરાવનારા નીવડે છે. શાળાનું શિક્ષણ પૂરું કર્યે તેમનામાં નથી હોતું જ્ઞાનનું તેજ, કે નથી હોતી કામ કરવાની શક્તિ; તેઓ તદ્દન નિરસ અને કમજોર માન્ય પડે છે. જીવનમાં કેમ આગળ વધવું એવું પણ તેમને જ્ઞાન હોતું નથી. ગર દરિયે જોવાં ખાતાં વહાણ જેવી તેગની સ્થિતિ હોય છે. આપણી આખી શિક્ષણપદ્ધતિને તદ્દન નવેસરથી ધડતારી ખાસ જરૂર છે. માધ્યમિક શાળાઓમાં સારામાં સારા વિદ્યાર્થીઓને જ દાખલ કરવા પગલાં ભરવા જોઈએ. જ્યાં સુધી એમ નહીં થાય ત્યાં સુધી આપણી બધી મહેનત નિરાશામાં જ પરિણમશે.

આ સ્થિતિ માટે આપણે કોનો દોષ કાઢવો? કેળવણીખાતાના અધિકારીઓનો કે પોતાના બાળકોને શાળામાં શું શિખવવામાં આવે તે જાણવાની જગ્યા પંચાત ન કરનાર બેપરવા મામાપોનો? ગમે તેનો દોષ હોય પરંતુ આપણે બીજાને દોષ દેવો ધટતો નથી. કારણ, આપણી પોતાની જ ખામીઓ શોધી કઢાડી તેમને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. 'જાતને બરાબર પારખતા શીખવું' [Know thyself] એ જ આપણો મુદ્દાલેખ હોવો જોઈએ. આપણી ખામીઓ, આપણામાં પડેલાં સડાં વગેરેની તપાસ કરવામાં એનો ઉપયોગ કરીએ.

આપણી ફરજે આપણે બરાબર જાણવીએ છીએ? હાલની શિક્ષણપદ્ધતિને સુધારી તેને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવા આપણે ખરેખર આતુર છીએ? આપણાં બાળકોની કેળવણીનો સમાવેશ જાતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ છીએ? બેપરવાઈ, સંકુચિત મનોદશા, નજીવી ધર્મી—આ બધા માટે શું આપણે જવાબદાર નથી? આ બધા અગત્યના પ્રશ્નોના જવાબ આપવા મારે માટે મુશ્કેલ છે. પરંતુ આ પરથી હું શિક્ષકોની કાળી બાજુ ચીતરું છું એમ ન માનશો. હું તો એમ ધન્ય છું કે દરેક શિક્ષક દેશની સંસ્કૃતિ અને ઉપયોગી પ્રણાલિકાઓનો વાદક અને; સરકાર અને સમાજ બંને શિક્ષકના ધંધાને માન આપે. 'પોતે બીજાથી ઊતરતો છે' [Inferiority Complex] એવો ખ્યાલ કોના મગજમાંથી હંમેશા મારે નીકળી જવો જોઈએ. કારણ, એક સ્વદેશપ્રેમી નેતા પ્રજાની જેટલી અમૂલ્ય સેવા બજાવે છે એટલી જ, બહુકે એવાયે વધુ કીમતી સેવા એક શિક્ષક બજાવી શકે છે.

અત્યારે તો શાળાંત પરીક્ષા માટે ઘડાપટ્ટી ચોજના પ્રમાણે અક્ષરશઃ વર્તવામાં દરેક શિક્ષક પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ઠેક એજેન્ડા પહેલા ધોરણથી સાતમા ધોરણ સુધી વિદ્યાર્થીઓને એક જ પદ્ધતિ મુજબ શિખવાય છે. બધા ધોરણોનું કામ સાતમા ધોરણને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. મારા શિક્ષકજીઓને તેથી મારી વિનંતિ છે કે શાળામાં સ્વતંત્રપણે અને ઉદ્દેશપૂર્વક તમે જે કાર્ય કરતા હો તેની આડે શાળાંત પરીક્ષાને ન આવડા દેશો. વિદ્યાર્થીઓમાં સ્ફુર્તિ અને રસ આણવા દરેક શિક્ષકે પુસ્તકોમાંના લખાણને બહુ જ સુંદર અને સ્પષ્ટપણે સમજાવવા એ તેની પવિત્ર

ફરજ છે. ફક્ત પરીક્ષાના જ દષિઃખિંદુથી શીખવતા સેંકડો શિક્ષકો શું નથી માલુમ પડતા ? એનું પરિણામ શું આવે છે તે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ.

બલદારુ જીવનમાં જરાયે ઉપયોગી ન નીવડે એનું અધૂરું અને સુદૃઢ જ્ઞાન આપણે વિદ્યાર્થીઓ આપીએ છીએ. તેમનામાં ઝડપથી વિચાર કરી શકવાની શક્તિ આવતી નથી. સાત-સાત ધર્ષના શાળાના અભ્યાસને અતિ પછુ તેમની વિચાર શક્તિ સુષ્પાત્તરથા બોગવે છે. આપણી મહેનતનાં આવાં પરિણામો આવે એ શું ઇચ્છવાયોગ્ય છે ?

ત્યારે આવી અવ્યવસ્થા દૂર કરવા આપણે શું કરશું ? આખી શિક્ષણપદ્ધતિ તદ્દન નવેસરથી ચોખ્ખા ત્યાં સુધી ચોખીશું ? શાળાઓ બદલાશે, નવા વિદ્યાર્થીઓ આવશે, નવી ચોજનાઓ હેઠળ શાળાઓને નવાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવશે. આ બધું થશે પરંતુ આપણે શિક્ષકો તો મોટે ભાગે એ જ રહેવાના, આપણે કંઈ નવેસરથી ધ્યાવાના નથી, તેથી જ દરેક શિક્ષકની અર્ધપક્ષ શક્તિઓ સંપૂર્ણપણે ખીણવવા માટે કહું છું.

તેથી દરેક શિક્ષક વખતના વહેણ સાથે રહેવું પડશે. એની અજ્ઞાનતા એને આશીર્વાદરૂપ નહીં રહે. હાલની પદ્ધતિ મુજબ શીખવી સંતોષ માનવાથી તેને ભવિષ્યમાં ફાયદો નહીં થાય. સમયાનુસાર પોતાનામાં યોગ્ય ફેરફાર કરતાં એ નહીં આવડશે તે ભવિષ્યમાં ઘણું દિઘગીર થવું પડશે. તેથી આપણા તથા ખીજા દેશોમાં કેળવણીને લગતા અને ખીજા ઉપયોગી સાહિત્યના વિશાળ વાચન અને સાતન અભ્યાસ વડે તમારા વર્ગમાંના અનુભવને વિસ્તૃત બનાવવો પડશે. તમને એમ કરવાનો સમય નથી એમ કહી ન કહેશો. આપણા અને ખીજા દેશોમાં જાળકોની કેળવણીને લગતું રોજ કંઈક વાંચવું એવા નિયમ રાખો. પોતાને જોઈતી માહિતી અને માર્ગદર્શન માટે જે શિક્ષક ફક્ત વર્ગમાં શીખવવામા આવતાં પુસ્તકો ઉપર જ આધાર રાખીને બેસી રહે છે એવા શિક્ષકને શિક્ષક તરીકે જીવવાનો જરાયે અધિકાર નથી. જાળકોની કેળવણીમાં નવીનતા દાખલ કરવા દરેક પ્રગતિશાળી પ્રજાના કેળવણીકારો નવા નવા અખતરાઓ કર્યે જાય છે. એ અખતરાના શુભ પરિણામોમાંથી પણ લાભ ઉઠાવવા આપણે તૈયાર નથી. ખીજાના અનુભવમાંથી લાભ ઉઠાવવાના વિચારને આપણે કેટલીક વખત દસી કદીએ છીએ. કેળવણીને લગતી જુદી જુદી બાબતો પર સેંકડો પુસ્તકો લખાયાં છે. એમાંથી તમને મગતાં પુસ્તકો પસંદ કરી ઘેર અથવા તમારા મિત્રો સાથે એમને અભ્યાસ કરો. તમારી શબ્દા થા તમારા શહેરમાં અભ્યાસસંઘ ત્યાપો. દરેક શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વર્ગમાં કોઈપણ વિષય સચોટ રીતે શીખવવા માટે દેશની જૂત સંસ્કૃતિ તથા પ્રજાવિકાઓનું તેને ઠીક ઠીક જ્ઞાન હોવું જોઈએ. દરેક શિક્ષક પોતાનું સ્વતંત્ર પુસ્તકાલય બનાવે તો મને બહુ ગમે.

અત્યારે આપણી ટ્રેનિંગ કોલેજો બહુ સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. પરંતુ તેમાં પણ જ જ શિક્ષકો માટે જ આ સમયક યર્ષ શકે. જોમને એ કોલેજોમાં તાલીમ લેવા માટે વર્ષો સુધી યોગ્યતાનું છે તેમનું શું ? કેળવણીને લગતું સાહિત્ય વાંચવાનું અને કેળવણીના અને અનુભવી શિક્ષકોના સંસર્ગમાં રહેવાનું તેમને માટે હાલ પૂરતું બસ છે.

આ બધું દરેક શિક્ષક પોતાને માટે અને પોતાની જાને જ કરે એમ હું ઇચ્છું છું. ખીજા એમાં મદદ કરે તો મળું સારું. હાલગી શિક્ષક તો ધણે જ ગરીબ છે. તે માનસિક, શારીરિક અને

આર્થિક ભૂખમરો વેડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે ઊંઘના યુવાનો અને પ્રજાને એનાં અનિદ્ર પરિણામો સહન કરવાં પડે છે.

ખીજા મહે શિક્ષકોના દુર્ગત્ય પ્રત્યે બેદરકારી બતાવે પરંતુ શિક્ષકની તો હવે આંખ ઉઘાડ્યાની ફરજ છે. પોતાનો દરજ્જો સુધરવાનું કામ એનું છે. આખા ઇલાકાની બંધીય શાળાના શિક્ષકો સતેજ યત્ન કામ કરવા માંડી પડે. તેના કેળવણીવિષયક આદર્શ અને અગત્યમાં, વિચાર અને કાર્યની મોટાકાલા લાગણી દરેક શિક્ષકે કોશીસ કરવી જોઈએ. દરેક શિખવવાની કળા હરતગત કરવી પડશે. સારામાં સારા વિદ્યાર્થીઓ હોય, શ્રેષ્ઠ અભ્યાસક્રમ હોય, ઉત્તમ સાધનો હોય, અને આકર્ષક પગાર હોય તો પણ જો શિક્ષક જાતે જ નિરસ અને નિરુત્સાહી હોય તો આ બધું નિષ્ફળ જાય. સાદાં સાધનો વડે વધુમાં વધુ જ્ઞાન આપી શકે એવું શિક્ષણ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે.

શિક્ષકના ધંધા માટે તાલીમ લેવી એ વિચારને ઘણા શિક્ષકો હસી કાઢે છે. તમે એ વિચારને મહે હસી કાઢો પરંતુ મહેરજાની કરીને તમારા શિક્ષણના કાર્ય પ્રત્યે એટલી બેપરવાઈ ન બતાવશો. દરિયાઈ યુસાફરી કરી નવા શોધી કઢાયલા દેશો વિષે તમે શિખવતા હો તો ધડી બર જમવાનું પણ વીસરી જાતો. જેવી રીતે તમારો ઉત્સાહ એથી છે એવી જ રીતે તમારું મંદપણું પણ એથી છે. તમારા વિદ્યાર્થીની જ્ઞાનસિક્ષ અને શારીરિક શક્તિઓ ખીલવવામાં તમે કેટલા સફળ નીવડ્યા એ જાણવા હમેશા આતુર રહેજો. આ ધંધામાં જૂત અને વર્તમાન કાળના મહાન કેળવણીકારો પેઢાના સમય અને શક્તિનો જરાયે દુર્વ્યય કર્યા વગર કેવી રીતે પ્રતિષ્ઠા બાંધી એ તમારે જાણવું જોઈએ.

આ બધું શિક્ષકને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિખવવામાં આવે છે. પરંતુ કમભાગ્યે કેટલીક વખત તાલીમ પામેલા શિક્ષકો પણ પોતાનું કામ સતોષકારક રીતે કરી શકતા નથી. એનાં કારણો દેખીતાં છે. પરીક્ષાના દબિયુંદુથી જ વાંચવાની ટેવ આપણમાં ઊડી ઊતરી ગઈ છે. આ ખરેખર બેજાનક છે. આપણું શીખેલું જલ્દી જૂલો જવાય છે અને પરીક્ષા પછી પુસ્તકો ખાંજરે પડે છે. અહીં હાજર રહેલા શિક્ષકોમાં એવા કેટલાંક હોય તો હું તેમને એ પુસ્તકો ફરીથી વાંચી જઈ એમના અનુભવોનો વર્ગમાં ઉપયોગ કરવા અરજ કરીશ. ખંત અને ચીપટથી કરવામાં આવેલું કામ સારા રૂળ આપે છે અને જો એ કામ ઉત્સાહપૂર્વક કરવામાં આવે તો એનાં પરિણામ ઘણા જ આશ્ચર્યજનક અને સતોષકારક આવે છે.

• ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં કેળવણીના સિદ્ધાંતો અને જ્ઞાનસંશોધના પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો પડે છે, એના અભ્યાસથી ઘણું જ્ઞાન મળે છે. જાળક તથા પુખ્ત ઉંમરના માણસોનાં જન કેવી રીતે કામ કરે છે અને માનસિક શક્તિઓ કેવી રીતે ખીલે છે એ બધું એના અભ્યાસથી જાણી શકાય છે. ઉપલાં ધોરણોથી નીચેના ધોરણનું શિક્ષણ જુડું હોવું જોઈએ એવું આપણને સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે શું દરેક શિક્ષકે જાળકોના મગજ અને એની મગજશક્તિ કેવી રીતે કામ કરે છે એ જાણવા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ? જ્ઞાનસંશોધનો અભ્યાસ શિક્ષકોને જાળકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓ અને લાગણીઓ કેવી રીતે ખીલે છે તે જાણવા સમજનપરો.

પરંતુ આપણા બધા પ્રશ્નોનો ઊકેલ એકલું જ્ઞાનસંશોધન નહીં કરી શકે. એના અભ્યાસ ઉપરાંત દરેક શિક્ષકે વર્ગમાં શિખવવાના વિષયને લગતી તમામ માહિતીઓ મેળવી લેવી જોઈએ. તેણે માત્ર ખંતપૂર્વક શીખવ્યે જવાનું નથી. પરંતુ સાથે સાથે કેળવણીવિષયક વિચારો અને પ્રવાહોનો નિઃશીર્ષક અભ્યાસ કરવાનો છે. જે દિવસે તે નવું જ્ઞાન મેળવે

અટકશે, જે દિવસે તેનામાં અહંકાર આવશે, જે દિવસે તે સંકુચિત મનદશવાળો અને અદેખો બનશે, જે દિવસથી પોતાને હાથ ધરેલાં કામ પ્રત્યે અણુગમે દર્શાવશે, જે દિવસથી તેના કાર્યનો જીવન અને સમાજ સાથે સંબંધ નહીં રહેશે, તે દિવસથી એનું પતન થઈ ચૂક્યું છે એ જરૂર માનજો. એનું બારે પતન થશે એનો ધધેા તે દિવસથી ઉગદા નહીં ગણાય.

માધ્યમિક શિક્ષકે માત્ર શિક્ષણ નથી આપવાનું પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે કેળવવાના છે. આ ધધેાનું ધ્યેય પવિત્ર હોવાથી ધણા માણસોને શિક્ષકો પ્રત્યે અદેખાઈ આવે છે. જે શિક્ષકો અંતઃકરણપૂર્વક પોતાની ફરજને જાનવે તો દેશના ધણાએ સુવકોના હૃદયમાં તેમની મૂર્તિ હંમેશા જડાયેલી રહેશે. પોતાની કેળવણીના આદર્શો આગતમાં મૂકવા દરેક પ્રજાની નજર પ્રથમ શિક્ષકો પર પડે છે. અર્ધ મહાસભામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જે ઠરાવ થયો તે બાવિધ્યમાં માધ્યમિક શિક્ષણ કેવું હશે તે સ્પષ્ટ છે. તેથી જ આપણે ધણા સ્ફૂર્તિવાળા અને નવા સંજોગોમાં કામ કરી શકીએ એવા જાનવું પડશે. સુમાર્ગે દોરવાયેલી આપણી મહેતત આપણા ધધેાને કીર્તિ અપાવશે.

તેથી આપણે શિક્ષકોને આપણી શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકો અને ખીજા સંચાલકોના સંપૂર્ણ ટેકા જોઈએ. વર્ગમાં સ્વતંત્રપણે શિખવવાની છૂટ શિક્ષકો પાસે લઈ લેવામાં આવે તો શિક્ષક પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકતો નથી. ડગલે અને પગલે શિક્ષકોની ખામી કાઢી એમના કાર્યમાં અવરોધ કરવાની વૃત્તિ શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો સાથે તો શિક્ષક જરૂર નિરાશ બની જાય અને પોતાનો આત્મવિશ્વાસ યુગાવી ખેંચે. પરિણામ એ આવે કે વિદ્યાર્થીઓ પણ એમના જેવા નિસ્તેજ અને મંદ બની જાય.

વર્ગમાં શિખવતી વખતે તમારાંમાના ધણાને લાગ્યું હશે કે શિક્ષક તરીકેના જીવનની સરખાત કરતા પહેલાં જે તમને સહેજ તાલીમ અને મહાવરો આપવામાં આવ્યો હોત તો તમે ધણી સારી રીતે કામ કરી શક્યા હોત; તમારી ધણી જુલો થતી અટકાવી શકત; અને વિદ્યાર્થીઓનો ધણો સમય જગાવી શક્યા હોત.

હવે વર્ગમાં શિખવતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કેટલીક બાબતો વિષે હું તમને કહીશ. વર્ગમાં શિખવવાના વિષય સાથે સાથે જનાવોનો સંબંધ સાધવા દરેક શિક્ષકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી આપણે સ્કાઉટિંગ, ચિત્રપટ, શાળાનાં પર્પેટન, રેડિયો, ગ્રામોફોન, ચિત્રો, નમૂનાઓ તથા આધુનિક યજ્ઞવજોનો જેમ બને તેમ છૂટથી અને છુદ્ધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. તમારામાંથી કોઈને આ બધી ચીજોનું પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તો તેણે ખીજા અનુભવી અને જુલુકાર શિક્ષકો પાસેથી એ જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. તેણે જ્ઞાને વિદ્યાર્થીઓ સાથે બધી રગતોમાં ભાગ લેવો જોઈએ. દરેક વર્ગશિક્ષકને ટૂંક સમયમાં જ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક કેળવણીની સંભાળ લેવી પડશે. પરંતુ બધા શિક્ષકો આ કામથી જુલુકાર હોતા નથી. આ મુંડકલી દૂર કરવાનો માત્ર એક જ ઉત્તમ માર્ગ છે. એક સગના સમય દરમ્યાનમાં શાળાના શારીરિક ખાતાના અધિકારીએ બધા શિક્ષકોને એ વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી દેવું જોઈએ. જે આપણે બધા હળીમળીને અને ઉત્સાહપૂર્વક આ કામ ઉપાડી લઈએ તો ટૂંક સમયમાં ધણા આગળ વધી શકીએ.

આખી શાળાનું વર્તણૂક જેમ બને તેમ શુદ્ધ, નિર્વિજ અને અદરઅંદરની નજીવી તકરારો વિનાનું હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની સર્વદેશીય પ્રગતિને આડે આવે એવો કોઈ પણ વિચાર શિક્ષકોના મગજમાં ન આવવો જોઈએ. આપણા વિદ્યાર્થીઓને આપણે ઉત્તરવળ ચારિત્ર્યવાળા બનાવી તેમના ખાનગી અને જોડેરજીવનને નિષ્કલંકિત બનાવવા ઇચ્છી રાખીએ છીએ. શું આપણા જ પોતાના દાખલાથી એ ઇચ્છા પાર પાડવા આપણે યત્ન ન કરવો જોઈએ ?

આપણી શાળામાં વધુ પડતા વિષયો શિખવીએ છીએ, ઘણા વિષયોના યોગ યોગ ભાગ શિખવવાથી વિદ્યાર્થીઓને ઝુટક ઝુટક જ્ઞાન આપીએ છીએ એ આપણે બધા સારી રીતે જાણીએ છીએ. તેથી આપણે વિદ્યાર્થીઓના મગજમાં જે વિચારો દાખલ કરીએ તે યોગ્ય અને અગત્યના હોવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ એ વિચારો બરાબર સમજે અને વખત આવે જીવનમાં તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે ત્યારે જ આપણું શિખવેલું સફળ થયેલું કહેવાય; તેથી જુદા જુદા ધોરણોમાં અસાવવાના વિષયોની પસંદગી કરવામાં આપણે ઘણી કાળજી રાખવી પડશે.

હવે આપણે માટે એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે. કઈ ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાવવું જોઈએ ? એટલું તો ચોક્કસ છે કે જે જે પ્રજાએ પોતાની માનસિક અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધી છે તે પોતાની માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપીને—નહીં કે પરદેશી ભાષાદ્વારા. ગમે તે ભાષાદ્વારા શિક્ષણ અપાય પરંતુ આપણે તો આપણી માતૃભાષાને સમૃદ્ધ બનાવવામાં મદદરતો ભાગ ભજવવાનો છે. અત્યારસુધી આપણી ભાષાઓને આપણે ધોર અત્યાય કર્યો છે. જ્યાં સુધી દેશની જુદી જુદી ભાષાઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ નહીં થાય ત્યાં સુધી શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને આખા સમાજના વિચારો અને કાર્યવૃત્તિ એકય સધારો નહીં.

જો બંધા જ શિક્ષકો એક વખત દૃઢ-સંકલ્પ કરી પોતપોતાનું કાર્ય અંતઃકરણપૂર્વક કરવા મંડી પડે તો દૂર સમયમાં તેઓ આખા સમાજનું જીવન પલટાવી શકે. બીજા દેશોમાં પણ એ જ પ્રભાવે થયું છે. આપણા દેશમાં શા માટે એમ ન કરીએ ?

અંતમાં, આપણા પવિત્ર ઉદ્દેશને સરળતાથી અને સફળતાથી પાર પાડવા પ્રજા આપણને શક્તિ, હિંમત અને ડહાપણ બક્ષે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

જનતાનો અપૂર્વ વિશ્વાસ

ભાગ ૨ ત

૧૯૩૭ ના આશ્ચર્યજનક આંકડા

બે કરોડ પાંચ લાખથી વધુ (નવી પોલીસીઓ)

ત્રણ કરોડથી વધુ નવું કામકાજ

નવી મેનેજમેન્ટ આવ્યા પછી કંપનીઓ આટલા દૂંકા વખતમાં આશ્ચર્યજનક ઉત્પત્તિ કરી છે, તે વિશે ઉપરના આંકડા જ પૂરતા છે; વધુ કહેવું જરૂર નથી.

હિંદની આ મહાન વીમા કંપની સ્થિરતાથી છતાં અપૂર્વ વેગથી દિનપ્રતિદિન ઉત્પત્તિ કરી રહી છે, અને અમારી આશા છે કે, નિકટના ભવિષ્યમાં અમે હિંદના વ્યાપારી ઇતિહાસમાં અપૂર્વ ઘટના રજૂ કરીશું.

૧૯૩૮ માં અપૂર્વ ક્રાંતિની પ્રતીક્ષા કરજો.

આખા હિંદના દરેક સુખ્ય શહેરમાં ઓફિસ છે.

કવિતાશિક્ષણ

શ્રી. મણિભાઈ શામળદાસ શાહ

“In a poem the poet gives a personal experience of his own; that this experience is one in which the poet feels as well as thinks, loves as well as knows.”
— E. Parker

આપણી શાળાઓમાં કવિતાનું શિક્ષણ જે પદ્ધતિથી આપતું જોઈએ તે રીતે તે આપવામાં આવતું નથી. ઘણી શાળાઓમાં કવિતાની બધી કડીઓ મોટે કરી લાવવા બાળકોને આપવામાં આવે છે. અને બીજે દિવસે શિક્ષક તે બોધાવે છે. પછી એક એક ટુક લઈ, તેના અન્યથ અગર પર્યાય શબ્દ આપી સમજૂતી અગર અર્થ શિખવવામાં આવે છે. આમ શિક્ષક તે વિગત વાચનની માફક રીતપ્રેરે છે. પણ આમ કરવું સુંદરમાં સુંદર કાવ્યને બાંગીતોડીને તેમાં સુંદરતા ક્યાં રહેલી છે તેની શોધ કરવા બરાબર છે. જેમ બાળની અંદર ફૂલના છોડ ઉપરથી એક ફૂલ ચૂંટી કાઢવામાં આવે અને તેને બીજા ઘોરડામાં મૂકવામાં આવે ત્યારે તે ઘોરડાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે પરંતુ તે બીજા ફૂલથી છૂટું પડેલું હોવાથી, પોતાની આકર્ષક શક્તિ યોગ્ય પ્રમાણમાં ગુમાવે છે તે જ પ્રમાણે, કાવ્યના બાળ પાડી શિખવવામાં આવે તો તેની સુંદરતા તથા બાલમાં ઊણપ આવે છે, અને તેથી જ કવિતાનું ખરું શિક્ષણ તો બાળકો, કાવ્યમાં રહેલાં આનંદ, રસ તથા તેના બાલનો અનુભવ કરે તેમાં જ છે. આ માટે શિક્ષકે આપું કાવ્ય એક અને અવિભક્ત એકમ તરીકે, લઈ કવિને અનુભવ તથા તેમણે જે વિચાર્યું હોય તથા અનુભવ્યું હોય, અને જે બાળતોડી તેમને સદૃશ અનુભવ થતાં તે સમયે તેમણે પોતાનાં અનુભવ, વિચાર તથા પ્રેરણા જે શબ્દોમાં ગૂંથીને આવેશ્યાં હોય તે કવિનું આપું જ્ઞાનસ સંગ્રહવા યત્ન કરવો જરૂરી છે. આમ આપી કવિતાની ઢગ તથા તેના શબ્દશબ્દોમાં કવિએ જે ભાવ મૂકી આનંદ અનુભવ્યો હોય તે વિચારવા તથા અનુભવવાનો આપણે પ્રયાસ હોવો જોઈએ; એટલે કે કવિતાનું ખરું શિક્ષણ કાવ્યનાંદમાં જ છે એ બરાબર સમજવું તથા આવાં કાવ્ય વાંચી તે આનંદ લેવો તથા લેવડાવવા યત્ન કરવો આવશ્યક છે.

સામાન્ય રીતે કવિતાની ભૂમિકા માટે કવિ કુદરત, પ્રાણી, પદાર્થોમાંથી હકીકત લે છે અને તેના કોઈ પદાર્થ અગર પ્રાણી ઉપર પોતાનો અનુભવ તથા તેનું વર્ણન લખી આનંદ લે છે. આમ તેઓ ખરી વસ્તુ ધણા વખત પહેલાં આપણે જોઈએ હોય તેના ચિતાર વપાર્થ રીતે આપે છે અને જ્યારે તેની હકીકત આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે તે જ અનુભવ આપણે પણ ફરીથી મેળવીએ છીએ. આપણને આપણો અનુભવ તાજે થાય છે, કવિ આમ વર્ણન કરી અટકી જતા નથી. પરંતુ તેઓ આથી આગળ વધીને પોતાને અનુકૂળ તે તે બાળતોડીમાં સુંદર હોય તેવાં પોતાનાં મંતવ્યોને અનુલક્ષીને કવિતાના ભાવ યોજે છે અને તર્કશક્તિ વડે પોને અનુભવી રહેલ દુનિયા-પોતાના વિચાર આપણી સમક્ષ મૂકે છે. આમ કવિ ધણી વખત ધણા સમય પછી થનાર સુધારાનો ખ્યાલ પોતે દલ કવિતાદ્વારા આપે છે. કવિ નવી દુનિયાના સર્જક હોવાથી, લોકોની ગદીઓ દૂર કરવા, તેમજ રાંદૂ તથા તે તરફની તેમની દરમિયાન વગેરેનું સ્પર્શ જ્ઞાન આપે છે. કવિ આ રીતે પોતાની તર્કશક્તિ એટલી બધી દોડાને છે કે તેમને આપણી દુનિયામાં રહેલું આકર્ષક લાગે છે. તેમને જે સ્વાનુભવ થયો હોય છે તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાનું તેમને ગમે છે અને તેથી ધણા કવિઓ માંસ જેવા આપણી નજરે નજીક છે. આમ કવિને સમાજસુધારક પણ ગણી શકાય છે.

કોઈ સ્વજનના ગરણ પાછળ કવિતા લખવાની પ્રથા છે. આવાં કાવ્યોને અંગ્રેજીમાં Elegy કહે છે. ગૂંજરાતીમાં તેવા કાવ્યને કરુણ પ્રશસ્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવાં કાવ્યોમાં સ્વજનના મૃત્યુને લીધે કવિને થયેલો વિયોગ, દુઃખ અથવા તેનો અનુભવ અને તેદ્વારા અસાર સંસાર ગાટનું તત્ત્વચિંતન કવિ આલેખે છે. આમ કવિ ગમે તે વિષય ઉપર પોતાના વિચારો દર્શાવી પોતાનો અનુભવ તથા હર્ષશોક વર્ણવે છે. કવિ દલપતરાગની કવિતામાંથી એ પંક્તિઓ અહીં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી જણાય છે.

“ કવિતા કહીએ કદંબતા, જન મન રંજન થાય,
સરસ સરસ રસ શબ્દ કરી, અર્થની રચના આણુ.”

...

“ કોમળ લાગે કાનને, મન લીપજે મીઠાશ
જુકિત સરસ જો જોઈએ, કવિમાં નહિ દગ્ગાશ.”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કવિ એકલા ભાવ, વર્ણન કે પોતાના વિચારો ગમે તે રીતે દર્શાવવાને બદલે કાવ્યમાં એવી રીતે મૂકે છે કે તે ગાતાં આપણું મન ફરીફરીને તે જ ગાવા પ્રેરાય. ગાવા તથા પ્રાસ પશુ એવી રીતે ગોઠવેલો જણાય કે વાચકોને તે વાંચતાં મજા પડે.

સામાન્ય રીતે શિક્ષકોએ જનશુનું જોઈએ કે દરેક મનુષ્યને કર્ણપ્રિય મધુર અવાજ પસંદ પડે છે અને તેથી જ ગીત સાંભળવું તથા ગાવું એ કુદરતી રિવાજ હોઈ, નાનાં તેમ જ મોટાં બાળકો સમક્ષ ગીત પ્રધાનપદે મૂકવું જોઈએ; અને તેની સમજૂતી તથા કાવ્યાનંદ તો જેમજેમ બાળક ઉંમરમાં આગળ વધતાં જાય તેમ તેમ તે અનુભવતાં થશે. માટે શરૂઆતથી જ સમજૂતી અગર અર્થ ઉપર વધુ લક્ષ આપવાને બદલે, તાલમાં તેને બાળકો ગાતાં શીખે તે તરફ ખાસ ધ્યાન કરવા જરૂરી છે. શાળામાં કાવ્ય મુખપાઠ માટે આપવાનું હોય જ નહિ. શરૂઆતમાં શિક્ષકે વર્ગ સમક્ષ તાલ સાથે કાવ્ય ગાઈ જતાવવું અને બાળકોને તેમના મનમાં તે રાગ અનુસાર તાલ આપવા જણાવવું. શિક્ષકે ફરીથી કાવ્ય ગાવું અને બાળકોને મનમાં ગાવા તથા તાલ આપવા જણાવવું. આમ કરવાથી બાળકોને તે કાવ્યનો રાગ આવડશે. પછીથી તે કાવ્ય તેમને વાંચવા જણાવવું. શિક્ષકોએ બાળકોને કાવ્યનો રાગ જેસે નહિ ત્યાં સુધી તેમને મોટેથી ગાવા કહેવું નહિ. આમ કાવ્ય ગાતાં ગાતાં બાળકોનાં મન પર તેની ઊંડી અસર થશે અને આખી કવિતા તાલ સાથે વારંવાર વાંચાથી તે આખોઆખ ચાંદ પશુ રહી જશે. કાવ્યને અંતે આવેલ રસ શિક્ષક બાળકોમાં પેદા કરી શકે નહિ અગર વિદ્યાર્થીઓમાં તે કાવ્ય વાંચતાં ઉદ્ભવે નહિ તો તે કાવ્યનું શિક્ષણ બરાબર થયેલું ગણાય નહિ.

ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તો અમલમાં મૂકતા માટે આ વિષયનું શિક્ષણ નીચેના ક્રમમાં શાળાઓમાં આપવામાં આવે તો આ દિશામાં ધણું કરી શકાય તેમ છે.

૧. શરૂઆત: કવિનું ઓળખાણ પ્રથમ આપવું. અને પછી તેના કાવ્ય સંગ્રહમાં પ્રાથમિક જ્ઞાન આપવું. આ જ કવિનાં બીજાં કાવ્યો જો બાળકો શીખી ગયાં હોય તો તે તરફ તેમનું ધ્યાન ખેંચવું. આમ કવિનો હેતુ કહી તે માટે બાળકોની નિમ્નસા ઉત્પન્ન કરવી.

૨. શિક્ષકનું પ્રાથમિક પાઠ્યન: શિક્ષકે આખું કાવ્ય, તાલ સાથે રાગમાં વર્ગ સમક્ષ વાંચી જવું. શિક્ષક ગાય તે બાળકો સાંભળે અગર મનમાં વાંચી સાથે બોલે.

૨. શાન્ત વાચન અને ચર્ચા: આખી કવિતા બાળકો શાંતિથી વાંચે તેમ સૂચના કરવી. અને તેઓ તે બરાબર સમજે ત્યાં સુધી ફરી ફરીને વાંચે તેમ પણ જણાવવું.

જ શિક્ષકે શાન્ત વાચન હેતુપુરઃસર થાય તે માટે એક બે મુખ્ય સલાહ કા. પા. પર લખવા.

જા શિક્ષકે જરૂર પડે બાળકો પાસે જઈ, તેમની વ્યક્તિગત મુશ્કેલીઓ ટૂંકમાં સમજાવવા મદદ કરવી.

૩ ધણા વિદ્યાર્થીઓની એક જ જાતની અગર એકની એક જ મુશ્કેલી હોય તો તે દરેકને સમજાવવાને બદલે શાન્ત વાચન પૂરું થતાં, આખા વર્ગ સમક્ષ શિક્ષકે સમજાવવી.

૬ ઉપર જણાવેલા સામાન્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવી.

૭ શિક્ષકે કાવ્યનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવાને જરૂરી પ્રશ્નો પૂછવા. મુખ્ય વિચારોની ચર્ચાદ્વારા સમજૂતી આપવી. અવયવ અગર ધર્મીય શબ્દ આપવાના નથી તેમ જ શબ્દેશબ્દના અર્થ પણ કરવાના નથી.

‘૪. શિક્ષકનું’ તથા વિદ્યાર્થીઓનું વાચન: શિક્ષકે કાવ્ય ફરીથી વાંચી જવું. બાળકો હવે તે બરાબર સમજતા હોવાથી, તેમને વધુ રસ પડશે. જો કાવ્ય ધણું જ સહેલું હોય તો શિક્ષકના વાચનની હવે જરૂર નથી. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની મેજે તે મોટેથી વાંચી શકશે.

૫. કાવ્યનો રસાન્વાદ [Appreciation]: હવે શિક્ષક નીચેની બાબતોની ચર્ચા વર્ગની ચોખ્ખતા ધ્યાનમાં રાખીને કરી શકશે:

[૧] કવિએ દોરેલાં શબ્દચિત્રો

[૨] મધુર શબ્દરચના—સુયોગ્ય શબ્દોની પસંદગીમાં કવિને કેટલે અંશે સફળતા મળી તે.

[૩] પ્રાસ [Rhyme]

[૪] અલંકાર [Figures of Speech]

[૫] કાવ્યનું સ્વરૂપ [Form]

૬. મનોપાતન: જા. બાળકો પાસે કાવ્યનાં મુખ્ય પાત્રોનું વર્ણન તેમની ભાષામાં કરાવવું.

જા. મુખ્ય પાત્રોનાં રેખાચિત્રો તેમની પાસે દોરાવવા.

૬. સંવાદાત્મક કવિતાઓ હોય તો તે બજાવવાની. વિદ્યાર્થીઓ પાસે કાવ્ય ફરી વંચાવવું.

૭. વાચન: હવે બાળકો કાવ્ય સમજેલા હોવાથી પૂરા ભાવ સાથે તે કાવ્ય વાંચતા જણાશે. એટલે કે તેઓ જે બોલે છે તે સમજીને બોલે છે અને તેનું ગાન થતાં તેઓ બીજાના દિલમાં હવે તેવા ભાવની છાપ પણ પાડી શકશે. પદ્યાર્થપદની માફક કાવ્યો પણ ઝનુ ઝનુસાર શિખવવા જોઈએ અને તેનું ગાન પણ તેના ભાવ પ્રમાણેના સમયે જ થાય તેમ અને તો કરવાથી તે કુદરતને વધારે અનુકૂળ થતાં વધુ રસમય બનશે એમ લાગે છે.

હૈદરઅલી

શ્રી. ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ

[એક નમૂનાનો પાઠ]

ધારણ : બીજું

સમય : પોણા કલાક

તારીખ : ૩ ૭ નવેમ્બર ૧૯૩૬

વિષય : ઇતિહાસ [હૈદરઅલીનું જીવન]

સાધનો : હિંદુસ્તાનનો નકશો; હિન્દનો રેખાનકશો—વર્ગ માટે, તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ માટે દક્ષિણ હિંદના રેખાનકશાની નકશો, હૈદરઅલીની છબી

વસ્તુ

પદ્ધતિ

૧ તૈયારી :

દેશી રાજ્યો વિષે વાતચીત; મૈસુરના રાજ્યનો ઉલ્લેખ

પ્રશ્નો : હિંદમાં હાલ કેટલું રાજ્ય આવે છે ?
આખા હિન્દમાં ?

ત્યારે અમુક ભાગમાં કેણું રાજ્ય કરે છે ?

એવાં દેશી રાજ્યોનાં નામ આપો.

દક્ષિણ હિન્દમાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો કયાં ?

[હૈદરાબાદ; મૈસુર; ત્રાવણકોર]

હૈદુનિર્દેશ :

બરાબર. આજે મૈસુરમાં હિન્દુ રાજ્ય છે. વર્ગો પહેલાં પણ હિન્દુ રાજ્ય હતા. પરંતુ અંગ્રેજોએ હિન્દમાં પોતાની સત્તા જમાવવા માંડી તે અરસામાં તેની ગાદી એક મુસલમાન સૈનિક પર્યાવી પડેલો. આ સૈનિકનું નામ હૈદરઅલી. એને વિષે આજે આપણે થોડી માહિતી મેળવીશું.

૨. વસ્તુનિરૂપણ

[૧] શરૂઆતનું જીવન :

હૈદરઅલી જાતે અદ્ધાન હતો. એના વડવાએ હિન્દમાં સોદી વંશ સ્થાપનારીની જાતિના જ હતા ને ઉત્તર હિંદમાં આવીને વસેલા. એના આપના દાદા ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ હિન્દમાં આવી વસેલા. તેઓ ફકીર હતા. હૈદરના પિતા મૈસુર રાજ્યમાં ફેજદાર હતા. હૈદરનો જન્મ ક્યારે થયો તે ચોક્કસ કહેવાતું નથી. આશરે ઈ. સ. ૧૭૦૨માં થયો હોય એમ ધણાંનું માનવું છે.

શિક્ષક હૈદરઅલીના પૂર્વજીવનની હકીકત વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે એવી રીતે કહેવી.

ત્યારબાદ પ્રશ્નોત્તરદ્વારા વિભાગીય પુનરાવર્તન કરવું.

હૈદરઅલીના જન્મ ક્યારે થયો હતો ? એના પૂર્વજો વિષે તમે શું જાણો છો ? એના આપ-દાદાએ ઉત્તર હિંદ કેમ છોડ્યું હશે ? તે કયાં જઈને વસ્યા ? કયા રાજ્ય સાથે હૈદરના કુટુંબીઓને સંબંધ બંધાયો ? કેવી જાતનો એ સંબંધ હતો ? એ રાજ્ય નકશામાં બતાવો.

દેદર તદ્દન અમશ્ય હતો. તેને લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નહોતું. તે ગરીબીમાં ઊછર્યો હતો; તેનું શરીર કસાએકું ને ખડતલ હતું; ૪૭ વર્ષની ઉંમર સુધી તો તેણે કોઈ પણ ધંધો શરૂ કરેલો નહોતો; તે તો માત્ર રખકુ ટોળીનો સરદાર જ હતો.

[૨] સૈનિક તરીકે

એના પિતાની માફક દેદરનો ભાઈ પણ મૈસુરના લશ્કરમાં જોડાયો હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૯માં તેને યુદ્ધમાં જવું પડ્યું. દેદર પણ સ્વયંસેવક તરીકે એની સાથે ગયો.

યુદ્ધ દરમિયાન દેદરે ખૂબ ઉત્સાહ ને હિંમત બતાવ્યાં. સ્વયંસેવકમાં ફ્રેન્ચ સિપાઈએએ તેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું. એમની લડવાની કળા વિશે વધારે માહિતી મેળવવાને તેણે પોંડીચેરીમાંની તેમની છાવણીની મુલાકાત લીધી. આ સંબંધનું પરિણામ મિત્રાચારીમાં આવ્યું.

ઈ. સ. ૧૭૫૫ માં તેને ફ્રાન્સીસી મળ્યા. ફ્રેન્ચોની મદદથી આખા દક્ષિણ હિન્દના માલિક બનવાની ઇચ્છા તેને થઈ.

[૩] મૈસુરની ગાદી તે કેવી રીતે પચાવી પડયો?

પોતે અમશ્ય હોવાથી ખરેખર નામના દક્ષિણી આજ્ઞાણને તેણે પોતાનો મંત્રી જનાવ્યો. એના મિત્ર તરીકે તે રાજકુટુંબમાં જન્મીતો ગયો. ખરેખર મારફત પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવાનો દેદર દાન ખેલવા લાગ્યો. રાજમાતા તથા રામના કાન બંનેની તેણે પ્રધાનને જરૂર કરાવ્યો. પોતાના હાથમાં રાજ્યની લગાગ આવતાં તેણે રાજને વર્ણસન બાંધી આવ્યું ને ગાદી પર પોતે બેસી ગયો. ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે દેદરઅલી મૈસુરનો પહેલો મુસલમાન રાજા બન્યો.

[૪] રાજ્યવિસ્તાર :

પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા જતાં દેદરઅલી નિઝામ, મરાઠા ને અંગ્રેજો સાથે અથગામશ્યમાં આવવા લાગ્યો; પણ દેદર કરી જાય એવો ન હતો. પીસ હમ્મર ઘોડેસ્વાર અને ચાળીસ હમ્મર પાયદળ સૈન્યને ઠવાયત આપી તેણે તૈયાર કર્યું હતું. વળી

દેદરને કેવી જાતનું શિક્ષણ મળ્યું હતું? એનો ધંધો શેષ હતો?

આ પુનરાવર્તનમાં મળેલા જવાબો પરથી શિક્ષકે પાટિયા પર ટૂંકી નોંધ કરવી. વિદ્યાર્થીએ તે પોતાના પુસ્તકમાં લખવા કહેવું.

દેદરની સૈનિક તરીકેની કારકીર્દિનું શિક્ષકે વર્ણન કરવું, ને પછી પ્રશ્નોદ્વારા પુનરાવર્તન કરી પાટિયા પર નોંધ કરવી ને વિદ્યાર્થીએ તે પોતાના પુસ્તકમાં ઉતારવા કહેવું.

ઉપરના બે વિભાગોની માફક જ આ વિભાગમાંની હકીકત રસિક વિગતો સાથે રજૂ કરી પુનરાવર્તન કરાવવું; ટૂંકી નોંધ લખવી ને વિદ્યાર્થીએ પાસે લખાવવી.

દેદરઅલીની છબી વિદ્યાર્થીએને બતાવવી.

નકશાનો ઉપયોગ કરીને આ વિભાગમાંની વિગતો વિદ્યાર્થીએને કહેવી. પ્રશ્નોદ્વારા પુનરાવર્તન કરવા ઉપરાંત રેખાનકશામાં મૈસુર રાજ્યની દર, કૃષ્ણા નદી, ને બીજાં અગત્યનાં સ્થળો દોરવામાં વિદ્યાર્થીએને મદદ કરવી વિદ્યાર્થીએને આવેલા

તેની પાસે અઢળક દ્રવ્ય હતું. આમ સત્તાવાન બનેલા હૈદર મૈસુર રાજ્યની હદ વધારવા કમ્બર કસી. તે ચારે કોર ઘુમવા લાગ્યો. કદાચ કેઈ રાત્રુ આગળ નમતું આપવું પડે તો તેમ કરીને બીજા દિશામાં તે હુમલા કરતો. આમ કૃષ્ણા નદી સુધીનો બધો પ્રદેશ તેણે સર કર્યો. નિઝામ ને મરાઠાઓનો મુલક તેણે કબજે કર્યો એટલું જ નહોતું, પરંતુ અંગ્રેજોને પણ તેણે હંકાર્યા—મદ્રાસને ઘેરો બાલી અંગ્રેજોને સંધિ કરવાની ફરજ પાડી. રાજ્ય થયા પછી આમ વીસ વર્ષ સુધી યુદ્ધ એ જ એની મુખ્ય કામગીરી હતી. યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ તે ઈ. સ. ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો.

રેખાનકશામાં આ બધું દોરવા તેમને કહેવું. શિક્ષકે બધા નિદાર્થીઓ બરાબર કામ કરે છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવા વર્ગમાં ફરતું.

હેવટે હૈદરઅલીના ચારિત્ર વિષે ચર્ચા કરી એના ગુણદોષ વર્ગ પાસે કઢાવવા.

પાઠની સંક્ષિપ્ત નોંધ

હૈદરઅલી

[૧] શરૂઆતનું જીવન :

જન્મ : આશરે ઈ. સ. ૧૭૦૨ માં

કુટુંબ : જાતે અફઘાન—એના જાપના દાદા મહમુદ લોદી વંશના સ્થાપકના સંબંધી—ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ દિશામાં જઈ વસેલા; હૈદરના પિતા ને માર્છ મૈસુર રાજ્યના ફોજદાર.

કેળવણી : તદ્દન અમણુ—લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું; ગરીબીમાં જીજ્ઞેસો; શરીર કસેલું, ખડતલ, મહેનત કરી શકે એવું; ૪૭ વર્ષ સુધી રણખુ ટોળીનો સરદાર.

[૨] સૈનિક તરીકે :

ઈ. સ. ૧૭૪૯ માં યુદ્ધમાં સ્વયંસેવક—રણક્ષેત્રમાં ઉત્સાહ, દિંગત ને ચપલતા—ફોજદારી મળી (ઈ. સ. ૧૭૫૫); ફ્રેન્ચ સૈનિકોની સારી છાપ—પોંડીચેરીમાં તેમની છવણીની મુલાકાત —જીવનભરની ગિનાચારી; ધીમે ધીમે હૈદરે સૈન્યમાં મોટો અધિકાર મેળવ્યો—આખા દક્ષિણના શાસિક થવાની ઇચ્છા.

[૩] મૈસુરની ગાદી કેવી રીતે તે પચાવી પડ્યો ?

ખરેખર નામના દક્ષિણી બ્રાહ્મણની મદદથી રાજકુટુંબમાં પ્રવેશ; પ્રધાનને બરતરફ કરાવ્યો; સત્તા પોતાના હાથમાં; રાજને વર્ષોસન લેવાની ફરજ પાડી; ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમરે પોતે રાજ.

[૪] રાજ્યવિસ્તાર :

વીસ હજાર ઘોડેસવારો ને આળીસ હજાર પાયદળ—અઢળક દ્રવ્ય, નિઝામ, મરાઠા ને અંગ્રેજોના મુલક પર તરાપ—કૃષ્ણા નદી સુધી મૈસુરની હદ; વીસ વર્ષ સુધી યુદ્ધ; રણક્ષેત્રમાં જ મરણ ઈ. સ. ૧૭૮૦.

[૫] ચારિત્ર :

ખડાદર; યુદ્ધ કળામાં કુશળ; ખંતીયો; મોટો થવાની આશા રાખનાર સ્વાર્થી; કપટી; ખટપટી

સૂચક સંખ્યા :

શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી

[ગણતરીનો વિકાસ : મહત્વ, સ્થિતિ અને દિશા]

૧

સ્વરૂપ :

ગણતરીનો ક્રમ, સમૂહ અને ગુણોત્તરના સંબંધથી અંક સંખ્યાનો ઉદ્ભવ થએલો છે અર્થાત્ અંકગણિતમાં વપરાતી સંખ્યાઓ નિરપેક્ષ, ક્રમિક અને વિચિત્ર છે. એવી સંખ્યાઓ માત્ર મહત્વનો નિર્દેશ કરે છે.

૧૦. [૧] એક નાના ગામમાં વસતા ખેડૂતોની આર્થિક તંપાસ કરનાર અમલદારે તે ગામમાં વસતા ખેડૂતોની સ્થિતિની તોષ નીચે પ્રમાણે કરેલી છે.

ખેડૂતનું નામ	અ	વ	ક	હ	દ	ફ	હ	ગ	મ	ન
મૂડી શ.			૫૦	૧૦૦				૩૦૦		
દેવું શ.	૫૦				૨૦૦	૫૦૦	૪૦૦		૮૦૦	૧૦૦

તેમાં વ ને મૂડી નથી અને દેવું પણ નથી.

ક, હ અને ગ એ દરેકને અનુક્રમે ૫૦, ૧૦૦ અને ૩૦૦ રૂ. ની મૂડી છે. એ સર્વ વ થી એટલા વધારે સારા-પૈસાદાર ગણાય ?

અ, દ, ફ, હ, મ અને ન એ બધા ય અનુક્રમે ૫૦, ૨૦૦, ૫૦૦, ૪૦૦, ૮૦૦ અને ૧૦૦ ના દેવાદાર છે, અર્થાત્ એ બધા વ થી એટલા વધારે નજબા-દેવાદાર છે.

એ બધાને તેમની ધનાઢ્યતાના ક્રમમાં ગોઠવીએ તો,

ખેડૂતનું નામ	મ	ન	ફ	હ	દ	અ	વ	ક	હ	ગ
મૂડી શ.								૫૦	૧૦૦	૩૦૦
દેવું શ.	૮૦૦	૧૦૦	૫૦૦	૪૦૦	૨૦૦	૫૦				

ગણતરીની આ બધી જ ગોઠવણ વ ની સાથે તુલનાત્મક રીતે થએલી છે. તેનાથી વધારે પૈસાદારને તેમની ધનાઢ્યતાના ક્રમમાં તેનાથી જમણી બાજુએ ગોઠવ્યા છે, તેનાથી વધારે નિર્ધનને તેમની ગરીબાઈના ક્રમે તેની ડાબી બાજુએ ગોઠવ્યા છે.

આ ગણતરીનો આ દૃષ્ટિએ નિર્દેશ કરવો હોય તો વધારે સરળ રીતે આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય :

ખેડતરું નામ	મ	ન	ફ	હ	ર	અ	વ	ક	ડ	ગ
સ્થિતિ રૂ.	-૮૦૦	-૧૦૦	-૫૦૦	-૪૦૦	-૨૦૦	-૫૦	૦	+૫૦	+૧૦૦	+૩૦૦

જ તેમ જ ક ની સંખ્યા તો સરખી જ છે. પણ તેમની સ્થિતિ તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તે બેદ દર્શાવવા માટે આ પ્રમાણે સંખ્યાની પહેલાં + કે - નાં ચિહ્ન ચોળવાની જરૂર પડે છે.

[૨] એક વેપારીના કેટલીક જાતના વેપારમાં ચચેલા નફા તેમ જ ખોટની નોંધના આંકડા આ પ્રમાણે છે :

બાબત	ગામની જમીન	ખેતર	વાસણુ	ઢોર	ખેતર	રાય-રચીલું	રૂ.	અનાજ
નફા રૂ.	૧૦૦			—	૨૦૦		૫૦	•
ખોટ રૂ.		૩૫	૧૦	—		૭૦		૬૦

આ જ ગણતરી ટૂંકામાં દર્શાવવી હોય તો આ પ્રમાણે લખાય :

બાબત	ગામની જમીન	ખેતર	વાસણુ	ઢોર	ખેતર	રાય-રચીલું	રૂ.	અનાજ
સ્થિતિ રૂ.	+ ૧૦૦	- ૩૫	- ૧૦	૦	+ ૨૦૦	- ૭૦	+ ૫૦	+ ૬૦

આ રીતે સંખ્યા લખીએ છીએ ત્યારે એ પ્રત્યેક ગણતરીની પહેલાં ચોળેલાં + કે - નાં ચિહ્નો ઊમેરો કે બાદ કરો એવો અર્થ દર્શાવતાં નથી. પણ એ ચિહ્નો તે સંખ્યાની સ્થિતિ દર્શાવે છે. કમની દૃષ્ટિએ ગણતરી કરતાં મળેલી સંખ્યા ઉદ્ભવ (આરંભ) થી (૧) દિશા અને (૨) સ્થિતિ સૂચવે છે. અર્થાત્ વિચિત્ર સંખ્યા પુલનારહિત હોવાથી માત્ર મહત્ત્વ સૂચવે છે, ત્યારે સચિત્ર સંખ્યા પુલનારમક રીતે ઉદ્ભવતી હોવાથી, મહત્ત્વ તો દર્શાવે છે જ, ઉપરાંત દિશા અને સ્થિતિનું પણ સૂચન કરે છે.

એ રીતે જ સંખ્યા વડે મહત્ત્વ ઉપરાંત સ્થિતિ અને દિશાનું સૂચન થાય છે, તેવી સચિત્ર સંખ્યાને સૂચક સંખ્યા કહે છે.

સૂચક સંખ્યાનાં બે સ્વરૂપ છે :

- + રૂ. ૧૦૦ એ ઘન સંખ્યા કહેવાય છે,
- અને - રૂ. ૩૫ એ ઋણ સંખ્યા કહેવાય છે.

કારણ કે + રૂ. ૧૦૦ નો અર્થ એ વેપારીની એટલી સ્થિતિ સારી ગણાય, એટલે એ વેપારમાં તેની મૂંઝી રૂ. ૧૦૦ જેટલી વધી ગણાય; અને - રૂ. ૩૫ નો અર્થ એ વેપારીની આર્થિક સ્થિતિ એટલી નબળી થઈ ગણાય, એટલે તેની મૂંઝીમાં રૂ. ૩૫ જેટલો ઘટાડો થયો ગણાય.

૨. [૧] જે બપોરના ૧૨ વાગ્યાને આપણે વખતની ગણતરીના આરંભ તરીકે સ્વીકારીએ, તો બપોરના ૩ ને + ૩ કલાક ગણાય, અને સવારના ૮ ને - ૪ કલાક ગણાય.

[૨] જે વિક્રમ સંવતને આપણે વરસની ગણતરીના આરંભ તરીકે સ્વીકારીએ, તો યુધિષ્ઠિરના રાજ્યારોહણનો સમય તે પહેલાં ૩૧૦૦ વર્ષ થયેલો હોવાથી તે - ૩૧૦૦ ની સાથે ગણાય, અને સંવત ૧૯૫૬ નો ભયંકર દુકાળ + ૧૯૫૬ ની સાલમાં ગણાય.

[૩] જે દરિયાની સપાટી સાથે જમીનની સપાટીને સરખાવીએ તો પાતાગઢના શિખરની ઊંચાઈ ને સપાટીથી ૨૮૦૦ ફૂટ ઊંચી હોવાથી તે પરિમાણ + ૨૮૦૦ ફૂટ ગણાય. તેમ જ કોલસાની ખાણ ૬૦૦૦ ફૂટ ઊંડી હોવાથી, તેમ જ તે સ્થળ દરીયાની સપાટીથી ૧૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ હોવાથી તે ખાણના તળીયાની ઊંડાઈ - ૫૦૦૦ ફૂટની ગણાય.

[૪] જે રાજકોટથી જામનગર દિશા ધન અંતર સૂચવે, તો આયમણી દિશા ઋણ અંતર ગણાય, તેથી રાજકોટથી વડાણપુર અંતર + ૬૬ માઈલ ગણાય, તો ત્યાંથી જામનગર અંતર - ૫૨ માઈલ ગણાય.

[૫] અમદાવાદથી ઉત્તર દિશા ધન અંતર સૂચવે તો દક્ષિણ દિશા ઋણ અંતર ગણાય. તેથી અમદાવાદથી પાલણપુર + ૮૦ માઈલના અંતરે ગણાય ત્યારે ત્યાંથી વડોદરા - ૬૦ માઈલના અંતરે ગણાય.

આ પ્રમાણે ન્યાં ગણતરીનો આરંભ [સંખ્યાના ઉદ્ભવ ભવિષ્ય] નો અને તે ગણતરીની દિશાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો હોય, ત્યાં એવી બધી ગણતરીઓ સૂચક સંખ્યાથી દર્શાવી શકાય છે.

અંકગણિતમાં ગણતરીનો આરંભ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, એમ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે એ આરંભ ૦, ૧, ૨, ૩, ૪, ૫,.....એમ ગણાયેલો છે. આરંભમાં ૦ નો સ્પષ્ટ નિર્દેશ સૂચક સંખ્યાની શોધ પછી જ સ્વીકારવામાં આવેલો છે. જેમ ૦ ની ઉપર ગણતરી કરી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે ૦ ની નીચે પણ.....-૪,-૩,-૨,-૧, ૦ એમ ગણતરી કરી શકાય છે. એ બે બાજુનો સ્વીકાર કરવાથી સૂચક સંખ્યાના સ્વરૂપનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર થઈ જાય છે.

અર્થાત્ ગણતરીનો ઉદ્ભવ ૦ થી થાય છે, અને તે ૦ થી બંને દિશાએ ગણતરી કરી શકાય છે. ગમેકે.....

.....-૪, -૩, -૨, -૧, ૦, +૧, +૨, +૩, +૪,.....

↓
V
←—ઋણ સંખ્યાની દિશા ←— ઉદ્ભવ —→ ધન સંખ્યાની દિશા —→

એ રીતે ઉદ્ભવથી બંને દિશાએ ક્રમના ભાવે ગણતરી કરી શકાય છે. એવી દૃષ્ટિમાંથી સૂચક સંખ્યાની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એમાં + ૦ કે - ૦ એ ૦ ની બરાબર જ છે. બાકીની બધી જ સંખ્યાઓ સચિદ્ર છે; માત્ર ૦ જ વિચિદ્ર સંખ્યા છે.

૩. + એટલે 'સરવાળો કરો' અથવા 'ઉમેરો.'

તેમ જ - એટલે 'બાદ કરો' અથવા 'તફાવત કાઢો.'

એ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની આજ્ઞા કરતાં હોય એવી રીતે અંકગણિતમાં તેમ જ બીજાગણિતમાં અત્યાર સુધી એ ચિહ્નો આપણે વાપરતા આવ્યા છીએ. પણ ન્યાયે સંખ્યાની સાથે + કે - નાં

ચિહ્નો વાપરેલાં હોય, ત્યારે એ ચિહ્નો વડે હદભવથી ‘સારું’ ‘ખોટું’, ‘જગણું’ ‘અચૂં’, ‘આગળ’ ‘પાછળ’, ‘ઉપર’ ‘નીચે’, ‘ધડિયાળના કાંટાની માફક કે ધંડિયાળના કાંટાથી ઊલટું’, વગેરે દિશાનું સૂચન થાય છે. અહીં + અને - એ ચિહ્નો સંખ્યાની પહેલાં આવીને તેનો સ્થિતિદર્શક ગુણુ બતાવે છે. એટલે એ રીતે વપરાએલાં ચિહ્નો સંખ્યાની સાથે વિશેષણ રૂપે વપરાએલાં છે. અત્યાર સુધી આપણે એ ચિહ્નો અંકગણિતમાં તેમ જ બીજગણિતમાં આપણાં દર્શક ક્રિયા બતાવનાર ક્રિયાપદના અર્થમાં વાપરતાં આવ્યાં છીએ.

૪. સૂચક સંખ્યા એ સ્વાભાવિક અંકસંખ્યાનો જ વિકાસ છે, અને અંકસંખ્યાનો સ્વરૂપનો પ્રાથમિક વિચાર અંકગણિતમાં જ કરવામાં આવે છે. છતાં સૂચક સંખ્યા વિશે ત્યાં જરાયે હલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી, કારણ કે એવી સંખ્યાના સ્વીકારની ત્યાં જાગ્યે જ જરૂર પડે છે. પણ બીજગણિતમાં સમીકરણના ફલની ઝણુ કિંમતમાંથી સૂચક સંખ્યાનું અસ્તિત્વ ઊભું થાય છે. તેથી સૂચક સંખ્યાના શિક્ષણનું રચાન બીજગણિતમાં સમજવામાં આવેલું છે.

આપણે સમીકરણના જે હિસાબો ગણી ચૂક્યા છીએ તેમાં કેટલકે વખત આવી નીચેનાં સ્વરૂપો આવી મળે:—

$$- ૬ = - ૩$$

$$- ૧૫ ૬ = - ૬૦$$

આવા પ્રસંગે સામાન્ય રીતે પક્ષાંતર કરીને લખીએ તો તેને બદલે આ પ્રમાણે લખાય:—

$$૩ = ૬$$

$$૬૦ = ૧૫ ૬$$

પણ એ માનસિક વિચારણા અને દિયાની પાછળ યાંત્રિક તત્ત્વ છે, જાડી સગજથી નથી. તેને બદલે દરેક જાંબુએ પહેલાંમાં ૬ + ૩ અને બીજામાં ૧૫ ૬ + ૬૦ ઊમેરીએ, તો

$$- ૬ + ૬ + ૩ = - ૩ + ૬ + ૩; \text{ તેમ જ } - ૧૫ + ૧૫ ૬ + ૬૦ = - ૬૦ + ૧૫ ૬ + ૬૦$$

$$\therefore ૩ = ૬$$

અને

$$\therefore ૬૦ = ૧૫ ૬ \text{ થાય છે.}$$

બૃત્તકાળમાં બીજગણિતના શિક્ષણમાં ધન અને ઋણ સંખ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો હતો તેને બદલે વર્તમાનમાં એ બંનેના સંયુક્ત સ્વરૂપ તરીકે સૂચક સંખ્યાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે.

હવે સૂચક સંખ્યાની ગણતરીની પ્રાથમિક ક્રિયાઓ આપણે એક પછી એક વર્ણવીએ.

૨

— સરવાળા —

$$-૭ -૬ -૫ -૪ -૩ -૨ -૧ ૦ +૧ +૨ +૩ +૪ +૫ +૬ ૭$$

૩

સૂચક સંખ્યા દર્શાવનાર માપપટ્ટી દોરી છે. આરંભ [૦, ૦] થી જમણી તરફ +૧ +૨ +૩... વગેરે લખેલાં છે, અને તે ૦ થી ડાબી તરફ -૧, -૨, -૩... વગેરે લખેલાં છે. એ પટ્ટી ઉપર નીચેની ગણતરીઓ ગણીએ:

$$\begin{array}{ll} ૧. [અ] & (+૪) + (+૩) = ? \\ & (-૪) + (+૩) = ? \end{array} \quad \begin{array}{ll} [બ] & (+૪) + (-૩) = ? \\ & (-૪) + (-૩) = ? \end{array}$$

આ ચારેય ગણતરીઓમાં જાને પદો વચ્ચે + નું ચિહ્ન છે, તે પહેલા પદમાં બીજું પદ “હમેશા” એમ આગા કરે છે. એ હમેશા બીજા પદના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે.

[અ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓમાં + ૩ છે, તેથી પહેલા પદના સ્થાનથી જમણી તરફ ત્રણ આગળ ગણો. ત્યારે [બ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓમાં - ૩ છે, તેથી પહેલા પદના સ્થાનથી (જમણી બાજુથી વિરુદ્ધ) ડાબી બાજુ તરફ ત્રણ ગણો, એમ સમજે છે.

સરખાવો :

$$(+૪) + (+૩) = (+૭)$$

$$૪ + ૩ = ૭$$

$$(+૪) + (-૩) = (+૧)$$

$$૪ - ૩ = ૧$$

$$(-૪) + (+૩) = (-૧)$$

$$-૪ + ૩ = -૧$$

$$(-૪) + (-૩) = (-૭)$$

$$-૪ - ૩ = -૭$$

નોંધ : એમાં + (+ન) એટલે ટૂંકમાં + ન અર્થાત્ ન બરાબર છે.

તેમ જ + (-ન) એટલે ટૂંકમાં - ન અર્થાત્ ઋણ ન બરાબર છે.

૨. જાને ૩. ૫ નું દેવું છે, અને તે વની પાસે ૩. ૨ માગે છે તો જાની સ્થિતિ કેવી ગણાય?

$$(-૫) ૩. + (+૨) ૩. = (-૩) ૩.$$

એટલે જાને ૬૭ ૩. ૩ નું દેવું ગણાય.

૩. સેન્ડીનેડ માપના ઉષ્ણતામાનના આંકડા આપેલા છે, તે ઉપરથી માંગેલી ગણતરી કરી આપો :

	(૧)	(૨)	(૩)	(૪)
આરંભનું ઉષ્ણતામાન	+ ૨૦	+ ૨૫	- ૫	- ૧૦
ઉષ્ણતામાં વધારો	+ ૧૦	- ૨૦	+ ૩૦	- ૨૦
અંતનું ઉષ્ણતામાન	?	?	?	?

$$(૧) (+૨૦) + (+૧૦) = (+૩૦) \text{ ગણાય.}$$

$$(૨) (+૨૫) + (-૨૦) = (+ ૫) \text{ ગણાય.}$$

$$(૩) (- ૫) + (+૩૦) = (+૨૫) \text{ ગણાય.}$$

$$(૪) (-૧૦) + (-૨૦) = (-૩૦) \text{ ગણાય.}$$

૪. $(૬ - ૬૨ - ૪૬) + (૪૬ - ૩૬ - ૨) + (૬ - ૭ + ૬)$ નું સાદું રૂપ આપો.
જેમ અંકગણિતમાં સરખા ગઠવનો કે સરખી સ્થાનિક ક્રિયતવાળા અંકો એકબીજાની નીચે આવે તેમ ગોઠવીને સરવાળા કે બાદબાકી કરીએ છીએ તે પ્રમાણે આ ત્રણેય દોસમાં સમાવેશ પદવસિને ગોઠવીને દિશાળ ગણીએ :

$$\begin{array}{r} - ૬૨ - ૪૬ + ૬ \\ + ૪૬ - ૩૬ - ૨ \\ + ૬ - ૭ + ૬ - ૭ \\ \hline ૪૬ - ૬ - ૩ \end{array}$$

પ્રથમ લીખી દાર : $-૬૨, + ૪૬, + ૬$ એ પદોનો સરવાળો મૂકી તે જ પ્રમાણે બાકીની બંને લીખી દારોનો સરવાળો ગણી જવાળ મૂકીએ, એટલે એકેદર જવાળ તૈયાર માળ.

૩. — બાદબાકી —

‘ધન સંખ્યાનું સ્થાન જે દિશામાં હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ દિશામાં ઋણ સંખ્યાનું સ્થાન હોય. તેમ જ ‘બાદ કરવા’ એટલે ‘ઊમેરવા’ની (અર્થાત્ ધન સંખ્યાની) દિશાથી વિરુદ્ધ દિશા તરફ ચાલીને ગણતરી કરો. એ નિયમે માપપટ્ટી ઉપર ગણતરીઓ કરાવો.

$$[અ] \quad (+૪) - (+૩) = ?$$

$$(-૪) - (+૩) = ?$$

$$[બ] \quad (+૪) - (-૩) = ?$$

$$(-૪) - (-૩) = ?$$

આ ચારેય ગણતરીઓમાં બંને પદો વચ્ચે - નું ચિહ્ન છે. તેનો અર્થ પહેલા પદમાંથી બીજું પદ બાદ કરો એમ સૂચવે છે. એ બાદબાકી બીજા પદના સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે.

[૧] [અ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓ +૩ છે. તે બાદ કરવાના હોવાથી પહેલા પદના સ્થાનથી ડાબી બાજુ તરફ એટલા ગણો.

$$\text{જેમકે, } \begin{cases} (+૪) - (+૩) = (+૧) \\ (-૪) - (+૩) = (-૭) \end{cases} \left\{ \begin{array}{l} \text{માપપટ્ટી ઉપર ગણીએ તો,} \\ \text{આ પરિણામો મળે.} \end{array} \right.$$

[બ] માં બતાવેલી બંને ગણતરીઓ -૩ છે, અને તે બાદ કરવાના છે, માટે પહેલા પદના સ્થાનથી ડાબી તરફ જવાની દિશાથી વિરુદ્ધ દિશાએ, અર્થાત્ જમણી તરફ એટલા ગણો.

$$\text{જેમકે, } \begin{cases} (+૪) - (-૩) = (+૭) \\ (-૪) - (-૩) = (-૧) \end{cases} \left\{ \begin{array}{l} \text{માપપટ્ટી ઉપર ગણીએ તો,} \\ \text{આ પરિણામો મળે.} \end{array} \right.$$

[૨] કૌંસને છોડીએ ત્યારે અંદરનાં પદોનાં ચિહ્નોને ચતી અસરના બે સિદ્ધાંતો આપણે જાણી ગયા છીએ તેનો ઉપયોગ ઉપરની ગણતરીમાં કરીએ, તો $-(+૩) = -૩$ તેમ જ $-(-૩) = +૩$ ગણાય, એથી એ ગણતરીઓનાં સ્વરૂપ આ પ્રમાણે થાય:

સૂચક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ:

કૌંસ છોડવાની દૃષ્ટિએ:

$$[અ] \quad (+૪) - (+૩) = ?$$

$$(-૪) - (+૩) = ?$$

$$૪ - ૩ = ૧$$

$$-૪ - ૩ = -૭$$

$$[બ] \quad (+૪) - (-૩) = ?$$

$$(-૪) - (-૩) = ?$$

$$૪ + ૩ = ૭$$

$$-૪ + ૩ = -૧$$

નોંધ: જેમ $+(- ન) = - ન$ છે, તેમ જ $-(+ ન) = - ન$ છે. અને $+(+ ન) = + ન$ છે, તેમ જ $-(- ન) = + ન$ થાય છે.

[૩] અંકગણિતમાં બાદબાકી બે સ્વરૂપે થાય છે.

$૮ - ૫ = ?$ એમાં બાદબાકીનું સ્વરૂપ છે.

$૮ = ૫ + ?$ એમાં પૂરક સરવાળાનું સ્વરૂપ છે.

સૂચક સંખ્યાની આ જ ગણતરીઓ પૂરક સરવાળાની દૃષ્ટિએ ગણીએ તો સરળતાથી ગણી શકાય છે.

સૂચક સંખ્યાની દૃષ્ટિએ :

પૂરક સરવાળાની દૃષ્ટિએ :

[અ] $(+૪) - (+૩) = ?$

$(+૪) = (+૩) + ?$

$(-૪) - (+૩) = ?$

$(-૪) = (+૩) + ?$

[બ] $(+૪) - (-૩) = ?$

$(+૪) = (-૩) + ?$

$(-૪) - (-૩) = ?$

$(-૪) = (-૩) + ?$

આ રીતે અંકગણિતના પ્રાથમિક સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરીને ઉપરની ગણતરીઓ વધારે સરળતાથી કરી શકાય છે.

[૪] એ ન ગણતરીઓ સમીકરણના સિદ્ધાંતોનો ઉપયોગ કરવાથી પણ કરી શકાય છે.

$$[અ] (૧) \because (+૪) = (+૧) + (+૩)$$

$$\frac{-(+૩)}{(+૪) - (+૩)} = \frac{-(+૩)}{(+૧)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

$$(૨) \because (-૪) = (-૭) + (+૩)$$

$$\frac{-(+૩)}{(-૪) - (+૩)} = \frac{-(+૩)}{(-૭)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

$$(૩) (+૪) = (+૭) + (-૩)$$

$$\frac{-(-૩)}{(+૪) - (-૩)} = \frac{-(-૩)}{(+૭)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

$$(૪) (-૪) = (-૧) + (-૩)$$

$$\frac{-(-૩)}{(-૪) - (-૩)} = \frac{-(-૩)}{(-૧)} \left\{ \begin{array}{l} \text{બંને બાજુએ એક સરખું} \\ \text{રકમ ભાગેરીને} \end{array} \right.$$

બાદબાકીના આ ચારેય સિદ્ધાંતો દૃઢ કરાવવા નીચેના સ્વરૂપના મૈથિક ઉદાહરણોનો મહાવરો કરાવવો નોંધવો :

$$(૧) ૩ - ૭ = ? \text{ તેમજ } ૩ ૬ - ૭ ૬ = ?$$

$$(૨) - ૧૫ + ૮ + ૪ = ? \text{ તેમજ } - ૧૫ અ + ૮ અ + ૪ અ = ?$$

$$\text{અર્થાત્ } - ૧૫ + ૧૨ = ? \quad - ૧૫ અ + ૧૨ અ = ?$$

$$(૩) ૬૧^૨ - ૮ ૬૧^૨ + ૩ ૬૧^૨ = ?$$

$$- ૮ ૬૧^૨ + ૩ ૬૧^૨ = - ૫ ૬૧^૨$$

$$(૪) ૫, -૮, ૭, -૨ \text{ એ સંખ્યાઓનો સરવાળો કરો.}$$

$$૫ - ૮ + ૭ - ૨ = -૩ + ૭ - ૨ = ૪ - ૨ = ૨$$

$$\text{અથવા : } ૫ - ૮ + ૭ - ૨ = ૫ + ૭ - ૮ - ૨ = ૧૨ - ૧૦ = ૨$$

એ પ્રમાણે મિત્ર મિત્ર ક્રમમાં ગણતરી કરવા છતાં અંતિમ ફળ એ બંનેમાં એક જ મળે છે. માટે + અને - ના સંબંધથી નોંધપાત્ર પદોની પદાવલિની ક્રિમત તેમાંના દરેક પદને તેના પરિણામના ચિહ્ન સહિત ગમે તે ક્રમે ગણીએ છતાં અંતિમ ફળ એક જ એ જ મળે છે. કારણ ? પદોના ક્રમનો વિપર્યય કરવાથી તેની એકંદર વાસ્તવિક ક્રિમતમાં કોઈ જ ફેર પડતો નથી.

$$(૫) - ૯ ક્ષ + ૭ ક્ષ - ૫ ક્ષ + ૪ ક્ષ \equiv ?$$

$$૩૫૫ બાજુ \equiv - ૯ ક્ષ - ૫ ક્ષ + ૭ ક્ષ + ૪ ક્ષ$$

$$, \equiv - ૧૪ ક્ષ + ૧૧ ક્ષ$$

$$, \equiv - ૩ ક્ષ : જવાબ.$$

$$(૬) ૫ અ + ૭ બ - ૪ અ - ૫ બ નું સાદું રૂપ આપો.$$

$$કળ \equiv ૫ અ - ૪ અ + ૭ બ - ૫ બ$$

$$\equiv અ - ૨ બ$$

$$(૭) ૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭ માંથી ૩ ય - ૬ - ૫ બાદ કરો.$$

એ જ પ્રમાણે કૌંસના સ્વરૂપમાં લખીએ તો આ પ્રમાણે લખાય :

$$(૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭) - (૩ ય - ૬ - ૫) \equiv ?$$

$$કળ \equiv ૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭ - ૩ ય + ૬ + ૫$$

$$\equiv ૫ ક્ષ - ૮ ય + ૧૨$$

$$\text{અથવા : } \text{વિશેષજન્ય : } ૪ ક્ષ - ૫ ય + ૭ માંથી$$

$$\text{વિશેષજક : } (- ૬ + ૩ ય - ૫)$$

$$\text{બાદબાકી } ૫ ક્ષ - ૮ ય + ૧૨$$

એમાં વિશેષજના દરેક પદની પહેલાં આપેલાં ચિહ્નને બદલાવીને સરવાળો કરેલો છે.

સ્વાભાવિક રીતે બાદબાકી કરવાની હોય ત્યારે વિશેષજના પ્રત્યેક પદના વાસ્તવિક ચિહ્નથી જણતાં ચિહ્નને મનમાં સ્વીકારતાં જઈને સરવાળો કરવાની ટેવ પાડવાની જરૂર છે. ત્યાંજ જણાવેલાં ચિહ્નો મૂકવાની જરૂર નથી.

(૮) ૩ અ - (૪ બ - ૫ ક) ને ૫ અ - (બ + ૩ ક) માંથી બાદ કરવાના સ્વરૂપમાં લખી બતાવો. પછી તેનું સાદું રૂપ આપો.

$$કળ \equiv \{ ૫ અ - (બ + ૩ ક) \} - \{ ૩ અ - (૪ બ - ૫ ક) \}$$

અંદરના કૌંસને છોડી ગણતરી કરવાની શરૂઆત કરીએ તો,

$$કળ \equiv \{ ૫ અ - બ - ૩ ક \} - \{ ૩ અ - ૪ બ + ૫ ક \}$$

$$\equiv ૫ અ - બ - ૩ ક - ૩ અ + ૪ બ - ૫ ક$$

$$\equiv ૨ અ + ૩ બ - ૮ ક$$

અથવા : બહારના કૌંસને છોડી ગણતરી કરવાની શરૂઆત કરીએ તો,

$$કળ \equiv ૫ અ - (બ + ૩ ક) - ૩ અ + (૪ બ - ૫ ક)$$

$$\equiv ૫ અ - બ - ૩ ક - ૩ અ + ૪ બ - ૫ ક$$

$$\equiv ૨ અ + ૩ બ - ૮ ક : જવાબ.$$

શાળામાં પ્રાર્થના

શ્રી. ર. જે. વેપારી

આપણી આધુનિક નિશાળામાં પ્રાર્થના બુલાઈ ગઈ છે. વિદ્યાર્થીસ કરવો એ એક અતિ પવિત્ર ક્રિયા છે એમ વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ઉતારવા પ્રાર્થના ઘણી આવશ્યક છે. અધ્યયન શરૂ કરતાં પહેલાં ઈશ્વરનું નામસ્મરણ કરવામાં કંઈ વાંધો હોઈ ન શકે. તેની સાથે જ સરસ્વતીઉપાસના પણ થઈ શકે. આવી જનતની પ્રાર્થનાઓ એક સમૂહમાં જ થવી જોઈએ. એટલે પ્રાર્થનાસમયે આખી નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ એકા મળે છે. તાલીમ વગરના વિદ્યાર્થીઓ એક પણ ગાયન તાલ્યબદ્ધ રીતે સાથે ગાઈ શક્તા નથી. આપણું રાષ્ટ્રગીત વંદેમાતરમ્ પણ આવી રીતે ગવાતું નથી. જે પ્રજા યોતાનું રાષ્ટ્રગીત પણ એક સૂરે ગાઈ શક્તી નથી તેને શું એ શરમાવનારું નથી? સાથે ગાવાથી વિદ્યાર્થીઓને “કોરસ” સંગીતની તાલીમ મળે છે અને પછી મોટી મોટી સભાઓમાં પણ રાષ્ટ્ર-સંગીત સારી રીતે ઝીલી શકાય છે.

આપણી સંસ્કૃતિનું મૂળ સંસ્કૃત ભાષા છે. નૂતન યુગના યુવકો ભલે ખીછા ભાંખાંઓ શીખે પણ તેઓ સંસ્કૃતથી તદ્દન અક્ષિપ્ત તો રહેવા ન જોઈએ. આજે જેઓ ફ્રેન્ચ, જર્મન, ફારસી વગેરે ખીછા ભાષા તરીકે શીખે છે તેમને સંસ્કૃતનું કશું જ ભાન હોતું નથી. જે ગીર્વાણગિરામાંથી આપણી ભાષા જન્મ પામી છે તેનું સાવ અજ્ઞાન તો નજ નમાવી લેવું જોઈએ. જો શાળાઓમાં પ્રાર્થના દાખલ કરવામાં આવશે તો વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત શ્લોકો બોલતા શીખશે અને જો પ્રાર્થના વખતે જ એનું ગૂજરાતી ભાષાંતર બોલવામાં આવે તો નિત્ય ત્રવણથી વિદ્યાર્થી, એનો અર્થ પણ સમજી જશે. થોડે થોડે સમયે શ્લોકોમાં ફેરફાર કરવામાં આવે તો વર્ષને અંતે વિદ્યાર્થીને ઘણા શ્લોકોનું સારું સરખું જ્ઞાન મળી રહેશે.

અને સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી નિશાળમાં સામાન્ય સંપર્ક વધુ ગાઢ થશે. વિદ્યાર્થી અને આચાર્ય એક જ સંગીત રસે બોલતા થવાથી જેડમાં એક સામાન્ય તન્મયતા જન્મ પામશે. મને લાગે છે કે સામુદાયિક પ્રાર્થનાથી વિદ્યાર્થી અને શુરુનો સંબંધ વધારે મીઠાશવળો બનશે. કદાચ આવી પ્રાર્થના દૈનિક બનવાથી વિદ્યાર્થી અને શુરુ વચ્ચેનું અંતર પણ ઝોણું થશે. આ વસ્તુ છુટ લેખની એ જવાબદારી વ્હોરી લેવા જેવું છે. પણ એક ઝીક ફિલ્મફે કહ્યું છે કે “We can learn only from our friends.” આ વિધાન સ્વીકારવા જેવું લાગે છે.

શાળામાં પ્રાર્થના દાખલ થવાથી તેનું બધું વાતાવરણ ફરી જશે એમાં શંકા નથી અને કેઈ પણ માણસને લાગ્યા વગર નહિ રહે કે નિશાળ એ ઇતિહાસ, ગંધિત અને અંગ્રેજી શીખવવાનું ઘરખાતું નથી પણ ખરેખરું વિદ્યાગદિર છે. શોકો એને વિનયમદિર ગણતા થાય ત્યારે જ ફળવણીનો હેતુ પાર પડ્યો ગણાય. અસ્તુ.

‘નૂતનશિક્ષણ’નો

જૂન-જુલાઈનો સંયુક્ત અંક
તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૯૩૮ ને દિને
પ્રગટ થશે

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

વિદ્યાર્થીઓ સવારે પ્રાર્થનામાં આવે છે ખરા પણ પાછા જઈ પચારીમાં સૂઈ જાય છે; તો બધા પછી જો ત્યારે શું કરવું?

આ પ્રશ્નનો વિચાર નેટલો સહેલો છે તેટલો જ તેનો આચાર અધરો છે. હમણાં હમણાં છાત્રાલયોમાં એક વાતાવરણ ઉભાથી ફેલાવા લાગ્યું છે અને તે પ્રાર્થનાનો વિરોધ. પ્રાર્થના સંબંધેની વધારે જોડી ચર્ચામાં આપણે અહીં નહિ બિતરીએ, પરંતુ એટલો વિચાર જરૂર કરવાનો રહે છે કે જે જે વસ્તુને ધર્મની સાથે લેવાય છે તે બધી વસ્તુઓનો વિરોધ જીવાન-આલમમાં આજે નેશનલ ધર્મ રહ્યો છે. કમનસીબે બીજી બાજુ શિક્ષક હો કે ગૃહપતિ હો તેનો દુરાચલ વધવા માંડ્યો છે. ધર્મની ક્રિયાઓ વિના ધર્મ ખોવાઈ જશે અને વિદ્યાર્થીઓ બધી વર્ગમાં અધર્મી બનશે તેવી બીક આજે શિક્ષણસંસ્થાઓને લાગવા માંડી છે. આપણે એટલું જરૂર સમજી લેવું જોઈએ કે ધર્મ જે સનાતન સત્ય હશે તો એનો લોપ કદી થવાનો નથી. અને મનુષ્ય-આત્માની એ ભૂખ હશે તો આજે નહિ તો કાલે દરેક મનુષ્યને એનો સ્વીકાર કરવો જ પડશે. આ વિચારસરણી પ્રમાણે વર્તીએ તો ધર્મની ક્રિયાઓ સંબંધમાં આજે આપણો જે દુરાચલ પ્રવર્તે છે તે ઘણે અંશે ઓછો થઈ જાય. છાત્રાલયમાં પ્રાર્થના કરાવવામાં આવે છે તેની સામેનું વિદ્યાર્થીઓનું ઝેર ઓછું કરવું હોય તો ગૃહપતિઓએ પોતાના મનના દુરાચલનું ઝેર ઓછું કરવું જ પડશે. હા, પીઠ ગૃહપતિઓને પ્રાર્થના તરફ પક્ષપાત હોય છે તે વાત સાચી છે. પરંતુ એ પક્ષપાતને વ્યવહાર સ્વરૂપ આપવું હોય તો તેને વધારે સ્વરૂપમાં સંગીતની સાથે જોડી દેવી એવી અમારી સલાહ છે.

વિદ્યાર્થીઓ પ્રાર્થના વખતે ઊંઘવા માટે છે તેનાં અનેક કારણો પૈકીનું પ્રાર્થના સામેનો અણગમો એ પણ એક જગતું કારણ છે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે પ્રાર્થનાનો દુરાચલ છોડી દઈ શકે તેવી સ્થિતિ હરકોઈ ગૃહપતિની હોવાનો સંભવ નથી. કોમી છાત્રાલયોમાં તો ગૃહપતિને નોકરીમાં રાખવામાં આવે તેની સાથે જ ધર્મની ક્રિયાઓને ફરજિયાત કરવાની શરત કરવામાં આવી હોય છે. આવી મર્યાદિત સ્થિતિ હોય ત્યારે ગૃહપતિએ અનેક પ્રકારની યુક્તિ-અયુક્તિઓ કરવાની રહે છે. પ્રાર્થના બદલાતી રહે, તેનાં સ્વરૂપ બદલાતાં રહે, તેની સાથે સંગીત જોડાઈ જાય, વાતાવરણ વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષક બનતું રહે તેવી નાની મોટી અનેક યુક્તિઓ કરવાથી આ પ્રશ્નને ગૃહપતિ હળવો કરી શકશે.

પરંતુ વિદ્યાર્થી પ્રાર્થના સમયે જાગે છે અથવા તો પ્રાર્થના માટે ઉઠાડ્યા પછી પણ પાછો પોતાની પચારીમાં જઈને પડે છે તેનાં બીજાં પણ અનેક કારણો હોય છે. આ કારણો પણ આપણે તપાસનાં જોઈશે.

છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થી સાથે દરેક પ્રશ્નનું કામ પાડતી વખતે જ્યાં જ્યાં જે જે વિદ્યાનની મદદ લેવી જરૂરની નજીક તે મદદ આજે બહુ ઓછા પ્રમાણમાં આપણે લઈએ છીએ. આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે વધતી ઘટતી વધના પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓને વધતી ઘટતી જાંબની આવશ્યકતા રહે છે. પ્રશ્નકાર જે છાત્રાલયની વાત કરે છે તે છાત્રાલયમાં આઠ વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ પણ છે અને અઠાર વર્ષની ઉંમરના પણ છે. સવા-જીંદગીનો એક જ સમય આટલા મોટા તફાવતવાળી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે સામાન્ય રીતે નક્કી કરવામાં આવ્યો હોય છે. શારીરિક વિજ્ઞાન તો એમ કહે છે કે વયની દૃષ્ટિથી તેમ જ શરીરની ઓછી વધતી તાકાતની દૃષ્ટિથી ઓછા વધતા પ્રમાણમાં જાંબની અપેક્ષા રહે છે. આઠથી બાર વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીને સામાન્યતઃ

સાતથી સાડાસાત કલાકની ઊંચ નોંધે. પરંતુ તે જ વયના એક વિદ્યાર્થીની શારીરિક શક્તિ ઓછી હોય તો તેને એકાદ કલાક વધારે ઊંધવાની જરૂર રહે. બીજી બાજુ, જરા વધારે પડતી તાકાતવાળા વિદ્યાર્થીને એકાદ કલાક ઓછી ઊંધ મળે તો પણ વાંધો ન આવે. આ રીતે જ વધતી જતી ઉંમરના સંબંધમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિચાર થવો ઘટે. છાત્રાલય જેવી સમૂહસ્થાંમાં ઘણીયે વખત સૈને માટે એક જ નિયમ વિના તંત્ર ચાલતું શક્ય નથી બનતું તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. પરંતુ એક જ નિયમને નજર આગળ રાખીને જડવત્ તંત્ર ચાલે છે તેની સામે સૌ કોઈનો વિરોધ હોવો નોંધે. નિયમ બંધે એક હોય પરંતુ એનો વ્યવહાર કરતી વખતે દરેક વિદ્યાર્થીનું અંશગ વ્યક્તિત્વ અને એના દેહ-મનની ખાસિયતો ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તે જરૂરનું છે. આવું ધ્યાન રખાય ત્યાં વાતાવરણ ચેતનમય રહે, આલું ધ્યાન ન રખાય ત્યાં એ જડ ચંચલ બને.

વિદ્યાર્થીઓ ઊઠીને પાછા ઊંધવા માટે છે તેનો સીધો અર્થ એ પણ થાય કે કાં તો તેને પૂરતી ઊંધ મળી નથી કે કાં તો તેના શરીર કે મનમાં નાનો યા મોટો રોગ પેડો છે. પૂરતી ઊંધ નહિ મળવાનું બીજું એક કારણ રાત્રે સૂતી વખતે વખતસર એને ઊંધ નથી આપી હોતી એ પણ હોય છે. આવી રીતે વખતસર નહિ ઊંધવાનાં પણ અનેક કારણો હોઈ શકે. કોઈ મિત્રોએ એને સતાવ્યો હોય, આસપાસ ગડબડને કારણે એ ઊંધી શક્યો ન હોય, એનું મન વિચારે ચડી ગયું હોય, શાળાના કામની ચિંતામાં એ જાગતો પડ્યો હોય, નાનીમોટી પરીક્ષાને કારણે એને વાંચવું પડ્યું હોય, રાજઆતમાં એને બીક લાગી હોય, વગેરે અનેક પ્રકારના કારણો એની પાછળ શોધવા જવાથી આપણને હાથ લાગી શકે છે. એ કારણો નાબૂદ કરીને જ્યાં સુધી વખતસર ઊંધવાની ખાતરમાં એ નિયમિત ટેવવાળો બની જાય નહિ ત્યાં સુધી ઊઠીને ઊંધવાની ફરિયાદ આલું જ રહેવાની છે.

આ બધી બાજોતોને વિચાર ગૃહપતિને કરવાની જરૂર છે તેમ જ વિદ્યાર્થીના મનને કેળવવાનો પ્રશ્ન પણ તેટલો જ આવશ્યક છે. અંગ્રેજીમાં એક કહેવન છે કે “ટેવ એ માણસના સ્વભાવથી બીજે નંબરે આવી શકે છે.” આનો અર્થ એ થયો કે મનુષ્ય પોતાની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓને અનુસરીને જે કામો જે પ્રકારે કરી શકે તે કામો લગભગ તેવા જ પ્રકારે ટેવ કેળવવાંથી કરી શકે છે. છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓમાં આ જાતની નાની મોટી અનેક પ્રકારની ટેવો કેળવવાની આવશ્યકતા રહે છે. આ ટેવો કેળવવાની વાત કહેતી વખતે એક લાજ બત્તી બતાવવાની જરૂર રહે છે. ટેવ પાડવી એ મનુષ્યની સહજ વૃત્તિ હોય છે, એ વૃત્તિને વાતાવરણ અને અનુકૂળતાઓથી કિતેજન મળે એ કામ શિક્ષક અને ગૃહપતિનું છે. વળી વિદ્યાર્થીઓના સ્વભાવને કયે વખતે કઈ ટેવ અનુકૂળ પડશે તે પણ પારખી લેવું નોંધે. જે કામ કરવાની ટેવ માટે એનું મન કોઈ પણ કારણે તૈયાર ન હોય તે ટેવ પ્રગવવાનો તે વખતે પૂરતો આગ્રહ હોડી દેવો નોંધે. ઘણી વખત તો એવું જ બને છે કે ટેવ પ્રગવવાના ઝોણ નીચે અનેક પ્રકારના બેદા નિયમોને વિદ્યાર્થીના નિયંત્રકમાં ઉપરથી લાદી દેવામાં આવતા હોય છે. આ તકાવત ઘણો સૂક્ષ્મ હોય છે. એને પારખવા માટે વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિની જરૂર રહે છે એ કોઈ પણ ગૃહપતિએ ભૂલતું ન નોંધે. વિદ્યાર્થી વહેલો ઊઠે કે મોડો, વિદ્યાર્થી ઊઠીને કામે લાગે કે આજસ કરે, વિદ્યાર્થી સચેત થાય કે પાછો સૂઈ જાય એ બધી વિગતો ઉપર ગણતી તે વિચારસરણીથી અવલોકવી અને સમજની નોંધે. તેટલું થયા પછી વ્યક્તિગત કે સમૂહગત ઊકેલ લાવવાની દૃષ્ટિ દરેક ગૃહપતિમાં આવશ્ય આવી જશે.

સામયિકોમાંથી

કેળવણી ન ઉદ્યોગનો સંયોગ

આજે દેશની અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓમાં બહુતરની સાથેસાથે હાથઉદ્યોગની જે કેળવણી અપાય છે તેનાથી ઉદ્યોગ વાટે શિક્ષણ આપવાની આ યોજના જુદી જ વસ્તુ છે. આધુનિક કેળવણી છોકરાછોકરીઓને પુસ્તક-ક્રીડક બનાવે છે અને હાથપગ વડે કંઈ પણ કામ કરવાની તેગની શક્તિ હરી લે છે, એવો યુમાટ થતો હતો તે અંધ પાટવાને કેટલીક નિશાળામાં બહુતરની જોડેજોડે ઉદ્યોગનું સહેજસાજ શિક્ષણ આપવાનું દાખલ થયેલું. એ યુમાટના જવાબ તરીકે એ ઠીક હતું, પણ એવી નિશાળા લોકપ્રિય થઈ શકે એવું હતું જ નહીં. જે માળાપો છોકરાંને અક્ષરજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેવા મોકલતાં હતાં તેમને બાળકો ઉદ્યોગ પાછળ વખત બગાડે એ વિચાર ચાસવા લાગ્યો. અને મહેનતગમ્બીરી કરનારા લોકોને લાગતું કે એમનાં બાળકોને નિશાળામાં કશું નવું શીખવાનું મળતું નથી. હવે આ નવી યોજનાનો અગત્ય જો સુપાત્ર શિક્ષકોદ્વારા કરવામાં આવે તો તે ગ્રામમાં વસતાં માળાપોને બહુ જ ગમી જાય એવી છે. શહેરનાં માળાપોને પોતાનાં બાળકોને એવી નિશાળામાં ન મોકલવાં હોય તો બધે ન મોકલે.

અમે અંગાળમાં રહ્યા તે દરમિયાન બહુતરની સાથે ઉદ્યોગ શિખવનારી બે શાળાઓ જોવાનો અવસર મને મળ્યો. ઉપગ્રામની શાળા આસનસોલ શહેરની નજીક છતાં ગામડાંમાં આવેલી છે. મિ. વિલિયમ્સ અને તેમનાં પત્ની આ નિશાળ ચલાવે છે. તેમણે એને ગામડી રૂપ આપવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. નિશાળનાં ઘરો અધાં મઝીયાં છે, કેટલાંકને ગાત ઘાસનું છાજ છે, અને કેટલાંકને પતરાંનાં છાપરાં છે. એ ઘરમાં અમુક ભાગ છોકરાઓએ જાતે બનાવેલા છે. ત્યાંની સ્વચ્છતા આદર્શ છે. મી. વિલિયમ્સે 'સેપ્ટીક ટેન્ક'ની યોજના કરી છે તે એક જૂંપડીમાં રહેનાર દસ માણસોને કામ આવે એવી છે. આ મોરી પણ છોકરાઓએ જાતે બનાવી છે અને તેથી દરેક પાછળ શ. ૧૮ નું ખર્ચ થયું છે. તે આઠ નવ વરસ સહેજે વાપરી શકાય એવી છે. મી. વિલિયમ્સે મધે વરસે આવી મોરીઓ બનાવતાં શીખવાનો એક વર્ગ કાઢેલો, તેમાં મોટે ભાગે બિહારના ૭૦ કર્મકર્તા આવેલા આ એમનું સૌથી સંગીન કામ છે. એમણે નિશાળમાં ટોપલા બનાવવા, ચોપડીઓ બાંધવી, કાગળ બનાવવા વગેરે ઉદ્યોગ દાખલ કર્યા છે. નિશાળમાં એક નાનું છાપખાનું પણ છે. ત્યાં નિશાળનું માસિક પત્ર છપાય છે. આ ઉદ્યોગનું ફરજિયાત શિક્ષણ એ સંતોષકારક વસ્તુ છે. છતાં એથી વર્ધાની યોજનાની શરતો સંતોષાય છે એમ ન કહી શકાય. એવી જ જાતની બીજી શાળા કલકત્તાના એક પરા બેલગચિયામાં આવેલી છે. તેનું નામ 'પન્નાલ સીક્ષ વિદ્યામંદિર' છે. એ અનેક ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ મફત આપે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓને સાત વરસમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેની સાથેસાથે નીચેના શહેરી ઉદ્યોગોમાંથી કોઈ પણ બેની ફરજિયાત તાલીમ આપવામાં આવે છે. એ ઉદ્યોગો તે આ— ચોપડીઓ બાંધવી, નેતરકામ, સીવણકામ, સુતારી, લુહારકામ, પ્રેક્ષટ્રોસ્કોપિંગ, વણાટ, ગોન્ડીકામ, પડિયાળ અને સાઈકલની દુરસ્તી, ફોટોગ્રાફી, મોટર હાંકવાનું કામ વગેરે... છોકરાછોકરીઓ પાસેથી બહુવાની ફી લેવામાં આવતી નથી, અને તેઓ એકાદ ઉદ્યોગ શીખી લે તે પછી તેમને તેમના કામ માટે કંઈક મહેનતાણું આપવામાં આવે છે. આ નિશાળમાંથી નીકળેલા ઘણા છોકરા પ્રમુદિયુપણે આજીવનિકા મેળવે છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું.

આ બધું બહુ સરસ છે, પણ એ વર્ધાની યોજના નથી. દાખલા તરીકે, સીવલુકામ વાટે કૃષ્ણવણી આપવી એનો અર્થ એ કે ભૂમિતિ, માપન, ત્રિગોણમીત્ર, સીવવાના સંચાની રચના વગેરેનું જ્ઞાન આપવામાં આવે. કપડાં વેતરીને સીવતાં આવડતું એટલું આજીવનિકા મેળવવાની શક્તિ આપવા માટે પૂરતું થાય, પણ સીવણનાં શાસ્ત્ર અને કળા બાલુકાર બુદ્ધિશાળી કારીગરને માટે એટલું બસ નથી.

જુદી જાતની શાળા

આથી અનેક રીતે બિન્ન એવી શિક્ષણસંસ્થા તે થી. સતીશચંદ્ર દાસશુપ્તનું હરિજનસેવકો માટેનું વિદ્યાલય છે. સોદપુરના એમના આશ્રમમાં એમણે પાંજણ, કાંતણ અને વણાટ ઉપરાંત ખીજા અનેક ઉદ્યોગો રાખ્યા છે: મધમાખતો બીછેર, દીવાસળીની બનાવટ, છીપમાંથી બટનની બનાવટ, વગેરે. વીસેક હરિજનસેવકો આશ્રમમાં તાલીમ માટે રહે છે. તેઓ યોતે પસંદ કરેલા બે ઉદ્યોગનું પૂરું શિક્ષણ મેળવી લીધા પછી બહાર નીકળીને કોઈ હરિજન શાળા ચલાવશે ને યોતે શીખેલા ઉદ્યોગો બાળકોને શીખવશે. સતીશચંદ્ર એમની પાસે કેવળ આ ઉદ્યોગનું કામ જ નથી કરાવતા, પણ રોજ ત્રણ સમય જેટલો વખત એમને આ ઉદ્યોગ મારફતે શિક્ષણ આપે છે. આ તો મારી સમજ છે, પણ એમાં કદાચ ભૂલ હોય કેમકે મને એ વર્ગી ચાક્ષતા જોવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી. મારા ખ્યાલને સમજ બનાવનારી બીજી એક વસ્તુ છે. પ્રખર બુદ્ધિશાળી હોઈ સતીશચંદ્ર વિદ્યાન જેવી એકમકિત માગનારી સદ્ચારિણી વરેલા છે, છતાં હવે એમણે એને પોતાની દાસી બનાવી છે અને એની પાસે ધાર્યા બધાં કામ કરાવે છે. એ કામ એ સદ્ચારિણી વગર ફરિયાદ કરે છે કેમકે એને ખબર છે કે એનો ઉપયોગ સ્વાર્થને સારુ થતો નથી. સતીશચંદ્ર બાબુ અંગાળ કેમિકલ ફાર્મસીના સંચાલક હોત તો સ્વાર્થને સારુ એનો ઉપયોગ કયો કરેલાત; પણ એનો ઉપયોગ ભારતવર્ધના દીનદસિતોની સેવાના પુણ્યકાર્યમાં થાય છે. સતીશચંદ્ર બાબુના જ્ઞાનની સાથે યાંત્રિક કળાનો અદ્ભુત સંયોગ થયેલો છે, એટલે એમણે મિલોના જંગી સંચાલના નમૂના પર ઝૂંપડીઓમાં ચલાવી શકાય એવા નાના નાના સંચાલના ઝૂંપડીનાં કારખાનાં પેદા કર્યાં છે. એટલે એમનું ચામડાં કેળવવાનું અને મરેલા ટોરના શરીરના બધા ભાગનો ઉપયોગ કરવાનું કારખાનું એ વિદ્યાનનું, ગરીબ માણસના લાભ માટે ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય એના નમૂનારૂપ છે.

કાગળની બનાવટમાં તેઓ જાતજાતના પ્રયોગો અજમાવી રહ્યા છે. નકામા ચીંથરાં ને કાગળના દુકડામાંથી જે તૈયાર 'ગેઝુલોઝ' મળે છે તેમાંથી કાગળ સહેજે બનાવી શકાય છે. પણ વાંસ અને ખીજા કાચા માલનું શું? એવા કાચા માલને ખાંડણીમાં ખાંડી ખાંડીને તેનો માવો બનાવવાની જે ચાલુ રીત છે એમાં વખત અને શક્તિનો ઘણો બગાડ થાય છે, એમ તેઓ માને છે. એટલે એ કાચા માલને ઘણી સખત ગરમી આપીને રાસાયણિક રીતે માવો બનાવવાનો પ્રયોગ તેઓ કરી રહ્યા છે. આથી બહુ સુંદર માવો તૈયાર થાય છે, અને માવો બનાવવાની ક્રિયામાં જે કોરિટક સોડા વાપરવો પડે છે તે પાછો મેળવવાની સહેલી રીત પણ એમણે શોધી કાઢી છે. હજુ છેવટનું પરિણામ તેમના હાથમાં આવ્યું નથી, પણ હાથે બનાવવાના કાગળમાં તેઓ ક્રાંતિ કરશે એવો ઠીકઠીક સંભવ દેખાય છે. તેમણે ગાકરડીનો અને દેશી દવાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો છે અને પરિણામે કેટલાક સરતા ઉપચારો શોધી કાઢ્યા છે; તેનાં ઔષધી ગમે ત્યાં તૈયાર કરી શકાય એવાં છે. સોદપુરની નજીકમાં જુદાંજુદાં ગામડાંમાં એમનું આમકડોનું ધણુંખણું કામ ચાલે છે. આ

વરસે પાંચ કેન્દ્રોમાં મળીને રૂ. ૬૯,૦૦૦ ની ખાદી, રૂ. ૮૪,૦૦૦ ના હાથછડના ચોખા, રૂ. ૫૯,૦૦૦ નું ઘાણીનું પીલેનું રાઈનું તેલ, રૂ. ૬૦,૦૦૦ નું ગાયનું ધી, અને રૂ. ૭૨,૦૦૦ નાં કેળવેલાં ચામડાં, ચરખી, તાંત, માસનું ખાતર, એટલે માદ વેચાયો હતો.

એમના આગઉદ્યોગમાં મેં દીવાસળીની બનાવટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. દીવાસળીનો ઉદ્યોગ આગઉદ્યોગના પાયા પર ચલાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન હિંદુસ્તાનમાં એમણે કર્યો છે. નકામાં છાપામાંથી તેઓ દીવાસળીની પેટી બનાવે છે. વાંસની સળીઓમાંથી દીવાસળી બનાવે છે. એને શહેરમાં મોકલીને ગંધકના મિશ્રણમાં બોળાવે છે અને બજારમાં ગળતી કાઈ પણ દીવાસળીના જેવી જ સરસ દીવાસળી તૈયાર કરાવે છે. પણ આ દીવાસળીના ઉદ્યોગ વિષે ભવિષ્યમાં કાઈ વાર લખીશ.

એમના બાઈ ક્ષિતીશ્યામુ પણ સોદપુરમાં આવીને વસ્યા છે. એમણે બટન બનાવવાનો ઉદ્યોગ હાથમાં લીધો છે. વરસો પહેલાં દરિયાની છીપેમાંથી બટન બનાવવાનો ઉદ્યોગ ધમધાકાર ચાલતો હતો. પણ જપાની સરતાં અને રંગવાળાં બટનના ધસારાએ એ ઉદ્યોગનો લગભગ નાશ કરી નાખ્યો. હવે આ બે બાઈઓ બટન બનાવવાનાં ગામડી જોખરો યોજી રહ્યા છે. *આત્યારનાં જોખરોમાં એમણે સુધારા કર્યો છે, અને વર્ધાની યોજના પ્રમાણે ચાલતી નિરાજોમાં આ ઉદ્યોગ ચાલી શકે એટલી હદે એને પહોંચાડવાની આ બે બાઈઓની મનીષા છે. ક્ષિતીશ્યામુએ ધણું મધપૂડા રાખ્યા છે ને તેમાંથી સારી પેઠે મધ તૈયાર કરે છે.

સતીશ્યામુનાં ધર્મપત્નીએ અને તેમના પુત્રે પણ જીવન દેશને અર્પણ કરેલું છે. તે ઉપરાંત એમની પાસે કેટલાક સેવાભાવી સાથીઓ પણ છે. એ સૌને લઈને સતીશ્યામુએ સોદપુર આશ્રમને એક ઉદ્યોગી મધપૂડા જેવો બનાવી દીધો છે, અને તેમાં એટલી બધી જુદીજુદી વસ્તુઓ બને છે કે એનું જ એક નાનકડું પ્રદર્શન જરી શકાય. ગાંધીજી એક દિવસ સવારે વખત કાઢીને સોદપુર ગયા ત્યારે એવું પ્રદર્શન ભરવામાં પણ આવ્યું હતું. આ બંને કુટુંબો વિદ્યાર્થીઓની સાથે રહે છે, ને એક જ રસોડે એક જ ભંડારનો ખોરાક ખાય છે. નોકરોને જમવાના અને કપડાંના મહિને આઠ રૂપિયા આપે છે. જગવાનું ખરચ મહિને ચાર રૂપિયા આપે છે. બંગાળમાં બુદ્ધિની, સાહસની, ત્યાગશક્તિની અને સર્જનશક્તિની નરાયે ખોટ નથી. તે જ સંગઠિત થાય, નેના યુવાનોની શક્તિ રચનાત્મક અને લાભદાયક માર્ગે વળે, અને જે સેંકડો યુવાનોની શક્તિ થોડા જ વખતમાં દેશસેવાના કાર્ય માટે મોકળી થવાની છે, તે યુવાનોને જ સતીશ્યામુ જેવા રચનાત્મક પ્રતિભાવાળા પુરુષો આકર્ષી શકે તો બંગાળ હજી પણ આખા દેશની આગેવાની કરી તેનો પંચ ઉખળી શકે એમ છે.

[“ હરિનમઃ ”]

ચર્ચાવિભાગ

મે. તંત્રીઓ,

‘નૂતનશિક્ષણ’ સૂરત

આપના કેળવણીવિષયક માસિકમાં નીચેની ચર્ચાને સ્થાન આપશે એવી આશા છે.

“કર્તારિ રચનામાં કર્તા ઉદ્દેશ્ય, અને કર્મશિરચનામાં કર્મ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.”

“વધારે ખુદ્શા શબ્દોમાં કહીએ તો ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી જેનું અભિધાન થાય છે તે ઉદ્દેશ્ય છે.”

“અર્થાત્ ક્રિયાપદના પ્રત્યયથી જેનું અભિધાન થાય છે તે ઉદ્દેશ્ય.”

“ઉદ્દેશ્ય માટે કર્તા શબ્દ વાપરવો એ કેવો ખોટો છે તે હવે સમજાવશે.”

સ્વ. કમળાશંકર : મધ્યવ્યાકરણ

“ક્રિયાપદના કર્તાને જ-Door of the action ને જ-“કર્તા” કહીએ તો ‘રાજાર્થ વાધ મરાયો,’ એમાં ‘રાજાર્થી’ કર્તા કહેવાય. અહીં કર્તા ઉદ્દેશ્ય નથી જ.

પણ ક્રિયાપદથી જેનું અભિધાન થાય એને જ ઉદ્દેશ્ય ગણીએ તો રાજાએ વાધ માર્યો, એ વાક્યમાં-વાધનું અભિધાન થાય માટે ‘વાધ’ ઉદ્દેશ્ય ગણાવો જોઈએ. અગ્રેજીની Passive રચના અને સંસ્કૃતની કર્મશિર રચનામાં “કર્મ” કર્તાનું સ્થાન લે છે. “મારાથી કામ થાય છે” એમ કામ ઉદ્દેશ્ય બને છે. મારાથી ચોપડી લખાઈ. “ચોપડી” અહીં કર્તા તરીકે વપરાયું છે, અને ઉદ્દેશ્ય છે

પણ “રાજાએ વાધ માર્યો.” એ વિધાન સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો, કોણે વાધ માર્યો? રાજાએ રાજાએ શું માર્યું? વાધ; આમ પૂછી શકાય. બન્ને પ્રશ્ન ઉપરથી મળતા જવાબો કોને ઉદ્દેશી છે? જાને જવાબોમાં કોને ઉદ્દેશીને વિધાન થયું છે? એમાં ઉદ્દેશ્ય શું? કર્તા કે કર્મ?

ચોક્કસ વ્યાકરણમાંથી—ક્ષમા મળી રહેશે એ આશાએ-તેમાં આપેલા પૃથક્કરણન નમૂના ટાંકી જતાવું છું.

૧. તેણે દવાખાનાં કેમ સુધારવાં તે સંબંધી પુસ્તકો લખ્યાં છે.
૨. તેણે યોગ રથ અને ઘોડેસ્વારની ટૂંકડી મોકલી.
૩. મોગસોએ મરાડી કિલ્લા લેવા માંડ્યા.
૪. તેમાં જગા ખરીદીને તેમણે બંગલો બનાવ્યો.
૫. માઆપની આજ્ઞા માનવી.

ઉદ્દેશ્ય

ક્રિયાપૂરક

૧. તેણે
૨. તેણે
૩. મોગસોએ
૪. તેમણે
૫. (તેમણે)

૧. દવાખાના સંબંધી પુસ્તકો
૨. યોગ રથ અને ઘોડેસ્વારની ટૂંકડી
૩. મરાડી કિલ્લા.
૪. બંગલો
૫. માઆપની આજ્ઞા

ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદથી શેનો ખોલ થાય છે? કર્તાનો કે કર્મનો? તો કર્તાને ઉદ્દેશ્ય ગણવાનો હેતુ શે?

વ્યાકરણ માટે દર જ ગાર્ડ સુધરેલ યજ્ઞ છે એ દૃષ્ટિએ વાંચતા મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને આ વ્યાખ્યામાં કેટલી ઊંડી ચર્ચામાં ઉતારી શકાય? જેને Standard authors ગણીએ તેનાથી ભિન્ન મત ધરાવીને તે પ્રમાણે શીખવવાનો જિજ્ઞાસુ શિક્ષકોને દક્ષ કેટલો? કોઈ સુચ આ પૃથક્કરણની ચર્ચાનો ખુલાસો કરશે એવી આશા છે.

ગર્ભાધાનથી બાળકના ઉપર અનેક પ્રકારના માનસિક સંસ્કારો પડે છે તેના એકાદ બે દષ્ટાંત તમને આપું.

એક સંસ્કારી અને ધનાઢ્ય માતૃપિતાનું બાળક ગમે તેટલા ઉપાયો કરવા છતાં વિષમધારણ મનોદશામાંથી સર્વાંશે મુક્ત થયું ન હતું. પિતા ઍસિસ્ટર હતા અને છેલ્લી ચાર પાંચ પેઢીથી બુદ્ધિ અને સંસ્કારમાં અગ્રણી ગણાય તેવા કુટુંબના વારસ હતા. માતાએ કોયેજનું શિક્ષણ લીધું હતું અને પોતાના શિક્ષણ ઉપર ઓપ ચલાવવા માટે પરદેશોમાં પણ ફરી આવેલા હતા. સમાજ-સુધારાનો બનેને ખૂબ શોખ હતો. બાળકોની કેળવણી માટે બંને હંમેશા ખૂબ ચિંતાતુર રહેતા. કેટલાયે અગ્રાંત માતૃપિતાઓને તેઓ માર્ગદર્શન કરાવતા. આદર્શ માતૃપિતા કેમ થઈ શકાય અને પોતાનાં બાળકોને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંસ્કારી શિક્ષણ કેમ આપી શકાય તેના તેઓ પદાર્થપાઠ સમાન હતા. તેમનાં પહેલાં બે બાળકોને તેઓ પોતાના નમૂનેદાર પ્રમાણ તરીકે હંમેશા રજૂ કરતા અને આમ છતાંયે તેમનું ત્રીજું બાળક બચપણથી જ વિષમધારણ મનોદશાનું દેખાયું અને એના ઉપર શિક્ષણ અને સંસ્કારના ગમે તેટલા પ્રયોગો કર્યા છતાં એ સ્થિતિમાં બહુ ઓછો ફેર દેખાયો નહિ. બાળક પંદર વર્ષની ઉંમરનો ચર્ચો ત્યાં સુધી તેના ઉપર અનેક પ્રકારની વૈદકીય સારવારો કરવામાં આવી અને છેવટે માનસચિકિત્સક દાકતરની પણ મદદ લેવી પડેલી. એની આવી વિકૃત મનોદશા માટે કશું જ કારણ ઠેક સુધી હાથ નહિ લાગેલું. માનસ ચિકિત્સકે મહા મહેનતે એ શોધી કાઢ્યું. બાળકની ગર્ભાવસ્થાન દરમિયાન કોઈ કૌટુંબિક કારણને લીધે માતાને હંમેશા ઓગ્રેયેલું રહેલું પામ્યું અને ઊર્મિપ્રધાન પિતાને પોતાના સંસ્કારોને એક બાજુ મૂકીને માતા સાથે ઝઘડવું પડેલું અને ધણીપડું બગાડવું પડેલું. એ કાળ તેમના જીવનમાં વિકટ હતો, એ કાળ બહુ લાંબો ચે ન હતો. એ કાળ દરમિયાન માતાની માનસિક વેદનાની અસર ગર્ભાશયમાં રહેલા બાળક ઉપર બહુ ભારે થઈ. ગર્ભમાં રહેલું બાળક વગર ઇચ્છેલું અને અભાગિયું છે એવા માતાના સોપાનમાં શબ્દોએ એ વિષમધારણ બાળકને પણ વિચિત્ર રીતે વિકૃત બનેલા માનસવાળું સર્જ્યું. એ વિષમધારણ તો હતું જ પણ તેમાં ચે જીવન ઉપરનો એનો નિરાશાવાદ અને સંસારમાંથી બચે કે લુપ્ત થઈ જતો હોય તેવા એના દેખાવો તે બધું ય માતાની મનોદશાને આભારી હતું. આ વિષમધારણ બાળક માટે પછી તો ખીન્ન કશા ઉપાયોને અવકાશ જ ન હતો. શરીરને આનંદ પડે તેવા કામમાં પ્રવૃત્ત રાખવું, સંસ્કારી વાતાવરણમાં રહેવા દઈને મનને આડે માર્ગે જતું અટકાવવું, એ જ એને માટે એક રસ્તો હતો. આ ઉપાયોથી એનામાં કાયમ ટકી રહે તેવો કોઈ ફેરફાર નહોતો ચતો, પરંતુ એવા ઉત્તેજક વાતાવરણમાં હંમેશા ઊંચા પ્રકારની ઉત્તેજના મળ્યા કરતી. આને પરિણામે માતૃપિતાને ચિંતા ઓછી થતી. પોતાના આ બાળકને માટે માતાપિતાને માથે જીવનભરની આવી શાળા-ચલાવવાની ફરજ આવી પડી.

એક બીજો દાખલો આપું. એ એક છોકરીનો છે. સામાન્ય શિક્ષિત કુટુંબોમાં જે રીતે છોકરાછોકરીઓને ઉછેરવામાં આવે છે તે રીતે જ એ છોકરી ઉછેરેલી હતી. માતાપિતા ન હતાં અભણ કે જડ અથવા તો ન હતાં વધારે શિક્ષિત અને શાસ્ત્રીય. પોતાનાં બાળકોને તેઓ ખૂબ ચાહતાં. તેમની કેળવણી પાછળ દીકરું ખર્ચ પશુ કરતાં. પોતાની આ મોટી દીકરી તરફ પિતાને ધણું વડાતું હતું. એના માટે કંઈ પશુ કરવામાં એ બાકી નહોતો રાખતો. પિતાએ આ પોતાની લાડકી દીકરીને કોઈ દિવસ ઊંચે સાદે પશુ બોલાવી ન હતી; અને આમ છતાંયે આ છોકરીને એના પિતા તરફ એક પ્રકારની ધૂણી રહ્યા કરતી હતી. આટલા બધા સહભાવ અને પ્રેમના બદલામાં આવી ધૂણી કેમ મળતી હતી તે પિતાનો એક કોષડો હતો. પિતાને એક દાકતર મિત્ર હતો. એ દાકતરને મનના રોગોની ચિકિત્સા કરવાનો અને તેના ઉપચાર કરવાનો ધણો જ્ઞાને શોખ હતો. માનસવિજ્ઞાન તો એમ કહે છે કે દીકરીને માતા કરતાં પિતા તરફ વધારે પડતો પક્ષપાત અને પ્રેમ હોય છે. આનાં મૂળ વિગતનીય વૃત્તિમાં અને તેના આકર્ષણમાં રહેલાં હોય છે. છતાંયે આ કિસ્સામાં વિપરિત પરિણામ કેમ હતું? માનસચિકિત્સાની કસોટીએ અગત્યતાં માલુમ પડ્યું કે એ બાલિકાની ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન એના પિતાના માતા તરફના સ્થાનના વહેવારો પુરુષસહજ સ્વભાવથી ધૂણી ઉત્પન્ન કરાવે તેવા હતા. એની અતિશયનાએ ગર્ભકાળ દરમિયાન એ છોકરીના મન ઉપર વધારે ઊંડી છાપ પાડી. બહારથી સમજી પશુ ન શકાય તેવાં કારણોએ એ છોકરીના મનમાં પિતા તરફ નિરંકાર જન્માવ્યો.

આ દૃષ્ટાંતો સમાજમાં બહુવિધ નથી હોતાં. સ્ત્રી-પુરુષના સામાન્ય વહેવારો સામાજિક બંધનોને કારણે કહો કે એક બીજા તરફના મોહને કારણે કહો કે ભાવિ બાળક તરફના પ્રેમના કારણે કહો પશુ હંમેશા મર્યાદિત જ હોય છે. એ મર્યાદા બાળક ઉપર ચતી ખરાબ અસરને અટકાવવામાં સહાયમૂલત બને છે. સારી અસર યાપ નહિ તો કંઈ નહિ પરંતુ ખરાબ અસર અટકે તો પશુ માતાપિતા પોતાનું કર્તવ્ય જાળવવાને પધે છે તેમ સમજીશું. આપણા સમાજમાં મનના નિર્જળ અને વિકૃત બાળકો દેખાય છે તેનું કારણ માતાના મન ઉપર પડતી ખરાબ અસરો છે. આપણા સમાજમાં પ્રખર મનોભાગવાળા અને તેજસ્વી માણસો નથી દેખાતા, તેના મૂળમાં માતાના મન ઉપર તેવી ઝુંદર અને સમૃદ્ધિ છાપ પાડવાના પ્રયત્નોનો અભાવ હોય છે. વિષમધારણતા મનનો દુર્ગુણ છે અને મનમાંથી જન્મે છે. અસાધારણતા મનનો સદ્ગુણ છે અને મનમાંથી જન્મે છે. માતાના ગર્ભકાળ દરમિયાન માતાને અસાધારણ કાળજીથી સાચવવી તેના દોહદને સમજવા અને પૂરા પાડવા એવી આર્થપ્રણયિકા પાછળ પશુ તે જ રહસ્ય રહેલું છે.

• હરભાઈ •

[૨]

વ્યક્તિત્વ

વ્યક્તિત્વવાળો માણસ જનસમૂહને હંમેશાં આકર્ષી શકે છે. વ્યક્તિત્વવાળો માણસ અન્યના કરતાં વધારે સારું કામ કરી શકે છે. વ્યક્તિત્વવાળા માણસને ક્ષેત્ર શોધતી આવે છે, તેમ કદીએ તો પશુ બોલું નથી.

શિક્ષણના ધ્વજામાં વ્યક્તિત્વવાળો માણસ મળી જાય તો શિક્ષણનું કામ વધારે સંગીન રીતે ચલાવી શકાય. દરેક શિક્ષકનામાં વ્યક્તિત્વ હોવું જોઈએ તેમ જ દરેક ગ્રંથપતિમાં પશુ વ્યક્તિત્વ

હોતું જોઈએ. જે ગૃહપતિ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હોય છે તે ગૃહપતિને સામાન્ય ગૃહપતિના જેટલા અંતરથી નડતા હોતા નથી. તેવો ગૃહપતિ પોતાના કાર્યના પચાસ ટકા તો પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી જ પાર ઉતારી શકે છે. સામાન્ય ગૃહપતિને ડગલે ને પગલે કોયડાઓ ઊભા થયા કરે છે તેવા કોયડાઓ વ્યક્તિત્વવાળા ગૃહપતિને ખૂંડવતા નથી. આનું કારણ એ કે એવા કોયડાઓ જેમ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઉદ્ભવેલા હોય છે તેમ જ તેમના હાથે જ ઊઠેલી શકાય તેવા હોય છે. સામાન્ય ગૃહપતિ તેવા કોયડાઓનો એકલે હાથે ઊઠેલ કરવા મથે છે; તેની મથામણુ જેમ જેમ વધતી જાય તેમ તેમ તે કોયડાઓ વધારે અટપટા બનતા જાય છે. વ્યક્તિત્વવાળો ગૃહપતિ પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવ માત્રથી તે કોયડાઓથી અલિપ્ત રહી શકે છે અને ખૂંડયા વગર વિદ્યાર્થીઓના હાથે જ તેનો ઊઠેલ આપવા દે છે. આમ વ્યક્તિત્વવાળા ગૃહપતિ માટે પોતાનું સંસ્થાનું અને વિદ્યાર્થીઓનું કામ ધણું અંશે સરળ બની જાય છે.

પણ આનું વ્યક્તિત્વ એટલે શું? અને તે આવે કવી રીતે?

વ્યક્તિત્વ કેવળ બુદ્ધિની પ્રખરતાથી નથી જન્મતું; વ્યક્તિત્વનો આધાર હૃદયની કુળવણીઓ ઉપર નથી રહેતો. વ્યક્તિત્વ શારીરિક કે માનસિક એવા કોઈ પ્રયજ તત્ત્વમાંથી કેવળ નથી પેદા થતું; પણ વ્યક્તિત્વ માટે તો માણસનામાં એકાદ અજળ ધૂનની જરૂર હોય છે. માણસ પોતાના ધંધામાં પાવરણે હોય અથવા તો પોતાના ધંધાના શાસ્ત્રનો નિષ્ણાત હોય તેથી તે વ્યક્તિત્વ નથી જમાવી શકતો. માણસનામાં બુદ્ધિ બલે ઓછી હોય, માણસનામાં બલે શાસ્ત્રીયપણું ઓછું હોય પણ તેનામાં જે કોઈ પણ એક જાગતની ધૂન હોય તો તે વ્યક્તિત્વ કેળવી શકે છે અને જમાવી પણ શકે છે. આવી એકલી ધૂનને પણ અધૂરી ગણી શકાય. જે વિષયની માણસનામાં ધૂન હોય તે ધૂન ખાતર જીવતરને ફના કરવાની તાકાત પણ તેનામાં હોવી જોઈએ. ખરી રીતે તો 'ધૂન' શબ્દમાં જ ફના થવાની તાકાત સમાઈ જાય છે. છતાંએ સ્પષ્ટતા ખાતર આપણે એમ કહી શકીએ કે જે માણસનામાં એક વસ્તુની અસાધારણ ધૂન હોય અને તે ધૂનમાં મચ્છા રહેવા માટે જાતને ન્યોચાવર કરી નાખવાની તાકાત હોય તે માણસને આપણે વ્યક્તિત્વવાળો માણસ ગણી શકીએ.

છાત્રાલયના દરેક ગૃહપતિ પાસે ધૂનનો કોઈ એકાદ વિષય તો હોવો ધટે. એ વિષય કોઈ બુદ્ધિનો જ હોય તેમ નહિ; એ વિષય તો ગમે તે હોઈ શકે—માત્ર વિદ્યાર્થીના જીવનને સ્પર્શનારો હોવો જોઈએ. ગૃહપતિ કલાકાર હોય, ગૃહપતિ જળરો સેષક હોય, ગૃહપતિ વક્તા હોય, ગૃહપતિ વૈજ્ઞાનિક હોય—એમ ગૃહપતિ ગમે તે એક જાગતનો અસાધારણ શોખીન હોય તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાની સાથે એવી જાઈ શકે છે. આવા ગૃહપતિના વિદ્યાર્થીઓ હંમેશાં તેના મિત્ર સમા થઈને રહે છે અને તેના કાગમાં સહાયરૂપ બને છે.

[૩]

ગૃહપતિને માર્ગદર્શન

[પ્રથમ દસમો]

છાત્રાલયમાં શિક્ષા

ખીલ કોઈ પણ સંસ્થા કરતાં છાત્રાલયમાં શિક્ષાના વધારે પ્રસંગો ઊભા થાય છે, અને શિક્ષાની વધુ રીતોનો અમલ થાય છે, તેનું કારણ છાત્રાલયની કૃત્રિગતા છે. જેટલે દરજ્જે કૃત્રિગતા વિશેષ હોય છે, તેટલે દરજ્જે શિક્ષાના પ્રસંગો પણ વિશેષ હોય છે.

શિક્ષાના પ્રસંગો અને રીતો.

છાત્રાવધ્યમાં શિક્ષાના જે પ્રસંગો જિભા યાય છે તેના મુખ્ય બે વર્ગ પાડી શકાય. એક વર્ગમાં છોકરાઓની અંદર અંદરની તકરારના પ્રસંગો આવે. આવા પ્રસંગોએ ઘણી વખત તકરાર કરનાર બંને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા યાય છે. કોણુ યુનેગાર છે અને કોણુ બિનયુનેગાર છે એ નક્કી કરવાની ભાંજગડમાં શુદ્ધપતિ ઊતરતો નથી, અથવા તો ઊતરવાની તેનામાં આવડત હોતી નથી. આથી કોઈને અન્યાય યાય નહિ માટે બંનેને શિક્ષા કરી બંનેને ન્યાય આપે છે. આવો ન્યાય લેવા માટે કોઈ છાત્રો શુદ્ધપતિ પાસે જતા નથી. પણ બે તેઓ શુદ્ધપતિની નજરે ચડી જાય તો જ તેમને આવો ન્યાય મળે છે. ન્યાય આપવાની આ રીત જાહુ સરળ છે, પણ તેનાથી તકરારની આગ ધડીભર દેખાતી જાંધ યાય છે, પણ યોગ્ય વખત પછી તે ફરીથી પાછી કોઈને કોઈ રૂપમાં બમ્બૂકી ઊડે છે.

શિક્ષાના પ્રસંગોના બીજા વર્ગમાં શુદ્ધપતિના બનાવેલા આપખુદ નિયમોના ઉલ્લંઘનના પ્રસંગો આવે. આવા પ્રસંગોએ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાનું કારણ શું તે સંબંધી શુદ્ધપતિ વિચાર કરતો નથી. નિયમ ચોખ્ખા કે અચોખ્ખા છે એ જાણતો તે વિચાર કરતો નથી, પણ પોતે જાનાવેલા ગમે તેવા નિયમો છાત્રોએ પાળવા જ નોઈએ એવો શુદ્ધપતિને આગ્રહ હોય છે, અને એનું ઉલ્લંઘન કરનાર છાત્ર પોતાનો દુશ્મન છે એમ કેટલાક શુદ્ધપતિઓ માને છે. તેના પર તેઓ કરડી નજર રાખે છે અને તેને દબાવવા માટે તેના વાંકની શોધમાં શુદ્ધપતિ ફરે છે અને તેનો જરા પણ વાંક હાય આવતાં તેને સાંડસામાં લે છે.

શિક્ષાનો હેતુ

શિક્ષાનો હેતુ છોકરાઓને સુધારવાનો હોય છે, પણ એ બદાના નીચે ઘણી વખત પોતાના આપખુદ અગત્યમાં અંતરાય રૂપ ચર્ચ પડેલા છોકરાઓને સીધા કરવાનો, દબાવી દેવાનો, અને તેમની પ્રત્યેનું વેર વાળવાનો હેતુ છુપાર્થ રહેલો હોય છે. કેટલીક વખત શિક્ષાદારા છોકરાઓને સુધારવાનો શુદ્ધ હેતુ હોય છે, પણ શિક્ષાથી તે હેતુ સધાય છે કે નહિ તે તરફ શુદ્ધપતિનું લક્ષ હોતું નથી. શિક્ષા કરીને છોકરાઓના મનમાં જે ખરાબ વૃત્તિઓ જિભી કરે છે, જે નવાં અનિષ્ટો દાખલ કરે છે અને તેને પરિણામે છોકરાઓને જે નુકસાન કરે છે તે તરફ તેનું બિલકુલ ધ્યાન હોતું નથી.

શિક્ષાની અસર

શિક્ષાની બીકથી છોકરો પોતાનો ગુનો છુપાવે છે, છુપાવવા માટે જૂઠું બોલે છે, અથવા તો તે ઉરકેસાય છે અને શિક્ષા કરનારની સામે જાંડ ઉઠાવે છે અને તેનો દુશ્મન યાય છે. તે તેનું મુખ્ય કર્તવ્ય બૂલી જાય છે અને પોતાનું વેર વાળવાના ઉપાય શોધવા લાગી જાય છે.

શિક્ષાથી ગુનો કરવાની વૃત્તિને દબાવી શકાય, પણ દૂર કરી શકાય નહિ. વખત મળતા તે ઉછળા મારે. શિક્ષા એ ગુનો આટકાવવા માટે સાચો રસ્તો નથી.

ચોર કોટવાલને દડે

ગુનાના મૂળમાં ઊતરીને તપાસ કરીએ તો ઘણી વખત ગુનાને માટે ગુનો કરનારને વાંકે હોતો નથી પણ શિક્ષા કરનાર પોતેજ ખરા ગુનેગાર હોય છે. આગ ચોર કોટવાલને દડે એવું બને છે.

શુદ્ધપતિ પૂછે છે : “તમે અંદર અંદર તકરાર કેમ કરી? અને ફરિયાદ કેમ કરી નહિ?” પણ જરા આગળ વધીને તપાસ કરીએ કે આ માટે છોકરાઓએ શુદ્ધપતિને ફરિયાદ ન કરી, તો

માત્રમ પડે છે કે છોકરાઓની ફરિયાદોને ગૃહપતિ દાદ આપતા નથી. તકરારને માટે જવાબદાર આ રીતે ગૃહપતિ પોતે જ હોય છે.

આપણે ફરિયાદોમાં પ્રાર્થના દાખલ કરીને, વખતપત્રકનું ચોકડું ગાંઠવીને અને વિચિત્ર પ્રકારના નિયમો રચીને શુના કરવાની નવી તકનો લાભ લેનાર છાત્રોને શિક્ષા કરીએ છીએ, પણ એ તકો ઊભી કરી આપનાર આપણે-શુનાનું મૂળ-ઊંચું માથું રાખી ફરીએ છીએ.

આપણે છાત્રોની પાસે તેમની મરજી વિરુદ્ધ પ્રાર્થના કરાવીને, તેમને વખતપત્રકના ચોકડામાં જકડી નાખીને અને તેમના પર વિચિત્ર પ્રકારના નિયમો લાદીને તેમને ઉશ્કેરીએ છીએ અને એ ઉશ્કેરણીને પરિણામે છાત્રો તોફાન કરી બેસે છે. ત્યારે આપણે તેમને શિક્ષા કરીએ છીએ, પણ એ ઉશ્કેરણીનું મૂળ-આપણે શાહુકારની પેટે ફરીએ છીએ.

શુનો કેને કહેવો ?

ખરું પૂછવો તો શુનો કેને કહેવો તે જ આપણે સમજતા નથી. અને તેને લીધે સદૃશ્યુને આપણે દુર્ગુણ માનીએ છીએ અને શિક્ષાનો સોટો વચાવવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. આપણને જે વસ્તુ ઠીક ન લાગે તેને આપણે શુનો ગણીએ છીએ. આપણા આપણુક કાયદા અને હુકમો પ્રત્યે નિષ્વાસપણે જે કોઈ છાત્ર વાંધો ઉઠાવે તો તેને આપણે શુનેગાર ગણીએ છીએ. આપણે આપણા છાત્રોને શુનામીની તાલીમ આપવા માગીએ છીએ, એ તાલીમનો વિરોધ કરનારને આપણે શુનેગાર ગણીએ છીએ.

સતારમાં ૪-૫ યાગે વહેણા જોડે એવા દુનિયામાં બહુ જ યોગ્ય માણસો હોય છે. મોડા જીંદનાર બધા લોકો શુનેગાર ગણાતા નથી. પણ છાત્રાલયની દુનિયામાં મોડા જીંદનાર શુનેગાર ગણાય છે અને તેમને શિક્ષા યાપ છે. પરમેશ્વરની નિયમિત પ્રાર્થના કરનારા ભક્ત લોકો બહુ યોગ્ય હોય છે. પ્રાર્થના ન કરનારા બધા લોકો શુનેગાર ગણાતા નથી. પણ છાત્રાલયની દુનિયામાં તો તેઓ શુનેગાર ગણાય છે અને તેમને શિક્ષા યાપ છે. કોષ એ સર્વમાન્ય દુર્ગુણ છે, છતાં એ કોષને યશ થઈ છાત્રોને શિક્ષા કરનાર ગૃહપતિ શિક્ષાથી મુક્ત રહે છે.

એકાદ છાત્ર કોઈ બીજા છાત્રને આવીને મારી બેસે તો ગૃહપતિ તેને શિક્ષા કરે છે પણ આવેશમાં આવીને ગૃહપતિ ધણી વખત નિર્દોષ છાત્રને શિક્ષા કરી બેસે છે તો તે ગૃહપતિને કોઈ શિક્ષા કરવું નથી.

છાત્રોની ફરિયાદો શાંતિથી સાંભળનાર માટે મગજનું સમતોલપણું ગૃહપતિ પાસે હોવું નથી. અને સાંભળ્યા પછી જાણીએ છીએ છાત્રોની વચમાં થએલી ગેરસમજ અને બૂલોની પરંપરા શોધી તેમને તેમના નગન સ્વરૂપમાં છાત્રોની આગળ રજૂ કરવાની આવડત ન હોવાને લીધે ગૃહપતિ ફરિયાદોથી કંટાળી જાય છે, અને તેથી તે જ છાત્ર વિરુદ્ધ ફરિયાદ આવે તેને સત્યતાની બરોબર ખાતરી કર્યા વગર શિક્ષા કરી દે છે.

ફરિયાદોથી ગૃહપતિ એટલો કંટાળી જાય છે કે જેથી ધણી વખત ફરિયાદના મૂળ તરફ નહિ જતાં ફરિયાદ કરનારને જ ફરિયાદ કરવા બદલ શિક્ષા કરે છે.

જરા બુદ્ધિશાળી ગૃહપતિ હોય અને ફરિયાદ કરનારને આ પ્રમાણે ઉદાહરણ અન્યાય કરી પોતાની નાસાયકાત બચાવી પાડવા ઇચ્છે તો શિક્ષા સાંભળે છે; પણ ફરિયાદમાંથી ફરિયાદ કરનારનો વાંક શોધી કાઢવનો પ્રયત્ન કરે છે અને વાંક હાથ આવતાં તેને તે બદલ શિક્ષા કરી ફરીથી ફરિયાદ કરવા આવતાં આડકતરી રીતે અટકાવે છે.

ફરિયાદો સાંભળવાની શુદ્ધપતિની અગત્યની ફરજ છે એ ધણી શુદ્ધપતિઓ સમજતા નથી. અને તેનો બંને પક્ષને સતોષ આપે અને બંને પક્ષની તૂટી ગયેલી મિત્રતા સાંધી આપે એવો નિકાલ કરવાની તેમનામાં આવડત ન હોવાથી છાત્રોને સુધારવાની અને તેમને સાચા નાગરિક બનાવવાની મોટી તક તેઓ ગુમાવે છે. મારા બુદ્ધ પત્રમાં આ વિષય વધારે વિગતે અર્થશીલ.

છાત્રોના હિતની વાત જો તેમના હિતની વાત છે એમ કહેવામાં આવે અને તે તેમના વાત છે એમ તેમને સમજાવવામાં આવે તો તેઓ એવા મૂર્ખા નથી કે તેઓ ન માને. પરંતુ શુદ્ધપતિ સંસ્થાકોની નજરમાં અને દુનિયાની નજરમાં પોતાનું ખરાબ દેખાશે એવી બીકથી છાત્રો ઉપર વખતપત્રક અને ફરજિયાત આર્યના જેવા કૃનિમ અને આપખુદ નિયમો છોડે છે ત્યારે જ તેમનો વિરોધ થાય છે.

જ્યારે શુદ્ધપતિ શુદ્ધપતિ તરીકે લાયક હોય નહિ, જ્યારે તેનામાં ચારિત્રની મોટી ખામી હોય અને તેને લીધે અને તેને લીધે વિદ્યાર્થીઓમાં તેનું માન હોય નહિ, ત્યારે જ તેના હુકમોનો અનાદર થાય છે.

જો શુદ્ધપતિઓ પોતે જ સુધરી જાય, જો તેઓ ઊંડા ઊતરીને વિચારતા થઈ જાય, જો તેઓ પોતાની ફરજ સમજતા થઈ જાય, જો તેઓ અમલદારીપણું છોડી દઈ વિદ્યાર્થીઓના મિત્ર થઈને રહે, જો તેમને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હોય, જો તેઓ વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાનો સ્વાર્થ તમવા તૈયાર હોય તો શિક્ષા કરવાની જરૂર રહે નહિ. શિક્ષા એ શુદ્ધપતિની નબળાઈ બતાવે છે. એ અનર્થમાંથી શુદ્ધપતિઓ જેટલા વહેલા છૂટે તેટલું સારું.

નાથાભાઈ મો. ખટલ

[૪]

ભૂલ કેમ થાય છે ?

સાંજ પડી ગઈ હતી. રાત્રે ચનારી પ્રાર્થનાને દશ થોડી વાર હતી. મારા મનને મધુ' કે ધડીતર આમ તેમ આંટા મારી લઈ. વળી પ્રાર્થના પહેલાં વિદ્યાર્થીઓ પશુ જરા લટાર મારતા હોય છે તેથી તેમને પશુ અવગોચરનો અવકાશ મળશે. આમ ધારી હું રસ્તા ઉપર ફરવા નીકળ્યો. તુરંત જ એક મોટો વિદ્યાર્થી મળ્યો.

‘ સાહેબ, આજના બોજનનો અસતોષ સાંભળ્યો ? ’

‘ ના મને તો આજના બોજન સામે કશું જ કહેવાપાછું નથી. મેં પણ આખું દનું. ’

‘ બોજન અગાડયું છે તેમ નથી કહેતો. શાક ખૂટયું હતું. ’

‘ હા, તે હું સમજી શકું છું. બપોરે જાણતા સુધારતા હતા ત્યારે જ મેં જોયું હતું કે તેમાં ઘણો ભાગ સડેલા હતા અને તેથી તે કેંકડી દેવા પડતા હતા. શાક સુધારનારા તો તમે જ ને ! શાક ખૂટવાનો વહેમ મને તો તેજ વખતે ગયો હતો. ’

‘ તે સાચે જ ખૂટયું. ’

‘ પછી ? ’

‘ પછી શું ? આપણી દોઢા કરનારી ટોળી તુરંત જ ઊંઘી પડી ! કહે કે શાક ન હોય તો ગોળ કાઢો. ’

‘બોજનના નેતાએ શું કહ્યું ?’

‘તેણે ચોખ્ખી ના કહી.’

‘કહેજો. તમારી જ કચકસર સમિતિએ જે રસ્તો સૂચવ્યો છે તે પ્રમાણે બોજનના નેતાને ન કરે તો તમારું જ કાર્યવાહક ગંડળ તેને પીંખી ખાય ! તેણે ના કહી તે વાજબી જ કહ્યું.’

‘પણ સાહેબ, એને તો આગસ્તો જ પીંખી આધો !’

‘શું કહો છો ?’

‘હા, હા, મોટી હોદ્દા થઈ ગઈ. જોજોને, આખું ટાણું હમણાં જ તમારી પાસે આવશે.’

‘આવવા દો.’

આટલી વાત થઈ ત્યાં તો થોડે દૂરથી આવનારે આવવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં એક ટાણું મોટીથી આવનારે કરતું માત્ર તરફ ધસી આવતું મેં જોયું. ટાળાની વચ્ચે જ મોટી ઉંમરના એક જવાનદાર વિદ્યાર્થીને આસપોસ આવતો જોઈ મારા મનને ભારે ખેદ થયો. ફરિયાદી વિદ્યાર્થીએ શું કહેવાનું છે તે પૂછતા પહેલાં જ મેં તો પેલા મોટા વિદ્યાર્થીને ઊધડા લીધો !

‘આ નાના અને અણુસમજી વિદ્યાર્થીના ટાળામાં બળતાં તમને શરમ નથી આવતી ?’

એ કંઈ બોલ્યો નહિ. મારી સામે જ જોઈ રહ્યો. મારો ઉરકંઠ વધ્યો.

‘સામું શું જોઈ રહ્યા છો ? તમારે તો શરમાવું ઘટે. આ ગંડળના નાથક થવામાં તમને આટલો બધો રસ જોઈ મને દુઃખ થાય છે. તમારું કામ તો ઊલટાનું આ અણુસમજીએ સગવડવાનું અને ચોખ્ખું માર્ગ દેરવાનું હોય. એને બદલે.....’

‘પણ સાહેબ, એ અમારી સાથે છે જ નહિ. એ તો અહિં રસ્તામાંથી હમણાં જ સાથે થયા છે. એને શા માટે વડો છો ?’ પેલા ટાળામાંથી એક નાના વિદ્યાર્થીએ વચ્ચે જ કહ્યું.

મોટો વિદ્યાર્થી તો એકી ટશે મારા સામે જ જોઈ રહ્યો હતો. એના મોં ઉપર દુઃખ અને ગ્વાનિ સ્પષ્ટ હતાં. થોડી જ વારમાં આંખ નીચી કરી કંઈપણ બોલ્યા વિના એ ટાળામાંથી ચાલી ગયો.

ટાળાના વિદ્યાર્થીએ મેં પોતાના નિવાસગૃહમાં જવા કહ્યું. હું ત્યાં હમણાં જ આવું છું અને વાતો કરી ખુલાસો આપશું તેમ કહી તેમને વળાવ્યા. હું જરા અસ્વસ્થ થયો હતો. વિદ્યાર્થીએ વળાવી હું પાછો આંધ્ર મારવા લાગ્યો. આ વખતે ખૂબ નેરથી મારા મનમાંથી અનેક નિવારો પસાર થઈ રહ્યા હતા.

‘આ મેં શું કહ્યું ? પૂછ્યા ગાળ્યા વિના શા માટે મેં એક વિદ્યાર્થીને અન્યાય કર્યો ? એના મનમાં શું ચતું હશે ? હું એની જગ્યાએ હોઉં તો મારા મનમાં શું થાય ? મને તો અપમાન થવા જેવું લાગે ! ત્યારે એને પણ એમ નં ચતું હશે ને ?’

ઉતાવળાં અતુમાનો તે આવું નામ ? શિક્ષક કે શૃદ્ધપતિ આટલો ઉતાવળો ન જ થઈ શકે. તેમ તેનાથી ન બનતું હોય તો તેણે શિક્ષક કે શૃદ્ધપતિનું કામ છોડી દેવું. આવું નામ તો ભારે અન્યાય ! જુવાનના મનમાંથી આવ્યા વખતે કેવા કેવા ભાવો પસાર થયા કરતા હશે. તેની કલ્પના, મારી જાતને જ તેની જગ્યાએ મૂકીને કરી શકું છું. શૃદ્ધપતિ માટે આવી ભૂલો ન શોભે.

‘આજે મને ઠીક બાન થયું કે ભૂલો કેમ થાય છે ?’

સમાચારસંગ્રહ

પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો

પ્રાથમિક શિક્ષણને લગતા ૧૯૨૩ ના કાયદામાં ફેરફાર કરતા નવા ખરડાને રજૂ કરતાં મુંબઈ ઇલાકાના મુખ્ય પ્રધાને આપેલા બાપજીમાંથી કેટલીક અગત્યની વિગતો આ રહી.

શરુઆતમાં, ૧૯૨૩ ના કાયદામાં રહેલ કેટલીક ખામીઓ બહાવવામાં આવી હતી. આ કાયદાથી ઇલાકાના દરેક જિલ્લામાં ફરજિયાત કેળવણી દાખલ થઈ શકી નહિ, તેગજ પ્રાથમિક શાળાઓ ચલાવતી સંસ્થાઓ પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી ઉપાડી શકી નહિ.

કેટલાક તુલનાત્મક આંકડાઓ :

(૧) ૧૯૩૬-૩૭ માં મુંબઈ ઇલાકાની જિલ્લા બોર્ડોએ રૂ. ૧૨,૫૦,૦૦૦ નો ખર્ચ પ્રાથમિક-શિક્ષણ માટે કર્યો છે.

(૨) મ્યુનિસિપાલિટીઓએ રૂ. ૧૨,૫૦,૦૦૦ નો ખર્ચ કર્યો છે.

(૩) ૧૯૨૫-૨૬ માં ૧૩,૪૮૦ પ્રાથમિક શાળાઓ હતી જ્યારે ૧૯૩૫-૩૬ માં ૧૪,૯૨૨ થઈ.

(૪) ૧૯૨૫-૨૬ માં પ્રાથમિક શાળામાં ૯,૧૩,૧૬૮ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હતા જ્યારે ૧૯૩૫-૩૬ માં વિદ્યાર્થીઓનો આંકડો વધીને ૧૨,૪૮,૦૦૦ થયો.

ખરડાને લગતી કેટલીક વિગતો :

(૧) શિક્ષણને લગતા પ્રશ્નો પર સરકારને સલાહ આપવા એક 'પ્રેવિન્ટિયસ બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશન' નીમવામાં આવશે.

(૨) સભ્યોની સંખ્યા ૧૨ રહેશે. આ પૈકીના ચાર સભ્યો, "સ્કૂલ બોર્ડો" તરફથી ચૂંટવામાં આવશે, જ્યારે બાકીના ૮ ની નિમણૂક સરકાર કરશે.

(૪) દરેક 'સ્કૂલ બોર્ડ'માં ૧૨ સભ્યો રહેશે, અને તેમનાં કેટલાક સભ્યો માટે કેળવણીની લાયકાતો નક્કી કરવામાં આવશે.

(૫) હવેથી 'એડમીનીસ્ટ્રેટીવ' અમલદારની નિમણૂક પ્રાંતની સરકાર કરશે.

આ ખરડાને અંગે ખાસ નીમવામાં આવેલી સમિતિએ સચવેલા કેટલાક ફેરફાર આ રહ્યા :

(૧) "પ્રેવિન્ટિયસ બોર્ડ ઓફ એડ્યુકેશન" ના ૧૨ સભ્યોમાંથી છની ચૂંટણી કરવામાં આવશે. બાકીના છની નિમણૂક સરકાર જાહેર કરશે. આ છ સભ્યોમાંનાં ત્રણ સરકારી અમલદાર રહેશે.

(૨) મળ ખરડા મુજબ "એડમીનીસ્ટ્રેટીવ" અમલદાર તરીકે કામ કરશે. તેની નિમણૂક, પગાર, સત્તા અને ફરજો સરકાર તરફથી જાણવાવામાં આવશે.

આ બાબતમાં સમિતિએ વધુ એમ નક્કી કર્યું છે કે આ અમલદારની નિમણૂક કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીને આપી શકાશે અને આ સોંપાયેલી સત્તાની જાહેરાત 'સરકારી પત્ર'માં કરવામાં આવશે. આ પ્રમાણે નિમાયતા અમલદાર તે મ્યુનિસિપાલિટીને જવાબદાર રહેશે.

ભૂગોળના અભ્યાસની અગત્ય

યોગ્ય દિવસો પર મુજબમાં “બોમ્બે જ્યોગ્રોફીકલ એસોસીએશન” તરફથી ‘ભૂગોળ દિન’ જાહેરવામાં આવ્યો હતો.

આ મંડળના પ્રમુખ શ્રીયુત વી. ડી. ધાટેએ આ વિષયને લગતી ઉત્સુકતા વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃત કરવામાં નડતી અડચણો જતાતી હતી.

(૧) ભૂગોળના સ્નાતકો નથી.

(૨) ભૂગોળને લક્ષ્યાં યોગ્ય પાઠ્ય પુસ્તકો અને સાધનોની ઘણી ખોટ છે.

ઉદ્ઘાટન ક્રિયા કરતી વખતે માનવંતા શ્રીયુત બી. જી. ખેરે જણાવેલી કેટલીક બીના આ રહી.

મનુષ્યને માટે ભૂગોળ સિવાય બીજી કોઈ પણ વિષય વધુ રસવાળો નથી. એ વિષય શીખવનારે એ વિષયની અગત્ય ખાસ જણાવવાની જરૂર છે. મુસાફરી અગત્યનું સાધન યર્ધ પડતું જોઈએ. તેમજ દેશનાં નાનાં નાનાં ગામડાંઓ અને ત્યાંના રહેવાસીઓના સમાગમમાં આવવા ખાસ સુચવ્યું છે. હિંદની ભૂગોળ તથા આસપાસના વાતાવરણથી અજાણ અને જિનઅનુભવી નહોત, ઘણાં હિંદીઓ હિંદની આજુબાજુ જતાં જતાં જાહેર ઈસ્ટેશન પ્રવાસે જવાનું પસંદ કરે છે. એમના વિચાર મુજબ ભૂગોળના અભ્યાસક્રમમાં મુસાફરીને અગત્યનું સ્થાન મળવું જોઈએ.

શ્રીશિક્ષણ

અધ્યક્ષ કેળવણી સલાહકાર સમિતિએ નીમેલી ‘શ્રીશિક્ષણ સમિતિ’ એ કરેલી કેટલીક ભલામણો :

જો શાલિકાઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાની યોજનાનો બહેળો વિકાસ કરવામાં ન આવે તો અમણતા દૂર કરવાના દરેક પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડશે. આથી શિક્ષણ માટે શાલિકાઓને પ્રથમ પદ આપવું જોઈએ.

એ સમિતિના હેવાલ મુજબ હિંદની વસ્તીના ૧૨ ટકા જાળકોમાંથી ફક્ત ૧૬.૫ ટકા જ શાલિકાઓ શાળામાં અભ્યાસ કરે છે જ્યારે ૫૦.૩ જાળકો શાળામાં દાખલ થયા છે.

જો પ્રાથમિક શાળામાં ૫૦ ટકા શાલિકાઓ દાખલ થાય તો આખા હિંદમાં ૧૫૧,૧૮૮ શિક્ષકોની જરૂર પડશે.

કેટલીક પ્રાથમિક શાળાઓમાં બધાં ધોરણો રાખવામાં આવતાં નથી. આ કારણને લઈને ખાસ અપવ્ય (wastage) જોવામાં આવે છે. સમિતિ ખાસ સૂચન કરે છે કે દરેક પ્રાથમિક શાળાઓમાં બધા જ ધોરણો હોવા જોઈએ.

વડોદરા શિક્ષકપરિષદ

વડોદરા રાજ્યની માધ્યમિક શિક્ષકપરિષદની નવમી બેઠક તા. ૧-૨-૩-૪ મે ૧૯૩૮ને દિને વડોદરા કોલેજના તત્વજ્ઞાનના આધ્યાપક શ્રી. અતિસુખરાઈકર કમળાસકર ત્રિવેદી, એમ. એ., એલ. એલ. બી. ને પ્રમુખપદે નવસારીમાં મળશે. રાજ્યરત શ્રી. એસ. વી. મુકરજી, એમ. એ., તા. ૧લીએ માંગણિક પ્રવચન કરશે. પરિષદને અંગે વ્યાખ્યાનો, ચર્ચા, નમૂનાના પાઠો, છત્રાદિનો વિવિધ કાર્યક્રમ રખાયો છે. વડોદરા રાજ્યના કેળવણી ખાતામાં બે દાયકાથી વધારે સમય સુધી એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી, રાજ્યમાં કન્યાકેળવણી પગમર બનાવવામાં આગળ પડેલા ભાગ ભજવનાર મિસ નીડવાગ નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થતા હોવાથી તેમને વિદાય આપવાનો સમારંભ તા. ૨જીએ યોજવામાં આવ્યો છે. પરિષદનો હેવાલ આજતા અંકમાં આપવામાં આવશે.

સૈન્યધામ નર્મદાતીરે આ કેળવણી સંસ્થાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં થયો હતો. - દેસ વર્ષના સતત પ્રયાસો પછી આખા ગૂજરાતમાં સંસ્થાએ સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરેલી. પરંતુ વ્યવસ્થામાં થએલા ફેરફારથી સંસ્થાની સ્થિતિ બગડતી ગઈ ને ઈ. સ. ૧૯૩૬ માં તેના અસ્તિત્વ વિષે શંકા ઉદ્ભવવા લાગી. પરંતુ તેના સંચાલકોના આગ્રહથી ચરોતર એડ્યુકેશન સોસાયેટીના આજીવન સ્વયંસેવક શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલે સેલ્સાયેટીની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈને આ સંસ્થાનું સુક્રાન જૂન માસથી સંભાળી લીધું છે. હાલ તેઓ નર્મદા કેળવણી મંડળના નિયામક તરીકે અને નર્મદા હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે કામ કરે છે. છેલ્લાં આઠ વર્ષથી તેઓ ગૂજરાતીની ગાંધીયક શાળાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે મુંબઈ વિદ્યાપીઠની સેનેટના સભ્ય છે.

મંડળનો ઉદ્દેશ જમાનાને અનુકૂળ અને ઉપયોગી કેળવણીના અખતરા કરવાનો છે. તેના આગ્રહ દેહન એક હાઈસ્કૂલ આવે છે. છેલ્લાંમાં છેલ્લી ઢગનાં સચોટ સાધનોની મદદથી વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓનો સર્વદેશીય વિજ્ઞાસ યાચ એવી વાગ્યર્થિની સભા, હસ્તલિખિત: માસિક, સંગીત, રમતગમત, વ્યાયામ, ક્ષત્રાદિ ક્ષેત્ર પ્રવૃત્તિઓ તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવે છે.

શાળાની સાથે એક વિદ્યાર્થી આશ્રમ જોડવામાં આવ્યો છે. જવાબદારીપૂર્વક સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાની તાલીમ મળે એ હેતુથી આશ્રમની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓને સોંપવામાં આવી છે. આશ્રમના શ્રદ્ધાપત્ર ને શાળાના અભ્યાસ સંસ્થાનાં મહેનતોમાં રહીને વિદ્યાર્થીઓની સુધળી શક્તિનો વિજ્ઞાસ અને ચારિત્ર્યનું ધરતર કરવાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કરે છે.

સર્ગનજૂને સીધે ચાલતી અનેક શાળાઓમાં પોતાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓથી ભાત પાડતી આ સંસ્થાનું સચિત્ર ચરિત્રવત મંગાવી તેને વિષે વધુ માહિતી મેળવવા અને સૌને બલામણુ કરીએ છીએ.

મુંબઈ હસાકા, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો આટે મંજૂર કરેલું

નૂતનશિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને સાળાપ’

— પૃષ્ઠ ૬ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે આલુક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

• વાર્ષિક લવાબજા •

• પત્રવ્યવહારનું સરનામું •

દિન્દોર્ગ - રૂપિયા ૪૦

વ્યવસ્થાપક

જાલદેશમાં - રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં - પાંચ શિલિંગ

દેસાઈ પોળ • ચરત

મુદ્રક • ઉચ્ચશિક્ષણ અધિકારી દેસાઈ ‘લોખનાણી’ મુદ્રણમંદિર વોલમપુર • ચરત
પ્રકાશક • ચન્દ્રવદન ચૂનીલાલ શાહ • દેસાઈ પોળ • ચરત

જૂન - જુલાઈ - ૧૯૩૮

વર્ગની શિસ્ત જાળવવા માટે વર્ગશિક્ષકને, શાળાની શિસ્ત જાળવવા માટે શાળાના આચાર્યને રાજ રાજ પોતાની કેટલીય શક્તિઓ ખર્ચવી પડે છે. આ શક્તિઓનો ખર્ચ પણ હમેશાં સમઘારણ સ્થિતિ-સંયોગોમાં જ થતો હોય છે તેમ. પણ નથી: શિક્ષક તેમ જ આચાર્યને પોતાનાં મન હમેશાં તંગ સ્થિતિમાં જ રાખવાં પડે છે. શાંતિ અને ધીરજથી વાતો કરવાનો અને પ્રેમથી સમજાવવાનો અવકાશ જ નથી! અને એ ઘટમાળ લગભગ કાયમી બની ગઈ છે.

આ માનસિક તેમ જ ઔદિક શક્તિઓનો વ્યય આપણે હવે અટકાવવો જ જોઈએ. શાળાના શિક્ષકે તેમ જ આચાર્યે શિસ્તને હવે નવા દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસતાં તુરત જ શીખી લેવું પડે છે. શિસ્તનો જે ભંગ થઈ રહ્યો હોય છે તે ભંગ આ ઉપાયોથી મટવાનો નથી એ પહેલાં સમજી લેવું. એ સમજાય એટલે નકામો થતો શક્તિઓનો વ્યય અટકશે. પછીનો વિચાર શિસ્તભંગનાં કારણો શોધવાનો અને તેના શાસ્ત્રીય ઉપાયો યોજવાનો છે. શક્તિઓનો નકામો ખર્ચ અટકી પડશે એટલે એ જ શક્તિઓનો ઉપયોગ શિક્ષક તેવાં કારણો શોધી કાઢવામાં અને ઉપાયોની શોધ કરવામાં ઠીક પ્રમાણમાં કરી શકશે.

શિસ્ત ઊભી કરવા માટે આ માર્ગ સાચો છે, શાસ્ત્રીય છે,

શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય કહેવું કે અરાષ્ટ્રીય કહેવું એ તો કાળ અને સંયોગના બેઠ અનુસાર હોય છે. હરેક પ્રકારનું સાચું શિક્ષણ તે જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ હોઈ શકે. જે શિક્ષણ રાષ્ટ્રને વિરોધી હોય તે રાષ્ટ્ર માટે સાચું શિક્ષણ નથી. જે શિક્ષણ શાસ્ત્રીય અને સિદ્ધાંતને અનુસરતું હોય તે રાષ્ટ્રને અવિરોધી હોય જ. આજે આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને સરકારી શિક્ષણથી જુદું પાડવું પડે છે, કારણ કે પરદેશી સરકારે ઊંચું કચેરું શિક્ષણ આપણા રાષ્ટ્ર માટે હિતાવદ ન નીવડ્યું. રાષ્ટ્રહિતને લક્ષમાં રાખીને એટલા જ માટે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ ઘડવાના પ્રયત્નો આપણે ત્યાં થયા અને તેનો અગલ કરનારી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ ઊભી થઈ. આવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો અને ખરી રીતે કહીએ તો સાચા શિક્ષણનો ચોડાગ્રેક વિચાર આપણે કરીએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યા બાંધવી સહેલી છે અને સહેલી નથી. સહેલી એટલા માટે કે જે કોઈ શિક્ષણ રાષ્ટ્રના હિત માટે હોય તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ. સહેલી નથી એટલા માટે કે આજના અડપણ યુગમાં ક્યું શિક્ષણ રાષ્ટ્ર માટે હિતાવદ છે અને ક્યું નથી તે નક્કી કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ હાય-ઉદ્યોગમાં જ સમાઈ રહેલું છે, તેવી માન્યતાને અતિશયતાની હદ સુધી લઈ જઈને કાંતવા-વણવાના કામને જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મુખ્ય અને ઘણી વખત તો એકમાત્ર અંગ ગણવાની ભૂલ તેટલા જ સારુ આપણે ત્યાં થઈ હતી. આજે આપણી શાળાઓમાં જે વિષયો શીખવાઈ રહ્યા છે તેમાંના મોટાભાગના વિષયો અને તેની શિક્ષણપદ્ધતિઓ થોડા ફેરફાર સાથે પણ રાષ્ટ્રહિત માટે જરૂરી છે, તેવી માન્યતા નીચે ઉદ્યોગ અને ટળાને અવગણીને ફેવળ બુદ્ધિના જ વિષયોનું શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ આપણી વચ્ચે આજે પણ છે, અને પોતાની જાતને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ કહેવાને છે.

ચારેક હાયકા પહેલાં આપણા દેશના નાયકોને પહેલવહેલું જ્યારે જ્ઞાન થયું કે પરદેશીઓ અહીં આવીને આપણા દેશને હરેક રીતે ચૂસી રહ્યા છે અને પોતાના લાભ માટે ઊભી કરેલી શિક્ષણ-પ્રણાલિકાદારા અનર્થકારી શિક્ષણ આપી રહ્યા છે, ત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં બીજા નખાયા ચાત્ર શિક્ષણથી જુદું કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું એની ગમ શરઆતમાં ન પડે એ સ્વાભાવિક છે. વળી જેમને એ વિચારો આવ્યા હતા તે લોકો મોટે ભાગે ચૂનદારી પુરોષો હતા. પરિણામે તેમની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કલ્પના તો રાજકારણ ઉપર નિર્ભર હતી. આજે પણ આ સ્થિતિમાં બહુ ફેર પડ્યો છે તેમ કહી શકાય એમ નથી. આજના ફેળવણીપ્રધાનો ધીમે ધીમે ફેળવણીની ફેળવણીગત પુનર્ઘટનાના વિચારો કરવા લાગ્યા છે તે વાત સાચી છે. શરઆતનાં વર્ષોમાં તેથી જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો એકમાત્ર હેતુ પરદેશી સરકારની શુભામીમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો રહ્યો હતો અને તે મથાઈ જ હતો. રાજકારણના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યા અનુસાર કોઈ શિક્ષણમંત્ર્યાલયને રીતે અસ્તિત્વમાં આવે તે શક્ય ન હતું. ચાત્ર સરકારની સામે ભયંકર અસંતોષ ઊભો કરવો, તે સરકારને આપણી દુશ્મન ગણવી અને હરકોઈ ઉપાયે તેનો નાશ કરે તેવું માન શિક્ષણદારા આપતું અનિવાર્ય ગણાયું. આવી સંસ્થાઓ ખાનગીમાં અને છૂટીછવાઈ ઊભી થઈ, મોટા પાયા ઉપર દેશાભિમાન ફેળવાવા લાગ્યું અને રાષ્ટ્ર ખાતર દેદનું બલિદાન આપવામાં જ શિક્ષણની સાર્વજનિકતા સમજવા લાગી. આવા બલિદાન માટે જે સાધનોનો ઉપયોગ થતો તે દિ'સામક હોય તો પણ ન્યાય ગણાવ્યાં જાય.

જેમ જેમ લોકમાં જાગૃતિ પધરા માંડી અને શિક્ષણના વિચારો થોડા વધારે વ્યાપક બનવા લાગ્યા, તેમ તેમ સ્વદેશાભિમાન સાથે જરૂરી એવા વિષયોનું પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન આપતું પણ આવશ્યક ગણાતા માંડ્યું. અંગાળ અને પંચાંગમાં તે વિચારને અનુરૂપ એવી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ જિભી થતા લાગેલી. સ્વ-ભાષા અને સ્વ-દેશના આગ્રહને હરકેઈ શિક્ષણના કેન્દ્રમાં મૂકવામાં આવ્યાં. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીના વિચારો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની આ વ્યાખ્યાને અનુકૂળ થઈ પડ્યા અને તેથી આર્યસમાજની સંસ્થાદ્વારા ટેકડેકાણે ગુરુકુળો જિમાં થતા માંડ્યાં. આવાં ગુરુકુળોમાં સરકારી શિક્ષણક્રમથી જુદો જ એવો એક શિક્ષણક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. તેમાં માત્ર રાષ્ટ્રાભિમાનની નકારાત્મક જાણ જ નહિ. પરંતુ વિધિયાત્મક લક્ષણોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. રાષ્ટ્રના જાળકેની માનસિક કેળવણી રાષ્ટ્રહિતને અનુકૂળ રહે અને તેમનાં શરીરો તેમને મદદગારી થઈ પડે તેવા પ્રકારના શિક્ષણનો આગ્રહ આવાં ગુરુકુળોમાં જિભો થયો. પરિણામે આપણી પાસે શિક્ષિત અને સંસ્કારી સ્વદેશાભિમાની સ્ત્રી-પુરુષો નજર આગળ દેખાવાં લાગ્યાં. ગુરુકુળ પ્રવૃત્તિ એટલી જાંવી જોશભેર ચાલી કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓ એના પ્રકાશ પાસે ઝાંખી દેખાવા લાગી.

એની સાથે સમાન્તર પ્રવાહમાં વહી જતી અને કામની દૃષ્ટિએ બહુ દૂર નહિ એવી પ્રવૃત્તિ જનારસમાં ડો. એની એસન્ટના નેતૃત્વ નીચે શરૂ થઈ. એનું મુખ્ય કેન્દ્ર ‘જનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ’ બન્યું. જે પ્રકારની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની અળવળ શરૂ થઈ હતી તે અળવળમાં સંસ્કારિતા થોડેકાણે અંશે ખૂટશે એવો ભય એમની મંડળીને જણાયો. એ લાયક નિવારવા માટે રાષ્ટ્રહિતને અનુકૂળ એવા વિષયો ઉપરાંત સંસ્કારી ઉદ્યોગો અને કળાઓને પણ સ્થાન મળ્યું વિશ્વજીયુતના સિદ્ધાંતમાં અખૂટ શ્રદ્ધા હોવાથી રાષ્ટ્રીયતાનો જરૂરનો આગ્રહ પણ આ પ્રજ્ઞાસિકામાં શિથિલ દેખાય અને મનની મક્કમતા માટે જે પ્રકારનું શિક્ષણ જોઈએ તે ન મળવા લાગ્યું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિરોધી તત્ત્વો તેમાંથી નાબૂદ થયાં લાગ્યાં, પરંતુ અવિરોધી તત્ત્વોનો સમાવેશ જોઈએ તેટલો ન થયો. આમ છતાં ય ગુરુકુળ સંસ્થાઓએ જેમ એક જાણુથી રાષ્ટ્રપ્રેમ વધાર્યો અને તેની સાથે જ અનુકૂળ એવું ગન અને શરીર તૈયાર કરાવ્યું, તેથી જ રીતે આ વિધિસૌક્રિકલ રાષ્ટ્ર સંસ્થાઓએ રાષ્ટ્રહિતને ઉચયોગી એવો બુદ્ધિવાદ અને જ્ઞાન સંપ્રદાયાં. પ્રજ્ઞાનાં જાળકેને બુદ્ધિથી સમજવા લાગ્યું, તર્કથી ગળે જીતવા માંડ્યું કે દેશમાં જે શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે તે રાષ્ટ્રનાં જાળકે માટે હિતાવક નથી.

આ મોટી અળવળોને પરિણામે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિશામાં નાના નાના ધણા પ્રયત્નો થતા લાગ્યા. સરકારી શિક્ષણની સાથે લેવાદેવા ન હોય તેવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ. દેશભરમાં જિભી થતા માંડી. આવી સંસ્થાઓમાં કેમ્પી સંસ્થાઓ પણ હતી અને સાર્વજનિક પણ હતી. જૈન ગુરુકુળો અથવા તો હિંદુ સનાતનીઓનાં ગુરુકુળો, આર્યનિદા માટેની સંસ્થાઓ અને આપણી શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ પણ આની આંદર સમાઈ જાય. આવી બધી સંસ્થાઓનું મુખ્ય કામ રાષ્ટ્રહિતને વિરોધી શિક્ષણ નાબૂદ કરવાનું અને તેની સાથે જ રાષ્ટ્રહિત માટે આવશ્યક તેવા શિક્ષણને અચ્ચથાન આપવાનું હતું. આવી નાની નાની સંસ્થાઓ સમય પીતતાં વધારે જળવાન અને પ્રાણવાન બનવા લાગી. તેમાંની કેટલીકે પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય જળવીને આવશ્યક એટલો સરકારી સંબંધ બાંધ્યો અને કેટલીકે પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જળવી રાખ્યું.

પંડીના દોઢ-એ દાયકાની વિગતોમાં આપણે નહિ જિતરીએ. છેલ્લો લગભગ બે દાયકાનો ઇતિહાસ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ઉબજો અને મદદગાર છે. ઈ. સ. ૧૯૧૬ માં અસહકારની રાજકીય હિલચાલને પરિણામે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બાબતમાં પણ એક મોટું મોજું આવ્યું અને

૧૯૨૦ માં આપણા પ્રાંતમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. આ વિદ્યાપીઠની લગભગ સાથે જ મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ, કાશી વિદ્યાપીઠ, ગિદાર વિદ્યાપીઠ, અને દિલ્હીની જામિયા મીલિયા જેવી અનેક પ્રખર સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આ બધી વિદ્યાપીઠોએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિશામાં જે કામ કર્યું છે તે આજે કોઈથી અજાણ્યું નથી. રાજકારણની ઉદ્દાપોદમાંથી એમનો જન્મ થયેલો હોવાથી માતૃભૂમિની રાજકીય સુકિત માટે એમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થીઓએ કેટલો ભોગ આપ્યો એની જે કલ્પના કરવામાં આવેલી એ તો લગભગ સર્વોચ્ચ સફળ થઈ છે તેમ કહ્યા વિના ચાલે નહિ. પરંતુ એ વિદ્યાપીઠોનો આદર્શ માત્ર રાજકીય ન હતો. રાષ્ટ્રનાં જાળકેળાં મનમાં સાચી સ્વતંત્રતાની તમના પ્રગટે અને એ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી એવું શિક્ષણ એમને મળી રહે એ આ બધી વિદ્યાપીઠોના મુખ્ય હેતુ હતા. એ હેતુને પાર પાડવા માટે એમણે પોતાપોતાના શિક્ષણક્રમે રચેલાં અને અનુકૂળ અધ્યાપકોની ભરતી કરીને આવસ્યક વાતાવરણ પેદા કરેલું. બીજી વિદ્યાપીઠોને વિચાર છોડીને આપણે આપણા પ્રાંતની ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની દિશામાં જે મહત્ત્વનું કામ કર્યું છે તેનો વિચાર કરીએ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે બે મહાનમાં મહાન તત્ત્વોનો સ્વીકાર પોતાદ્વારા પ્રજા પાસે કરાવ્યો અને તેનો સફળ પ્રચાર પણ કર્યો. આ બે મહાન તત્ત્વો આ છે : એક અભ્યાસક્રમમાં ધરમજયથી ફેરફાર, અને બીજો, અદિસાનો સિદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ સ્વીકાર. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે માન્ય થયેલી અનેક શાળા-મહારાજાઓમાં આપણે બીજી અનેક ખામીઓ શોધી કાઢી શકીશું, પરંતુ આ બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર અચૂકપણે જોઈ શકીશું. હા, આપણી પ્રજા અભ્યાસક્રમના આવા અત્યાનંદ ફેરફારથી ટેવાઈ ગયેલી નહિ હોવાથી તે પ્રજાએનું શિક્ષણ આપવામાં તુલા જળજી શકી નહિ. ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ વેલ જેવું થઈ પડ્યું, બુદ્ધિના શિક્ષણમાં શિયલતા આવી, હાથપગની તાલીમ અને બુદ્ધિના શિક્ષણનો સ્પર્શ સમન્વય ન કરી શકાયો, પરંતુ એ દોષ તો આપણો - એટલે કે એ સિદ્ધાંતનો અમલ કરનારાઓનો હતો. શિક્ષણના આદર્શ તરીકે એ સિદ્ધાંત પોતે સાચો જ હતો અને છે, એમ આજે પણ આપણે કહી શકીએ છીએ. વર્ધાપેજનાના પરિણામરૂપ જે સગિતિ નીમાર્ધ અને જેણે તાજેતરમાં જ આ સિદ્ધાંતને લક્ષમાં રાખીને પોતાનો અભ્યાસક્રમ દેશ માટે રચ્યો છે તે કામ જેતાં આપણને આ સત્યની પ્રતીતિ થાય છે. એ સગિતિની પ્રસ્તાવના આપણી દિશાબૂલનું સૂચન કરે છે. ફરીથી આપણે તેની ભૂલ ન કરીએ તેનો આગ્રહ સેવે છે.

અદિસાનું તત્ત્વ ધર્મમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચર્ચાનું હતું ખરું, કુટુંબોમાંથી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાંથી અને સમગ્ર રાષ્ટ્રજીવનમાંથી એ તત્ત્વનો લેખ થયો હતો. બહુ મોટી વાત 'ન કરીએ તો પણ આપણે કહી શકીએ છીએ કે જાળકેળાં સુધારવાના જાહના હેઠળ માઆપો ખોટી રીતે દિસાનો આદર્શ લેતા હતા, વિદ્યાર્થીઓના વિકાસના એક હેતુ શાળાના શિક્ષકો પણ એ જ માર્ગે જઈ રહ્યા હતા અને રાષ્ટ્રની સુકિત સારુ એ જ તત્ત્વનું અનુકરણ કરવામાં આવતું હતું. મહાત્મા ગાંધીએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરતી વખતે અદિસાના તત્ત્વ ઉપર જ પોતાનો બધો ભાર મૂક્યો હતો. અને શિક્ષણદાર પ્રજાના જીવનમાં અદિસાનો પ્રવેશ કરાવવા સારુ એ વિદ્યાપીઠનું અસ્તિત્વ હો એવી આશા વ્યક્ત કરી હતી. રાષ્ટ્રના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં શાળાના શિક્ષકને પડેલી જ વાર કહેતામાં આવ્યું કે એનાથી પોતાના વિદ્યાર્થીને શારીરિક સગ ન કરાવ. દુનિયાની સમર્થમાં સમર્થ વિદ્યાપીઠોમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ત્યારે જ પોતાનું ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું ત્યારે એણે દુનિયાભરમાં ઘોષણા કરી કે શારીરિક સગ એ શુભ છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમર્થ વિચારકોએ આ વાત તો ક્યારનીયે કરી નાખી હતી પરંતુ એણે સમૂહગત સ્વરૂપ નહોતું

પકડ્યું. શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં અહિંસાનો સમૂહગત ઉપયોગ કરાવવાનું પહેલું ગાન દુનિયાબરની વિદ્યાપીઠોની અપેક્ષાએ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને થતે છે. હા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને માન્ય એવી શાળાઓમાં કેઈ ઠેકાણે શારીરિક સજ્જ અવસ્થ થતી હશે, પરંતુ એ સજ્જ શિક્ષકોની નિર્બંધતાની સૂચક હતી. અહિંસાના ભવ્ય આદર્શને વળગી રહેવા માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાનું કામ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તરત જ હાથ ધર્યું હતું. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એ મહત્વનું અંગ હતું. નિરીક્ષકોદ્વારા શિક્ષકોને યોગ્ય સલાહ-સૂચનાઓ આપવામાં આવતી; અહિંસાને મન, વાણી, કર્મથી ત્યજીને તેને રચાને અહિંસાને બેસાડવા સારુ ભગીરથ પ્રયત્નો થયા હતા.

દશક્રમોથી ચોક્કસ ધરેડ પ્રમાણેના અભ્યાસક્રમને વળગી રહેવાની ટેવવાળા આપણા શિક્ષણકારો અને કેળવણીકારો માટે આપણી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમનો ફેરફાર જરા ચોંકાવનારો હતો. આજે તો આપણને હવે ધણે અંશે સમજાઈ ગયું છે કે આજના અભ્યાસક્રમની પ્રણાલિકાને તોડીને નવા જ અભ્યાસક્રમ રચવામાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સાચી ચાવી રહેલી છે. આપણું મન પાઠ્યપુસ્તકોમાં યોગ્ય એક ફેરફારો માટે માંડ તૈયાર હતું. અભ્યાસક્રમ ઉપરથી નકામા વિષયોનો બોજો નીકળી જાય, આવશ્યક બીજા વિષયો ઉમેરાય અને વિષયબાહુલ્ય ન થઈ જાય એટલા માટે અનેક પ્રકારના નિકરો બીજા કરવામાં આવે એ હકીકત સૌ માટે નવી હતી. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ધીરજ અને જાહાનુરીથી એ કામ કર્યું. અભ્યાસક્રમના એ ફેરફારો ઉપર દીકરાઓ તો ગમે તેટલી ધર્મ શકે, પરંતુ તાત્વિક દૃષ્ટિએ ધરમૂળથી આવો ફેરફાર કરવાનું પ્રથમ ગાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને જ થતે. આજે પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અભ્યાસક્રમના ફેરફારનું તત્ત્વ સ્વીકારવાનું યોગ્ય હોવા છતાં અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠનો સમર્થ પ્રયોગ આપણી નજર સગસ હોવા છતાં, મુંબઈ વિદ્યાપીઠ જેની શિક્ષિત અને સંસ્કારી સંજ્ઞાઓથી આશ્ચર્ય સંરચા પણ તે દિશામાં ઓછું - ઘણું જ ઓછું કરી શકી છે. તેમ કરવા માટે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ પાસે સાધનો નથી એમ નહિ, પરંતુ એ જાતની વૃત્તિ સતેજ થવા સારુ જે પ્રકારનો સમગ્ર દૃષ્ટિગોળમાં ફેરફાર થવો આવશ્યક છે, તે દૃષ્ટિફેરફાર હજી સુધી થયો નથી એમ દુઃખ સાથે પણ કહેવું જ પડે.

અહિંસાનું તત્ત્વ વ્યક્તિગત પાળવું મુશ્કેલ તો છે જ, પરંતુ એનો સમૂહગત અમલ અતિ દુર્લભ છે. એ તત્ત્વના એક સામાન્ય સૂચક તરીકે શાળાઓમાંથી શારીરિક સજ્જનો બહિષ્કાર કરવાનું કેઈને સૂઝ્યું ન હતું, એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના અખતર પછી પણ મોટી મોટી વિદ્યાપીઠોને હજી સુધી એનો પૂરેપૂરો અમલ કરાવવાનો માર્ગ સૂઝ્યો નથી. શારીરિક સજ્જનો બહિષ્કાર યોગ્યરો છે ખરો, પરંતુ એ તત્ત્વની અંદરની શ્રદ્ધા હજી શિથિલ છે. શિક્ષકોને શારીરિક સજ્જ કરવાની મના છે, પરંતુ એવી શિક્ષણસંસ્થાઓ ધણી છે કે જ્યાં આત્માર્થને શારીરિક સજ્જ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય. આ હકીકત એ જાતને છે કે અહિંસાના તત્ત્વમાં નૈતિક દૃષ્ટિએ શ્રદ્ધા બેઠી નથી.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં આપણે ગૌરવ લઈ શકીએ તેવા તો અનેક બનાવો બની ગયા છે અને હજી પણ બનતા રહેશે. પરંતુ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ઉપર જણાવેલા બે સિદ્ધાંતોનો સાર્વત્રિક અમલ કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના એ ઇતિહાસમાં તદ્દન નવી જ ખાત પાડી છે. આપણા રાષ્ટ્રના શિક્ષણની પુનર્ધરના ધર્મ રહી છે તે વખતે આ હકીકત પુનર્ધરના કરનારાઓની નજર આગળથી સરી ન પડે તે અત્યંત જરૂરનું છે.

આજે મહાસભાના હાથમાં કેળવણીનું નાવ કેટલાયે પ્રાંતમાં આવેલું છે. ગાંધીજીની પ્રેરણાને વશ થઈને તે પ્રાંતોમાં શિક્ષણમાં પરિવર્તન થવાનાં ચિહ્નો દેખાય છે. એમાં હસ્તઉદ્યોગ એક આવશ્યક અંગ થવાનું છે એ સમયે રશિયાએ શિક્ષણમાં એવો નહિ પરંતુ કેટલાક અંશોમાં એને મળતો પ્રયોગ કર્યો છે, તે આપણે ચાલુએ વિચારવા જેવો છે.

વર્ગો પહેલાં માકસે લખ્યું હતું કે સમાજવાદી તંત્રમાં શિક્ષણ પદ્ધતિનું નેર્ધએ. મૂડીવાદી તંત્રમાં શેઠ-વ્યવસ્થાપકનો એક વર્ગ અને કેવળ વૈનરું કરનાર મજૂરોનો બીજો વર્ગ આપણે નેર્ધએ છીએ. આ બે વર્ગની વચ્ચે તફાવત નહોતો એવો બુદ્ધિશાળી, સુશિક્ષિત જગોનો વર્ગ હોય છે. માકસના અભિપ્રાય મુજબ આ સર્વ વર્ગો અદૃશ્ય થઈ જવા નેર્ધએ. અને એને રચાને ઉદ્યોગમાનના પાયામાં રહેલાં વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન ધરાવનાર અને સર્વ પ્રકારના હથિયારોનો ચોડો ઘણો વ્યવહારુ ઉપયોગ જાણનારાઓનો વર્ગ આવવો નેર્ધએ. એને જે કાર્ય વર્ગોથી કરે છે તે કાર્યનું સમાજમાં શું રચાન છે, બીજા દુનિયા સાથે તેને શું સંબંધ છે એ સર્વથી અજ્ઞાન કોઈ પણ મજૂર ન રહેવો નેર્ધએ. આજે મુનાર, હુદાર, દરજી અથવા એવા કોઈ ધંધાદારીઓ નાનપણથી તેમના ધંધામાં પ્રવીણતા મેળવે છે તેમને તેમના કાર્ય પૂરતું જ્ઞાન હોય છે, પરંતુ તેમને તેમના ધંધા વિશે સર્વદેશીય માદિતી હોતી નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે આપારે મજૂરોને સામાન્ય દાખલો પણ નથી આવડતો; કડિયાને જૂભિનિ અને પસાર્યવિજ્ઞાનનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ હોતું નથી. આપારે ઘણે સ્થળે ડબ્બરો અથવા એવા કોઈ બીજા ધંધાદારીઓ દિવસભા જેવા સરસ વાધો જનાવી જાણે છે, પરંતુ તેમને તે વાધની જનાવટમાં રહેલું પદાર્થવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન હોતું નથી; અને એથી ઊંચકું આપણી કોષ્ટેજમાં શિક્ષણ આપતા પસાર્યવિજ્ઞાનના પ્રોફેસરોને આગે જ દુનિયાનું વ્યવહારિક જ્ઞાન હોય છે. એટલે આજે શિક્ષણ અને જીવન વચ્ચે મોટું અંતર પડી ગયું છે. અમલવાદમાં આપારે, કાપડ જનાવવાનો ધીકતો ધંધો આજે છે; પરંતુ કેટલા અમલવાદવારીઓ કે અન્ય કોઈ મૂજરાતીઓ એ ધંધો વિશેનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવે છે? એ ધંધાને આગે રહેલા કાપડાઓનો કેટલાકને, ખ્યાલ હોય છે? એ જ પ્રમાણે આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં કેટલા નગરવાસીઓને ખેતી વિશે માદિતી હોય છે? એટલે આ અજ્ઞાન ટાળવા માટે વૃત્તશિક્ષણ એક મદત્તવી ચોજના જરૂર કરે છે. એ કેવળ બૌદ્ધિક નહિ તેમ જ કેવળ ઔદ્યોગિક નહિ, પરંતુ જનને સમગ્ર સાધનાર સર્વદેશીય શિક્ષણ[all round education]ને અગત્યનું સ્થાન આપે છે.

જેને ઉદ્યોગ પ્રત્યે અભિમુખતા હશે તેને પંદર-સોળ વર્ષની ઉંમર પછી તેજે સ્વેચ્છાથી રીકારેટ દુનિયાનું શિક્ષણ આપણે. પરંતુ તે પહેલાં સર્વ જાળકાને વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો અને જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં પ્રકટ થતો તેનો આચાર એ જાનેનું જ્ઞાન આપવામાં આવશે. આથી આ સર્વ જાળકા બૌદ્ધિક ક્ષેત્રોમાં વિદાર કરશે પરંતુ તેમના હાથપગ અપૂર્વ નહિ જાની ગયાં હોય, તેમ જ તે સર્વ પેનાના હાથપગને વાપરશે અને સાથે સાથે તે પેનાની બુદ્ધિને વિકાસ પણ.

પૂરેપૂરો કરશે. જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન અને શક્તિ વાપરવાનું સામર્થ્ય તેમને પ્રાપ્ત થશે. માનવજીવનમાં હુન્નરનું સુરચાન છે તે સર્વ બાળકો સમજશે; મનુષ્ય, પ્રકૃતિ અને તે બંનેનો સંબંધ સમજતાં તે થઈ જશે. આજે શહેરો અને ગામડાં વચ્ચે અંતર વધી ગયેલું છે; બુદ્ધયુગજીવી વર્ગ અને હસ્તઉદ્યોગ ઉપજીવી વર્ગ વચ્ચે અંતર વધી ગયું છે. સમાજમાં જેમ જેમ યંત્રોનો વપરાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ આ બે વર્ગો વચ્ચેનો ભેદ વધતો જાય છે; અને તેનો ઉપાય માત્ર આજ છે કે એ બંનેને નજીક લાવવા; પ્રત્યેક વર્ગને બીજા વર્ગની વિશેષતાથી પ્રસિધ્ધિ કરવો. આ ફેરફાર કદાચ કોઈને નજીવો લાગશે, પરંતુ તેનાં પરિણામો જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રો ઉપર અસર પાડે છે. આ પ્રકારના શિક્ષણથી સામાજિક ક્રાન્તિ થાય છે. લેનીને આ નૂતનશિક્ષણ વિશે એક વાર કહ્યું હતું કે તે માત્ર શિક્ષણનો પ્રશ્ન નથી; તે રાજકીય પ્રશ્ન પણ છે. શિક્ષણ, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગ—એ સર્વ એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે; એ સર્વનો પડઘો શાળામાં પડે. જોઈએ અને અનેક ઉદ્યોગનાં મૂળતરંગો સિદ્ધાંતિક અને વ્યવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર શિક્ષણ આ કામકાજ ઉદ્દેશે છે. જે પ્રદેશમાં વિદ્યાર્થી વસતો હોય છે તે પ્રદેશના મુજબતા ઔદ્યોગિક પ્રશ્નો, તે પ્રદેશની ઉદ્યોગને લગતી મુશ્કેલીઓ સર્વ વિદ્યાર્થીઓ સમજતા થઈ જશે, અને એ પ્રશ્નો અને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં તે મોટી ઉમ્મરે સહાય કરશે.

એટલું એકવાર ફરીથી સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આથી દરેક વિદ્યાર્થીને એક હુન્નરનું શિક્ષણ આપવાની યોજના વ્યવહારમાં મૂકાતી નથી. નાના વિદ્યાર્થીને ઔદ્યોગિક ઉપજણી [Technical education] આપવાની વ્યવસ્થા વિશે આમાં વિચારણા નથી. આ યોજનામાં સર્વદેશીય શિક્ષણ એટલે સર્વ હુન્નરોના મૂળજૂત સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન તથા દરેક પ્રકારના ઔદ્યોગો વાપરવાની સામાન્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો અભ્યાસક્રમ હોય છે. આ યોજના સિદ્ધ કરવા રશિયામાં અસાધારણ સમય ગાળવામાં આવતો નથી. અઝર્બાઈજામાં જેટલા કલાક અભ્યાસ કરવાનો હોય છે તેના છઠ્ઠા કે સાતમા ભાગનો સમય આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પાછળ ગાળવામાં આવે છે; એટલે અઝર્બાઈજામાં ચાર-પાંચ કલાક આપું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

શિક્ષણની યોજના

‘હેક્ષાં પાંચ-છ વર્ષથી રશિયામાં એવો કાયદો થયો છે કે દરેક શાળા કોઈ કારખાના અથવા ખેતર સાથે જોડાયેલી હોવી જોઈએ. પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને હાઈસ્કૂલ સુધીની દરેક શાળા આ રીતે કોઈ ઔદ્યોગિક સ્થળ સાથે જીવંત સંબંધ ધરાવતી હોય છે. કારખાનામાંથી આ શાળાને સાધનો, ઓખરો મળે છે; અને આને ઉપયોગ કરવા વાસ્તે શિક્ષકનો જાહેરાત પછી કારખાના તરફથી કરવામાં આવે છે. કારખાનું પણ શાળામાં સક્રિય રસ લે છે. તેનો પ્રતિનિધિ શાળાની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેતો છે. શાળામાં મુલાકાત લેવા આવનાર મહેમાનોનો સત્કાર કરતી વખતે હાજરી આપવાનું તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. આ અભ્યાસક્રમ દશેક વર્ષ સુધી શીખવાય છે. તેમાં દેશની આર્થિક વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન, સર્વ પ્રકારના મુખ્ય ઉદ્યોગોની વ્યવસ્થા, યોજના, planning કરવાની શક્તિ — આંકડાઓ તૈયાર કરવા, ઉદ્યોગની સામાન્ય ક્રિયા-પ્રક્રિયા [Processes] થી માહિતગાર રહેવું, વિવિધ હથિયારો અને યંત્રો વાપરવાનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું, આ અને આ ઉપરાંત બીજી કેટલીક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. લેનીનનો ખાસ આશય હતો કે વિજ્ઞાનીના ઉપયોગ વિના રાષ્ટ્રમાંથી વ્યવસ્થા આચારમાં મૂકી શકાય જ

નહિ. * આથી વિજ્ઞાનીના જ્ઞાન અને ઉપયોગ ઉપર અભ્યાસક્રમમાં બહુ ભાર મૂકાય છે. એટલે આ યોજના પ્રમાણે વિજ્ઞાની શું છે એનું માત્ર સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ પૂરતું નથી. વિદ્યાર્થીઓએ વિવિધ ઉદ્યોગોમાં અને ખેતીવાડીની અંદર ચલી અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓમાં થતો વિજ્ઞાન ઉપયોગ શીખી લેવો જોઈએ.

અભ્યાસક્રમ

૭ થી આઠ વર્ષનાં બાળકો લાકડા, માટી અને કાગળમાંથી વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રસોઈને પણ તેમના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળીને કાર્ય કરે છે; તેઓ આ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં રોમાંચ અનુભવે છે.

આઠથી નાર વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ, કુમારો અને કન્યાઓ કાગળના બાકા પુકા, કાગળ, કલઈ, વાલો, લાકડું, માટી, લુગડાંમાંથી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. આ વસ્તુઓ એવી સુંદર અને ઉપયોગી હોવી જોઈએ કે શાળામાં અથવા ઘરમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે. કન્યાઓ અને કુમારો બંનેને શીવણ શિખવવામાં આવે છે. શીવણમાં વેતરવું, થીંગડું દેવું, તુણવું, સંચાનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું—એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે.

૧૨ વર્ષથી ૧૫ કે વધારે વર્ષની ઉપરના વિદ્યાર્થીઓ માટેનો અભ્યાસક્રમ

મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનો નિર્દેશ અગાઉ કરવામાં આવ્યો છે. દેશની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન, તેના પ્રશ્નો, મુશ્કેલીઓ, ઉદ્દેશ, યોજનાઓ બનાવવી, નુકસાન યંત્રો તથા હથિયારો વાપરવાનું જ્ઞાન : આ સર્વ તેમના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામે છે.

આ સર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખેતરોની અને કારખાનાઓની મુલાકાત આવશ્યક છે. મુલાકાત એ અભ્યાસક્રમનું અનિવાર્ય અંગ છે. ધણીવાર વિદ્યાર્થીઓ કોઈ કારખાનાની મુલાકાત લઈ આવ્યા પછી તેમણે મેળવેલી માહિતી તે દૈનિકમાં પ્રસિદ્ધ કરે છે. ધણીવાર આ દૈનિક 'હવનું વર્તમાનપત્ર' ['A Living Newspaper'] એ નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી જે કારખાનામાં પોતે શીખવા માટે જતા હોય છે તે જ કારખાનામાં જ કાર્ય કરવા જાય છે એમ જનવું નથી. સામાન્ય રીતે ૪૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ તે કારખાનામાં કાર્ય કરવા જોડાય છે, અને બાકીના ૬૦ ટકા બહાર જાય છે.

આવી મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓની શાળામાં અનેક પ્રકારની સામગ્રીઓ હોય છે. અતિશય સમૃદ્ધ નહિ તેમ જ તદ્દન સાધનરહિત નહિ એવી એક શાળામાં સુતારી કામનાં સાધનો, વીજળીથી ચાલતું કંચલ, હુદારી કામનાં સાધનો, વીજળીથી ચાલતી ભૂંડી, વિવિધ વસ્તુઓ બનાવવા માટેનાં ઢાળાં હતાં, અને આ સર્વની વ્યવસ્થા ફરનાર તથા આ સર્વ શીખવનાર એક દંતરે હતા.

આ શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓને ચાર પ્રકારના પાઠ આપવામાં આવે છે.

(૧) વ્યવહારિક યંત્રકામ [Practical technology] આ સમયે વિદ્યાર્થીઓ જાતે કાર્ય કરે છે અને યંત્ર અથવા સાધનો વિશે જ્ઞાન મેલણ કરે છે.

(૨) દુનિયો અને વચોના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન [Theoretical technology]

* "Communism is Soviet power plus electrification of the whole country, for without electrification production cannot be increased."

(૩) હસ્તકાર્ય : આમાં (૧) અને (૨) કાર્ય કરતાં મેળવેલી શક્તિ અને જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

(૪) ઉદ્યોગનિયમક પ્રવાસ, મુલાકાતો.

સારા ય દેશભરમાં ચાલી રહેલું આ કાર્ય વ્યવસ્થિત તથા શાસ્ત્રીય રીતે ચાલે તે વાતે એક સંશોધનશાળા [Research Institute] ની યોજના કરવામાં આવેલી છે. શાળામાં વપરાતા સાધનો વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય કરી રીતે જાનાવવાં, શિક્ષકોએ કયા પ્રકારની તાલીમ લેવાની જરૂર છે, એ વિશે વિચારણા કરવી, જુદાજુદા ઉદ્યોગો વિશે પ્રુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરવી, વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસક્રમ કંઈ જાતનો હોવો જોઈએ એ વિશે પ્રયોગો કરવા; આ સર્વ આ સંસ્થાનું કાર્ય હોય છે.

હિંદમાં જે પરિવર્તન થવાનું છે તેમાં અને રશિયન અખતરામાં કેટલોક મહત્વનો ફેર છે. હિંદમાં માત્ર એક જ ધંધાનું, અને તેમાં સુતર કાંતવાનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન થશે; અને તેના ઉદ્દેશ અર્થપ્રાપ્તિ છે. આથી જે પૈસા મળશે તેના ઉપયોગ કેળવણીનો વિસ્તાર કરવામાં વપરાશે. હિંદમાં દાખલ થવાના અખતરા વિશે એટલું કહેવું જોઈએ કે માત્ર રેડીઓ ગાંતતાશીખનું એટલે જ આશય એમાં રાખવામાં નથી આવ્યો, પરંતુ એની આસપાસ જોડાયેલી સર્વ ક્રિયાઓ, પ્રક્રિયાઓનું જ્ઞાન મેળવવાનો પણ છે; એટલે કે એમાંથી અર્થશાસ્ત્ર, ગણિત, પદાર્થનિજ્ઞાન, કૃષિસત્તી ખેતી, મીઠા ઉદ્યોગની રીતિ આદિનું જ્ઞાન પણ આપવાનો આશય છે. આ છેલ્લો ઉદ્દેશ જુદાઈ જાય એવો સંભવ છે; પરંતુ તેમ ન જને તે માટે એક આદર્શ શાળા સ્થાપવી જોઈએ, અને વારંવાર પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરીને તેમાં થતાં કાર્યની શિક્ષકોને માહિતગાર રાખવા જોઈએ.

શિક્ષણની દૃષ્ટિએ રશિયાનો અખતરો વધારે શાસ્ત્રીય, વધારે ફળદાયક લાગે છે. હિંદમાં આકલો અખતરો હિંદની આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલેક અંશે વધારે અનુકૂળ થઈ જાય. હિંદના પ્રયોગ સામે અત્યારે જે વાંધા રજૂ કરી શકાય. પ્રાથમિક શાળામાં તે અખતરો આર્થિક દૃષ્ટિએ કેટલેક અંશે સફળ થાય એ પ્રશ્ન છે; અને આ પ્રયોગ પ્રમાણે સર્વ જાળકોને એક જ વીસામાં આવડું પડે છે. સર્વને ઔદ્યોગિક તાલીમમાં માત્ર રેડીઓ વિશેનું જ્ઞાન અને તેમાં આવતી કારીગરીની તાલીમ માત્ર જ મળશે. પ્રાથમિક શાળા કરતાં મોટી ઉમ્મરમાં આ પ્રયોગ દાખલ કરવાથી વધારે સફળતા મળે એવો સંભવ છે.

આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં એક વસ્તુનો ફરીથી નિર્દેશ કરી જઈએ. રશિયાની શાળાઓમાં માત્ર ઉદ્યોગની કેળવણી ઉપર જ લક્ષ્ય અપાતું નથી. ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપરાંત લલિતકલાઓ - સંગીત, ચિત્ર આદિ ઉપર પણ ત્યાં ધ્યાન અપાય છે. અનેક ઉદ્યમના સિદ્ધાંતો શિખવવા અને તેમાં વપરાતા સાધનોનું સામાન્ય વ્યવહારિક જ્ઞાન એ રશિયાની શાળાઓની વિશેષતા છે. આર્જંડના સેંડરસનની શાળામાં રશિયાની શાળાઓમાં જે શિખવાય છે તેને મળતું વાતાવરણ બિંબુ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન થયો હતો.

હિંદમાં જે પ્રયોગ થવાનો છે તેમાંથી ત્વરિત ફળની આપણે આશા ન રાખતાં તેના પ્રથમ સંમભાવથી આપણે જોઈશું તો હિંદમાં એક ઇચ્છા છતાં વિપ્લવકારી પ્રયોગ જોવાનું આપણને લાગ્યું પ્રાપ્ત થશે.

દીક્ષર્ષ કોલેજનું બીજું સત્ર પૂરું થવા આવ્યું હતું. આધુનિક પરીક્ષાઓની આખી ય પ્રજ્ઞાવિદ્ય ઉપર તેને વખોડી કાઢવું કેટલું જ લખાણ લખી કાઢેલું અને તે ઉપર કેટલીય ચર્ચા કરેલી, છતાંય, એ કેળવણીકારો પરીક્ષાની તૈયારીમાં મશગુલ થઈ રહ્યા હતા. પ્રેક્ટીકલ અને લેખિત પરીક્ષા મોટા હાઉ બની વધારે ડરાવી રહી હતી. અત્યાર સુધીમાં કેટલીય પરીક્ષાને પસાર કરી હોવા છતાં, કેટલીય લઈ નાખ્યા છતાં પરીક્ષાનો હાઉ તો. એ શિક્ષકસમાજને પણ ડરાવી રહ્યો હતો. ડીગ્રી-ઉત્સુક શિક્ષકો તકમાર તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

પ્રેક્ટીકલ શરૂ થઈ ગઈ. ખૂબ મહેનત કરી તૈયાર કરેલા પાઠ એક પછી એક એમ આપતા જતા હતા. પરીક્ષકોએ શું લખ્યું હશે ? કેટલા માર્ક્સ મળ્યા હશે ? વગેરે સંદેહોથી સંદિગ્ધ એવા ઉમેદવારો શાળાની બહાર આવતા હતા. એ કટોકટીના કલાક પસાર થવા પછી કેટલી સહત મળતી હતી ? પરીક્ષકો ગમે તેમ લખે પણ લાન્ આગરુ જેમના હાથમાં છે એવા શિશુજનો-વિદ્યાર્થીઓ પીરિયડ પૂરો થતાં ચોક્કસ બેઠા : 'A good lesson, Sir' અને જે જે સાધનો હોય તેમને જેવા વિંટળાઈ વળીને યથાશક્તિ ચાક, પીન, બીજાં ચિત્રો વગેરે બહાદુરીથી માગીને ખુશ થતા બહાર ચાલી જતા. ખંચ મિનીટ પછી વળી દન દન... અને બીજાને વર્ગ શરૂ થાય. એ પરીક્ષા... જેને સૌ કોઈ Evil—એક આદત તરીકે સ્વીકારે છે, પછી Necessary કે Unnecessary ચાલતી જતી હતી.

પરીક્ષા પછી ? પછી તો B. T. ની ડીગ્રી મળશે—અનુભવથી નજી પીઠ થવા હોઈએ તેમ પ્રશ્ન શિક્ષક તરીકે ગણાઈશું અને શિક્ષણશાસ્ત્રમાં કોઈને કોઈ અવનતું કરી નાખીશું એવી મનોવૃત્તિ હું અનુભવતો હતો. શિક્ષણશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ—નૂતનશિક્ષણના આદર્શો વગેરે તો ખૂબ જ વાંચેલું, ચર્ચેલું અને સાંભળેલું. પણ એ બધું શાળામાં ચાલશે કે કેમ તેને વિષે મંતવ્ય બુદ્ધિ જ છે. મને પણ અન્ય ધધાદારી મિત્રો તરફથી એતવણી મળેલી કે તમારા બધા આદર્શ—પદ્ધતિઓ—બધું બહુ બહુ તો યોડાં વર્ષ જ ચાલવાનું. પછી બધાં બધાંમાં રૂપે ખજાસ થઈ જવાનાં અને તમે પણ રૂડીમાં—જૂની ધરેડમાં સપડાઈ જશો. મને આમાં ધણું ધણું સત્ય હોય તેમ લાગ્યું. કોલેજમાંથી ગયેલા ધણીઓ એ અનુભવ છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું. મને શ્રદ્ધા ન બેડી.

છેવટે પરીક્ષા પૂરી થઈ. લેખિત પેપરોની તૈયારી કરવાની હતી. પાછલી સાલના પ્રશ્નપત્રો લઈને તેના ઉત્તર સમજવાની પ્રગતિ ચાલતી હતી. જ્યોરના ચાર વાગતાં પરીક્ષકો અને પરીક્ષા આપનારોઓની એક સભા ગોઠવાયેલી. આવી સભાઓના ઉદ્દેશ ધણી સારા હોય છે, પણ પરીક્ષાના બોનાથી દુર્ઘાઈ ગયેલાં હૃદયો ખુદશી રીતે ચર્ચામાં સામેત્ર થઈ શકતાં જ નથી. છેવટે આવી સભાઓ પરસ્પર આમારમાં જ વિસર્જન થાય છે.

સમાલોચન બરાઈ ગયેલો છે. હોજના ખૂણાના એક એંચ ઉપર હાથમાં જૂના પ્રશ્નપત્રોના કાગળોમાં બેઠો હતો. સભામાં બહુ ઝોઝો રસ હતો. એકદમ આંખ એક પ્રશ્ન ઉપર સ્થિર થઈ. “ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી પાછા ફરીને શિક્ષક નથી નથી શીખેલી પદ્ધતિઓ અને આધુનિક શિક્ષણશીલીઓ વિસારી દે છે. કારણ આપી સમજવો.” વગેરે...

અરે ! અહીં પણ એ જ પ્રશ્ન ? માનસશાસ્ત્રીઓ આ પ્રશ્નનો યથોચિત જવાબ આપે છે. માનસશાસ્ત્રનો એ પ્રશ્ન બનેલો હોય, પણ તેથી શિક્ષણ વિદ્યાપીઠો—અને આખીય એ પ્રજ્ઞાવિદ્યા પરત્વે

વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન થતો નથી ? આ બધા બેગા મળેલા સફળતાના આ બધા પ્રયાસ, દેખાવો-બધું શું પાંગળું હતું ? ઉચ્ચ આદર્શ સેવતા શિક્ષકો ઉપર ફેદીશાપી જ થવાના ? આ પ્રશ્નની કેટલીય ગડગથનમાં હું અટવાઈ ગયો. આગ્રહથી કામ કરનાર ધણીય શિક્ષકો હશે. નૂતનશિક્ષણ શાસ્ત્ર ફક્ત પુસ્તકમાં નથી, પણ શાળાએમાં જીવનજીવન છે એમ હું માનું છું. જીવનને આરે પહોંચી ગયેલી છતાંય ખૂબ અઘતન વિચારો અને પદ્ધતિઓ સેવતી વિભૂતિઓ મેં શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં જોઈ છે; છતાંય લોકાપવાદ શું સત્ય છે ? કદાચ હોય પણ ! ધણી કહે છે તે દિવસે સાંભળેલા પેલા બુદ્ધા પ્રેદેસરના શબ્દો શું ખરા ન હતા ? Dedication - બધું જ અર્પણ કરવાનો આ ધર્મ છે. સમાજને માટે બધું જ અર્પણ કરી આ ધર્મનો સ્વીકાર કરવો એવો એમનો આગ્રહ હતો. તે દિવસે કેટલા જણ છંદેડાઈ ગયા હતા ? એ પછી ‘શિક્ષકનું સમાજમાં સ્થાન’ - એ ચર્ચા બ્યારે ગોઠવાયેલી ત્યારે કેટલો વાદવિવાદ થયેલો ? ઉપર પ્રમુખશીએ પણ જવાબદારી શિક્ષક પર દોળી પાડી અને ચર્ચા પૂરી થઈ હતી. શિક્ષકે બધું જ બાળપણ જોઈએ. તેણે બધાંને નગનું જોઈએ. એની સ્થિતિ કરી મૂકનાર કોણ ? શિક્ષક કે સમાજ ? બંને બાજુ ધણું બોલાયેલું. શિક્ષકની જવાબદારી જરૂર મોટી છે. પણ તેની સ્થિતિ ઉપર સમાજ કઈ દૃષ્ટિએ જુએ છે ? મહાત્માજીની વર્ધ્યોજનાના, મધ્યપ્રાંતની વિદ્યામંદિર યોજના વગેરેમાં પણ શિક્ષક એટલે સ્વાર્થજી કરનારી સાધુ બ્યક્તિ. હિંદની પ્રાચીન શિક્ષણપ્રથા અને આજની આપણી શિક્ષણપ્રથા અને રચના. મોટો તફાવત કેમ પડી ગયો ? ગુરુનું બિરૂદ પંતુજમાં કેમ પડી ગયું ? જપાનની શિક્ષણરચના કહે છે : અમારા શિક્ષક એટલે જ બાની જપાનના સર્જનહાર. જર્મની કહે છે : અમારે ત્યાં શિક્ષકો સુખી છે. જર્મનીની આગાદી અને શિક્ષકોની આગાદી સાથે નિકટનો સંબંધ છે. બધાં જ દેશોમાંથી આ જાતના જ સર ઊંડે છે. પણ હિંદના ખૂણે ખૂણામાંથી પોકાર પડે છે : ‘અમે રિવાઈએ છીએ; અમારું કોઈ નથી.’ પ્રાથમિક શિક્ષણના કાયદાનું બિન, ખીજ એવી અસંખ્ય કમિટીઓ ! શિક્ષકોનો આ પોકાર એસેમ્બલીમાં પહોંચશે ?

સેક્રડા B. T. અને એના ટ્રેન્ડ પ્રાથમિક શિક્ષકો દર વર્ષે એ ધંધામાં જોડાતા હશે અને બેકારીના બપોરે ખપ્પરમાં અંકોષ થઈ જતા હશે. કેટલાય ધંધા માંડી બેડેલા ગીધ જેવા મેનેજરો અને ગાદીકેની તદ્દન લક્ષ્યાવનરી ગહેરખખરોના ભોગ બની સપડાઈ પડતાં આદર્શ જીવનો વેડફાઈ જાય છે. જખરજસ્ત આર્થિક મુઝબબમાં એ બિચારું જીવન અકાળે કરમાઈ જાય છે. કોલેજમાં શીખેલાં સર્વ સૂત્રો ભુલાઈ જાય છે. મોટેસોરી, ક્રબલ બધાં સ્વપ્નસગ થઈ જાય છે. શાળાનું સાતથી આઠ પીરિયડનું કામ, ટૂંકો સ્ટાફ, દર વર્ષે બદલાતા શિક્ષકો અને જરાય સ્થિરતા વગરનું એ જીવન ! નોટોના ચોક્કડા, પેટનો ખાડો પૂરવા માટે ટ્યૂશનોની દોડ, ઉપરીઓના મસ્કા, અંદર અંદરની અટપટો, છત્સપેકશન માટેની તૈયારીઓ વગેરે વગેરે; વધારામાં સૌ કોઈની લાત સ્વીકારવા જેટલું દૈર્ઘ્ય, વગેરેની તૈયારી—કોઈ પણ જીવનને અત્ય બનાવી દેવા માટે શું પૂરતાં નથી ?

શિક્ષકને નથી તેનો સ્વતંત્ર મત જાહેર કરવાની તક કે છટ. ધીમે ધીમે શક્તિ યુગ્માવેતો જતો એ રૂઢ બની જાય છે. નથી તેના કામની કોઈ કંદર કરતું. ઉપર એ યથુ બેદરકાર અને જ ને ! પરિણામ; શિક્ષણ જેવો પવિત્ર ધંધો પણ કલુષિત બની જાય છે અને સમાજ ‘પંતુજ’નું સર્જન કરે છે. સમાજ આપણા પર આરોપ કરી શકે છે કે ધંધાદારી સુજનતા તમારામાં ક્યાં છે ? જરૂર એ Professional etiquette ની આપણામાં કોઈ કોઈ રચે બામી હશે, પણ એ રેલનાં જંતુનું ઉપાદક સ્થાન પણ તેના તરફ જતાવાતી બેદરકારીમાં જ છે.

એક પછી એક સમાના વક્તાઓ ઘણી વખત બોલી જાય છે : 'United we stand.' વસ્તુ ઘણી જ મુંઝર છે, પણ ક્યાં છે એ એકઠું-એ સંગઠન ? તે સૂત્રને વધાવતી તાળીઓ પાછી મૂક બની જાય છે ! 'પંગમખમે' દેખિયે, હમારે સખ ટૂન્ક દીયરોંકે એસેતીએશનને અચ્છા સંગઠન ક્રિયા હૈ. કોઈ બી કમ તળખવાહ નહીં પાતા. હધર જંજઈમેં તેા પ્રાર્થવેટ શાલાઓમેં આપ સજ લોગ મફીમેં પિસે જાને હૈ.' આરા કાશ્મીરી મિત્રના શબ્દો યાદ આવ્યા.

આપણે ત્યાં શિક્ષણયોજનાઓનો પુનરુદ્ધાર થાય ત્યારે સરકાર અને યુનિવર્સિટી ખાનગી સંસ્થાઓ તરફ શા માટે ખૂબ સખત ન થાય ? શિક્ષણને પુનરુદ્ધાર શિક્ષકોના જીવનના અભ્યાસ અને તેના ઉદ્ધારની અંદર જ રહેલો છે, એ સત્ય સમજ્યા છતાં ય તેને કેમ દૂર મુકાય છે ?

હું પણ બોલી બહોળો : 'સંગઠન કરો'. ત્યાં તે તાળીઓના ગડગડાટથી હોત્ર ગાછ બહોળો : એક પરીક્ષક શિક્ષકે પણ એ જ સૂચન કર્યું હતું કે 'એક થાઓ અને લડો.'

એકત્ર થયેલા શિક્ષણ વિધાયકો-સૌએ એ બોલ વધાવ્યા. સૌ કોઈ દૂર દૂર એ સંદેશ લઈ જઈ પોતાનો સ્વાર્થ સુધારે એ બોલ પછી. જાજુના હોલમાં આ ગિરફીટને ન્યાય આપવા સમા વિસર્જન થઈ.

હું પણ પ્રકાપનોના કાગળીઓ બગલમાં ભરી, બે આવતી કાલે શરૂ થનારી પરીક્ષામાં આ પ્રશ્ન પૂછ્ય તો શું ? સખરુ' તેના વગળમાં ગેથાં ખાતો આ દેવીના રવાગતમાં લસડાયો.

નૂતન રશિયામાં

બાળકનું સ્થાન* શ્રી. પ્રભુલાલ જશવંતરાય ઘોળકીઆ

નૂતન રશિયાના કોઈ શહેર કે ગામના સરિયામ રસ્તા પરથી તમે જતા હો તો સ્વચ્છ સફાઈથી કપડાં પહેરેલાં, સુખ અને આનંદની મસ્તીમાં જેલ કરતાં, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વયંસૂચિત્તિના વાતાવરણમાં અદ્યત્ન ઉત્સાહથી યતનગતતાં સ્વતંત્ર બાળકોને શાળા તરફ જતાં તમે જોશો. તેમના સુખી ચહેરા પર સંતોષ, આત્મશ્રદ્ધા અને ખુશિનું તેજ તરવરતું તમે જોશો. આવાં સુખી, સંતોષી અને મસ્તીમયી બાળકોનું દર્શન બાળ્યે જ તમને જગતના બીજા કોઈ સ્થળે યશો.

રશિયાનાં ધર્માલિપાં અર્થકારણ અને રાજકારણમાં રશિયા પોતાની ભાવિ પેઢીની ખીલવણી માટે કૃણવણીની કેવી જખ્ખર શાસ્ત્રીય યોજનાઓનો અમલ કરી રહ્યું છે એનો સ્પષ્ટ અભ્યાસ તો ત્યાંની શાળાઓનું તંત્ર જોવાથી જ આવી શકે. અને આ બધું દોઢ દાયકામાં જ રાજકારણીય અને આર્થિક ઉદયપાયથી વચ્ચે નૂતન રશિયાના સર્જકોએ સર્જ્યું છે એ અભ્યાસથી જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે એમાં આંખમાં નાખી દેવાય છે.

નૂતન રશિયાની સામાજિક ક્રાંતિમાં રાષ્ટ્રના વિધાયકો એ નથી ભૂલ્યા, કે આજનાં બાળકોએ આવતી કાલના નાગરિકો છે, આજનાં બાળકો પર રાષ્ટ્રની ઉન્નતિનો આધાર છે. રશિયાના નવધડતરમાં પ્રત્યેક માનવીના અધિકારોની ગણના વિચારતાં રાષ્ટ્રનાયકોએ બાળકોના અધિકારોને ધારાપેથીને પહેલે થાને મૂક્યા હતા. રાષ્ટ્રની માન - સ્તી, અને રાષ્ટ્રના ચિતા - બાળકનાં હિતની યોજનાઓ એ સોવિયેટ તંત્રનું ગંગાબરણ હતું. સોવિયેટના વિધાયકોને એ વાતનું પૂરું માન હતું, કે નૂતન સામાજિક ધરનાના જ્યોતિર્ધર બનવાની અપેક્ષા એ આવતી કાલની પેઢી પર રાખવામાં આવે તો એ પ્રજાના ઘડતરની વાત રાષ્ટ્ર સૌથી પહેલો વિચારવી જોઈએ. ઝારશાહીના સમયની પ્રજામાં આ આદેશને સફળ કરવાની તાકાત નથી એ સત્ય તેમને સમજતું હતું. ઝારશાહી અમલમાં ધડાયત્વ રાખતું ખુલ્લો આંતર આ આદેશને સ્પષ્ટ જ ન શકે. એટલે નવી સરવતી પ્રજા, જેણે ઝારશાહીનું પરતંત્રતાભર્યું વાતાવરણ આનુભવ્યું નથી, તેમના પર જ આ આદેશોની સફળતાનો મહાર બાંધી શકાય. 'આપણા રાષ્ટ્રનું ભવિ જાળક પર નિર્ભર છે', આ વિચારસરણી પર નૂતન રશિયાના આદ્ય વિધાયકો સેનીન અને તેના ઉત્તરાધિકારી સહચારીઓ ખૂબ ભાર મૂકતા.

આ સોવિયેટ વિધાયકો એવો સમાજ સર્જવા માગતા હતા કે જેમાં ધનદોલત કરતાં માનવતાનાં મૂલ પ્રથમ હોય. આ ઉદ્દેશને દૃષ્ટિ સામે રાખીને તેમની મુશ્કેલી જગતે ન જાણેલી, ન જોયેલી એવી યોજાદ સર્જવાની હતી.

આમ સોવિયેટ રાષ્ટ્રનાયકોએ પ્રમુખવનના પુનરુત્થાનનું કાર્ય ભાવિ પેઢી-બાળકોની ઉન્નતિની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ધરીને શરૂ કર્યું. અખખાર, અક્રચિત્ર, રંગભૂમિ અને બીજા આવા પ્રચારને આદેશનનાં સાધનોદ્વારા પ્રમુખવનનાં આરોગ્યને વધારવા અને સામાજિક જીવનને ઉન્નત કરવાના પ્રયોગો શરૂ કર્યા કે જેથી ઉચ્ચતર બનતા સમાજજીવનમાં બાળકનો વિકાસ સહજ અને માનવત્વનો

* Scott Nearing ના The Child in Soviet Russia નામક લેખનો ભાવાનુવાદ

અધિકાર અને માતૃત્વની જવાબદારી વહી શકે તેવી ચોખ્ખતા પ્રાપ્ત કરવા માટે માતાઓને સંતતિનિયમન અને કામ-મીમાંસાના પાંદો આપતી શાળાઓ ચાલુ કરી.

માતૃત્વના રક્ષણ કાળે રશિયન નારીની ઉન્નતિ અને સ્વાતંત્ર્યની વાત પહેલી વિચારવામાં આવી. ક્રાન્તિ પહેલાં રશિયન માતા અભણ હતી, અજ્ઞાન હતી, સામાજિક દરજ્જે શુદ્ધામ હતી. ખેડૂત સ્ત્રી, ગૃહસ્થ ઘરની ધૂંબા ખાતી શુદ્ધામ ભેરી કરતાં બાળ્યે જ મુખી હતી. દુઃખ, અજ્ઞાન અને નિરક્ષરતા તેનામાં ય ઓટલાં જ હતાં. આજે સોવિયેટ તંત્રમાં આ દશા પલટાઈ ગઈ છે. નૂતન રશિયાની ધારાપાથીનું પહેલું ફરમાન સ્ત્રી-પુરુષના સમાન અધિકારની ઘોષણાનું હતું. આ ફરમાનનો અમલ માત્ર શાબ્દિક ન હતો, પરંતુ નૂતન રશિયાની નારી સામાજિક ક્ષેત્રમાં, રાજકારણમાં અને આર્થિક હક્કતમાં સમાનતા ભોગવતી થઈ છે. માત્ર ચૂંટણ સંભાળવા અને છોકરાં ઉછેરવાના સ્ત્રીને મજેલા સામાજિક અધિકારમાં સ્ત્રીની સાંકડી બનેલી મનોદશા પુરુષનું પારતંત્ર્ય વેઠવામાં સલામતી સમજતી હતી તે આજે નાનું અધિકારે અને જવાબદારીઓના બળે કરીને સ્ત્રીઓમાં અસીમ જગૃતિ આવેલી જોવામાં આવે છે. નૂતન રશિયાની નારી આજે સાચી માતા બની છે. રશિયન રાજ્યશાસ્ત્રીઓ સ્ત્રીને પુરુષત્વ જેટલા જ સમાન દરજ્જે મૂકી સ્ત્રીને ગૃહ શોભાવતી ગૃહિણી, સાચી માતા અને નાગરિક બનાવી રશિયન ગૃહસ્થાનને અજવાળ્યું છે. રશિયન બાળકોનું નવજનન એ રશિયન માતાનું નવજનન બન્યું છે, રશિયન નારીને તેણે એક શહેરી તરીકે જીવતી અને સમાજમાં પ્રાણ પૂરતી બનાવી છે.

કોઈ એક માતા સગર્ભા છે એ વાત રશિયાની 'પ્રગ-આરોગ્ય કચેરી' માટે રસનો વિષય થઈ પડે છે. સગર્ભાને નિયમિત અને ગંદન વૈવશીય સત્તાદ-તપાસ ગળે છે. સગર્ભાઓ માટે નિયત કરેલા બાળકઉત્કૃષ્ટ શાળ આપતા વર્ગોમાં તેને જોડાવાનું કહેવામાં આવે છે. સગર્ભાવસ્થામાં તેના આરોગ્યને જોઈતી માનવત, દવાદાર અને ખાસ ખાદ્ય વસ્તુઓની જરૂર હોય તો તેને 'પ્રગ-આરોગ્ય કચેરી' આ બધું પૂરું પાડે છે. સગર્ભા સ્ત્રી કોઈ ધંધામાં જોડાયેલી હોય તેમાંથી તેને પ્રસૂતિ પહેલાં આઠ સપ્તાહની રજા આગતર પગારે મળી શકે છે, જેથી માતા પોતાનાં જન્મનાર બાળક માટે જોઈતી સગવડો બિભી કરી શકે છે બાળકના જન્મ પછી પણ તેને આઠ સપ્તાહની રજાને પગારે રજા મળી શકે છે. આ આઠ સપ્તાહ દરમિયાન તે પોતાનાં બાળકની ખાસ સંભાળ લઈ શકે છે. આમ સોળ સપ્તાહના આરામ પછી માતા પોતાને રથાને કામે ચડવા માટેના રિપોર્ટ મોકલે છે અને પછી પોતાના રથાને પૂર્વવત્ કામ કરતી થાય છે.

આરશાહીના અગ્રણ્ય દરમિયાનમાં સંતતિનિયમનના કાનૂનોના અજ્ઞાનના કારણે જન્મપ્રમાણ ખૂબ વધી ગયેલું હતું. અને આ વધેલા જન્મપ્રમાણ સારે ગરીબોમાં મરણપ્રમાણ પણ તેટલું જ થઈ ગયું હતું. પ્રથમ વર્ષે જ ૧૦૦ બાળકોમાંથી ૨૭ મરણ પામતાં અને કોઈ કોઈ અપવાદોમાં તો આ પ્રમાણ ૫૦ કે ૭૫ સુધી પણ પહોંચેલું હતું, અને પ્રસૂતાઓનું મરણપ્રમાણ પણ ચોંકાવે તેવું હતું. આમપ્રથમમાં વૈદ્યક મદદ નહિ જેવી પહેંચી શકતી અને કામના અતિ બોળ દેશના દવાયકી ગામડિયાણા અણધર દાર્દઓ બાળ્યે જ ગણુનર સંખ્યામાં પ્રસૂતિઓને પહેંચી શકતી. અને ભોગભોગે આવી કોઈ દાર્દ મળી જાય તો પણ એપવાળા દાયોએ થતી પ્રસૂતિઓથી થતાં મરણો એ રોગના બનાવો ગણાતા.

વિશેષે કરીને સોવિયેટ ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં અને ગામડાઓમાં પણ આ દિશામાં જન્મર પરિવર્તન થયું છે. આધુનિક વિજ્ઞાનનાં સંપૂર્ણ સાધનોવાળાં પ્રસૂતિગૃહો અને આરોગ્યાગ્રમો, છે

નાનાં ગામોમાં પણ રૂઝિદારી લેઈતી તબીબી સહત અને આરોગ્યવિષયક સગવડો પૂરી પાડે છે.

આનાં પરિણામો ધ્યાન ખેંચે તેવાં આવવા લાગ્યાં છે. ક્રાન્તિ પહેલાના કાળનું ૨૭.૬ ટકા મરણપ્રમાણ ક્રાન્તિ પછીના સમયમાં કેવળ મોરડો સહરમાં જ ૧૩.૭ ટકામાં આવી જાયું છે. અને લેનીનગ્રેડમાં ૨૩માંથી લગભગ ૧૩ થયું છે. તેમ જ સમગ્ર રશિયામાં ૧૯૧૩માં ૨૭ ટકા હતું તે ૧૯૨૩માં ૧૭ ટકા થઈ ગયું હતું.

આ પ્રગતિ માતૃત્વ અને બાલસંરક્ષક મંડળ નામે જોળખાતી આરોગ્યરક્ષક ખાતાના અધ્યક્ષપણા હેઠળ થઈ છે. આ ખાતાનાં વડા ડૉ. વેરે લેખેડેવા હતાં, જેમણે આ સંસ્થાને વિકસાવી છે. આ સંસ્થા નીચેના ઉદ્દેશોથી કાર્ય કરે છે :

૧. માતૃત્વના સંરક્ષણમાં જ જાણોલતિ હોઈ માતાનું જતન કરવું. માતાનાં હેત ઝરતાં સ્તનપાનને બાળક સારું સંભાળવું.
૨. નૂતનસમાજના નાગરિકનું સ્થાન બાળક લઈ શકે એવી વિશાળ ભાવના વડે બાળકનો વિભક્ષ કરવો.
૩. બાળકના શરીર અને મનોવિકાસના પાયા દૃઢ કરીને તેની જીવનદૃષ્ટિ વિકસાવે તેવું વાતાવરણ સર્જવું.

બાળક ત્રણ વર્ષની વયનું યાય ત્યાં સુધી તેના આરોગ્યને લગતી જવાબદારી ‘ માતૃત્વ અને બાલ-આરોગ્યસંરક્ષક સમિતિ પર હોય છે. અને આ સગવડ પછી બાળકની સંપૂર્ણ વૈદકીય-તપાસને આતે બાળકની તંદુરસ્તીનાં નિવેદનો [Health records] બાલ-આરોગ્ય સંરક્ષક સમિતિને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે. આ સમિતિ બાળક આઠ વર્ષનું યાય ત્યાં સુધી તેના આરોગ્યની તપાસ રાખે છે.

બાલઆરોગ્યસંરક્ષક સમિતિના કાર્યપ્રદેશમાં — જે શાળામાં બાળકો ભણતાં હોય તે શાળાની તંદુરસ્તીવિષયક સ્થિતિ [Sanitation] અને શાળાએ જતાં બાળકોનાં સ્વાસ્થ્યની સંભાળ, બાળ જગત માટે તબીબી સારવારની સગવડ, કિશોરો અને તરુણીનાં મન અને કાયને અતિશ્રમથી ધસી નખવા સામે પ્રતિકાર, ધરત્યાર વગરનાં નિરાશ્રિત, જેમને વિશિષ્ટ તબીબી સારસંભાળની આવશ્યકતા હોય તેમને માટે ખાસ અનુકૂળતા, અદાર વર્ષની અંદરના પ્રત્યેક યગજીવીની નિયમિત શારીરિક તપાસ અને તેમની રોગમુક્તિ માટેના પ્રયત્નો, કિશોરો અને તરુણીની શારીરિક કેળવણી પર તબીબી અંકુશ — આવા કાર્યક્રમો ચૂકવાયાં આવ્યા છે.

સોવિયેટ તંત્ર દરદની સારવાર કરવાના પ્રયત્નો કરતાં શરીર સાચવણી — રોગમુક્તિ માટેનાં પ્રયત્નો પરત્વે વધુ ધ્યાન આપે છે. દાકતરો, પરિચારિકાઓ અને બીજા આરોગ્ય પ્રચારકો આ કામ માટે જનતામાં ભ્રમણ કરીને શરીરસ્વાસ્થ્યની જાળવણીના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. આ પરિણામોને કામ લોકોનાં દર્દો દર્દે કરવાનું નહિ પણ લોકોને સ્વાસ્થ્ય સાચવણીના રાજમાર્ગે વાળવાનું છે. આ કાર્યથી સમસ્ત રાષ્ટ્રનાં પ્રજા-આરોગ્યમાં ભારે પરિવર્તન થવા પામ્યું છે અને આ પ્રજા સ્વાસ્થ્યની સાચવણીની પ્રખર યોજનામાં આદાર, તાજી દવા અને સર્વપ્રકાર, વ્યાયામ કાર્યસ્થિતિની નિયમિતતા, નિશ્ચિત દરદો સામે પ્રતિકાર જંગ [Campaign]; શાળાઓની

તંદુરસ્તીની જાળવણી વગેરે પ્રત્યે આરોગ્યના પ્રત્યેક વિષય પર પ્રચારપત્રો ફેલાવીને, રેડિયોદ્વારા આરોગ્ય વાર્તાલાપો ગોઠવીને, સ્વચ્છચિત્રોમાં આરોગ્ય ચિત્રો મૂકીને પ્રજામાં શરીરધર્મ પ્રત્યેની દરજ્જા વિશે આંદોલનો ફેલાવવામાં આવે છે. પ્રજા આરોગ્યના ફેલાવા સાથે આવતી કાલની પ્રજાનાં સુરક્ષિત શરીરો અને ચિકિત્સિત મન જોવાના સપ્નના અભિલાષ છે.

હવે શાળાના સંસર્ગમાં જાળક આવે છે. રશિયા પોતાના જાળકનું જીવન ધડવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમના અભ્યાસના વિષયો કેવળ વ્યાકરણ, ગણિત કે ભૂગોળ નથી, પણ નિસર્ગ અને શરીરશ્રમ છે.

આથી ચૈદ્ર વર્ષની વયમાં જાળક પોતે બાપિ જીવનમાં જે વાતાવરણમાં જીવવાનું છે તેના મુખ્ય અંગો-નિસર્ગ અને શરીરશ્રમને પોતાના ધ્યાનમાં કેન્દ્ર બનાવે છે. આ પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કરવામાં તો તેનામાં આ એ પ્રદેશોમાં કામ કરતાં બળો વિષેનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ પેદા થયેલો હોય છે. જાળકને કોઈ પણ એક વિષયનું સર્વોચ્ચ જ્ઞાન આમ સદંતરમાં થઈ જાય એવી અપેક્ષા (પ્રાથમિક શાળામાં) નથી રાખવામાં આવી. વિદ્યાધિકારી કચેરી તરફથી આ શાળાના અભ્યાસના વર્ષો દરમિયાનમાં જાળકે કરવાના કામની ક્રમિક અભ્યાસક્રમની યોજના પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આમાંથી એક દૃષ્ટાંત લઈએ. તૃતીય વર્ષમાં અભ્યાસ કરતાં જાળકને ઓકટોબર માસમાં દેખાતાં પક્ષીઓનો અભ્યાસ કરી લાવવાનું કહેવામાં આવે છે. આવા પક્ષી-અભ્યાસ માટે પક્ષી-જીવન વિશેના કેટલાય પ્રશ્નોના ઉત્તરો તેમણે જાતે શોધી લાવવાના હોય છે. વળી અભ્યાસના આવા કોઈ બીજા સુદા તરીકે જાળકને તેમની રચનિક તંદુરસ્તીની યોજનાનો અભ્યાસ કરવાનો નિર્દેશ કરવામાં આવે અને વિદ્યાર્થીઓ આવી તપાસ માટે કેટલાંય કારખાના, ખાણો અને ગ્રીનો દુધી વળશે. અભ્યાસના આવા પ્રત્યેક સુદાને રશિયન કેળવણીકારો કાર્યયોજના [Complex] કહે છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરો કે ત્યારે વાચન, લેખન, ગણિતનું શું? આ કાર્યયોજનાનું ખરું રહસ્ય જ એ છે, કે આ શિક્ષણયોજના જીવન સાથે જોડાયેલી છે. એ પોતે જ જીવંત સ્થિતિ [Info Situation] છે. આ યોજના કેવળ વાચન નથી, કે નથી કેવળ લેખન કે ગણિત. શિક્ષણની આ ત્રણે ક્રિયાઓ તેમાં અંતર્ગત છે. તે નિસર્ગ અને ઉત્પાદક અમો એક પૃષ્ઠ ભાગ [Segment] છે. અને જે સ્વાભાવિક રીતે જ એક અમોખા અભ્યાસ તરફ ડુબી પેદા કરે છે. શિક્ષણવિષયક જરૂરિયાતની આવી ક્રિયાને ત્રેરક એવો સહેજ પ્રાણુવાળો આગિર્ભાવ પણ રશિયન કેળવણીકારોને ગત તેમનાં શિક્ષણકાર્યમાં આવશ્યક સાગમી પૂરી પડનાર લાગે છે.

ઉપરોક્ત પક્ષી-અભ્યાસનું દૃષ્ટાંત આપણે તપાસીએ આ સ્વાધ્યાય પૂરો કરવા માટે જાળક એ પક્ષીઓનાં નામો શોધવાં પડે, તેમનાં વર્ણનો લખવાં જોઈએ, તેમની સંખ્યા જાણવી રહે, તેમનું વર્ગીકરણ કરવું જોઈએ, તેમની ગાદિની જોવા સંદર્ભગ્રંથો વાપરવા પડે, તેમની પ્રતિષ્ઠાની નોંધ રાખવી પડે, વાચન, લેખન અને ગણિતને સ્વાભાવિક રીતે આવરી લેતી નિસર્ગ અભ્યાસ [Nature study] નિમંધનલેખન, સંખ્યાલેખન અને અન્ય બધી અભ્યાસની વિમોહ આવા સ્વાધ્યાયમાં અંતર્ગત રહેલી છે. જાળક સ્વાધ્યાયમાં પક્ષી-અભ્યાસ [Nature study] માં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે તો આ સ્વાધ્યાયમાં [Complex] માં લેખન, વાચન જોડાણ અને ગણિતને પોતાના અભ્યાસનાં ઉપરકરો તરીકે વાપરે છે જ. જાળક જે વાસ્તવિક જીવન

જુએ-જાણે છે તેને જ તત્ત્વવિષય [Subject matter] રશિયાની કેળવણી માને છે. કુદરત અને કલાનાં મુખ્ય સ્વરૂપો સાથે તેમનો પરિચય જીવંત બને એ માટે બાળકના વાતાવરણને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે.

રશિયા અને અન્ય દેશોના કેવળ શિક્ષકોનાં વિષયો વચ્ચે જ નહિ પણ શિક્ષણપદ્ધતિઓ વચ્ચે પણ ભારે મોટા તફાવત જોવામાં આવે છે. શાળાના એક વિદ્યાર્થીને કેઈ પુસ્તકનું પ્રકરણ વાંચી જઈ તેણે શું વાંચ્યું તેનું વિવેચન લખવાનું કહેવામાં આવે છે; જ્યારે રશિયાના બાળકને તેની આસપાસના વાતાવરણના કેઈ બળનું અવલોકન કરવાનું કહેવામાં આવે અને આ અવલોકનનું વિવરણ લખી લાવવાનું કહેવામાં આવે. બે પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો આ ભેદ એક પદ્ધતિ આધારસંહન [Authoritarian] છે અને બીજી શાસ્ત્રીય છે. આપણે ત્યાં પાઠ્યપુસ્તકના પાઠના વિષયોમાં શું છે, કે શા માટે તેમ લખવામાં આવ્યું છે એ સંગ્રહ કેઈ બાળક પૂછશે એની અપેક્ષા જ શાને હોય? પૂછે એનું ઉત્તરન તો કાણ જ આપે! પુસ્તકમાં જે લખ્યું છે તે સાચું છે, એમ 'બાળા વાક્ય' પ્રમાણે 'પેઠે બાળક અને શિક્ષક સ્વીકારી લેવું'!

રશિયાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં સ્વાનુભવનું તત્ત્વ પ્રધાનપણે છે. બાળક પોતાના જાત-અનુભવથી પોતાની અંતઃશક્તિ પર કેઈ પણ વિષયનું જ્ઞાન લે એ સિદ્ધાંત તેની પાછળ રહેલો છે. આથી બાળક પોતાને જોઈતી માહિતી, કેઈનાં વિધાનો ઝડ સ્વીકારીને નહિ, પણ જાત-અવલોકનથી સંગ્રહી લેવું યાય છે. તેમની આ પ્રજ્ઞાસિ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળાની પ્રજ્ઞાસિ કહી શકાય.

સોવિયેટ શિક્ષણ રીતિઓમાં બીજી એક મહત્ત્વની વાતનો તફાવત છે. ત્યાંની શાળામાં જાળકોના સમૂહો રચાઈને કામ આવે છે. 'તું તારી જગાએ, જગો જગાની જગાએ, તું તારી ચોપડીમાં જો, જગો જગાનીમાં જુએ, કેઈ કેઈનામાં ન જુએ'-શિક્ષકની આ આજ્ઞા લગભગ સાર્વત્રિક છે. સોવિયેટ શાળાનું સંચાલન 'પ્રયોગશાળા યોજના [Laboratory plan]' પ્રમાણે યાય છે. શાળાઓમાં પ્રચલિત ઠપ્પે વિદ્યાર્થીઓને ખેસવાના હારખંધ બાંકડાઓ ત્યાં નથી. ખુરશી ટેબલની બેઠક અને સંદર્ભ ગ્રંથો [Reference books] માટે અભરાર્થોની જોડવધુ શાળાના ઓરડામાં કરવામાં આવેલી હોય છે. બાળક આ ઓરડામાં લખણ યાય છે, ખુરશી ટેબલ પર પોતાનું સ્થાન લે છે અને પોતાના ભેડોના સમૂહ સાથે મળીને કામે મંડી પડે છે. આવા સમૂહો, પ્રયોગ સમૂહ પાંચે મૂકવામાં આવેલા સામુદાયિક કોષ્ટકો, સમૂહગત વિચારણા અને અભ્યાસથી ઉકેલવા મંડી પડ્યા હોય છે. શિક્ષક આવા કાર્યરત સમૂહો વચ્ચે ફરતો હોય છે અને તેમને જોઈતાં સલાહ-સૂચનો આપતો રહે છે. આગ પૂર્વકાળની વર્ગવ્યવસ્થા અંદરૂંથ થઈ છે. આજે તો નિસર્ગ અને હતાકદ શ્રમવિષયક પ્રતિષ્ઠા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સાથે મળીને કરતા હોય છે.

સોવિયેટ કેળવણી તંત્રમાં શિક્ષણનું કામ યોગ્ય એક અપવાદ જાહેર કરતાં, પ્રયોગશાળા યોજનાથી આવે છે. સોવિયેટ યુનિયનના દરેક પંડેલા કેઈ જાગોમાં હંજ આ યોજના પ્રાથમિક દશામાં હશે એ ખરું છે પણ યોજનાની શરૂઆત તો લગભગ દરેક જગાએ થઈ ગઈ છે.

સોવિયેટ શાળાઓનો મુખ્ય હેતુ બારિ પેઢીને સમાજવાદી સમાજનું સંચાલન કરવામાં સંકલિતશાળી બનાવવાનો છે. આ હેતુ સંકલિતશાળી પાર પાડી શકે માટે તેમણે સમાજજીવનના સિદ્ધાંતો સમાજવાદ જોઈએ. આ માટે તેમને શાળાઓમાં સમાજશાસ્ત્ર [Civics & Sociology] શિખરવામાં આવે છે. આથી સામાજિક તાલીમ આપવા માટે શાળામાં વિદ્યાર્થીમંડલો રચાય છે.

વળગર મળે છે, જેમાંનો અર્થો ભાગ તો તેણે શિક્ષણ-વર્ગમાં ગણ્યો હોય છે. આ શાળામાં તેને ઉત્પાદન ક્રિયાના સિદ્ધાંતો શીખવા મળે છે, અને ઘણીવાર તો બાળકો કારખાનામાં જે કામ કરતાં હોય છે તેની દોસ્તદી ન જ કારખાનાની શાળાના સત્તાવાળાઓ કરતા હોય છે.

કેળવણી અને જીવનને સંબંધ બેડવાના બીજા માર્ગો પણ નક્કી કરેલા છે. હાઈસ્કૂલનું [Professional] શિક્ષણ પૂરું કરી લીધા પછી બાળક પોતાના મનપસંદ ધંધાના શિક્ષણ અર્થે કોલેજ [Higher Technical Schools] માં જાય તે પહેલાં ઘણીવાર એકાદ બે વર્ષ સુધી તેને કોઈ પણ ધંધામાં બેડાઈ જતું પડે છે. અને જો તે ઇન્જિનીયરિંગ અથવા માગતો હોય તો તે વોજન્ટીક ઉદ્યોગને લગતાં કોઈ ખાતામાં જાય છે. ચાર્ડો તે પોતાના સુકરર સમયના અંત સુધી કામ કરે છે અને પછી આગળ અભ્યાસ માટે કોલેજને પ્રવેશક માટે વિનિવિત્ર મોકલે છે. આ વિનિવિત્ર સાથે, આ સમય દરમિયાન તે જે સ્થાનિક ઔદ્યોગિક મંડળનો કાગદાર સભ્ય હોય તેનું પ્રમાણપત્ર મોકલતું જોઈએ. જે આમ સ્થાનિક ઔદ્યોગિક મંડળ તેની ભક્ષામણ કરવાની ઈચ્છા ન બનાવે તો તેને કોલેજમાં પ્રવેશ મળી શકે નહિ. આથી કરીને સામાન્ય પ્રકારની સામાજિક લાભકાર ઉપરાંત જે વ્યવસાય માટે તે તૈયારી કરતો હોય તે માટે તેણે મેળવવો જોઈતો અનુભવ તેને સારુ ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક સંસ્થામાં બેડવા વાસ્તે પૂર્વ તૈયારીદપ બને છે.

રશિયાનાં નિરાશ્રિત ગનેલાં બાળકો સંબંધમાં જાતમનની અતિશયોક્તિભરી વાતો પશ્ચિમ યુરોપમાં અને અમેરિકામાં ફેલાયેલી છે. મદાયુદ્ધને કારણે, આંતરવિચ્છેદથી, અને ૧૯૨૧ ના ભયંકર દુષ્કાળથી સોવિયેટ યુનિયનમાં લગભગ ૧,૨૫૦,૦૦૦ જેટલાં બાળકો ધરત્યાર વગરનાં થઈ ગયાં હતાં. આટલી મોટી સંખ્યાની સંભાળ લેવાનો સવાલ રશિયા માટે એક જામણ સામાજિક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો. આ પ્રશ્નને નિવેડો લાવવા માટે જુદા જુદા પ્રયત્નો કરવા પડ્યા હતા. અનાયાસે અને નિરાશ્રિત વસનિગૃહો ખોલવામાં આવ્યાં હતાં અને અનેક બાળકોને ગૃહસ્થ ઘરોમાં લેવામાં [Adopted] આવ્યાં હતાં બે વર્ષ સુધી તો સત્તાવાળાઓને આવા પ્રત્યેક બાળકને કોઈને કોઈ સંસ્થામાં પ્રવેશ કરાવવાના પ્રયત્નો કરવા પડ્યા. આવાં બાળકોને વ્યવસ્થિત કરવાં એ એક ભારે કપરો સવાલ થઈ પડ્યો. ઘણાં તો રખડવાનું જ પસંદ કરે. આવા ધરત્યાર વગરનાં બાળકોની સંભાળ લેવાનો ખર્ચ ઉપાડવાનું સ્થાનિક સત્તા પર આવી પડેલું અને કેટલાક કેસોમાં તો શાળાના બજેટનો અર્ધો અર્ધો ભાગ તેમને માટે વપરાતો.

હજી ૫ સોવિયેટ યુનિયનમાં નિરાશ્રિત બાળકો છે ખરાં. તેઓ દેશમાં ભગતાં બીજાં માગતાં ફરે છે. જે કે હવે ઘણાંખરાં તો સંસ્થાઓમાં તેમ જ ગૃહસ્થ ઘરોમાં પ્રવેશ પામી ચૂક્યાં છે. મોસ્કો અને લેનીનગ્રાની શેરીઓમાં બૂખે ટળવળનાં નોકરો બાળકોનાં ટોળેટોળાં ફરતાં હોય છે. પ્રચારનામાં આવેલી આવી વાતો હેઠલા દાયકામાં જેઓ આ શહેરની મુશ્કાલોને ગયેલ હશે તેમને તદ્દન કાષ્ઠપનિક લાગી દશે.

સોવિયેટમાં કૌટુંબિક જીવનની શી હાલત છે? સર્વભક્ષી સામ્યવાદની કામગીરીમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં સારી અને આત્માને ભોગ તો નથી ચડતો ને? હરગીઝ નહિ. આવાં હડડડનાં જુદાણાં રિગાના [Rigat] ખજારખીઓનાં ફળદ્રુપ ભેળાંમાંથી અને પશ્ચિમ યુરોપના સામયિકોની કટારોમાં જ દેખા દે છે. વસ્તવિક રીતે સોવિયેટ તંત્રમાં પુરુષો જેટલા જ અધિકારો સ્ત્રીઓ ભોગવે છે. જમાના-નૂતનાં આર્થિક તેમ જ રાજકીય અંધોભાંગોની તેમણે મુક્તિ મેળવી છે. અને બાળકો? અમેરિકન કે જર્મન કુટુંબોમાં જેમ તેઓ રહેતા હોય છે તેમ અહીં રહેતા હોય છે.

પણ તેમાં કેટલાક અગત્યના તફાવત જોવામાં આવે છે. સોવિયેટ આરોગ્યખાતું કુટુંબને પ્રસૂતિગૃહ, બાલકવાખાનાં, બાલગૃહો, જેવી કેટલાય પ્રકારની સગવડો વિના મૂલ્યે આપે છે. સોવિયેટ શિક્ષણતંત્ર બાળકને માટે અનેબો શિક્ષણ પ્રબંધ કરી આપે છે. વૃદ્ધાવસ્થા, અકસ્માત અને માંદગી જેવા અણધાર્યા પ્રસંગો માટે જોઈતા રક્ષણ અર્થે વીમાની અનુકૂળતા મળે છે. અને સાપ્તાહિક કામના નિયત થયેલા દિવસોની ચોક્કસ યોજના કુટુંબોને સંસ્કારી પ્રવૃત્તિઓના લાભ લેવાની તક આપે છે. આવા સાંસ્કારિક વાતાવરણમાં સ્ત્રીઓ ખરેખર વધુ સ્વતંત્ર છે, સામાજિક દરજ્જે ઉચ્ચ માનવાન મેળવે છે. આથી રશિયાની મુલાકાતે આવનારાઓ પર રશિયન કુટુંબો ભારે ઊંડી છાપ મૂકે છે.

રશિયાની આ પાંત્રીસ લાખ જેટલી ઊગતી પ્રજા નૂતન રશિયાના ઘડતરમાં પ્રાણ મૂકનાર બનશે. પંદર અને એકવીસ વર્ષ વચ્ચેના વીસ લાખ જેટલાં કુમાર-કુમારીઓ ઊગના સામ્યવાદીઓ છે. આ ઊગતી પ્રજાને ક્રાન્તિની તાલીમ સતત મળ્યા કરતી હોય છે. માત્ર સોવિયેટ યુનિયનમાં જ નહિ પણ સારા જગતમાં કામદાર વર્ગને ઉચ્ચ સત્તાએ ચડેલો તેઓ ચાહે છે; અને નવીન સમાજધર્મના સર્વત્ર અસ્તિત્વમાં આવે તે માટે પોતાથી બનતું બધું કરી છૂટવા માગે છે.

રશિયાના બાળકોને ઉઠેર એ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે છે કે નવી દુનિયાના સર્જનની શક્યતાઓ તે જોઈ શકે અને આ જવાબદારીની સમજ, વ્યવસ્થિત વર્ગના જાગૃત કામદારો પર નિર્ભર છે. રશિયાની શાળાઓમાં બાળતાં બાળકોએ ઝર અને ઝરશાહી વિષે સાંભળ્યું હશે પણ તેમનું જીવન તે રશિયન પ્રજાસત્તાક તંત્રમાં ઘસાયું છે, અને એ પ્રજાસત્તાકમાં જગતની પ્રજાઓના સંયુક્ત સામ્રાજ્યના કર્ણધારો તરીકે તેઓ માને છે, કે આતું પ્રજાસત્તાક પ્રજા-કામદાર જગતનું મહારાજ્ય જન્મવાનું છે તેને ખાતર પોતાની બધી શક્તિઓ ખર્ચી નાખવા તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા છે.

મુખર્ષ કલાક, વડોદરા અને બીજાં રાજ્યોનાં કેળવણી ખાતાંએ
શાળાઓ તથા પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરેલું

નૂતન શિક્ષણ

તથા

‘છાત્રાલય અને માળાપ’

— બૃહદ્ ગૂજરાતના શિક્ષકોનું મુખપત્ર —
દર માસની પહેલી તારીખે નિયમિત રીતે પ્રગટ થાય છે.

જો તમે ગ્રાહક ન હો તો આજે જ નમૂનાનો અંક મંગાવો.

. વાર્ષિક લવાજમ .

. પત્રવ્યવહારનું સરનામું .

હિન્દમાં — રૂપિયા બે

વ્યવસ્થાપક

બ્રહ્મદેશમાં — રૂપિયા ત્રણ

નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય

પરદેશમાં — પાંચ શિલિંગ

દેસાઈપોળ . સુરત

દક્ષિણામૂર્તિ

ગ્રામવિદ્યાલય, આંબલા

[સંચાલકોનું નિવેદન]

શ્રીમાન દરબાર સાહેબ, ખહેનો અને લાઈઓ,

આજે અમારી દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા પોતાની આજ સુધીની રીત પ્રમાણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એક નવું પગલું ભરે છે. અમારા આ પગલાના મોંઘામૂઠા સાક્ષી તરીકે તેને આશીર્વાદ આપવા આપ સૌ પધાર્યા છો; આપ સૌને અમે અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપીએ છીએ.

દરબાર સાહેબ ! અમને ભોલવાની છૂટ હોય તો અમે કહેવા માગીએ છીએ કે આપ અમારા ગુરુરાત-કાલિયાવાડના તાજા વગરના રાગ છે. આજથી વર્ષો વિષય આપણા દેશનો રાગ વંસ્તુન : કેવો દોવો ભેઈએ તેનો આદર્શ આપે કેવળ શબ્દોથી નહિ પણ આપના જીવનથી ખૂંટી પાડ્યો છે. આજે આંબલા જેવા નાના ગામમાં એક નાની શી પ્રાથમિક શાળાને ખુલ્લી જાહેર કરવા માટે આપ આટલે દૂરથી આવ્યા છો એ માટે અમે આપના આભારી છીએ. આજ સુધી આપણા દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી તરફ તેમ જ ઉચ્ચ કેળવણી તરફ આપણે જેટલું ધ્યાન આપ્યું છે તેના સોળમા ભાગનું ધ્યાન પણ આપણે આ પાયાની કેળવણી તરફ આપ્યું નથી એ દેખીતી વાત છે, અને તેનાં પરિણામો આપણે આજે ભોગવીએ છીએ. અમને જણાવતાં હર્ષ યાય છે કે ભાવનગરના નામદાર મદારાજ સાહેબ આજે અહીં હાજર હોત તો તેમને પોતાને આ પાયાની કેળવણી તરફ કેટલો જધો પક્ષપાત છે તે આપ પણ ભેઈ શકત. અમારો આજનો આ પ્રયત્ન તે દક્ષિણામૂર્તિ અને નામદાર મદારાજ સાહેબ બંનેની મહેનતોનું પરિણામ છે એમ કહીએ તો તરસા ખોલું નથી.

કાર્તિકે મહેને પ્રથમ યશો, “ ભાવનગર રાજ્યમાં તેમ જ કાલિયાવાડ-ગુરુરાતમાં આવી, તો અનેક શાળાઓ ઊદયમે ન્યમ છે, તેમાં આજે અત્યેા મોટો પગલો શ માટે ? ” આનો પ્રથમ જવાબ યથાર્થ છે. અમારું પોતાનું તો એવું માનવું છે કે કેઈ પણ ગામમાં આવી શાળા શરૂ થાય ત્યારે એ ગામને માટે એ ઉત્સવ દોવો ભેઈએ. શાળા એટલે માત્ર યોગ્યએક યોગ્ય શીખવી દેવાનું સ્થાન નહિ, પણ આખા ય ગામને જોગથી જીવનની પ્રેરણા મળે એવું પવિત્ર સ્થાન હોય તો એવી શાળાની શરૂઆત આવી જ રીતે થવી ભેઈએ એમ અમને લાગે છે. એ રીતે તો આ શાળા કેઈ પણ પ્રાથમિક શાળા જેવી જ છે, અને આવી પ્રાથમિક શાળા એ ગામના જીવનમાં નાનીચની વસ્તુ નથી એમ અમે માનીએ છીએ અને સૌને મનાવવા માગીએ છીએ.

પણ આજનો અમારો પ્રયત્ન જરા જુદો જાતનો છે. આજે આ શાળા માત્ર હજારની પ્રાથમિક શાળા નથી, પણ વર્ષો યોગ્યતા પ્રમાણે પાયાની કેળવણીની જે નવી શાળાની કલ્પના કરવામાં આવી છે તે કલ્પનાની અમારી સમજણ પ્રમાણેની આ શાળા છે. એટલે આ આંબલાની શાળામાં ખેતી-આગામન, ગોપાલન અને દાંતપૂર્ણાણ એ મુખ્ય ઉદ્યોગો રહેશે, અને આ ઉદ્યોગોને

કેન્દ્રમાં રાખીને તેમ જ આંગલાના જીવનને ધ્યાનમાં લઈને ગૂજરાતી, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને વિજ્ઞાન વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે. અમારી ઉમેદ તો એવી છે કે આજ સુધી આપણે જે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યું છે તે શિક્ષણ આપણા સોકલજનને સ્પર્શ કરી શક્યું નથી, અને જ્યાં જાણે-અજાણ્યે સ્પર્શ થઈ ગયો છે ત્યાં એ સ્પર્શથી લોકજીવન સમૃદ્ધ બનવાને બદલે બિઠ્ઠું વિકૃત બન્યું છે. આ નવી ઢબની શાળાનો બિગમ જે હૃદયમાં થયો છે તે હૃદય આપણા સોકલજનને બરાબર પારખે છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએ. આજે અમારી સંસ્થાનું સહભાગ્ય છે કે આ પ્રકારની નવી શાળા અમે શરૂ કરીએ છીએ, અને આ શરૂઆતનો યશ અમે જાણીએ છીએ ત્યાં સુધી કાઠિયાવાડમાં તો સૌથી પહેલો ભાવનગર રાજ્યને બાળે આવે છે. ભાવનગરના નાગદાર દરબારશીએ આજ સુધી દક્ષિણામૂર્તિ જેવી સ્વતંત્ર પ્રયોગ કરતી શાળાને અનેક સહભાવોથી પોષી છે તેમાં આજે વધારો થાય છે, અને આપની સૌની સાક્ષીએ અમે કહી શકીએ છીએ કે આ સહભાવને લાયક થવા અમે આજ સુધી પાછ પડ્યા નથી તેમ હવે પણ પાછ નહિ પડીએ.

અમે હેલ્સાં આઠવીરા વર્ષ સુધી શહેરમાં કામ કર્યું છે એટલે અમારી જીવનની ધારી શહેરની થઈ ગઈ છે. આજ સુધી કાઠિયાવાડ-ગૂજરાતના ધીમતોએ અમને છૂટી પૈસા આપ્યા છે એટલે ગામડાની ગરીબાઈ અમે જાણે અનુભવી નથી, માત્ર કલ્પનાથી જાણી છે. ઉપરાંત ગામડાના સોકોમાં કામ કરવું એ કેરવું કંઠુ છે તેનો અમને હજી પૂરો ખ્યાલ નથી. કવિની કવિતામાં ગામડાનો અને ગ્રામજીવનનો ગમે તેવો મોહક ખ્યાલ આપ્યો હોય પણ ગામડાની વસ્તુરિચિતિ તદ્દન જુદી જ છે, અને આ વસ્તુરિચિતિને પહેંચી વળવા માટે કેટલી અખૂટ ધીરજ, કેટલી ઉચ્ચ સેવાસિતિ અને કેટલી ઉચ્ચ નિકા જોઈએ તેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મન સહેજ પાછું હટી જાય છે.

આંગલાની અમારી આ શાળા દક્ષિણામૂર્તિના સ્વતંત્ર અને સ્વયંસૂર્તિના સિદ્ધાંતોને ધોરણે જ આવશે. દક્ષિણામૂર્તિએ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં જે જે વસ્તુઓને સિદ્ધ કરી છે તે બધી ય આપ આંગલામાં પણ દેખશો અને વધારામાં આંગલાના અમારા તમામ વિદ્યાર્થીઓ વધારે સંસ્કારી, વધારે કામગીર અને વધારે સ્વતંત્ર કેમ થાય તે અમારું ધ્યેય રહેશે. ઉપરાંત, અમારો એક વિચાર એવો છે કે રોજ સાંજે ચૌરે નાનાભાઈ કયા ત્રાંચે. આંગલાની પ્રૌઢ કેળવણીનો પ્રશ્ન આવી કયાથી ઉઠેલી જાય તો આખા ય ગૂજરાતને એમાંથી ધણું શીખવાનું મળશે, એમ અમારું માનવું છે.

પણ અમારો મનોરથ અહીં અટકતો નથી. દક્ષિણામૂર્તિની એવી મુશ્કેલી છે કે પાયાની આ કેળવણી બરાબર સિદ્ધ કર્યા પછી આંગલામાં જ એક નવી ઢબનું અધ્યાપનમંદિર બોલાવું, અને નામદાર દરબારશીને યોગ્ય જણાય તો આવા અધ્યાપનમંદિરને સગવડ કાઠિયાવાડ-ગૂજરાતમાંથી સ્વરૂપ આપવું. અમારો એવો પણ મનોરથ છે કે પાયાની આ કેળવણી પૂરી થયા પછી આ શાળાના જ અનુસંધાનમાં આવી જ કેળવણીનું નવી ઢબનું વિનયમંદિર કાઢવું અને મોટી ઉંમરના ગામડાના વિદ્યાર્થીઓને તેનો લાભ આપવો. પણ આ તો જ્યાં મનોરથો. અને મનોરથોને તે વળાંક હદ જાણી છે ?

પણ આ સ્થળે અમારે એક બે વાતોનો ઉલ્લેખ કરી દેવો જોઈએ, દક્ષિણામૂર્તિ એ કેળવણીની સંસ્થા છે, અને આજે આઠવીરા વર્ષના અનુભવ પછી તો કેળવણી ઉપરની અમારી શ્રદ્ધા હતી તેથી પણ ધણી વધી છે. અમે ગામડામાં જઈને ગામડાના જીવનમાં પરિવર્તન કરવું-

અમારી સગળણ પ્રમાણેની વર્ધા યેજ્ઞનાનુસાર કેળવણી આપીને. આને આમોદારનો યુગ બોલે છે અને તેના પવનો વાવા લાગ્યા છે. જુદા જુદા લોકોના આમોદારના ખ્યાલો જુદા જુદા હોય છે. કેટલાક લોકો ખાદીકાર્ય ગારફત આમોદાર સાધે, કેટલાક લોકો આમોદારીગોને સજીવન કરીને આમોદાર સાધે, કેટલાક બેઠૂતોને જ્ઞાન આપીને આમોદાર સાધે, અમે ગામડાના બાલદેવોને કેળવણી આપીને આંગણમાં ને ચર્ચ શકે તે કરવા માગીએ છીએ. આ વાતને વધારે યથાર્થ સ્વરૂપમાં કહેવી હોય તો કહી શકાય કે અમે અમારી શાળાદ્વારા અને અગાંસ પોતાના જીવનદ્વારા ગામડાના લોકોએ કેમ જીવવું એ શિખવવા માગીએ છીએ. આનો અર્થ કોઈ એમ ન કરે કે અમારે અમારાં પોતાનાં ચોક્કસ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક તેમ જ આધ્યાત્મિક મંતવ્યો નથી. જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાનાં ચોક્કસ અને બુદ્ધિઅકિત મંતવ્યો વિનાનો માણસ શિક્ષક તરીકે શોભે જ નહિ. પણ અમારાં મંતવ્યો એટલે અમારાં ચોક્કસ વિચારો. એ વિચારો પ્રમાણે જીવે જીવવું એ અમારો પહેલો ધર્મ. અમને લાગે છે કે સમાજ આપણે પોતે બાંધેલી અમુક માન્યતાઓને સ્વીકારતો થાય એમ ઇચ્છું કોઈ પણ ખરા શિક્ષકને ન શોભે એવું છે. સમાજજીવનના દરેક દરેક પ્રશ્ન પર સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની શક્તિ મેળવે અને એ વિચાર પ્રમાણે જીવવાનો આગ્રહ રાખે એટલે શિક્ષકનું કામ પૂરું થાય છે. જે શિક્ષક આદર્શ કરી શકે તો જીવું ન કર્યું એ જ અમારી સમગળણમાં નથી આવતું. આ અમારું કાર્યક્ષેત્ર છે. અમારી પાસેથી આથી વધારે આશા રાખનારને પણ અમારે નિરાશ કરવાં પડશે, અને આથી ઓછી આશા રાખનારને પણ નિરાશ કરવા પડશે. અમને લાગે છે કે દક્ષિણામૂર્તિની આદત્તી સ્પષ્ટ ઓળખ આપવાને આને વખત આવ્યો છે, માટે આદત્તી સ્પષ્ટતા બસ માગી છે.

ગામડાંનાં બાઈબેનો, અમે તમારા ગામમાં નવા છીએ; હજી તો તમારી ભાષામાં બોલતાં પણ અમને નથી આવડતું; તમે જે મહેનતુ જીવન જીવો છો તે અમારે તમારી પાસે શીખવાનું છે; તમારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરતાં તો અમને કેટલીય વાર લાગશે. છતાં તમને એક વાત કહેવા માગીએ છીએ. અમે અહીં તમારા ચર્ચને રહેવા આવ્યા છીએ માટે અમે ગમે તેવા હોઈએ તો પણ અમને નબાવી લેતો. અમે આદત્તી વર્ષો શહેરનાં બાળકોની સેવા કરી છે; આને અમે હવે તમારાં બાળકોની સેવા કરવા આવ્યા છીએ. નાનાભાઈ અમારામાં મોટા છે; તેમને અહીં મોકલવા અમે સૌ શરૂ છીએ એમ ન માનતા; આને નવા સાથીઓની સાથે અને નવા લોકોની વચ્ચે તેમને મૂકતી વખતે અમારું મન કંચવાય છે. માટે તમને સૌને અમારી વિનંતિ છે કે નાનાભાઈને આપવળે. અમે આંગણમાં આવીએ છીએ એટલે આખા ય કાલિયાવાડ-ગૂજરાતની આંખ આંજલા પર મંડાશે. મહાત્મા ગાંધીજીથી માંડીને નાનામાં નાનો માણસ પણ આંગણમાં જીવે છે તેના પર મીઠા માંડી રહેશે. આપણા નાગદાર મહારાજ સહજે પચ્ચ આંગણ સામી નજર રાખી રહ્યા છે અને આપણા અનંતરાયભાઈ, નટવરલાલભાઈ, શારદરાવભાઈ, ગંગનનંભાઈ વગેરેની નજર તો મહારાજન સાદેજની નજરમાં આવી ગઈ સગળે. માટે તમે સૌ અમારા કામમાં તમારાં સૌ ટકા સાથે આપવળે; ગામડાંના કનિષ્ઠા-કંકાસમાં અમને ન પાડતા; તમારા કહ્યા-કંકાસ પતાવંતોમાં અમારી મદદ લેશો અને આપણે આંગણ બાલનગર રાજ્યનું નમૂનેદાર ગામ થાય એવું કરી દેતો.

એક દેશી વાત. અમારા એ નવા પ્રવચનોમાં જે ગૃહસ્થો તંત્રસ્થી અમને નાણાં વગેરેની મદદ મળી ચૂકી છે તેનો આશ્ચર્ય માનવાનું કેમ બુદ્ધાય ? તમે માનશો ? આપણા જ શહેરનાં એક એકરે આંગણની વાત માત્ર સાંભળતાં અમને શ. ૧૦૧)

મોકલી આપ્યા છે. એ ડૉક્ટર તે શ્રી. કેશવલાલ વિદ્યુદાસ કક્કર. અમે માત્ર મિત્રદાયે આંબલા ત્રિવે એક કાગળ લખ્યો તેના જવાબમાં દિલ્હીનાળા શેઠ રતિલાલ નારણદાસ ગામીએ અમને રૂ. ૫૦૦)નો એક મોકલી આપ્યો છે. અમારા મિત્ર શેઠ જીવણલાલની મદદ તો નોંધી ન નોંધાય એવી ચાલુ જ છે. અકયાજવાળા શેઠ મણિભાઈ પારેખે અમને ફૂલા માટે રૂ. ૫૦૦) મોકલી આપ્યા છે; અમદાવાદવાળા શ્રી. માણેકભાઈ ચીમનલાલે આ કાગ માટે અમને રૂ. ૧૦૧) આપ્યા છે; વલસાડવાળા નાગરદાસભાઈએ વળીઓ વગેરે માટે રૂ. ૨૫) આપ્યા છે; મહાલક્ષ્મી ટ્રંકવાળા ભાઈએ અમને ૨૪ બાલદીઓ બેટ આપી છે; અમારા મિત્ર હરિલાલ ભાયાણીએ મેમાનો માટે ગાદલાનાં ૫૩ આપ્યાં છે અને રૂના વેપારી ભાઈઓએ અમને ગાદલાં માટે રૂ. ૩ આપ્યું છે, તેમજ વકીલ શ્રી. મૂળજીભાઈ જોશભાઈએ અહીં જમીન અપાવવામાં અમને સારી મદદ કરી છે. આ તમામ મિત્રોનો આજે અમે જાહેર આભાર માનીએ છીએ. પાંચુ આ બધાયની પાછળ એક મોટા આભાર તો માનવાનો રહે છે ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબનો. ભાવનગરના નામદાર મહારાજ સાહેબે આ નવા પ્રયોગ માટે રૂ. ૪૦૦૦) તથા વાર્ષિક રૂ. ૧૧૦૦) આપીને અમને આભારી કર્યા છે એમ કહેવાની જરૂર નથી. એઓશ્રીએ તો અમને જમીન આપી, શાળાનું મકાન આપ્યું, શિક્ષકને સોંપ્યા અને સૌથી વધારે આ પ્રયત્ન માટે પોતાના હૃદયનો સાથ આપ્યો. આ બધાય માટે આજે એમનો આભાર માનીએ છીએ.

હવે રજા એક અંગત મિત્ર; આ મિત્રે અમને ગાયો આપી છે, બાર બરેલાં જેટલું ધાસ આપ્યું છે, દોઢ ખાંડી કપાશિયા આપ્યા છે, અને ઉપરાંત ઢોરના છપ્પર માટે રૂ. ૨૫૧) રોકડા આપ્યા છે. આ મિત્ર તે પાસેના ગામ વળાવડના રહીશ શ્રી. વાલજી દેવરાંકર મહેતા. તેમને માટે અમારના શબ્દ બોલીએ તો તેમને ગાઠું લાગે માટે ગૌન રાખીએ છીએ.

અમારી કયા હવે પૂરી થઈ.

શ્રીમાન દરબાર સાહેબ! અમારા આ પ્રયોગને આપના આશીર્વાદ આપી અમને આભારી કરશો. ભાવનગર રાજ્યના જે સૂત્રધારો અહીં હાજર છે અને જેઓ ગેરહાજર હોવા છતાં હાજર જેવા છે, તે સૌનો અમે અમારા આ પ્રયોગમાં સહકાર ચાલુભવી રજા છીએ.

•આપણા સૌના ધર પ્રભુના આશીર્વાદ હો.

આગદક્ષિણામૂર્તિ, આંબલા,

તા. ૧૨-૬-૩૮

}

નાનાભાઈ ભટ્ટ

હરભાઈ ત્રિવેદી

અર્ચાવિભાગ

[૧]

‘ શાળામાં પ્રાર્થના ’

‘ નૂતનશિક્ષણ ’ના મે ૧૯૩૮ ના અંકમાં પૃષ્ઠ ૩૫૮ ઉપર શ્રી. ર. જે. વેપારીએ (૧) ‘ શાળામાં પ્રાર્થના ’ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને ‘ કોરસ સંગીતની તાલીમ મળે’, (૨) ‘ ધણા સંસ્કૃત શ્લોકોનું સારું સરખું જ્ઞાન મળી રહે ’ અને (૩) ‘ વિદ્યાર્થી અને આચાર્ય.....બેઉમાં એક સામાન્ય તત્ત્વમયતા જન્મ પામે, ’ વગેરે કેટલાક લાભ ગણાવ્યા છે.

ત્યારે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આવા બધા પરોક્ષ લાભો મેળવવા માટે શાળામાં પ્રાર્થના કરાવાય છે કે પ્રાર્થનાનો કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ છે ?

અને આગ પરોક્ષ પરિણામ ઉપરથી હેતુ સિદ્ધ કરવા જતાં તેવા હાસ્યાસ્પદ. પ્રસંગો બની જાય છે તેનું એક જ ઉદાહરણ આપુંઃ એક ગુરુ પોતાના શિષ્ય સાથે મળતરફે ફરવા જતા હતા. રસ્તામાં એક રૂપિયા પરોક્ષે શિષ્યે જોયો ને તે ઉપાડી લીધો. મળતરફે વહેલા ઊડી ફરવા જવાના લાભ ઉપર ગુરુ પ્રવચન કરવા મંડી પડ્યા : “ જો બાઈ, મળતરફે વહેલા ફરવા ગયાથી કેવો લાભ થયો ? રૂપિયા જરૂરો ? ” આજ્ઞાક શિષ્યે તુરત જ પ્રશ્ન કર્યો : “ પણ ગુરુદેવ, જેણે આ રૂપિયા જોયો હશે, તે તો આપણા કરતાં વહેલા ઊડીને ગયો હશે ને ? નહિ ? ” ગુરુદેવ શું બોલે ?

આજ્ઞાક અનેક શાળાઓમાં ને છાત્રાલયોમાં અમુક અમુક કાર્યને આરંભે કે અતિ પ્રાર્થના કરાવવાનો રિવાજ પડી ગયો છે. ‘ અમે વિદ્યાર્થીઓને તેદ્વારા ધાર્મિક કેળવણી આપીએ છીએ ’ એમ સમાજને બતાવવાનો પણ કેટલીક શાળાઓનો હેતુ હોય છે, કેટલીક શાળાઓ માત્ર દેખાદેખીથી એમ પ્રાર્થના કરાવે છે. પણ પ્રાર્થના એ શી વસ્તુ છે એ સંબંધે બહુ ઓછી શાળાઓ વિચાર કરે છે એમ માનું છું.

પ્રાર્થના એ તો આત્માનો વિષય છે. જ્યેને ન્યારે હૃદયમાં પ્રાર્થના ઊભી નીકળે ત્યારે તે એકાન્તમાં તત્ત્વ ધર્મને પ્રાર્થના કરે. શાળાના અમુક કાર્યને આરંભે કે અતિ સૌ કોઈને હૃદયમાં પ્રાર્થના જગાવી જ નેહિએ એ તો અશક્ય જ છે; અને એટલા માટે સમૂહપ્રાર્થના તો ગાનમ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ છેક જ અશક્ય છે. છતાં નાના મોટા સર્વ વિદ્યાર્થીઓ પાસે, જે પ્રાર્થનાનો પૂરો અર્થ પણ ન સમજે, એ પ્રાર્થના નિયમરૂપે ફોનોગ્રાફની પેઠે બોલવાની ફરજ પાડવામાં આવે ત્યારે પરિણામ શું આવે ? ગાનસાસ્ત્રના દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીમાં પ્રાર્થના પ્રત્યે જડતા જ આવે.

શાંતિનિકેતનમાં હું ૧૯૨૦-૨૩ માં હતો, ત્યારે ત્યાં સંધ્યાકાળે સર્વ વિદ્યાર્થી પાસે ઉપાસના કરાવવામાં આવતી, એટલે કે મેદાનમાં સૌ વિદ્યાર્થી છૂટાછવાયાં બેસી જાય ને પાંચેક કલાક મૌન સેવી કશાકની ઉપાસના (?) કરે. નિયમ તરીકે ફરજ પાડવાથી પરિણામ એ આવતું કે વિદ્યાર્થીઓ એક જીભ સામે ઠાંકરા ચારી કરતાં, કોઈ દેખી ન જાય એટલી ઉપાસના તો જરૂર કરતા, પણ ‘ એટલું મૌન સેવવાની ય સાધના તો સધાય છે ને, ’ એ પ્રકારે આ જડતામાં આત્માસન લેવાનું.

૧૯૨૨માં શાંતિનિકેતનથી અમે પ્રવાસે ગએલા અને નવદીપ (નંદા) નામે જનરથને ગએલા એ મહાત્મા ચૈતન્ય દેવનું જન્મસ્થળ. ત્યાં કલકત્તાના કોઈ મારવાડીએ ‘ જાનનાથમ ’ બધાઓ છે. આશરે આઠસેએક વૈષ્ણવીઓ ત્યાં સવારના ૪ થી ૮ સુધી ને સાંજના ૫ થી ૮ સુધી

હેરિરામ તો જપ કરી રહે છે. કેટલીક મુખ્ય વૈષ્ણવીઓ ચૈતન્યદેવનું અનુકરણ કરીને ભજનો ગાય છે. પાસે એક ઘંટ હોય છે. તે ઘંટ અમુક માણસ વગાડે તે પ્રમાણે પેલી વૈષ્ણવીઓ અમુક ભજન ગાય, ચૈતન્યદેવની પેઠે નૃત્ય કરે તે અમુક ઘંટ થયે મુચ્છા પામે. આમ હુંદેયામાં જગ્યા વિના ઘંટ વાગ્યા પ્રમાણે જ અમુક ક્રિયાઓ-આત્માની ક્રિયાઓ પણ-કરવી પડે ત્યારે પરિણામ શું આવે? એ વૈષ્ણવીઓમાં આવેલી જડતા અને ખીન્નાં કારણોએ તેમનામાં વિસ્તરેલો અનાચાર જોઈને ગમે તેવું હૃદય કંપી જોડે. અને આપણી શાળાઓમાં પણ નિયમગદ્ધ પ્રાર્થનાઓ કરાવવાની વિદ્યાર્થીઓને ફરજ પાડવામાં આવે છે તેને પરિણામે તેમનામાં એ વિશે જડતા આવી જ છે, માનસશાસ્ત્ર કહે છે કે આવવી જ જોઈએ.

‘નૂતનશિક્ષણ’ ના એ જ અંકમાં ૩૫૯ મે જુલે ‘અત્રોત્તરવિભાગ’ માં કોઈએ પ્રશ્ન કર્યો છે કે “વિદ્યાર્થીઓ સવારે પ્રાર્થનામાં આવે છે ખરા, પણ પાછા જઈ પધારીમાં સૂઈ જાય છે; તો જગ્યા પછી ઉઠી ત્યારે શું કરવું?” આ પ્રશ્ન જ સચવે છે કે પરાણે પ્રાર્થના કરવાની ફરજ પાડવાથી, શિક્ષકોને મનમાં ગાળો ભાંડવા જોડે, જેમ તેમ પ્રાર્થનાની વેઠ ઉતારી પાછા જઈને સૂઈ જાય. આમ જ થાય એ છેક જ સ્વભાવિક છે એમ માનસશાસ્ત્ર કહે છે.

ઉપરના પ્રશ્નો નીચે જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે તેની સરખાત કંઈક ઠીક-ચઈ છે, પણ પછી પ્રાર્થનાને ‘વ્યવહારુ સ્વરૂપ આપવું’ હોય તો તેને વધારે સ્વરૂપમાં સંગીતની સાથે જોડી દેવી એવી અમારી સલાહ છે.” આમ કરવાથી પ્રાર્થનાનો ઉત્સાહ વધશે કે સંગીતપ્રિયતાનો ઉત્સાહ વધશે? એવી પાંચ-દશ મિનિટ સંગીતવર્ગને વધારે મળશે એ જ એવી પ્રાર્થનાનું પરિણામ આવશે. રસ્તે રખડતા અનેક છોકરા નાટકના છુટ્ટ કે અનિષ્ટ ભાવનાનાં ગાન, તેની ભાવના સમજ્યા વિના, ગાન સુંદર રાગનું હોય છે મારે માતા ફરે છે, એ જ પરિણામ એવી પ્રાર્થનાનું છે.

અને પછી તો છાત્રાલયના છાત્રો શાથી પધારીમાં જઈ પડે છે, શું કરવાથી ક્યો છાત્ર જાગે, વગેરે સંબંધે, કંઈક માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ ચર્ચા કરી છે; પણ એવી રીતે કે જાણે તે પ્રાર્થનાને કંઈ લેવાદેવા ન હોય.

એ ણધી ચર્ચાથી પણ સ્પષ્ટ થશે કે પ્રાર્થના વૈયક્તિક વિષય છે, એને સમૂહગત કરી ન શકાય અને વળી એને મારે શાળામાં રખાય છે એવું ટાઇમટેબલ ન રાખી શકાય. એમ કરવાથી પ્રાર્થના કરવામાં જડતા જ આવે એમ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારનારને સમજાયા વિના નહિ રહે, એ દૃષ્ટિએ વિચાર્યા વિના પ્રાર્થનાનો આગ્રહ રાખનારને એ નહિ પણ સમજ્જત.

‘માટે મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે શાળાના ટાઇમટેબલમાંથી “પ્રાર્થના” બાતલ કરવી, તેને બદલે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કોઈ ભાવનાશાળી શિક્ષક કંઈક વિષય ઉપર ટૂંકું પ્રવચન કરે તો લાભ થાય.” પણ ત્યારે ટાઇમટેબલમાં ‘પ્રાર્થના’ બદલે ‘પ્રવચન’ શબ્દ મૂકવો. જે તે વસ્તુને સ્પષ્ટ ને સાચાં નામ આપવાં.

હું નારિત્ક હોવાને કારણે આ બધું પ્રાર્થના વિરુદ્ધ લખું છું એમ કોઈ ન માને. નારિત્ક થતા પહેલાંથી કેળવણી સાથેના પંદર વર્ષના પ્રત્યક્ષ સંબંધ ને અનુભવથી ઉપરની વાતો હું માનતો થયો છું. મેં ઉપર પ્રાર્થના વિરુદ્ધ કંઈ પણ નથી લખ્યું, પણ એટલું જ લખ્યું છે કે પ્રાર્થનાને નામે વિદ્યાર્થીઓમાં જડતા દાખલ થાય છે ને પ્રાર્થનાનો સાચો ભાવ મરી જાય છે; એમ ન થાય તો સારું.

મારી વાતો ભ્રમજનક છે એમ મને કોઈ સમજાવશે તો સમજવા તૈયાર છું.

‘પાટીદાર’ મંદિર, આણંદ
તા. ૨૧-૫-૧૯૩૮

નરસિંહભાઈ પટેલ

[૨]

વિજ્ઞાનકોષ

[ઓક્ટોબર ૧૯૩૭ ના પાના ૮૫ સાથે સંબંધ]

મહેરબાન તંત્રી સાહેબ,

નીચેનાં છાપવા કૃપા કરશે.

Hard glass : સંગીન કાચ. અહીં સંગીન એ મૂકીએ તો તેનો અર્થ મજબૂત થાય. Hard નો અર્થ તો 'કઠણુ' થાય છે. Hard glass કઠણુ કાચ કહીએ તો શું ?

Glaze : એનો એ જ શબ્દ રાખવાને બદલે તેનો અર્થ ઓપ ચઢાવવો એમ કરી શકાય.

Graphite : તે અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં તેનો તે શબ્દ હીક પડશે.

Gravel : નાના પત્થરો. આ અર્થ કરતાં મરડીયા હીક પડશે. અથવા તે બંને અર્થ રાખવા.

Ground glass : આના ત્રણ અર્થ ક્યાં છે. પહેલા એ તો હીક છે, પણ ત્રીજો દૂધીઓ કાચ એ બરાબર નથી. દીવાની આસપાસ દૂધ જેવા સફેદ રંગના ગોળા હોય છે તેને દૂધિયો કાચ કહેવાય; માટે એ અર્થ છોડી દેવા જેવો છે.

Impurities : કસ્તર. આ અર્થ વ્યાજબી નથી. કસ્તર નરી આંખે દેખાય છે. બધી Impurities દેખાય નહિ. તેથી તેને મેલ કહીએ તો હીક.

Inceandescent : તાપદિપ્ત-આ અર્થ ઘણો ભારે છે. ઇંગ્લેન્ડ શબ્દ ૩૬ છે તો તે જ રાખવો.

Irritating : પજવે એવી. પજવવામાં તો એક વ્યક્તિ બીજાને પજવે છે. અહીં તે અર્થમાં Irritating નથી, તેથી તેનો અર્થ અગત્ય બળે એવો થઈ શકે.

Iron Sulphide : ને બદલે Iron sulphate સુધારશે. તેનો અર્થ હીરાકરી છે.

Quick lime : તાજે ચૂનો તેને બદલે કણી ચૂનો જોઈએ.

Mercury Oxide : તે પારદ લસરમ અર્થ થઈ શકે.

Phosphorus : શબ્દ ૩૬ છે તો તેનો અર્થ કરવાની જરૂર નથી.

Porous : છિદ્રમય; આના કરતાં છિદ્રાળુ અર્થ ઠીક છે.

Sublime : વરાળરૂપે બહાર ફરી જવું. આ અર્થ લાંબો છે પણ કાપમાં આપેલા અર્થ કરતાં સહેલો છે.

Un-burnt : અપ્રદિપ્ત કરતાં, કાચો અર્થ સહેલો ને સારો થઈ પડશે.

Undissolved : અદ્રાવ્ય-આ અર્થ વ્યાજબી નથી. અદ્રાવ્ય એટલે તો ભોગવી ન શકે તે. દ્રવ્ય : That can be dissolved. માટે તેને બદલે નહિ આગવોલો-આ અર્થ રખાય તો હીક

હરરાય અમુલખરાય. દેસાઈ

[૩]

છાત્રાલયમાં શિક્ષા

મહેરખાન સાહેબ,

તીએની યોડીક લીટીએ આપના પત્રમાં છપી આભારી કરશે.

‘નૂતનશિક્ષણ’ના મે માસના અંકમાં ૩૬૭ મે પાને ગૃહપતિને માર્ગદર્શનના દસમા પત્રમાં છાત્રાલયમાં શિક્ષા એ પ્રમાણવાળા લેખમાં લેખક મહાશયે ગૃહપતિએ મૂરખ અથવા બુદ્ધિશાળી હુમ્મ્યા એમ માનીને લખ્યું હોય એમ ભાસે છે. તેમણે તે લેખમાં શિક્ષાનો પ્રસંગ ઊભા કરનારા એ જ કારણો આપ્યાં છે અને તે પણ આખા લેખમાં એવી રીતે ગુંથવ્યા છે કે વાંચનારને જરાક વિચાર કરવો પડે કે તે ગૃહપતિના બનાવેલા અપમાનુદ્ધનિયમોથી ઉત્પન્ન થતા શિક્ષાના પ્રસંગોની વાત કરે છે કે છોકરાઓની અંદર અંદરની તકરારની વાત કરે છે. જે આ બે બાબતોને સારુ જુદા જુદા લેખ લખ્યા હોત તો સારું થાત. ગૃહપતિના નિયમો બાબત જે કંઈ તારવી શકાય તે તારવીને તે ઉપર આજે લખું છું, કારણકે તેમાં આપેલા બંને મુદ્દાઓ સાથે તેમના મતને હું તર્કન મળતો નથી આવી શકતો. ગુનેગાર અને ફરિયાદી એ બેની વચ્ચે ગુનેગારને પકડવો અને તેને જ શિક્ષા કરવી એ વાત પર એ મત હોઈ શકે જ નહિ તેથી તે ઉપર કંઈ લખતો નથી.

નિયમો બાંધતી વખતે ગૃહપતિને આખા છાત્રાલયનું કામ સરળતાથી ચાલે તે જોવાનું છે. લેખક મહાશયે ઊંડવાના વખતની વાત અને પ્રાર્થનાની વાત કરી છે. તે કહે છે કે નિયમોના લગ્ન કરનારને ગૃહપતિ પોતાના દુરગત ગણીને અને તેને દબાવવા તેના વાંકની શોધમાં ફરે છે. આ કહેવું ભૂલખરેલું છે. આવડો આલેખ એ ગૃહપતિઓને અન્યાય રૂપ છે વખતપત્રક પ્રગણે ન વર્તનાર છાત્રને પ્રથમ વાંકે એકલો જોવાની ઠપકો આપવામાં આવે, બીજી વખતે તેને ચેતવણી અપાય અને તેમ છતાં ય તે ન સુધરે અને નિયમોનું પાલન ન જ કરે તો તે નિયમને તોડવો કે રદ કરવો ? લેખક મહાશયે વહેલા ઊંડવાના નિયમને પહેલો લીધો છે. જે તે પોતે ગૃહપતિ હોય તો આ નિયમ વગર કેવી રીતે કામ કરવું તે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે તો મહિરબાની. છોકરાઓને અગીઆર વાગ્યે કે તે પહેલાં સર્પ જવાનું હોય અને છ વાગ્યે જાગવાનું હોય તો તેને સાત કલાકની ઊંધ મળી રહે. હાઈસ્કૂલમાં અને કોલેજોમાં જનાર મોટી ઉમ્મરના છોકરાઓને આટલી ઊંધ બસ છે. નાના છોકરાઓ હોય તો તે વહેલા ઉઘી શકે. છાત્રાલયમાં રહેનાર બધા છોકરાઓને રાખામાં કે કોલેજમાં વખતસર જવાનું હોય છે. રાખાનો સમય ૧૧ વાગ્યાનો હોય તો સાડાદસ વાગ્યા પહેલાં મોજન લઈ બધાંએ તૈયાર થવું જ જોઈએ, એટલે દસ વાગ્યે બધાંએ મોડામાં મોડું જમવાને આવવું જ જોઈએ. દસ વાગ્યે રસોઈ તૈયાર કરવા સારુ બ્રાહ્મણો અને શાકભાંજ સમારનાર તેમ જ પાણી-છાણી કરનાર નોકરોએ વખતસર ચાક દૂધના કામથી પરવારી લેવું જ જોઈએ. એટલે તેમણે મોડામાં મોડું સાત વાગ્યે રસોડાનું કામ શરૂ કરવું જ જોઈએ. તેઓ સાત વાગ્યે આ કામ સારુ નવરા થઈ શકે તે સારુ તે તે વખતે છોકરાઓને દૂધ ચાક પી તેમને છૂટા કરવા જ જોઈએ અને તેમ કરી શકાય માટે છોકરાઓએ છ વાગ્યે ઊઠવું જ જોઈએ. હવે જે છોકરાઓ છ વાગ્યે ઊંડવાના નિયમનો ભંગ કરે તે બીજા બધા કામમાં અંતરાય નાખે છે એ વાત લેખક મહાશય ભૂલી જાય છે અને એવા અંતરાય નાખનાર છાત્રને શિક્ષા કરવી પડે તો તેમાં ગૃહપતિ કયો અન્યાય કરે છે તે સમજાવું

નથી. ૪ કે ૫ વાગ્યે ઊઠવાનો નિયમ કરનાર ગૃહપતિઓ હોય તો તેમની તે ભૂલ છે, પણ કેટલીક સંસ્થાઓ છેક ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની હોય છે, જ્યાં છોકરા કે છોકરીઓને વાસીદું વગેરે કામ પોતાને હાથે કરવાનું હોય છે અને રસોઈના કામમાં ઉપલક્ષ્ય મદદ કરવાની હોય છે. અહીં છાત્રોને પાંચ વાગ્યે ઊઠવું પડે છે. તે તેમ ન કરે તો છાત્રનો અર્થ વધારે આવે ને તે વિદ્યાર્થીઓથી પોપાય નહિ. અહીં તે નિયમસર કામ કરાવવા સારુ છેવટે શિક્ષા કરવી પડે, તેમાં ગૃહપતિ આપણુ અને બુદ્ધમગાર કેવી રીતે યર્ષ ગયો? ને એવા વહેલા ઊઠવાનો નિયમ છાત્રને અનુકૂળ ન આવે તો તે છાત્ર ખીજા છાત્રાલયમાં કે ખીજે જઈ શકે છે, પણ તે છાત્રાલયમાં રહી તે નિયમને તોડવાનું સાદસ તો ન જ કરી શકે.

હવે ફરજિયાત પ્રાર્થનાની વાત આવી. સવારના વખતમાં આઠ દૂધ થયા પછી છોકરાઓ નહાવાના, પોતાનાં કપડાં ધોવાના અને વાંચવાના કામમાં મુકાય છે. એ વખતે તેમની સાથે ગણવાનો વખત ગૃહપતિને હોતો નથી. કદાચ કોઈ કંઈ કહેવા આવે તો જ વાત થાય. વળી ગૃહપતિને બગ્ગરનું પણ કામ હોય, તેને તેનો દિસાગ વગેરે પણ કરવાનું હોય. બપોરે છોકરાઓ શાળામાં જાય ને સાંજે પણ આવે. શાળાના કામથી થાકેલા છોકરા રમે, ફરે અને સાત વાગ્યા પછી ગાનસિક્ક થાક ઉતારવાના પગલાં ભરે. તેમાં ગૃહપતિ તેમની સાથે ખીજા વાત ન કરી શકે. સાત સાગસાનથી આઠ સાગઆઠ સુધી વાગુ સમય રહ્યો. હવે ત્યારબાદ ને ગૃહપતિ અને છાત્રો એક ઓરડામાં ભલે, એક ખીજાને જે કહેવાનું હોય તે કહે અને છેવટે સામાન્ય પ્રાર્થના કરી છૂટા પડે તેમાં લેખક મહારાજને શો વાંધો છે તે સમજાવું નથી. આમાં કયો આપણુક નિયમ છે? આવી પ્રાર્થના વખતે ફક્ત ન જોડાવા ખાતર જ ન જોડાવાનો દુરામદ કરનાર છાત્રને નીભાવી લેવો એવી સલાહ કેમ મળે ઉતારી શકાય? અમુક અમુક છાત્રાલયમાં આ નિયમ છે, વખતપત્રકમાં એને સ્થાન છે એ જાણ્યા પછી એ છાત્રાલયમાં જોડાનાર છોકરો એ નિયમો તોડે કે તોડવા પ્રયત્ન કરે તો એને નીભાવી લેવો એ સલાહ કયો ગૃહપતિ માન્ય કરી શકે? આમ એક નિયમ તોડવા દેનાર ગૃહપતિ તેના સ્થાનને લાયક નથી. એક નિયમનો ભંગ થયા દીધા કે ખીજા નિયમો પણ તૂટવાના, એટલે તે છાત્રાલયનું કામ સરળતાથી ચલાવાય જ કેમ? આ આખા લેખમાં ગૃહપતિને જ સુનેગાર મીતર્યો છે એ તેના તરફ અન્યાય જેવું છે. આશા છે કે લેખક મહારાજ છાત્રાલયોના નિયમો અને તેમને ભંગ ને શિક્ષા ઉપર. એક સ્વતંત્ર લેખ લખવાની કૃપા કરશે.

સિ. સેવક,

હ. અ. દેસાઈ

સામયિકોમાંથી

ઉદ્યોગ વાટે કેળવણી

કેળવણીમાં નવો ત્રીસો પાંચવાની જરૂર મને ધણો વખત થયાં સમજાઈ હતી, કેમકે હું દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછો ફર્યો ત્યારે મને જે અનેક વિદ્યાર્થીઓ મળતા આવતા તેમની મારફતે હું જાણી શક્યો હતો કે આધુનિક કેળવણી છેક જ નિષ્પન્ન નીવડી છે. એટલે મેં આશ્રમની શાળામાં હાયડ્રોગ્રાફી શિક્ષણ દાખલ કર્યું. હકીકતમાં ત્યાં ઉદ્યોગશિક્ષણ પર વધારે ભાર દેવામાં આવેલો; એનું પરિણામ એ આવ્યું કે બાળકો ઉદ્યોગશિક્ષણથી થોડા વખતમાં કંટાળી ગયાં અને એમને થયું કે એમને અક્ષરજ્ઞાન કંઈ જ આપવામાં આવતું નથી. એ એમની માન્યતા ખોટી હતી, કેમકે એમને જે થોડુંક અક્ષરજ્ઞાન આપતું હતું તે પણ જૂની જાની નિશાળામાં બાળકોને સામાન્યપણે મળે છે તેનાં કરતાં વધારે હતું. પણ એ વસ્તુએ મને વિચાર કરતો કરી મૂક્યો, અને હું એ નિષ્કર્ષ પર આવ્યો કે ઉદ્યોગની સાથે અક્ષરજ્ઞાન નહીં પણ ઉદ્યોગ વાટે અક્ષરજ્ઞાન આપવું એ જ ખરો રસ્તો છે. તો ઉદ્યોગશિક્ષણ વૈતરું લાગતું મૂકી જશે, અને અક્ષરજ્ઞાન સંગીત અને નર્તન જેવી રીતે ઉપયોગી બનશે. મહાસભાએ હોદ્દા સ્વીકાર્યા એટલે મને મારો વિચાર ફેરા આગળ મૂકવાનું સૂઝ્યું, અને એનો ધણી જમાએથી સંકાર થયો છે એ જોઈને મને આનંદ થાય છે.

અંગ્રેજોને આ અભ્યાસક્રમમાંથી કાઢી નાખવાનો નિશ્ચય અમે એટલા માટે કર્યો છે કે બાળકોનો ધણોખરો વખત અંગ્રેજી શબ્દો ને પ્રયોગો ગોખવામાં ચાલ્યો જાય છે; અને તે છતાં તેઓ જે શીખ્યાં હોય છે તે પોતાની ભાષામાં મૂકી શકતાં નથી, તેમ જ શિક્ષક જે શીખવે તે બરાબર સમજી શકતાં નથી. બેઠકું તેઓ પોતાની ભાષા કેવળ ઉપેક્ષાને લીધે જ ભૂલી જાય છે. આ બંને અનિષ્ટો ટાળવાનો એક જ રસ્તો તે ઉદ્યોગશિક્ષણ વાટે કેળવણી આપવાનો છે એમ મને દેખાયું.

હું પહેલે દિવસ સરખાત કરું તેમાં એ જાણી લઉં કે વિદ્યાર્થીઓની માનસિક શક્તિ કેવી છે — એમને લખતાં વાંચતાં આવડે છે કે નહીં, જૂગોળ આવડે છે કે નહીં; અને પછી તકલી દાખલ કરીને એમની એ આવડતમાં વધારો કરવાના પ્રયત્નથી સરખાત કરું.

“હવે તમે મને પૂછી શકો છો કે બીજા ધણા હાયડ્રોગ્રાફો છે તેમાંથી મેં તકલી જ શા માટે પસંદ કરી? કેમકે તકલી પર કાતવું એ આપણે માણસોએ શોધી કાઢેલા હાયડ્રોગ્રાફોમાંનો એક પ્રથમ ઉદ્યોગ છે ને તે યુગો થયાં ટકી રહેલો છે. છેક પ્રાચીન યુગમાં આપણું બધું કાપડ તકલી પર કાંતેલા સૂતરમાંથી બનેલું, રેડિયો તો પછી આવ્યો; અને ઝીણામાં ઝીણા આંકનું સૂતર રેડિયો પર કાંતી શકાતું નહીં, એને માટે તો તકલી જ લેવી પડતી. તકલીની જોખ કરવામાં માણસની શોધકબુદ્ધિ પહેલાં કદી પહોંચી નહોતી એટલી ઉચ્ચાઈએ પહોંચી. આંગળીઓની કુશળતાનો સારામાં સારો ઉપયોગ એ કામમાં કરવામાં આવ્યો. પણ તકલી કેવળ અશિક્ષિત કારીગરોના હાથમાં રહી એટલે એનો વાપર બંધ થઈ ગયો. આજે જો આપણે એની કૃતિ સજીવન કરવી હોય, આગળવનને સજીવન ને પગભર કરવું હોય તો આપણે બાળકોની કેળવણીનો આરંભ તકલીથી કરવો જોઈએ.

એટલે બીજા પાઠમાં હું હોકરાઓને એ શીખવું કે તકલીફ આપણા નિત્ય જીવનમાં કેવું સ્થાન હતું. તે પછી હું તેમને થોડાક ઇતિહાસ શીખવું ને તકલીફો અસ્ત કેવી રીતે થયો તેની વાત કરું. તે પછી ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસનો થોડાક ક્રમ આવે — તેમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીથી, કે તેથી પણ અગાડના મુસલમાન સમયથી શરૂઆત થાય; અને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ આપણા દેશનું શોષણ કેવી રીતે કર્યું. આપણા મુખ્ય હાથકામીઓને ધરાધર્મ કેવી રીતે યુગભરી નાંખવામાં ને હેવટે મારી નાંખવામાં આવ્યો, એનું વિગતવાર વર્ણન આવે. તે પછી યંત્રશાસ્ત્રની — તકલીફો રચનાની થોડાક સમજ આપાય. તકલીફ એ શરૂઆતમાં તો માટીનો કે જાંબીની સકલેક્ષા લોટનો નાનો ગોળો ને તેમાં વચ્ચે કાણું પાડીને ધાલેલી વાંસની સળી એટલું જ હશે. બિહાર અને બંગાળના કેટલાક ભાગમાં આવી તકલીફ હજી આવે છે. પછી માટીના ગોળાની જગ્યા ઇંટના ચકતાએ લીધી હશે; અને હવે આપણા યુગમાં ઇંટના ચકતાની જગ્યા લોખંડ કે પોલાદ કે પીત્તળના ચકતાએ અને વાંસની સળીની જગ્યા લોખંડના તારે લીધી છે. આમાં પણ, ચકતું ને તાર અમુક કદમાં જ શા માટે છે, વધારે ઓછા કદમાં કેમ નથી, એ સમજાવીને બાળકને ધણું જ્ઞાન આપી શકાય. તે પછી ૩ વિષે — તે ક્યાં બેઠો છે, તેની કઈ કઈ જાતો છે, તે અત્યારે દુનિયાના કયા કયા દેશોમાં ને ઈંગ્લેન્ડના કયા કયા પ્રાંતોમાં બેઠો છે, વગેરે — વિષે થોડાંક વ્યાખ્યાનો અપાય. વળી એની ખેતીને વિષે, એને માટે કેવી જમીન સાસમાં સારી ગણાય, વગેરે પણ સમજાવવામાં આવે. એને અગે થોડુંક ખેતીનું જ્ઞાન પણ આપવું પડે.

તમે નેશા કે આ જ્ઞાન શિક્ષક એના વિદ્યાર્થીઓને આપી શકે તે પહેલાં તેણે પોતે તે પચાવેશું હોયું જોઈએ, કાંતેશ તાર ગણવા, સ્તરનો આંક કાઢવો, આંટી બનાવવી, સ્તરને વણકરને ત્યાં મોકલવા તૈયાર કરવું. અમુક વીરીના કાપડમાં આડ બિમા ધાગા કેટલા જોઈએ વગેરે શીખવતાં આખું પ્રાયગિક ગણિત શીખવી શકાય. કપાસ બિગાડવાથી માંડીને કાપડ તૈયાર થતા સુધીની દરેક ક્રિયા — કપાસ વીણવો, લોઢવો, ૩ પીંજવું, કાંતવું, પચાવત કરવી, વણવું — બધામાં રહેલાં યંત્રશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો, અને એ વિષયને અંગેનાં ઇતિહાસ અને ગણિત એ બધું શીખવી શકાય.

આમાં મુખ્ય વિચાર એ રહેશે છે કે બાળકને જે હાથકામો શીખવાય તેની મારફતે તેને શરીર, મન અને આત્માની બધી કેળવણી આપી દેવી. હાથકામોની બધી ક્રિયાઓ શિખવતાં શિખવતાં બાળકની અંદર જે હીર રહેલું હોય તે બહાર ખેંચી આણવાનું છે; અને ઇતિહાસ બૂગોળ, ગણિત વગેરેના પાઠ એ ઉદ્યોગના અનુસંધાનમાં શિખવવાના છે.

આની કેળવણી અપાય તો તેનું સીધું પરિણામ એ આવે કે તે સ્વાવલંબી બને. પણ એની સજ્જતાની કસોટી એ નથી કે તે સ્વાવલંબી બને; પણ શાસ્ત્રીય રીતે હાથકામોનું શિક્ષણ આપતાં આપતાં બાળકની અંદર રહેલા સર્વાંગી મનુષ્ય બહાર આણેલો હોય એ એની સજ્જતાની કસોટી છે. વસ્તુતઃ જે શિક્ષક, એને ગમે તેમ કરીને સ્વાવલંબી બનાવવાનું વ્યવ આપે તેને તો હું સખું જ નહીં. શિક્ષણ સ્વાવલંબી નીવડે એ તો વિદ્યાર્થી પોતાની દરેક શક્તિનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો હોય તેમાંથી જાણ રૂપે ફિતિ થાય. જે હોકરા રોજના ત્રણ કલાક હાથકામોનું કામ કરે તેને પોતાની આર્થિક નેટલું કમાઈ શકે, તો જે હોકરા કામની સાથેસાથે મન અને આત્માનો વિકાસ પણ સાધે તે તો કેટલું વધારે મેળવે!

સંસ્કૃતનું શિક્ષણ શ્રી. ધીરજલાલ લલ્લુભાઈ ઉપાધ્યાય

સંસ્કૃત મૃતભાષા છે, એ જીવનવ્યવહારમાં નહીં છે, એમ કહેનારા કેટલાક એને માધ્યમિક શાળાઓના ભાષાશિક્ષણમાં સ્થાન આપવાને તૈયાર નથી. તો શા માટે સંસ્કૃતને એ શાળાઓમાં સ્થાન હોઈ શકે એનાં કારણો દુંકામાં આપણે જોઈએ.

(૧) ગૂજરાતી ભાષાના સારા પરિચય માટે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ઘણું મદદગાર થઈ પડે છે.

(૨) આપણા (હિંદુઓના) ધર્મગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખાયા છે; હિંદુ બાળકોના ધર્મ-શિક્ષણમાં સંસ્કૃત ઉપયોગી થઈ પડે છે.

(૩) સંસ્કૃતનું સાહિત્ય વિશાળ છે. ઇલિઘસ, બગબૂતિ, ખાણ, જગન્નાથ વિ. અમર કવિઓ સંસ્કૃતમાં વાંચવાની ઓર લિખ્યત આવે છે. (જ ભાષાંતરમાં મા'ણી ન શકાય).

(૪) બાળકને સંસ્કારિક [Cultural] બનાવવામાં સંસ્કૃતનો ફાળો નાનો નથી.

(૫) આપણા ભવિષ્યના - ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, કાવ્ય, ભાષાશાસ્ત્ર, વૈદક - વિ. ના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતના તે વિષયોના ગ્રંથોનું વાચન ઘણું જ મદદગાર થઈ પડે છે.

આ તો સંસ્કૃતના શિક્ષણની અગત્ય સ્વીકારનારા કેટલાક વિશાળ મુદ્દાઓ જોયા પણ માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત બણાવવામાં આપણા શા હેતુઓ છે તે વિચારવું જરૂરી છે. શું આપણે બાળકોને સંસ્કૃતમાં બોલતા કરવા મારીએ છીએ ? બાળકો સંસ્કૃતમાં વાતચીત કરતા થઈ જાય એ શું આપણું લક્ષ્ય છે ? સંસ્કૃતમાં તેઓ લખતા થઈ જાય, કાગળો લખે, નિબંધો લખે એ શું આપણે ઇચ્છીએ છીએ ? આ બધાનો જવાબ ચોખ્ખો ' ના ' છે. સંસ્કૃત હવે તો ' મૃત ' છે, સંસ્કૃતમાં બોલવા લખવાના - રોજના કામકાજ માટેના હવે તો તે હિ નો દિવસા ગતા : । ભવિષ્યમાં પણ એ જ રિયતિ રહેશે એ નિઃસંશય. ત્યારે સંસ્કૃતના શિક્ષણનો આપણો હેતુ શા છે ? વિદ્યાર્થીઓ સંસ્કૃત શુદ્ધ રીતે વાંચે, બહુ અઘરું નહિ એવું સંસ્કૃત સાહિત્ય સમજે, તે આપણી માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કૃતના બહુતરનો હેતુ. અહીં કોઈ પૂછે કે તો તમે શા માટે સંસ્કૃતના અભ્યાસની પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતમાં બોલવાનો, સંસ્કૃતમાં લખવાનો આગ્રહ રાખો છો ? આનો જવાબ એ જ છે કે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ માટે મૌખિક કામ [The oral work] અને સ્વતંત્ર લેખન [Composition], બાપા ઉપર પ્રભુત્વ આણવા માટે એક સરસ આનુષંગિક પદ્ધતિ તરીકે જ સ્વીકારવામાં આવે છે; લક્ષ્ય તરીકે નહીં.

આ આપણો હેતુ ત્યારે જ સંધાય જ્યારે સંસ્કૃતના શિક્ષણ માટે સ્વીકારવામાં આવેલી પદ્ધતિ સર્વાંગસંપૂર્ણ હોય. પણ માધ્યમિક શાળાઓમાં સીતેર પંચોતેર વર્ષોથી કઈ પદ્ધતિથી સંસ્કૃત શિખવવામાં આવે છે ? એ પદ્ધતિથી સંસ્કૃત એક વિષય તરીકે કેવી દુર્દશા પામ્યો છે તે વિચારવા જેવું છે. સંસ્કૃતનો વિષય કઠિન, નિરસ, ગોખણીઓ અને અપ્રિય થઈ પડ્યો છે. ડો. બાણરકર પ્રાચ્યે આપણને અત્યંત માન છે છતાં ય આપણે સખેદ કબૂલ કરવું પડે છે કે એમના બન્ને પુસ્તકોની સંસ્કૃત શિક્ષણની પદ્ધતિથી સંસ્કૃતના વિષયની, વિષય તરીકે વિદ્યાર્થીઓના માનસમાં ખરાબ છાપ પડી છે. ગિચારો બાર-તેર વરસો બાળક માર્ગોપદેશિકા શરૂ કરે અને એને પહેલા જ પાઠમાં અધિક ૩૫ કેમ બન્યું તે સમજવતા ગુણુદ્ધિસધિના નિયમો એના મોઢા આગળ

ખડકાવવામાં આવે એ કેટલું બેઠું છે? ખરું પૂછો તો આ નિયમો-ફૂટનોટ નીચે આપેલા- શરૂઆતમાં વિદ્યાર્થીઓને શિખવવાના નથી. ડૉ. બાણરકરે ચોખ્ખું લખ્યું છે કે :
 “For the benefit of young men whose minds have already undergone some culture, a great deal of matter is added in foot-notes.” પણ આપણા કેટલાક અત્યંત ઉત્સાહી પણ અત્યંત શિક્ષક બંધુઓ એ જ ફૂટ-નોટ નીચેના નિયમો શરૂઆતમાં જ ઘણી જ ચીવટથી વિદ્યાર્થીઓને શિખવે છે. પણ બાળકોના ઉપયોગ માટેના પુસ્તકમાં ફૂટ-નોટમાં પણ આ નિયમો મૂકવાની જરૂર ન હતી જ. ડૉ. બાણરકરના પુસ્તક સામે મુખ્ય વાંધો બે હોઈ શકે તો તે એ જ છે કે એ વ્યાકરણનું પુસ્તક છે. (જે યોગ્યથાનું વાક્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે અસંબદ્ધ અને શિખવેલાં વ્યાકરણનાં રૂપોનાં વિશેષ ઉદાહરણ તરીકે જ મૂકવામાં આવ્યાં છે.) હવે તો ભાષાશિક્ષણની સર્વસ્વીકૃત પદ્ધતિઓ કહે છે કે પ્રથમ તો મૌખિક પદ્ધતિથી જ બાળકને ભાષા શિખવાય, વ્યાકરણના અટપટા નિયમોથી નહીં જ. વળી બાળકો સંસ્કૃત સારી રીતે વાંચતા થાય તે આ પુસ્તકોથી કેમ સંધાય? નથી એમાં સળંગ વાર્તાઓ, વર્ણનો, કે સાદાં કાવ્યો. હા, છેડે જે આપવામાં આવ્યાં છે તે તો હેવટના માર્ગોપદેશિકામાં પાઠ તરીકે અને મન્દિરાન્તઃ પ્રવેશિકામાં પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમથી બહારના ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. છૂટાં છૂટાં વાક્યોનું વાચન, વાચન ન કહી શકાય અને એ વાક્યો પણ સળંગ વંચાતાં નથી. વળી ડૉ. વેરેટની સ્કૂલ સિવાયના અમણી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ [પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિવાળા] ભાષાંતરને ભાષાશિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનની કસોટી માટે જ રચાત આવે છે, પદ્ધતિ તરીકે નહીં. અહીં તો આ પુસ્તકમાં ભાષાંતર પદ્ધતિ જ ભાષાના અભ્યાસ માટે જ મૂકવામાં આવી છે. વળી સમાસ, સંખ્યાવાચક શબ્દો, અધિકૃતા અને શ્રેણીદર્શક રૂપો બીજા પુસ્તકમાં છઠ્ઠા ધોરણ માટે મૂકવામાં આવ્યાં છે. એઓનું તો શરૂઆતમાં જ રચાત હોઈ શકે. સર્વનામો તો બીજા વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. પણ પ્રથમથી જ સર્વનામો ઉપયોગી માલૂમ થઈ પડે છે. સંધિનિયમો જે શરૂઆતમાં દરેક પાઠમાં વિદ્યાર્થીને શિખવવામાં આવે છે તે ઘણા કઠિન પડે છે. અહીં સંસ્કૃત એટલે ફક્ત ગોખવાનું, ગોખવાનું અને ગોખવાનું, એમ જ સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીના મનમાં ફસાય છે. વિદ્યાર્થી નિયમો ગોખે, રૂપો ગોખે, વાક્યો ગોખે, એ ખરેખર અનિષ્ટ જ છે. આપણે તો જોઈએ છે બાલમાનસને અનુરૂપ એવી પદ્ધતિ. ડૉ. પાર્કર કહે છે તેમ બાળકોમાં-આપણા બધામાં ભાષાના અભ્યાસ માટે સ્વયંભૂ વલણો હોય છે. શરૂઆતમાં આંખ કરતાં કાનના ઉપયોગથી ભાષા સારી રીતે શિખાય છે. બાળક જે કંઈ નવો શબ્દ સંભળે તે તેને બોલવાનું કહેતાં પહેલાં શિક્ષકથી પોતાના વડે અને વર્ગમાં સમુદયમાં તેમ જ વ્યક્તિગત તે શબ્દ બોલાવડાવે જોઈએ. વારંવાર ની રચનાનું પુનરાવર્તન ચલાવવા જ બાળકને તે રચના વાંચવા માટે કહેવું જોઈએ. છૂટું છૂટું બોલવાનું કહેતાં પહેલાં સમુદયમાં શબ્દનું પુનરાવર્તન થવું જોઈએ. આવી રીતે મૌખિક પદ્ધતિથી જ ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કરાવડાવવો જોઈએ, વ્યાકરણના શુષ્ક નિયમો ને ભાષાંતર માટેનાં વાક્યોથી નહીં. વળી ભાષાના અભ્યાસમાં બાળકને રસ પડે, આનંદ આવે, નવું નવું જાણવાનો ઉત્સાહ થાય એવી રીત અપનાવવી જોઈએ. શરૂઆતમાં બાળકને હવેના ઉત્સાહ કરે એવું કદી ન મુકવું જોઈએ. પણ રમત-ગમત લાગે એવા મનોમલો મૂકવાં જોઈએ.

પણ આમ પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી [Direct Method] અથવા મૌખિક પદ્ધતિથી શરૂઆતથી સંસ્કૃત શીખતા વિદ્યાર્થીના ગુરુ યવાની લાપકાતની સંસ્કૃત-શિક્ષકમાં સંપૂર્ણતા હોવી જોઈએ. કમનસીબે એવું બને છે કે કેટલાક શાળાના મુખ્ય શિક્ષકો ગેટ્રિક અથવા ઇન્ડર સુધી સંસ્કૃત શીખેલા

શિક્ષકોને સંસ્કૃતનાં પહેલા વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ સોંપે છે. તેઓ એમ માને છે કે ૫-૮૨ સુધી સંસ્કૃતનું ભણેલો માણસ ધણી સહેલાઈથી સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ લઈ શકે. પણ આવો શિક્ષક સંસ્કૃત શિખવાડતાં સહેલું સંસ્કૃત છૂટથી બોલી શકે કે કેમ એ વિવાદાસ્પદ છે. અરે ! 'બી. એ.' અથવા 'એમ. એ.' માં સંસ્કૃત લેનાર શિક્ષક પણ બાળ્યું તૂટ્યું સંસ્કૃત બોલતાં પણ ગભરાય છે તો આની શી દશા ? સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ તો બાળા-શિક્ષણના અભિનવ સિદ્ધાંતોથી અપરિચિત એવા શિક્ષકને તો નજ સોંપાવું જોઈએ. જે સોંપવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓને તેની તેજ ભાષાંતર પદ્ધતિ અને વ્યાકરણના ગિયમો કપાળે ચોટે જ. બીજું, સંસ્કૃત-શિક્ષકના ઉચ્ચાર સોએ સો ટકા શુદ્ધ હોવા જોઈએ. જેની જીમ જ અશુદ્ધ વર્ણોચ્ચાર કરતી હોય તે સંસ્કૃત-શિક્ષક તરીકે કદાપિ ન તીમાવો જોઈએ; કારણ કે તે બાળકોને પાશવાર નુકસાન કરે છે. ત્રીજું, સંસ્કૃત-શિક્ષક સહેલાઈથી સંસ્કૃત બોલી શકે એવો હોવો જોઈએ. ચોથું, તે સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વ કાલની મુખ્ય સાહિત્ય-કૃતિઓથી પરિચિત હોવો જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓ સાહિત્યના જુદા જુદા રસક્ષેત્રોમાં (ન્હાનાલાલની બાળામાં) રસ-પાન કરાવી શકે. પાંચમું, વ્યાકરણનું એનું જ્ઞાન સદૈવ અથવા અપૂર્ણ ન હોવું જોઈએ. (શરૂઆતના વર્ષમાં બોડાં વ્યાકરણનાં રૂપો વાક્યોમાં વાપરતો અથવા વિદ્યાર્થીને શિખવતો સંસ્કૃત-શિક્ષક વિદ્યાર્થીના મદદગાર ન બનતાં અઢિતકારી બને છે). છઠ્ઠું, સંસ્કૃત પદ મધુર રીતે બોલી વર્ગમાં બોલાવવાની શકે એવો હોય તો વધારે રસ સંસ્કૃત માટે વિદ્યાર્થીઓમાં લાગી શકાય જૂના વખતના કેટલાક શાસ્ત્રીઓ સંસ્કૃત પદ કેટલું મોહર ગાય છે તે આપણે બૂલી શકીએ નહીં. છેવટે સંસ્કૃત-શિક્ષકમાં સંસ્કૃત શિખવવાનો ઉત્સાહ અને રસ હોય એ જરૂરી છે.

હવે આપણે સંસ્કૃતના શિક્ષણમાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ તરફ વળીએ. પ્રથમ મુદ્દો પાઠ્ય-પુસ્તકનો અને અભ્યાસક્રમનો વિચારીએ. અંગ્રેજી એવા ધોરણથી તે સાતમા ધોરણ સુધીના ચાર વર્ષોમાં વિદ્યાર્થી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ઠીક ઠીક મેળવી શકે. પણ જે ત્રીજા ધોરણમાંથી જ સંસ્કૃતનું પહેલું વર્ષ શરૂ કરવામાં આવે તો તે વર્ષમાં મૌખિક પદ્ધતિથી [Oral method] થી સંસ્કૃત-શિક્ષણનો સારો પાયો ચણી શકાય. આ પહેલા વર્ષમાં વ્યાકરણનું જ્ઞાન આપવાનું સદંતર બંધ રાખવું જોઈએ. જે પાઠો યોગ્યતા હોય તેમાં નવા વિચારો કે વસ્તુ ન આવે એ ખાસ સંબંધ રાખવી જોઈએ. બાળકો જેઓના નિત્ય સંપર્કમાં આવતા હોય, જેઓને એ પૂરેપૂરા જાણતા હોય અને જેમાં એમને રસ આવતો હોય તેવા વિષયો ઉપર જ પાઠો લખાવવા હોવા જોઈએ. દા. ત. વર્ગ, પાઠશાળા, ઘેડો, ગાય, પક્ષીઓ, નદી, પર્યંત વિ. વિગેના પાઠો તેમ જ સાદા સુબાધિતો આવકારણ્યક છે. અભિનવ પાઠાવલિ પહેલા વર્ષ માટે યોગ્ય છે, કારણ કે પાઠોમાં ક્રમ-નવા શબ્દોનો તેમ જ નવી વાક્યરચનાનો-ઠીક જળવાયો છે. જે નવા શબ્દો વિદ્યાર્થી શીખે તે પંક્તિના પાઠમાં પુનરાવર્તન તરીકે તેઓ વાક્યરચનામાં વાપરે છે તે શિક્ષકે જોવું જોઈએ. નવાં નવાં રૂપો ને વાક્યરચનાઓ વિદ્યાર્થીના મગજમાં ફરતાં જાય તેમ તેમ ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીને વધારે કદિન ને નવતર વાક્ય-રચનામાં શિક્ષક દોરવો જોઈએ. શિક્ષકમુખેથી વર્ગમાં નવો પાઠ શીખ્યા પછી ઘેર તેમ જ વર્ગમાં વાચન માટે આવા પાઠો છાપેલા કે પછી સાહ્યોસ્થાઈથી છાપેલા વિદ્યાર્થી પાસે હોવા જોઈએ. એક-એ મહિના પછી માતૃભાષામાં જે વાર્તાઓ ઇસપનીતિ, હિતોપદેશ કે પંચતંત્રમાંની વિદ્યાર્થીએ વાંચી હોય કે સાંભળી હોય તેવી વાર્તાઓ સંસ્કૃતમાં પાઠ તરીકે આવવી જોઈએ. આપણો હેતુ સંસ્કૃત શિખવવાનો છે; જેથી વિચારો ને વસ્તુ જાળકોને પરિચિત હોય તો બાળા શિખવાડતાં સુગમતા થઈ પડે છે. અવારનવાર સંવાદો પણ પાઠમાં મૂકવા જોઈએ. આમ

પહેલા વર્ષમાં વિદ્યાર્થી સાહિત્યદ્વારા ધણું રૂપો ને શબ્દો શીખશે. ચોથા ધોરણમાં-સંસ્કૃતના અભ્યાસના બીજા વર્ષમાં-વધારે કદિન વાર્તાઓ, વર્ણનો, સંવાદો અને સુભાષિતો વિદ્યાર્થીને આપવાં જોઈએ. હવે આ પદ્ધતિસર વ્યાકરણનો અભ્યાસ શરૂ કરાવવાનો જોઈએ. વ્યાકરણના અભ્યાસક્રમ માટે સર્વનમોનાં રૂપો વિદ્યાર્થી અને ડૉ. બાણરકરની માર્ગોપદેશિકામાં ૧ થી ૨૪ પાઠ 'સુધીના વ્યાકરણનો ભાગ પૂરતો યથા પડે. આમાં અ, ઇ, ઊ, ઋ, ઋ, ઋ, કારાંત નામો તેમજ ૧, ૪, ૬, ૧૦ ગણના ધાતુઓનાં વર્તમાન, ભૂત, આગામ્ય ને વિધ્યર્થનાં રૂપોના સમાવેશ યથા શકે. વ્યાકરણ શિખવવામાં પહેલાં તો મુસબદ સંસ્કૃત પેરેમ્પ્રિસો-જેમાં જે નવાં વ્યાકરણનાં રૂપો શિખવવાના હોય તે દર્શાવી શકાયાં હોય એવો-અથવા જુદાં જુદાં વાક્યોનો ઉપયોગ કરવો ઘટે- સાહિત્યદ્વારા જ વ્યાકરણ શિખવવું જોઈએ. વ્યાકરણનું શિક્ષણ અતિમ લક્ષ્ય તરીકે નહોં પણ સાધન તરીકે ગણવું જોઈએ. પાંચમા ધોરણમાં-સંસ્કૃતના ત્રીજા ધોરણમાં-સમાસ, સંખ્યા, અધિકતા ને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો, વ્યંજનાંત નમોનાં રૂપો અને ૨, ૩, ૫, ૭, ૮, ૯ ગા ગણના રૂપો વ્યાકરણના શિક્ષણમાં દાખલ કરવાં જોઈએ. ગદ્યમાં વધારે મોટી વાર્તાઓ, જીવનચરિત્રો, સંવાદો મૂકવાં જોઈએ. પદ્યમાં વિદ્યાર્થીઓ મોટે કરી શકે એવાં સાદાં નાનાં કાવ્યો અભ્યાસક્રમમાં રથાન પાગવાં જોઈએ. પહેલા, બીજા અને ત્રીજા વર્ષમાં વાક્યરચના અને શબ્દભંડોળ માટે વિદ્યાર્થીઓને દરેક પાઠને અંતે મનોયત્નો આપવાં જોઈએ. છઠ્ઠા ધોરણમાં-સંસ્કૃતના અભ્યાસના ચોથા વર્ષમાં-સાહિત્યની શિષ્ટ કૃતિઓમાંથી જ સીધી વાનગી પીરસાવવી જોઈએ. કાદંબરી, દશકુમારચરિત, પંચ-તંત્રમાંથી ગદ્યના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના વિદ્યાર્થીઓ શીખી શકે. રઘુવંશ, રામાયણ, મહાભારતમાંથી પદ્યના ઉત્કૃષ્ટ પાઠો મળી શકે. ભાષાંતર માટે પથ્ય માતૃભાષામાંથી ફરસો મનોયત્ન માટે મુકાવા જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીના સંસ્કૃતના વિષય ઉપરના પ્રભુત્વની કસોટી થઈ શકે. વ્યાકરણમાં પરોક્ષભૂત, વાલિષ્ય, ક્રિયાતિપત્ય, પ્રેરક અને ઇચ્છાદર્શકનાં રૂપો સમાવી શકાય. મેટ્રિક્યુલેશનમાં અદ્યતન ભૂતકાળ ને નામોનાં અનિયમિત રૂપો ફક્ત રહેવાં જોઈએ. સાહિત્ય તો યુનિવર્સિટી પસંદ કરી નીમે છે.

અહીં એક વાત ખાસ બાર મૂકીને કહેવાની છે કે વ્યાકરણનાં જે રૂપો વિદ્યાર્થીઓ મોટે કરે છે તેનાં વાક્યોમાં વિશેષ ઉદાહરણ માટે પાઠને અંતે છૂટાં છૂટાં જે વાક્યો ભાષાંતર માટે મૂકવામાં આવે છે તે વાક્યોને આપણા પાઠ્ય-પુસ્તકમાં રથાન ન હોવું જોઈએ. નથી આવાં વાક્યોથી વાચન સધાવું કે નથી એથી સાહિત્ય મળવું. એવું ભાષાંતર વિદ્યાર્થીઓ મોટે કરે છે, જે અનિષ્ટ છે. આવાં વાક્યોની જગાએ ખાલી જગા પૂરવાની, ગંધએસતાં રૂપો ગોઠવવાની, વિ. એક્સસર્સિઝો આપવામાં આવે તો વધારે સારું; જેથી બાળક નવા શીખેલા જ્ઞાનનો અને મગજનો ઉપયોગ કરી શકે.

આપણા સંસ્કૃત-શિક્ષકે આવું પાઠ્ય-પુસ્તક પસંદ કરવું રહ્યું. પ્રો. મોટીશની અમિતવ પાઠાવલિ આ ઉદ્દેશ ધ્યાનમાં રાખીને લખાયેલી હોવાથી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વાપરી શકાય. શિક્ષકે ડૉ. બાણરકરનાં જાન્યે પુસ્તકો વિદ્યાર્થી માટેના ફક્ત વ્યાકરણના અભ્યાસક્રમ માટે માર્ગદર્શન તરીકે વાપરવાં.

બીજા એક મહત્વનો મુદ્દો તે વાચનનો છે. સંસ્કૃતના વર્ષમાં અત્યાર સુધી વાચનના વિષયમાં ધણી જ બેદરકારી બનાવવામાં આવી છે. એવું ખટું કારણ એ છે કે માર્ગોપદેશિકા કે મન્દિરાન્તઃ પ્રવેશિકા કે એનાં જેવાં બીજાં વ્યાકરણપુસ્તકો, સંબંધ વગરનાં વાક્યો પાઠને છેડે આપે છે, જેનો ઉપયોગ ફક્ત ભાષાંતર કરાવવા માટે જ થાય છે, વાચન માટે નહીં. વળી આવાં વ્યાકરણનાં પુસ્તકો જોઈ

‘જોડે જે જે સાહિત્ય માટે પુસ્તકો વપરાય છે તેમાંનું સંસ્કૃત પણ વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે વંચાવવામાં આવતું નથી. પરિણામે સંસ્કૃત વાચનની ક્ષાત્તો અભાવ ધણામાં જોવામાં આવે છે. આ ખામી દૂર કરવા માટે સંસ્કૃતના પહેલા વર્ષથી જ સંસ્કૃત-શિક્ષકે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. મૌખિક કામ થઈ રહ્યા પછી શિક્ષકે જાતે વર્ણુનનાં, વાર્તાનાં, કે સંવાદનાં વાક્યો બોલવાં જોઈએ, જુદા જુદા વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોલાવવાં જોઈએ અને આખા વર્ગને પોતાની પાછળ વંચાવવાં જોઈએ. વર્ગમાં સમુદાયન સારું થાય તો પછી વૈયક્તિક વાચન સરળ થઈ પડે. દરેકે દરેક વિદ્યાર્થી સંસ્કૃત શુદ્ધ રીતે અને સરસ રીતે વાંચી શકતો થાય એ સંસ્કૃત-શિક્ષકે ખાસ જોવું જોઈએ. તે માટે વર્ગમાં દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીને વાચન કરાવવું જોઈએ.

હવે આ લાંબા યએલા લેખમાં એક મુદ્દો અર્થાં લેખ સમાપ્ત કરીશું. સંસ્કૃતના વર્ગમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવો કે નહીં? સંસ્કૃતના વર્ગમાં આદ્યતા સુધી સંસ્કૃતમાં જ બોલાય એ રિયતિ સંસ્કૃત વાતાવારણ જમાવવામાં મદદગાર થઈ પડે; પણ જ્યારે શિક્ષક નવા શબ્દો શિખવતો હોય ને ‘ને શબ્દોનો અર્થ’ વર્નક્યુલર પર્ણાપ આપવાથી વિદ્યાર્થી વધારે સહેલાઈથી ને સરળતાથી સમજી શકતો હોય તો દ્રાવિડી પ્રાણાપમની પદ્ધતિથી લાંબા લાંબા સંસ્કૃતમાં વિવરણો ત્યારે નકામાં જ લાગે. ‘જને ત્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ પ્રકૃતિ પ્રમાણે શબ્દોનું વિવરણ આપવું સારું; જ્યાં જરૂરી લાગે ત્યાં માતૃભાષાના શબ્દો વ્યપાય તો વાંધો નથી. ત્યારે આપણે જોયું કે આપણા સંસ્કૃત-શિક્ષકે (૧) વ્યાકરણ એક સાહિત્યનાં સાધન તરીકે અને સાહિત્યદ્વારા શિખવાડવું; (૨) ભાષાંતર-સંસ્કૃતમાંથી માતૃભાષામાં અને માતૃભાષામાંથી સંસ્કૃતમાં-શરઆતમાં શિક્ષણપદ્ધતિ તરીકે ન કરાવવું પણ વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનની કસોટી માટે, અને કલા તરીકે ઉપયોગ કરાવવો; (૩) માતૃભાષાનો ઉપયોગ સંસ્કૃત-પાઠશિક્ષણમાં અને તેમ જોડા કરવો; અને (૪) સંસ્કૃત વાચન તરફ વિશેષ લક્ષ આપવું.

હવે પછીના લેખમાં સંસ્કૃતના પહેલા, બીજા, ત્રીજા અને ચોથા વર્ષમાં સંસ્કૃત વર્ણુન, કથા, સંવાદ, લાંબા ફકરાઓ વિ. ની મૌખિક પદ્ધતિથી તેમજ પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિથી કેમ પાઠ આપી શકાય તે વિશે વિચાર કરીશું.

સૂચક સંખ્યા :

શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી

[ગણતરીનો વિકાસ : મહત્ત્વ, સ્થિતિ અને દિશા]

[ગતોંકના પાના કપાડથી ચાલુ]

. ૪ .

- ગુણકાર :-

અંકગણિતમાં આપણે જાણી ગયા છીએ કે માર્ગલિમાં અંતર = દર કલાકે માર્ગલિમાં ગતિ x કલાકમાં સમય આ ગિયમમાં હવે સૂચક સંખ્યાનો ઉપયોગ કરીએ.

૧. ઉત્તર દક્ષિણ દિશામાં આવેલા એક રસ્તા ઉપર કોઈ પણ મુસાફર દર કલાકે ૪ માર્ગલિની ગતિથી મુસાફરી કરે છે. એક દિવસ બપોરે બાર વાગે જે સ્થાને તે હતો તે સ્થાન અને તે સમયને આપણી ગણતરીના આરંભ તરીકે સ્વીકારીએ, તે તેથી,

(૧) તે સ્થાનથી ઉત્તર તરફ અંતર ધન સંખ્યા ગણાય, અને દક્ષિણ તરફ અંતર નકલ સંખ્યા ગણાય.

(૨) ઉત્તર તરફની ગતિનો દર ધન સંખ્યા ગણાય, અને દક્ષિણ તરફની ગતિનો દર નકલ સંખ્યા ગણાય.

(૩) બપોરના બાર વાગીનો સમય ધન સંખ્યા ગણાય, અને તે પહેલાંનો સમય નકલ સંખ્યા ગણાય.

૨. એટલી રૂઢિતો સ્વીકાર કરીને નીચેની ગણતરીઓ કરીએ : બપોર પછી બે વાગે દર કલાકે ૪ માર્ગલિની ગતિથી દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જતો મુસાફર બાર વાગ્યે જ્યાં હતો ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

ધારો કે બપોરે ૧૨ વાગે ૦ માર્ગલિ ઉપર હતો.

બપોરના બે વાગે (+ ૨) કલાક ગણાય, તેમ જ ગતિ ઉત્તર તરફની છે, માટે તે તરફ અંતર ધનપદ ગણાય, તેમ જ ગતિનો દર (+ ૪) માર્ગલિનો ગણાય.

$$\begin{aligned} \therefore \text{અંતરના } (+ \text{ માર્ગલિ}) &= (+ ૪ \text{ માર્ગલિ}) \times (+ ૨) \\ &= ૮ \text{ માર્ગલિ} \\ &= ૮ \text{ માર્ગલિ ઉત્તર તરફ} \end{aligned}$$

$$\text{દુકામાં } (+ ૪) \times (+ ૨) = (+ ૮)$$

$$\text{અર્થાત્ } (+ ૨) \times (+ ૪) = (+ ૮)$$

૨. સવારના ૯ વાગે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ દર કલાકે ૪ માર્ગલિની ગતિથી જતો મુસાફર બાર વાગ્યે જ્યાં હોય, ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

મુસાફરીનો માર્ગ ખાર વાચાના સ્થાનથી દર્શિયુ તરફ છે, ગાટે તે અંતર ઋણ સંખ્યા ગણાય.

$\therefore (- ૧૨) = (- ૩૨) + (- ૪) (- ૫)$ બંને બાજુએ + ૩૨ ઉમેરીએ તો

$(- ૧૨) + (+ ૩૨) = (- ૩૨) + (+ ૩૨) + (- ૪) (- ૫)$

$\therefore (+ ૨૦) = (- ૪) (- ૫)$

અર્થાત્ $(- ૪) (- ૫) = (+ ૨૦)$ થાય.

આ ચારેય નિયમો શબ્દોમાં કહીએ, તો આમ કહેવાય:

એ ધન કે ઋણ સંખ્યાઓનો ગુણાકાર, તેમજ સાદી રીતે ગુણકાર કરીને (૧) એ એ બંને અવયવોનાં એકસરખાં ચિહ્નો [એટલે બંનેનાં + કે બંનેનાં -] હોય તો તેમની પહેલાં + તું ચિહ્ન મૂકવું; પણ (૨) જો એ બંને અવયવોનાં ચિહ્નો અસમાન હોય [એટલે એક + અને બીજું -] હોય તો એમના ગુણકારની પહેલાં - ચિહ્ન મૂકવું.

આ નિયમો રૂઢ કરાવવા માટે નીચેના સ્વરૂપના ઉદાહરણો ભૌતિક મદાતરો કરાવતો જોઈએ:

$$\begin{aligned} (૧) (+ ૪) \times (+ ૭) &= ? & (+ ૩) \times (- ૧) &= ? \\ (૨) (- ૭) \times (- ૧) &= ? & (- ૭) \times (+ ૪) &= ? \\ (૩) (+ ૩) \times (+ ૪) \times (- ૨) &= ? & (+ ૪) \times (- ૨) \times (- ૩) &= ? \\ (૪) (+ ૨)^2 \times (- ૧) &= ? & (+ ૩) \times (- ૩)^2 &= ? \\ (૫) (+ ૪) \times (- ૩૫) &= ? & (- ૨૫) \times (- ૫) &= ? \\ (૬) (- ૨૫) \times (- ૫) &= ? & (- ૨૫) \times (+ ૩૫) &= ? \\ (૭) (- ૫) \times (- ૨૫) \times (- ૫) &= ? \end{aligned}$$

આટલો મદાતરો થયા પછી લેખી હિસાબો શરૂ કરવા જોઈએ:

(૮) $૩૫ - (+ ૫) \{ (- ૨૫) - (+ ૩૫) \}$ તું સાદું રૂપ આપો.

$$\begin{aligned} \text{કળ} &\equiv ૩૫ - \{ (+ ૫) (- ૨૫) - (+ ૫) (+ ૩૫) \} \\ &\equiv ૩૫ - \{ (- ૧૦૫) - (+ ૧૫૫) \} \\ &\equiv ૩૫ - (- ૧૦૫) + (+ ૧૫૫) \\ &\equiv ૩૫ + ૧૦૫ + ૧૫૫ \\ &\equiv ૧૮૫ + ૧૦૫: જવાબ \end{aligned}$$

(૯) $૩૫ (૫ + ૫) - ૨૫ (૫ - ૫)$ તું સાદું રૂપ આપો.

$$\begin{aligned} \text{કળ} &\equiv (૩૫^2 + ૩૫૫) - (૨૫૫ - ૨૫^2) \\ &\equiv ૩૫^2 + ૩૫૫ - ૨૫૫ + ૨૫^2 \\ &\equiv ૩૫^2 + ૨૫^2 \end{aligned}$$

૨. સૂચક સંખ્યાના ગુણાકારનાં જે ચાર પરિણામો ઉપર મેળબ્યાં છે તે નીચે આપેલાં એવાં જ બીજાં ઉદાહરણો ઉપરથી પણ મેળવી શકાય. શિક્ષકોએ પદ્ધતિની વિવિધતા જાણવી જોઈએ, તેટલા સાદુ તે સર્વે આ નીચે રજૂ કરું છું:

ગુણાકારના એ અવયવોમાંથી એક અવયવ સમપના પરિણામના ચોખવાથી એ હેતુ સરળતાથી ખાર પડી શકે છે. જેમકે:

[અ] એક માણસ પાસે અત્યારે કંઈજ મૂડી નથી.

(૧) જો તે દર માસે રૂ. ૨૫ ખચાવવાનો નિશ્ચય કરે તો હવે પછીના ૩ માસમાં કેટલા પૈસા ખચાવી શકશે ?

(૨) જો તેને દર માસે રૂ. ૨૦ ગુમાવવા પડે તો એ રીતે આવતા ૪ માસમાં કેટલા પૈસા ગુમાવવા પડશે ?

(૩) જો તેણે દર માસે રૂ. ૨૫ ખચાવવાનો નિશ્ચય આજથી ત્રણ માસ પહેલાં કરવો જોઈતા હતા, તેને બદલે અત્યારે કર્યો તેથી કેટલો બધો ઓછો ખચાવ થયો ગણાય ?

(૪) તેને દર માસે રૂ. ૨૦ ગુમાવવાના સરેરાશ આજથી ૪ માસ પહેલાં ઊભા થવાના હતા, તેને બદલે અત્યારથી થયા, એને કીધે એને કેટલો ફાયદો થયો ?

[બ] (૧) પાણીનું ઉષ્ણતામાન અત્યારે 40° છે, દર મિનિટ તેમાં 4° જેટલી ગરમી વધારતા નર્ધએ તો ૩ મિનિટ પછી તેની ગરમી કેટલી ગણાય ? (૨) ત્રણ મિનિટ પહેલાં તેની ગરમી કેટલી ગણાય ?

(૩) પાણીનું ઉષ્ણતામાન અત્યારે 40° છે. તેમાં દર મિનિટ 4° જેટલી ઘટતી જાય છે, તો ૩ મિનિટ પછી તેનું ઉષ્ણતામાન કેટલું રહેશે ? (૪) ૩ મિનિટ પહેલાં તેનું ઉષ્ણતામાન કેટલું હોવું જોઈએ ?

૩. અત્યાર સુધીની બધી જ ગણતરીઓ વિશેષ સંખ્યાના સ્વરૂપમાં કરી છે. પણ નીચેના બે કોષ્ટકોમાં તદ્દન સાદી સંખ્યાના સ્વરૂપમાં એ ગણતરીઓ ક્રમે ક્રમે વિકસિત સ્વરૂપમાં કરી છે. એવા ગઠાવરણથી એ નિયમો વધારે હલકા થશે.

નીચેના અંકના કોષ્ટક સરળ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ લખેલા છે. એથી એવી સંખ્યાના ગુણધર્મો સ્વરૂપને નિર્ણય-સંખ્યાના સાદા સ્વરૂપમાં પણ-સરળતાથી કરી શકે છે :

	-૩	-૨	-૧	૦	૧	૨	૩
૩				૦	૩	૬	૯
૨				૦	૨	૪	૬
૧				૦	૧	૨	૩
૦							
-૧							
-૨							
-૩							

જો ૩ થી શરૂ કરીને ગુણકાર મૂકીએ તો ઉપર પ્રમાણે ક્રમ સરળતાથી કરી શકાશે. પણ કોષ્ટક -૩ થી ગુણકાર -૯, -૮, -૭ ... -૧, ૦, ૧, ૨ ... ૯ એવા ક્રમ ખ્યાલમાં રાખીને એ જ કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે બરી દેશે.

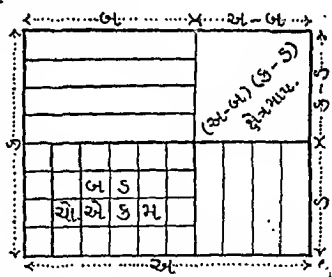
	-૩	-૨	-૧	૦	૧	૨	૩
૩	-૬	-૬	-૩	૦	૩	૬	૯
૨	-૬	-૪	-૨	૦	૨	૪	૬
૧	-૩	-૨	-૧	૦	૧	૨	૩
૦	.	.	.	૦	૦	૦	૦
-૧					-૧	-૨	-૩
-૨					-૨	-૪	-૬
-૩					-૩	-૬	-૯

આટલી પૂરણી થયા પછી ખાલી રહેલાં સ્થાને ઊભા ખાતામાં કે આડી હારમાં એ જ ક્રમે સૂચક સંખ્યાઓ લખી શકાય એ દષ્ટિએ જાણીના ગુણાકાર મૂકવાનું સંજી આવે એ સદજ છે.

છ. આ બધે જ વિચાર સમિત સંખ્યાના સ્વરૂપે કર્યો. વિચિત્ર સંખ્યામાં પણ એ જ રીતે નિયમો પ્રવર્તે છે એ ભૌમિતિક આકૃતિથી બતાવી શકાય :

જુદા જુદા રંગના કાગળના બતાવ્યા મુજબ આકૃતિ રચના થાય તેવા કાટખૂણ ચોખૂણ એક બીજા ઉપર આવે તેમ જોઈવી ને પ.સે બતાવેલી આકૃતિ બતાવવાથી આગાં સમાજેલ તત્વ સરળતાથી સમજાવી શકાશે.

જો કે (અ - બ) (ક - ડ) નો ગુણાકાર શરૂઆતનાં બાળકોને ન આવડે તેટલા બાદે જ ઉપર સંચલેલ જુદા જુદા કાટખૂણ ચોખૂણની રચના કરવાથી એ નિયમ રજૂ કરી શકાશે.

આખો કા. ચો. અ ક ચો. એકમ છે.

તેમાંથી બ ક અને અ ડ ચો. એકમના માપના બે કા. ચો. ને કાપી કાઢીએ તો જાણીનો રેખાંકિત નહિ કરેલો ભાગ (અ - બ) (ક - ડ) ચો. એકમના માપનો કા. ચો. રહે છે, પણ તેમ કરવામાં બ ડ ચો. એકમ બે વાર લેવા પડે છે. તેથી તેમાં તે એક વાર હમેશાથી ઉપરની ક્રિયા સંપૂર્ણ રીતે કરી શકાય, એટલે ટૂંકમાં (અ - બ) (ક - ડ) = અ ક - બ ડ - અ ડ + બ ડ થાય. તેમાં + બ ડ એ (- બ) (- ક) ના ગુણાકાર થી મળે છે. તેથી બે ઋણ સંખ્યાનો ગુણાકાર ધન સંખ્યા આવે છે. એવો નિયમ સ્થાપિત કરી શકાય.

શિક્ષકો આ સંબંધે જેમ જેમ વધારે ને વધારે વિચાર કરતા થાય તેમ તેમ આ મુશ્કેલ જણાતું સત્ય વધારે ને વધારે સરળ રીતે રજૂ કરવાની પદ્ધતિઓ શોધી કાઢવાની તક મળ્યા વિના ન જ રહે.

એટલું જ પણ ગતિની દિશા દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ છે, માટે તેની ગતિનો દર (+૪) માઈલનો ગણાય, તેમ જ સમય સવારના ૯ નો છે, એટલે તે (-૩) કલાક ગણાય.

$$\begin{aligned}\therefore \text{અંતર } (-\text{માઈલ}) &= (+ ૪ \text{ માઈલ}) \times (-૩) \\ &= (-૧૨ \text{ માઈલ}) \\ &= ૧૨ \text{ માઈલ દક્ષિણ દિશામાં.}\end{aligned}$$

$$\text{ટૂંકમાં } (+ ૪) \times (- ૩) = (- ૧૨)$$

$$\text{અર્થાત્ } (+ ૪) \times (- ૩) = (- ૧૨)$$

૩. બપોરના બે વાગ્યે દર કલાકે ૪ માઈલની ગતિથી ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ જતો મુસાફર બાર વાગ્યે બધાં હોય ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

મુસાફરનો માર્ગ બાર વાગ્યાના સ્થાનથી દક્ષિણ તરફ આવેલો છે, માટે તે અંતર ઋણ સંખ્યા ગણાય. પણ ગતિની દિશા ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ છે, માટે તેની ગતિનો દર (-૪) માઈલનો ગણાય, તેમ જ સમય બપોરના બે વાગ્યાનો છે, તેથી (+૨) કલાક ગણાય.

$$\begin{aligned}\therefore \text{અંતર } (-\text{માઈલ}) &= (- ૪ \text{ માઈલ}) \times (+ ૨) \\ &= (- ૮ \text{ માઈલ}) \\ &= ૮ \text{ માઈલ દક્ષિણ દિશામાં.}\end{aligned}$$

$$\text{ટૂંકમાં } (- ૪) \times (+ ૨) = (- ૮)$$

$$\text{અર્થાત્ } (- ૪) \times (+ ૨) = (- ૮)$$

૪. (અ) સવારના ૯ વાગે ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશામાં દર કલાકે ૪ માઈલની ગતિથી જતો મુસાફર બાર વાગ્યે બધાં હોય ત્યાંથી કઈ દિશા તરફ કેટલે દૂર હશે ?

મુસાફરનો માર્ગ બાર વાગ્યાના સ્થાનથી ઉત્તર તરફ આવેલો છે, માટે તે અંતર ધન સંખ્યા ગણાય. પણ ગતિની દિશા ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ છે, માટે તેની ગતિનો દર (-૪) માઈલનો ગણાય, તેમ જ સમય સવારના ૯ નો એટલે (-૩) કલાકનો ગણાય.

$$\begin{aligned}\therefore \text{અંતર } (+ \text{ માઈલ}) &= (- ૪ \text{ માઈલ}) \times (- ૩) \\ &= (+ ૧૨ \text{ માઈલ}) \\ &= ૧૨ \text{ માઈલ ઉત્તર દિશામાં.}\end{aligned}$$

$$\text{ટૂંકમાં } (- ૪) (- ૩) = (+ ૧૨)$$

$$\text{અર્થાત્ } (- ૪) (- ૩) = (+ ૧૨)$$

આજ નિયમ જરા જુદો જ રીતે સાબિત કરીએ :

$$(બ) \text{ જો } (+ ૩) = (+ ૮) + (- ૫) \text{ લઈએ;}$$

$$\begin{aligned}\text{અને } (- ૪) \times (+ ૩) &= (- ૪) \{ (+ ૮) + (- ૫) \} \\ &= (- ૪) (+ ૮) + (- ૪) (- ૫)\end{aligned}$$

$$\text{પણ } (- ૪) \times (+ ૩) = (- ૧૨) \text{ થાય છે.}$$

આ નિયમો દૃઢ કરાવવા માટે નીચેના સ્વરૂપના ઉદાહરણોનો મૌખિક મહાવરો કરાવવો જોઈએ :

$$(1) \frac{+ 6}{(- 2)} = ?$$

$$\frac{(- 12)}{(- 2)} = ?$$

$$(2) \frac{(+ 2) \times (- 6)}{(- 3)} = ?$$

$$\frac{(- 4) \times (- 6)}{(- 8)} = ?$$

$$(3) \frac{(- 6)}{(+ 2) \times (- 4)} = ?$$

$$\frac{(- 2) \times (- 3) \times (- 4)}{(- 1)} = ?$$

$$(4) \frac{(+ 4) + (- 3)}{- 1} = ?$$

$$\frac{(- 3) + (- 6)}{(- 2) + (- 1)} = ?$$

$$(5) \frac{(- 3 \text{ અ } 2)}{(- \text{ અ } 2)} = ?$$

$$\frac{(- 4 \text{ અ } 3)}{(- \text{ અ } 2)} = ?$$

$$(6) \frac{(- 3 \text{ અ } 1)}{(- 1)} = ?$$

$$\frac{(- 6) \times (- 6)}{(+ 6^2)} = ? \text{ વગેરે.}$$

એ પછી લેખી ઉદાહરણ સર કરવાં જોઈએ ?

$$(7) 24 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2 - 12 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2 + 12 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2 - 6 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2$$

$$= 24 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2 - 12 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2 + 12 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2 - 6 \text{ અ } 2 \text{ અ } 2$$

$$\text{ભાગાકાર : } -4 \text{ અ } 2 + 3 \text{ અ } 2 - 2 \text{ અ } 2 \text{ નવાળ}$$

સૂચક સંખ્યાના સિદ્ધાંતો જાણ્યા પછી એનો ઉપયોગ થાય તેવાં સમીકરણો તેમ જ તેનો ઉપયોગ થાય તેવા વ્યવહારિક હિસાબો પણ શીખવવા જોઈએ. જેમ કે

$$(1) 3 - 2\frac{1}{2} \text{ ક્ષ} = 12 \text{ એ સમીકરણને શુદ્ધ કરો.}$$

જાને બાબુના દરેક પદને $(- 2)$ વડે ગુણીએ, તો

$$- 6 + 4 \text{ ક્ષ} = - 36 \text{ થાય.}$$

$$\therefore 4 \text{ ક્ષ} = - 36 + 6$$

$$= - 30$$

$$\text{એટલે } 4 \text{ ક્ષ} = - 30 \text{ નવાળ}$$

(2) અંગમવાદી એક ટ્રેન સવારના 10 વાગે દર કલાકે 40 માઈલની ઝડપે સરત જવા ઉપર છે, તે જ દિવસે સુરતથી બીજી ટ્રેન સવારના 12-30 વાગે દર કલાકે 44 માઈલની ઝડપે જવા ઉપર છે. તે બે શહેરો વચ્ચેનું અંતર જો 144 માઈલ હોય, તો બંને ટ્રેન એક બીજાને કેટલા વાગે પસાર કરી જશે ?

$$\leftarrow 40 (2 + 4) \rightarrow 44 (2\frac{1}{2} + 4) \rightarrow$$

$$\text{અ } \leftarrow 144 \text{ માઈલ} \rightarrow$$

$$\leftarrow 144 \text{ માઈલ} \rightarrow$$

ધારોકે તે ટ્રેનો એક બીજાને જાણેના વ કલાકે પસાર કરી જશે.

તેથી પહેલી ટ્રેન $(2 + 4)$ કલાક પછી બીજી ટ્રેનને મળશે.

• અને બીજી ટ્રેન $(2\frac{1}{2} + 4)$ કલાક પછી પહેલી ટ્રેનને મળશે.

અર્થાત્ પહેલી ટ્રેન ૫૦ (૨ + ૪) માઈલ દોડ્યા પછી, અને બીજી ટ્રેન ૪૫ (૨ $\frac{૧}{૨}$ + ૪) માઈલ દોડ્યા પછી એક બીજાને મળશે.

એ બંનેએ કાપેલું એકંદર અંતર તે બે સ્થળ વચ્ચેના અંતર જેટલું છે.

$$\therefore ૫૦ (૨ + ૪) + ૪૫ (૨\frac{૧}{૨} + ૪) = ૧૬૫$$

દરેકને ૫ વડે ભાગ્યા પછી દોંસ છોડીએ, તો

$$૨૦ + ૧૦ ૪ + ૨૨\frac{૧}{૨} + ૯ ૪ = ૩૩$$

$$૧૯ ૪ = ૩૩ - ૪૨\frac{૧}{૨}$$

$$= -૯\frac{૧}{૨}$$

$$\therefore ૪ = -\frac{૧}{૨} \text{ કલાક}$$

\therefore એ બંને ટ્રેનો એક બીજાને બપોર પહેલા અડધા કલાકે અર્થાત્ ૧૧-૩૦ કલાકે એક બીજાને પસાર કરી જશે.

. ૫ .

— ભાગાકાર —

ભાગાકારની ક્રિયા ગુણાકારની ક્રિયાથી ભિન્ન છે, માટે ભાગાકારના બધા જ નિયમો ગુણાકારના પરિણામો ઉપરથી, સમીકરણના સિદ્ધાંતોને આધારે આપણે સરળતાથી સાબિત કરી શકશું.

$$(૧) \because (+૪) \times (+૩) = (+૧૨) \text{ છે, માટે } \frac{(+૪) \times (+૩)}{(+૩)} = \frac{(+૧૨)}{(+૩)} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(+૧૨) \div (+૩) = (+૪)$ થાય.

$$(૨) \because (+૪) \times (-૩) = (-૧૨) \text{ છે, માટે } \frac{(+૪) \times (-૩)}{-૩} = \frac{(-૧૨)}{-૩} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(-૧૨) \div (-૩) = (+૪)$ થાય.

$$(૩) \because (+૪) \times (-૩) = -૧૨ \text{ છે, માટે } \frac{(+૪) \times (-૩)}{(+૪)} = \frac{(-૧૨)}{(+૪)} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(-૧૨) \div (+૪) = (-૩)$ થાય.

$$(૪) \because (-૪) \times (-૩) = (+૧૨) \text{ છે, માટે } \frac{(-૪) \times (-૩)}{(-૪)} = \frac{(+૧૨)}{(-૪)} \text{ થાય,}$$

એટલે ટુંકમાં $(+૧૨) \div (-૪) = -૩$ થાય.

એ જ સત્યો બીજા સંખ્યાને લાગુ પાડીએ, તો

$$\left. \begin{aligned} (અ) \quad (+૨) \div (+૧) &\equiv \left(+\frac{૨}{૧}\right) \equiv \frac{૨}{૧} \\ (-૨) \div (-૧) &\equiv \left(+\frac{૨}{૧}\right) \equiv \frac{૨}{૧} \end{aligned} \right\} \text{ ગણાય.}$$

$$\left. \begin{aligned} (બ) \quad (+૨) \div (-૧) &\equiv \left(-\frac{૨}{૧}\right) \equiv -\frac{૨}{૧} \\ (-૨) \div (+૧) &\equiv \left(-\frac{૨}{૧}\right) \equiv -\frac{૨}{૧} \end{aligned} \right\} \text{ ગણાય.}$$

આ જ નિયમ શબ્દોમાં કહીએ તો આગ કહી શકાય.

(૧) એકસરખાં ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ભાગાકારનું ચિહ્ન તેમનો સાદી રીતે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં + નું ચિહ્ન મૂકવું.

(૨) અસમાન ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ભાગાકારનું ચિહ્ન તેમનો સાદી રીતે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં - નું ચિહ્ન મૂકવું.

ગુણકાર તેમ જ ભાગાકારના આ નિયમો એક સરખા જ હોવાથી એક સાથે આપી શકાય.

(૧) સમાન ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ગુણકાર કે ભાગાકારનું ચિહ્ન, [તેમનો સાદી રીતે ગુણકાર કે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં] + નું મૂકવું.

(૨) અસમાન ચિહ્નોવાળી બે સૂચક સંખ્યાના ગુણકાર કે ભાગાકારનું ચિહ્ન [તેમનો સાદી રીતે ગુણકાર કે ભાગાકાર કરીને તેમની પહેલાં] - નું મૂકવું.

નોંધ : + અને - એ જા'ને ચિહ્નો ગુણ અને ક્રિયા એ જા'ને દર્શાવે છે ત્યારે × અને ÷ એ જા'ને ચિહ્નો માત્ર ક્રિયા જ દર્શાવે છે.

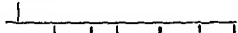
• ૬ •

શૂન્યનું સ્વરૂપ અને તેની ગણતરીની રીતો

(૧) ૨,૦૦૭ એમ અંક સંખ્યામાં જે સ્થાને ગણતરીનું ઇળ જણાવવાનું ન હોય, ત્યાં તેની ગેરહાજરી દર્શાવવા માટે શૂન્ય સુકાય છે. અંક સંખ્યામાં શૂન્ય કોઈ પણ અંકની ગેરહાજરી સૂચવે છે.

(૨) ૭ - ૭ = ૦; ૫૫ - ૫૫ = ૦, એટલે કોઈ પણ સંખ્યામાંથી તેની તે જ સંખ્યા બાદ કરવામાં આવે, ત્યારે કોઈ બાકી રહે નહિ એટલે ત્યાં શૂન્ય કોઈ નહિ એમ સૂચવે છે.

(૩) - ૩ - ૨ - ૧ ૦ + ૧ + ૨ + ૩

સૂચક સંખ્યાનાં બે સ્વરૂપ છે : ધન અને ઋણ; એ જા'ને પ્રકારની સંખ્યાનો આરંભ ૦ થી જા'ને તરફ થાય છે. જો કે શૂન્ય એ ધન કે ઋણ કોઈ પણ નથી. છતાં + ૧ થી - ૧ સુધીની ગણતરી કરવામાં વચલી સંખ્યા ૦ છે, એટલે એ દષ્ટિએ ૦ નું સ્થાન સૂચક સંખ્યામાં સ્વીકારવામાં આવે તો ૦ ને ક્રોધિક કિંમત છે, અને તે ધણી જ ઓછામાં ઓછી ન કહી શકાય તેટલી ઓછી છે. છતાં એની કિંમત એક તરફના સિમારે ધન છે, તો બીજી તરફના સિમારે ઋણ છે. એ રીતે એની કિંમત ધન કે ઋણ એ બેય છે, તેમ જ એ બેય નથી એમ પણ કહી શકાય.

કુંકમાં કોઈ પણ ધન સંખ્યા > ૦ છે.

તેમ જ કોઈ પણ ઋણ સંખ્યા < ૦ છે.

(૪) સૂચક સંખ્યામાં શૂન્યનું સ્થાન હોવાથી એની ગણતરીની ક્રિયાના નિયમો જાણવા જોઈએ.

[અ] + અ + ૦ = અ તેમ જ અ - ૦ = અ

અને + ૦ + ૦ = ૦ તેમ જ ૦ - ૦ = ૦

જો + ૦ + અ = અ છે, તો + ૦ - અ = - અ થાય.

[બ] ૦ + ૦ + ૦ + ૦ + ૦ + ૦ = ૦ ને ૫ વાર લીધા એટલે ૦ × ૫ = ૦, અથવા

૫ ને એકેય વાર ન લઈએ, તો કોઈ પણ પરિણામ મળે નહિ, તેથી ૫ × ૦ = ૦ થાય.

તેમજ $- ૫ \times ૦ = - ૦ = ૦$ થાય. કારણ કે $+ ૦$ કે $- ૦$ એ બંનેની કિંમત એક સરખી જ છે.

$$દુકાળાં ૨૫ \times ૦ = ૦ \quad કે \quad ૦ \times ૨૫ = ૦$$

$$તેમજ $- ૨૫ \times ૦ = ૦ \quad કે \quad ૦ \times - ૨૫ = ૦$ થાય.$$

અર્થાત્ કોઈ પણ ધન કે ઋણ સંખ્યાને ૦ વડે ગુણવાથી ગુણાકાર ૦ આવે છે.

વળી $૫ \times ૦ \times ૭ = ૦$, એટલે ૫ ને ૦ વડે ગુણીએ, તો ગુણાકાર ૦ આવે, અને તે ગુણાકારને ૭ વડે ગુણીએ તો છેવટે ૦ આવે. દુકાળાં ગમે તેટલા અવયવોમાંથી કોઈ પણ એકની કિંમત ૦ હોય, તો આખા અવયવની કિંમત ૦ થાય છે.

[ક] : કોઈ પણ સંખ્યા $\times ૦ = ૦$ છે, દુકાળાં $૫ \times ૦ = ૦$ છે.

$$\therefore \frac{૫ \times ૦}{૫} = \frac{૦}{૫} \text{ થાય.}$$

$$\text{અર્થાત્ } ૦ \div ૫ \equiv ૦ \dots\dots\dots (૧)$$

$$\text{તેમજ } \frac{૫ \times ૦}{૦} = \frac{૦}{૦}$$

$$\text{અર્થાત્ } ૦ \div ૦ = ૫ \dots\dots\dots (૨)$$

એટલે (૧) ૦ ને કોઈ પણ સંખ્યા વડે ભાગે તો ભાગાકાર શૂન્ય આવે છે, પણ (૨) ૦ ને ૦ વડે ભાગે તો ભાગાકાર કોઈ પણ સંખ્યા આવે એ અર્થહીન છે.

$$૮ \div ૨ = ૪ \quad ૮ \div ૩ = ૨ \frac{૨}{૩} \quad \text{એટલે જેમ ભાજક નાનો ને નાનો થતો જાય,}$$

$$૮ \div ૪ = ૨ \quad ૮ \div ૫ = ૧ \frac{૩}{૫} \quad \text{તેમ તેમ ભાગાકાર મોટો ને મોટો આવતો}$$

$$૮ \div ૮ = ૧ \quad ૮ \div ૧૦ = ૦ \frac{૮}{૧૦} \quad \text{જાય છે, હવે જે ૦ ને નાનામાં નાની સંખ્યા}$$

તરીકે સ્વીકારીએ, તો કોઈ પણ સંખ્યાને નાનામાં નાની સંખ્યા ૦ વડે ભાગવાથી ભાગાકાર મોટામાં મોટી સંખ્યા આવે.

$\therefore ૫ \div ૦ =$ મોટામાં મોટી સંખ્યા (અનંત) $= ૦$. આ નિયમો દૃઢ કરાવા માટે નીચેના સ્વરૂપના મોડેલા હિસાબો ગણાવવા જોઈએ.

$$(૧) (-૫) + ૦ = ?$$

$$૦ - (-૫) = ?$$

$$(૨) ૦ \times (+૨) = ?$$

$$૦ \div (-૩) = ?$$

$$(૩) ૦ \times (-૩ \text{ ક્ષર}) = ?$$

$$\frac{૦}{(-૨) \times (-૩)} = ?$$

$$(૪) (-૫) + (+૫) = ?$$

$$(-૭) - (-૭) = ?$$

$$(૫) \frac{+(-૩ \text{ ક્ષર})}{૬(-૩)} = ?$$

$$\frac{૪(-૩ \text{ ક્ષર}) - ૬(-૨ \text{ ક્ષર})}{૬} = ?$$

મુશ્ક સંખ્યા અને સ્વાભાવિક સંખ્યા એક બીજાથી ભિન્ન ભિન્ન છે. છતાં + ના સ્વરૂપમાં એક સચિત્ર સંખ્યા છે, ત્યારે બીજી વિચિત્ર છે. પણ કિંમતની દૃષ્ટિએ એ બંને સમાન સ્વીકારવી પડે છે. એ સ્વીકાર અને પરિણામમાં જાણતી ભિન્નતા એ મુશ્ક સંખ્યા અને સ્વાભાવિક સંખ્યા વચ્ચેનો ફેલાવાસ [Falloy] છે. એ બધી ચર્ચા મુશ્ક સંખ્યાનું તત્ત્વજ્ઞાન કદી સમાપ્ત, તેથી એ વિગતો હાલ ટુરત મુલતવી રાખવી યોગ્ય છે. [સંપૂર્ણ]

[એપ્રિલ ૧૯૩૮ ના અંકના પાના ૩૨૦ સાથે અનુસંધાન]

ત્રીજી વાત તમ સૌ ગાતાઓને આગ્રહભરી રીતે મારે કહેવાની છે તે તમારાં બાળકોનું સન્માન કરવાની છે. હું હમણાં જ કહી ગયો કે બાળકને પોતાને પોતાનું વ્યક્તિત્વ પણ હોય છે. આ વ્યક્તિત્વ નાનપણની અંદર જુદી જુદી રીતે વિકસવાના પ્રયત્નો કરતું હોય છે. એવો વિકાસ સાધવાનો અવકાશ બાળકને આપવામાં ન આવે તો એ છેક જ વ્યક્તિત્વવિહોળું બને છે. જે જે બાળકોને આવો અવકાશ મળ્યો હોય છે તેઓ મોટી ઉંમરે પ્રખર વ્યક્તિત્વવાળા સ્ત્રીપુરુષો બને છે. તમારું બાળક પ્રતિષ્ઠિત શહેરી થાય અથવા તો અગ્રણી વેપારી થાય અથવા તો પ્રગ્નના માનીતા સામાજિક યા રાજનૈતિક નેતા થાય એમ તો તમે સૌ કોઈ જરૂર ધ્રુવો. તમારા મનમાં તેવા મનોરથો પણ થયા હોય છે. બીજાના બાળકોને મોટપણે તેવા અથવા તમે દેખો છો ત્યારે તમારાં બાળકો સંબધે પણ તેવી હોંશ તમારા મનમાં પેદા થાય છે. અને આંગ છતાંય મારે તમને કહી વાત કહેવાની ફરજ પડે છે કે તમારાં બાળકો સાથેના તમારા વર્તણૂક મહાપુરુષ બનાવવામાં મદદ કરનારો નથી હોતો, બદલે તેને અદ્ય મનુષ્ય બનાવવામાં સહાય કરનારો હોય છે. તમે સૌ કોઈ સમજો છો કે આપણે પણ એક કાળે નાના બાળક જ હતા આજની આપણી મોટાઈ બાલ્યવય વડાઓ પછીના આપણા પ્રયત્નોને આભારી છે. આપણી બાલ્યવયમાં આપણને સાચી રીતે જોળખનાર માતૃપિતા મળ્યા હોત તો આજે આપણે છીએ તેનાથી અનેક ગણા મહાન હોત. તમે સૌ કોઈ સમજો છો કે બ્યારે બ્યારે અને ન્યાં ન્યાં આપણા વ્યક્તિત્વને માન મળતું નથી હોતું ત્યારે ત્યારે તે સંયોગોમાંથી આપણે દૂર નાસીએ છીએ. આપણા વ્યક્તિત્વનું ચોક્કસપણે અપમાન થાય છે ત્યાં મનથી આપણે કોપિત થઈએ છીએ અને તે અપમાનનો બદલો વાળવાના તરંગો પણ સેરીએ છીએ જેવું આપણું તેવું જ બાળકનું પણ સમજો ગાતાઓ, મને માફ કરજો, પરંતુ હું તમને એ યાદ દેવડાવના માયું છું કે તમારાં બાળકને તમે રોજ રોજ કેટલા અપમાનિત કરી રહ્યા છો એની તમને જાણી ખજર છે. તમે ઘરનું કોઈ કામ કરતા હો અથવા તો તમારી મિત્રમંડળમાં બેસો છો તેવે વખતે પોતાની જ શ્રદ્ધાઓમાં મસ્ત બનેલું બાળક તમારાં વ્યવસાયમાં દખલખીરી કરનારું તમને જણાય કે તરત જ તમે તેને વારો છો અને અપમાનો છો. એ ન માને તો તમે એને ધાક પણ લો છો, મારવાની હદ સુધી પણ ઘણી વખત ઘણી માતાઓ જાય છે. બાળક મિચાડું ઉંમરે અને બુદ્ધિએ નાનું છે તેથી શરીરથી કે બુદ્ધિથી સામનો કરી શકતું નથી. એ નાસી જાય છે અથવા તો રડે છે અથવા તો છેક જ નિર્ભર જાતીને બેસી રહે છે. આનું પરિણામ એના વ્યક્તિત્વના દ્વાસમાં આવે છે. આવા પ્રસંગો તો રોજ અનેક બન્યા કરતા હોય છે. માતા સાથે બને છે, પિતા સાથે બને છે, કુટુંબના વડીલો સાથે બને છે અને દેખાદેખીથી નાના મોટા ભાંડરડાઓ વચ્ચે પણ બને છે. આની સાચી અસર તો દીર્ઘદષ્ટિવાળા માણસ જ બેઠું શકે. તેવી દીર્ઘદષ્ટિ તમારા સૌ કોઈમાં પેદા થાઓ એવી મારી વિનંતિ છે.

* આપણામાં જેમ એક પ્રકારની અદૃશ્ય રહેલી હોય છે તેવી જ રીતે બાળકમાં પણ એ રહેલી છે. માનસવિગ્ન તો એમ કહે છે કે આ તુષિને જે ચોખ્ય માર્ગે વાળવામાં આવી ન હોય

• કાળે-જપાનમાં હિંદી સ્ત્રીઓની સભા સમક્ષ કરેલું બાંધ્યાન

તો એમાંથી ધણું ભયંકર પરિણામો આવે છે. એ વૃત્તિ મૂળ પ્રાથમિક દશામાં પડી રહે તો પશું માણસ પોતાનું કે પરનું કશું જ બહુ સાધી શકે નહિ. જેની અહંકારવૃત્તિ-જડ પ્રાથમિક દશામાં જ પડી હોય તે માણસ મિથ્યા અભિમાનનું પુતળું બની જાય, જે માણસની અહંકારવૃત્તિ ઉપર વારે વારે હથોડા જ પડ્યા કરતા હોય તે માણસ વાતમાં ચિડાઈ પડનારો અને બાંધણીઓ બની રહે. જેની અહંકારવૃત્તિ આડે માર્ગે વહી મઈ હોય તે માણસ બીજાને ભોગે મોજ લૂટનારો અને બીજાનાં સુખે દુઃખી થનારો બની રહે. તમ સૌ માતાઓને આપણી સમાજ તરફ નજર કરવાની હું વિનંતિ કરું છું. ત્યાં તમને આજે કેવા માણસો દેખાય છે તે જુઓ. પુરુષવર્ગમાં નજર કરો કે સ્ત્રીવર્ગમાં નજર કરો. તમને દેખાશે કે ઉપર ગણાવેલા ત્રણ વર્ગના જ માણસો મોટે ભાગે આપણા સમાજમાં વસતા હોય છે. સ્ત્રી યા પુરુષ કાં તો મિથ્યાભિમાની હોય છે અથવા તો સાચી ખોટી તકશર કરનારો કે કસબનારો હોય છે અથવા તો બીજાઓને ફાંસી ખાનારો અને અનેકાને ભોગે એકસો જ આનંદ લૂટનારો બની રહ્યો હોય છે. આને બહુ જ ઓછા અપવાદો છે તેમ જરૂર સમજો. આજની આ પરિસ્થિતિ આપણને કોઈને ગાન્ય નથી. તેમાંથી મુક્ત થવા માટે જાડારના બીજ પ્રયત્નો આપણને બહુ ઓછી મદદ કરશે. સાચી અને મૌલિક મદદ તો માતાઓની જાળકેરની રીત આપણને કરી શકવાની છે, એટલા જ માટે તમારું સૌનું ધ્યાન આપણામાં રહેજે આ અહંકારવૃત્તિને યોગ્ય માર્ગે વિકાસ કરવા દેવા તરફ એવાનું જોઈએ. એના યોગ્ય વિકાસમાંથી જ સાચું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. દરેક બાળક એવા વ્યક્તિત્વનું ભૂખું હોય છે માટે તમે જાળકને સાચા અર્થમાં સન્માનજો અને કદી પણ અપમાનશો નહિ.

છેલ્લી અને અગત્યની વાત આપણા ભવિષ્યનાં સ્ત્રી-પુરુષો સાચા અર્થમાં પરમાર્થી બને તેનો વિચાર કરવાનો રહે છે. આજે તો આપણે જ્યાં જ્યાં નજર નાખીએ છીએ ત્યાં ત્યાં સ્વાર્થમાં જ લડાઈ થયેલા સ્ત્રીપુરુષો જોવા મળે છે. સમાજ દિનચિતકો માણસને પરમાર્થી બનાવવા માટે અનેક પ્રયત્નો કરે છે. નીતિવિચારદો અને ફિલ્સોફી માણસને સ્વાર્થમાંથી છૂટા થવા માટે અનેક સિદ્ધાંતોના વ્યવહારોનું પ્રતિપાદન કરે છે; પરંતુ પરિણામ લગભગ શૂન્ય જેવું દેખાય છે. હું તમને યોગ્ય વખત પહેલાં એ પણ કહી ગયે કે જાતવચમાં બાળકના મન ઉપર જે સંસ્કારો પડે છે તે જીવનપર્યંત રહી રહે છે. એ સંસ્કારો શુભ હોય તો બાળક ભવિષ્યમાં શુભ રહેને જન્મારું બને. એ સંસ્કારો અશુભ હોય તો ભવિષ્યમાં એ અશુભ માર્ગે પ્રયાણ કરે. મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે સ્વાર્થ અને પરમાર્થની જાગૃતમાં આપણા ઘરોમાં જાળકો ઉપર જે પ્રકારના સંસ્કારો રોજ રેડવામાં આવે છે એ સંસ્કારો તો બાળકને કદી પરમાર્થ બનવા ન જ દે. પોતાની આંતઃસ્ફુરણથી પરમાર્થ દિશા તરફ વળતું બાળક હંમેશાં માઆપની ટોકણીનું ભોજ બન્યા કરે છે. એને એવી ક્રિયાઓમાંથી અટકાવવામાં આવે છે. કોઈ પણ નાના બાળકને ઘરમાંથી સારી એની ચીજ ખાવા મળી હોય અને પોતાની સદ જ ગ્રેરજાથી કુટુંબના કે શેરીના છતર બાળક સાથે એ ભાગ પાડવા ભેસે ત્યારે મોટા ભાગની માતાઓ એને એમ કરતા અટકાવતી હોય છે. આ તો એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત છે. આપણા આજના ઘરોમાં નાનામોટા પ્રસંગોએ માતાઓ તરફથી આ જાતનું જ સ્વાર્થી માર્ગદર્શન બાળકને કસવવામાં આવતું હોય છે. જ્યાં અભિમત કુટુંબપ્રથા હોય અથવા તો ગરીબાઈને કારણે જ્યાં ધીચ વસ્તીમાં રહેવાનું હોય ત્યાં તો અતું અનિવાર્યપણે બન્યા જ કરતું હોય છે. સ્વાર્થ શું કે પરમાર્થ શું એની પણ બાળકને ગનામગ નથી હોતી. તેને કાંઈ નથી સ્વાર્થના પાટે! એને મળવા માટે છે. પોતે શા માટે અમુક જ પ્રકારનું વર્તન

‘રાખવું’ એઈએ એની બાળકને સૂઝ પડતી નથી હોતી તેથી ધણી ય વખત બાળક માતાપિતાના કંથનનો કે વર્તનનો સામનો કરવું દેખાય છે, માતાપિતા તેથી તો વધારે ચીકણ છે અને બાળકને મૂર્ખ અને બેવકૂફનું અભિધાન આપવા લાગે છે. નાદાન બાળક બહુ લાંબો વખત આવો સામનો કરી શકતું નથી અને વખત જતાં તો એને પણ સ્વાર્થમાં જ વધારે લાભ દેખાય છે અને સ્વાર્થી બનવામાં જ સંતોષ માનતું થઈ જાય છે. આ પરિસ્થિતિને બેકેલ કુલી રીતે લાવવો એની કોઈ વિગત અહીં આપવાની જરૂર નથી. હું તો માત્ર એટલું જ કહેવા માણું છું કે આ પરિસ્થિતિને દરેક માતા સમજી લે અને, બાળકની જીતિને સહ જ મળતી પરમાર્થની દિશા આપે તથા સ્વાર્થ સાધવા જેવી હલકી દિશામાંથી નિવારે.

બહેનો, જે તમારો ઠીક વખત લીધો છે અને હજી તો આ વ્યાખ્યાનમાંથી ઉપરિચય થતા નાના મોટા અનેક મુદ્દાઓ ઉપર આપણે ચર્ચા પણ કરવાની રહે છે. જે મુદ્દાઓ તમારી સૌની સમક્ષ મેં રજૂ કર્યા છે તે મુદ્દાઓ પરત્વે તમારામાંના ધણા ભૂલો નહિ કરતા હોય અને સાચે માર્ગે જ ચાલતા હશે એવું બનવાનો પણ સંભવ છે ખરો. અપવાદ રૂપે એવી માતા અહીં કદાચ હશે કે જે બાળકને બીવકાવતી નહિ હોય તેમ જ મારતી પણ નહિ હોય. અપવાદ રૂપે અહીં સમામાં એવી માતાઓ બેઠી હશે કે જે બાળકને અપમાનતી નહિ હોય પરંતુ સન્માનતી હશે. અપવાદ રૂપે એવી માતા પણ હશે કે જે બાળકની પરમાર્થ જીતિને પોષે અને સ્વાર્થજીતિને અવકાશ ન આપે. હું તો ધીરમર એમ પણ માનવા તૈયાર છું કે અહીં બેઠેલી તમામ માતાઓ આવા અપવાદ જ હો. પરંતુ બહેનો, આટલી સંખ્યામાં જ આપણો દેશ પર્ચાસ નથી થતો તે આપણે ભૂલવું ન ધરે. આપણા દેશમાં નો બાએ જ આઠ ટકા માણસો લખી વાંચી શકે છે. જેને આપણે કેળવાયેલા ક્લીએ એવા તો એથી પણ ઓછા ટકા. સ્ત્રીઓનું કેળવાયેલાનું પ્રમાણ તો એક ટકાથી પણ ઘણું ઓછું નીકળે. આપણે એવી ભૂલ દરગીઝ ન કરીએ કે કેળવણીનું માપ આપણા નાનકડા વર્તુલ ઉપર નજર નાખીને આપણે કાઢીએ. આપણી પાસે અજ્ઞાનતામાં સડતો સ્ત્રી વર્ગનો અફાટ સાગર પડેલો છે. લાખો અને કરોડો સ્ત્રીઓ અજ્ઞાનતાના કૂપમાં જ સડે છે.

ગઈ કાલે જ ટેકીઓ શહેરમાં બરાચેલી કેળવણીની પરિધમાં માતા અને બાળકના શિક્ષણ વિભાગમાં આપણા જ એક હિંદી ભાઈએ આ પ્રશ્નની ભૂલ કરેલી. જે ચાર પાંચ શિક્ષિત બહેનો જપાનની શિક્ષણ પરિધમાં ભાગ લેવા આવ્યાં છે તેના ઉપરથી શિક્ષિત સ્ત્રીવર્ગના ટકાનું નિર્માણ કરવા બેસતું એ નરી મૂર્ખાઈ જ કહેવાય. બીજા દેશના પ્રતિનિધિઓ એથી તો ભ્રમણામાં પડે. મારે જાહેરમાં એ ભૂલ ભાંગવી પડેલી. આપણે પણ એવી ભૂલ ન કરીએ. આપણા દેશની સો, બસો કે હજાર પાંચ હજાર સ્ત્રી બહેનો તો મોટા સદમરમાં ગિંદુ સમાન ગણાય. એટલા માટે જ મારી તમને સૌને પ્રાર્થના છે કે મેં કહેલી જાગૃતિને, આપણા દેશની કરોડો અજ્ઞાન માતાઓના દુષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરવો અને તે દિશામાં તમારા પોતાના અંમત જીવનમાં તેમજ વ્યાપક સમાજ જીવનમાં જેટલું થઈ શકે તેટલું જરૂર કરવો.

મન જપ્ત મારે ત્યારે

સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત હવે અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ પામવા લાગ્યો છે. જીવનના કોઈ પણ એક ક્ષેત્રના કરતાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં એ તત્ત્વનો સ્વીકાર અને વ્યવહાર વધારે આગ્રહથી કરવા-કરાવવામાં આવે છે. બહુનારાઓને સ્વાતંત્ર્ય આપો એવી ખૂબી અત્યારે ચારે દિશાથી સંભળાય છે. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય અને વાણીસ્વાતંત્ર્યનો સમાજે એકસામટો સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી એ તત્ત્વો કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પ્રવેશી શક્યાં છે.

આપણાં છાત્રાલયોમાં પણ આ સ્વાતંત્ર્યનો સિદ્ધાંત ઠીક ઠીક સ્થાન મેળવી ચૂક્યો છે એમાં શંકા નથી. આપણે વિદ્યાર્થી છાત્રાલયના નાના મોટા વ્યવહારોમાં સારું એવું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે છે. તેનો વિચારનું સ્વાતંત્ર્ય પણ છે, અને ક્રેટલેક અંશે વ્યવહારનું સ્વાતંત્ર્ય પણ છે. આપણા વિદ્યાર્થીનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય કે, વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપણને નથી ખૂંચતું; પરંતુ વ્યવહારસ્વાતંત્ર્ય ક્યારેક મૂંઝવી દે છે ખરું. વિદ્યાર્થી અમુક પ્રકારના વિચારો કરે છે તેવી આપણને ખબર પડે ત્યારે આપણે તેને બાળક ગણી મનથી જ ગાફ કરી શકીએ છીએ. વિદ્યાર્થી અમુક પ્રકારનું બોલે ત્યારે વાણીસ્વાતંત્ર્યના જગાનામાં એટલી છૂટ તો હોવી જ જોઈએ તેમ માનીને આપણે તેને હસી કાઢીએ છીએ. પરંતુ વિદ્યાર્થી અમુક પ્રકારનું વર્તન ચલાવે ત્યારે તેને હસી કાઢવું કે બાળક ગણીને ગાફ કરવું એ જરા અઘરું પડે છે. આપણને ન રહે તેવા વર્તનની છૂટ લેતો આપણે વિદ્યાર્થીની નીરખીએ ત્યારે એ સ્વાતંત્ર્ય આપણથી ઘણી વખત નથી જીતી શકતું. આવે વખતે આપણું મન જરા જપ્ત મારવા માંડે છે. વિદ્યાર્થીને તેવા વ્યવહારમાંથી તો અવસ્ય રોકવો જોઈએ એમ આપણું મન આપણને આગ્રહથી કરે છે. બંધી જતનું સ્વાતંત્ર્ય ચલાવી લઈ શકાય પણ વર્તનનું આવું સ્વાતંત્ર્ય ન જ ચલાવી શકાય એમ આપણને લાગ્યા જ કરે છે. વિચારસ્વાતંત્ર્ય કે વાણીસ્વાતંત્ર્ય, વર્તનસ્વાતંત્ર્યના પ્રમાણમાં જીતવવા સહેલાં લાગે છે.

આવે વખતે આપણે શું કરીએ ? મન જપ્ત મારવું દેખાય ત્યારે આપણે કેમ વર્તીએ ?

આપણું પહેલું કામ તે ખામોશ પકડવાનું હોતું જોઈએ. વિદ્યાર્થીનું વર્તન સાચું હોય કે ખોટું, તેના વર્તનથી આપણને મનમાં ચતો હોય કે અસંતોષ, તેનું વર્તન સામાન્ય રીતે સચિત્ત હોય કે અસચિત્ત તેને ઉઠા ખ્યાલ કર્યા વિના તાત્કાલિક તો આપણે ખામોશ ધરવા તરફ જતું જોઈએ. કોઈ પણ વર્તનની તાત્કાલિક અસર હમેશાં સારી કે સાચી જ હોય છે તેમ નથી હોતું. તેવા વર્તન સંબંધમાં ટૂરત જ ન્યાય અન્યાય તોળવા બેસી જવાની આપણી ટેવ હોય છે. આ ટેવ ખૂબી ગણાય. ધારો કે આપણી ઘુસનારાકિત એટલી બધી હમ છે કે આપણે તાત્કાલિક નિર્ણય બાંધીએ તે ખોટો પડતો જ નથી તો પણ તેના નિર્ણયો બાંધવામાં જોખમ રહેલું છે. આપણા નિર્ણયોની આપણા વર્તન ઉપર ચોક્કસ અસર થાય છે અને તેથી થોડાએક કાળ વીત્યા બાદ આપણે જે રીતે વર્તવાના હોઈએ તેથી જુદી જ રીતે આપણાથી વર્તી જવાય છે. વિદ્યાર્થીની સાથેના આપણા સંબંધમાં આવું ન બનવા પામે તેની ખૂબ કાળજી લેવી પડે છે, અને એટલા માટે વિદ્યાર્થીના વર્તનસ્વાતંત્ર્ય ઉપર કશો જ નિર્ણય બાંધતા પહેલાં આપણે ખામોશ

પકડી લેવાની અત્યંત જરૂર રહે છે. દરેક શુદ્ધપતિએ પોતાના જીવનનો એ એક અનિવાર્ય નિયમ ખનાતી દેવો ઘટે કે વિદ્યાર્થીના વર્તનસ્વાતંત્ર્ય ઉપર પોતાને જે નિર્ણય બાંધવો હોય અથવા ન્યાય તોળવો હોય તે ચોવીસ કલાક પછી જ કરે.

આપણે માટેનું બીજું પગથિયું તે તેના વર્તનસ્વાતંત્ર્યનાં ત્રેરક કારણો શોધી કાઢવાનું છે. વિદ્યાર્થી જે રીતે પોતાના વર્તનમાં સ્વતંત્ર અને છે તે જોતાં તેની પાછળનો ઇચ્છા આપણે જે માની લઈએ છીએ તે નથી હોતો. તેના વર્તનસ્વાતંત્ર્યનું આપણને જે કારણ ઉઘાડી રીતે દેખાય છે તે તો માત્ર દેખાવનું જ હોય છે, તેના તેના વર્તનના મૂળમાં ખરી રીતે તો અગોચર કારણો પડેલાં હોય છે. પોતાના વર્તનથી પોતાને નુકસાન થાય અથવા તો સાગાને નુકસાન થાય તેમ કરવા માટે વિદ્યાર્થી વર્તનસ્વાતંત્ર્ય નથી અનુભવતો. વાણીસ્વાતંત્ર્ય કે વિચારસ્વાતંત્ર્યમાં તે જેટલો મુક્ત છે તેટલો જ મુક્ત વર્તનસ્વાતંત્ર્યમાં પણ બનવા ચાહે છે. વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા તેના જીવનમાં હજી સુધી તે સાધી શક્યો હોતો નથી, તેથી બધાંની વચ્ચે જે સંવાદ જોવો થયો જોઈએ તેનો અભાવ રહે છે વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય કે વાણીસ્વાતંત્ર્યને ગળી જતાં શીખી જવું અને પછી તેનાં કારણોના ઊંડાણમાં ઊતરી પડવું આપણે માટે બ્યાજખી ગણાય. તેનાં કારણો આપણને તાત્કાલિક મળ્યાં જ જોઈએ એવો આગ્રહ પણ નકામો છે. વિદ્યાર્થીના વર્તનને માનસિક નોંધપોથીમાં નોંધી રાખી જ્યારે જ્યારે પણ તે પુનરાવર્તન પામે ત્યારે ત્યારે તેનાં ત્રેરક જગોને પકડી લેતાં આપણે આપણું જોઈએ. એકથા વધારે વખતમાં તેના વર્તનસ્વાતંત્ર્યમાંથી જેટલાં જેટલાં સામાન્ય ત્રેરક જગો આપણને હાથ લાગી જાય તેનો લઘુત્તમ કાઢી લેનાં પછી આપણને મુશ્કેલ નથી પડવાનું. એટું સર્વસામાન્ય કારણ આપણા હાથમાં આવ્યું એટલે વિદ્યાર્થીનું વર્તનસ્વાતંત્ર્ય આપણી હાજરીમાં નિર્ભય બન્યું સમજવું. નિર્ભયતામાંથી પછી વર્તનશુદ્ધિ આપણી એ તદ્દન સહેલું કામ થઈ પડે છે.

આપણું ત્રીજું પગથિયું આપણાં સાધનોનો સંભાળપૂર્વક ઉપયોગ કરવો તે છે. વિદ્યાર્થીના વર્તનસ્વાતંત્ર્યના આપણા અનુભવ પછી આપણને તેની સાથે કામ લેવાની જરૂર રહે તો આપણાં સાધનો નિર્મળ અને શુદ્ધ હોવાં ઘટે. આપણાં ખામોશ હોય, વિદ્યાર્થીમાં આપણને કે સગાજને અચિરકર કે અદિતકર એવા વર્તનસ્વાતંત્ર્યના મૂળમાં ઊતરી જઈ તેનાં ત્રેરક કારણો શોધી કાઢવાની આગણણમાં સક્તિ હોય તો પછી વિદ્યાર્થીના તેના વર્તન માટે આપણે જે કંઈ ઉપાયો કરવાની જરૂર જણાય તે ધણે અંશે શુદ્ધ અને નિર્મળ જ હોવાનો સંભવ છે. છતાંય તે બાબતમાં આપણે ખૂબ કાળજી રાખવાની જરૂર રહે છે. તેનાં સાધનો આપણે મહેનત અને અભ્યાસપૂર્વક શોધવાં પડે છે અને પછી તેના ઉપયોગ કરવાની સક્તિ પણ કેળવવી પડે છે.

સ્વાતંત્ર્ય અપાયા પછી આપણું મન જખ સારે તો આપણે ઉપર પ્રમાણે વર્તન રાખવું તે આપણો ધર્મ થઈ પડે છે. હરસાઈ ત્રિવેદી.

[૨]

વિદ્યાર્થીના પત્રો

છાત્રાલયના શુદ્ધપતિને અત્યંત વિચારપૂર્વક હાથ ધરવા જવો કોઈ વિષય હોય તો તે વિદ્યાર્થીઓના પત્રોનો પ્રશ્ન છે. પત્રવ્યવહાર એ વિદ્યાર્થીને પારખવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે. વિદ્યાર્થી પોતાના ગોઆખને પત્ર લખતો હોય કે પોતાના મિત્રને પત્ર લખતો હોય, પરિચિત હોય તો પોતાની પત્નીને પત્ર લખતો હોય અને વેનિશાળ થયું હોય તો પોતાની માતી પત્નીને પ્રેમપત્રો લખતો

હોય-આવા બધા પત્રોમાંથી અને તેવા પત્રોના આવતા ઉત્તરોમાંથી વિદ્યાર્થીને ઝોળખી લેવાનું સાચું સાધન આપણને સાંપડે છે. વિદ્યાર્થીની સાચે ઉંડા પરિચય કર્યા વિના તેને ઝોળખી લેવા માટે તેનો અનેકવિધ પત્રવ્યવહાર આપણને ખૂબ ઉપકારક થઈ પડે છે. છાત્રાશ્રય જેવી સંસ્થામાં આજે હવે વિદ્યાર્થીની સંખ્યા વધતી જ નળ છે. ગૃહપતિને એક શિક્ષકના જેવું સ્થાન બધાં સુધી નથી મળી શક્યું ત્યાં સુધી સો-દોઢસો છોકરાઓ વચ્ચે ત્રણ-ચાર કલાક કામ આપનાર ગૃહપતિથી પણ મલાવી લેવાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એક ગૃહપતિ અનેક વિદ્યાર્થીઓના માઠ પરિચયમાં આવી શકે એ સંભવિત નથી. વિદ્યાર્થીઓના સાચા સ્વભાવનું દર્શન બધાં સુધી આપણને ન થયું હોય ત્યાં સુધી આપણે તેને સાચે ગર્ભ દેરી ચકવાના નથી. આવા સંયોગોમાં વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહારનો આપણને પરિચય થાય તેવી સ્થિતિ જો લાભી થઈ શકે તો ગૃહપતિનું કામ ઘણું સહેલું અને સરળ થઈ જાય.

પરંતુ વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહાર હાથ કરવો શી રીતે ? કેટલાંક છાત્રાશ્રયોએ એવો નિયમ બનાવ્યો હોય છે કે વિદ્યાર્થી ઉપર જે પત્રો આવે અને તેઓ જે જવાબો લખે તે બંને ઉપર ગૃહપતિની નજર રહે. જતા પત્રો ઉપર ગૃહપતિનો કાળ ન હોય તો પણ ટપાલની અનુકૂળતાને કારણે આવના પત્રો ઉપર તો ગૃહપતિ પોતાનો કાળ રાખી શકે છે. પત્રવ્યવહાર ઉપર રખાતી આ દેખરેખ જો વિદ્યાર્થી ઉપરના પ્રેમ અને વિશ્વાસથી પ્રેરણાથી હોત તો તો છાત્રાશ્રયમાં પત્રવ્યવહારની આજે આપણી નજર આગળ દેખાતી મૂંઝવણ હયાતીમાં જ ન હોત. આજે તો એક તરફથી છત્રો એવી ફરિયાદ કરે છે કે અમારા પત્રવ્યવહાર ઉપર અમારો જ હક હોવો જોઈએ; અમારી રત્ન સિવાય તે કોઈથી ફોડાય કે વંચાય નહિ. બીજી તરફથી ગૃહપતિએ પોતાનો એવો હક સ્થાપિત કરતા દેખાય છે કે વિદ્યાર્થીના જ દિલ ખાતર વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહાર ઉપર અમારી હક નજર રહેવાની જરૂર છે. આજની આ સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે ધ્રુવ નથી. વિદ્યાર્થીઓને પત્રવ્યવહારનું સ્વાતંત્ર્ય હોવું જ જોઈએ; અને છતાં ગૃહપતિની દેખરેખ અને સલાહ-સૂચના અત્યંત જરૂરનાં છે એ પણ ઘોષણા.

આ કાયડો એક જ રીતે ઉકેલી શકાય. ગૃહપતિએ પોતાના વિદ્યાર્થીના પ્રેમ અને વિશ્વાસ એટલી દદ મુધી સંપાદન કરવા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પત્રવ્યવહાર તો શું પરંતુ પોતાનું સર્વસ્વ પોતાના ગૃહપતિ પાસે ખુલ્લેખુલ્લું મૂકી દે. આ વાત લખતી જેટલી સહેલી છે તેટલી જ આચારની મુશ્કેલ છે. ગૃહપતિ જો પોતાના જીવન પૂરતો વિદ્યાર્થીની નજર આગળ છેક જ નિષ્પાક્ષ અને ખુલ્લો હોય તો જ તે વિદ્યાર્થીના પ્રેમ અને વિશ્વાસ મેળવી શકવાનો છે. ગૃહપતિના સમગ્ર જીવનનાં દર્શનથી વિદ્યાર્થી એમ સમજી જાય કે ભલે પોતે ગૃહપતિનું સમગ્ર જીવન જાણ્યું નથી, પરંતુ ગૃહપતિ પોતાના જીવનને વિદ્યાર્થીથી ચોરી છૂપીથી દૂર રાખતો નથી. ગૃહપતિના એવા ઉદાસ જીવનની અસર વિદ્યાર્થી ઉપર જલદી થાય છે. વિદ્યાર્થીના મનમાં ગૃહપતિથી છૂપા રહેવાના વિચારો ગૃહપતિના આવા સાક્ષાત જીવનથી અલોપ થઈ જાય છે. ગૃહપતિ-વિદ્યાર્થીના એવો સંબંધ બંધાય તો પછી વિદ્યાર્થીના પત્રવ્યવહારની બાબતમાં જે અવિશ્વાસ અને ચોરી-છૂપીનું વાતાવરણ છાત્રાશ્રયોમાં પ્રવર્તી રહેલું છે તે આપોઆપ બંધ થઈ જાય.

• હરભાઈ ત્રિવેદી •

[૩]

એક પત્રના જવાબમાંથી

".....એ તમારી મુશ્કેલી કંઈ બોલી નથી ! છાત્રાશ્રયમાં સો જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હોય અને તમારે એકેકે હાથે કામ કરવાનું, તેમાં મારે આચરણ આવે એટલે તે વાત સાચી છે. પણ આવી પરિસ્થિતિ

[૪]

રતિલાલ રખડતો કેમ અટક્યો ?

રતિલાલને એના પિતા અહીં મૂકવા આવ્યા ત્યારે એમણે કહેલું કે રતિલાલ સારો બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થી છે. એની ઉંમર તેર વર્ષની છે અને છતાં એ પ્રથમ વર્ષમાં કામ કરે છે. એના પિતાને પૂછતાં જણાવ્યું કે એની બુદ્ધિનો ઉપયોગ એ કરતો જ નહતો. બાળવાને કે કંઈ પણ કામ કરવાને પ્રસંગે એક અથવા બીજું બહાવું કાઢીને એ છટકી જતો. ગૂજરાતી ચાર ધોરણો તો એની પાસે મદામહેનતે પૂરા કરાવ્યા. દેખીતી રીતે એનામાં કોઈ કુટેવ પણ નહતી. એ રમતિયાળ હતો, હસમુખો હતો અને કોઈ કોઈ વખત ટીખડાની ખાતર નાના વિદ્યાર્થીઓને મીડાવવાની ટેવવાળો હતો. આટલી વાત એના પિતા પાસેથી મેં જાણી લીધી હતી આ શાળામાં આવ્યાને એને અઝરે છ મહિના થયા છે. કાળામાંથી છટકી જવાની ટેવ ધીમે ધીમે ધસાવા લાગી છે; જે કે એ કામ પર ચડ્યો છે એમ કહી શકાય નહિ.

શરૂઆતમાં તે નિશાએ આવવો ત્યારે કોઈ પણ વિષય તરફ એને અભિરુચિ થતી જ નહિ. પંદરેક દિવસ સુધી તો એની નાની-મોટી ક્રિયાઓ મેં જોયા જ કરી. શરૂઆતમાં મને ભય લાગેલો કે એ અસ્વધારણ વિદ્યાર્થી હશે. પરંતુ એનો રોજનો બચહાર તથા જુદી જુદી ક્રિયાઓની જે જે પ્રતિક્રિયાઓ એ આચરતો હતો તે ઉપરથી મારો એ ભય મને ખોટો જણાયો. સગંધારણ વિદ્યાર્થીની પેઠે જ એ પણ સામાન્ય ક્રિયાઓ થઈ જતો હતો. કોઈ વિષયના વર્ગમાં બંધુવા જવાનું એને કાવતું નહતું તેથી એની પાસે પુષ્કળ વખત વધી પડતો. આને પરિણામે ઘણી વખત એ શુન્ય-મનસ્ક બેસી રહે. ઘણી વખત કલાકો સુધી ગાસિકોના પાનાં ફેરવ્યા કરે અને ઘણી વખત હેતુ વિના આંડા જ ગાયાં કરે. એની બુદ્ધિ એની ઉંમરના પ્રમાણમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓની અપેક્ષાએ કદાચ ઓછી હશે તેવો મને એક બીજો ભય લાગેલો. એટલે પંદર દિવસ વિત્યા બાદ મેં એના ઉપર બુદ્ધિમાયનના યોગ્ય એક પ્રયોગો પણ કરી જોયા. એ પ્રયોગોને પરિણામે પણ જણાવ્યું કે એની ઉંમરના પ્રમાણમાં એની બુદ્ધિ સાપેક્ષ રીતે તપાસીએ તો જરા પણ ઓછી વિકસેલી ન હતી. એને અવસોદવામાં આગ ને આગ બીજા પંદર દિવસ મેં પસાર કરી દીધા.

હવે એની ઓળખાણો વધતી જતી હતી અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તો એની ગાંઠથી પણ બંધાતો જતો હતો. બહારથી દેખી શકાય એવાં તોફાનમસ્તી ઓછાં યમાં હતાં પરંતુ એ વધારે ઊંડા ઊનરવા મંડ્યા હતા. હવે એણે ટોળી જગાવવા માંડી, અર્ધદંડ અને કાસાપેટ્યા વિદ્યાર્થીઓને એણે પોતાની પાંખમાં લીધા અને બાળવાનું કામ હોડાંબીને રખડવા તરફ ધીમે ધીમે પસડવા માંડ્યું. શિક્ષકમંડળમાં હવે આ વિષય ચિંતાનો બન્યો. એક વિષયના શિક્ષકે એક સાંઘ વિદ્યાર્થીને એનાથી ઘસડાતો જોયો ત્યારે એને એણે ઠપકો આપ્યો. એ ઠપકાના જવાબમાં શરમાવાને બદલે કે બીવાને બદલે એણે શિક્ષકને જાણે કે પડકાર કરતો હોય તેમ પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. આ કિસ્સો બન્યા પછી શિક્ષકમંડળમાં રોજ ને રોજ એની જ ચર્ચા થવા માંડી. જે બનાવ બાંધે જ બનતો હતો તેવા બનાવો રતિલાલને હાથે હવે વારંવાર બનવા લાગ્યા. શિક્ષકોની ચિંતા વધી. ઘણી વખત તો રતિલાલ કોઈ એક શિક્ષકને રજા મળતો અને શિક્ષકમંડળમાં પોતાના ઉપર કેવા ખોટા આલેશો કર્યા હતા અને પોને બહુ છૂપા રહીને સાંભળ્યું હતું એની વાત કરી જતો અને માફુ લગાડતો હતો. રતિલાલને વધારે વખત અવસોદાન જ કર્યા કર્યું હવે શક્ય નહતું.

એક શનિવારના ચર્ચામંડળમાં થોડીક ક્ષણ સુધી સાડું એવું બોલ્યા પછી મેં એને મારી પાસે બોલાવ્યો. એની પાસે વિચારે હતો અને વિચારેને વ્યક્ત કરવા માટે ભાષા હતી તે બદલ મેં એને ધન્યવાદ આપ્યા, અને મૂળરાત્રી અથવા તે અંગ્રેજીના વિષયો બહુવા જવા માટે પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કર્યો. આની રીતે પોતાની સાથે પડીલ ગણાતો કોઈ ગણુસ વાતો કરે એ એના જીવનમાં પહેલો જ પ્રસંગ હતો એમ જ્યારે એણે જાહેર ક્યું ત્યારે હું સમજી ગયો કે રતિશાસ્ત્રને માર્ગે વાળવા માટે એક સખળ અને સાચું સાધન મને સાંપડ્યું હતું.

પછી તો એની સાંધે રોજ કંઈ ને કંઈ વાતો કરવાનો મેં કામ જ ગોઠવી દીધો. પોતે શા માટે રખડતો હતો અને બહુવા તરફ શા માટે મન ચોંટતું ન હતું એનાં કારણોનો રસિક ઇતિહાસ એણે પોતાને મોંઢેથી જ મને કહેવા માંડ્યો. એની ભાષા બાલિશ હતી, પોતે સાચાં કારણો રજૂ કરે છે એવું એને ખાન ન હતું, પરંતુ એકાદ સ્પષ્ટ પ્રશ્ન હું પૂછું કે તુરત જ એના જવાબે પોતાની આખી કથની એ કહી જતો અને મારી પાસે સાચી હકીકત ને સાચો જોડેક આપોઆપ રજૂ થતાં. તારા પિતા કેઈ દિવસ મારતરને કંઈ સૂચના કરતા કે નહિ એના જવાબમાં એણે એક કરુણ કિસ્સો મારી પાસે વર્ણવ્યો હતો. ઘરમાં માંદગીને કારણે આગલી રાતે થયેલા જીભગરને પરિણામે બીજો દિવસે ગણિતનો પાઠ કરતી વખતે એને એક વખત ઝોકાં આવેલાં. એ ઝોકાંના કારણમાં એના પિતાએ જણાવેલું કે એને ગણિતમાં ચિત્તકુલ રસ નથી, ગણિતમાં એની શુદ્ધિ આવતી નથી અને તેથી જ્યારે જ્યારે ગણિતનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે ત્યારે એને અનિવાર્યપણે ઝોકાં જ આવે છે. રતિશાસ્ત્રને મન પોના ઉપરનો આ એક જુદો આક્ષેપ હતો. એણે પોતાની વાત સ્પષ્ટ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ એના પિતા કયું જ સંભળ્યા વિના એની સામે ચીકાયા. રતિશાસ્ત્ર જેમ જેમ બોધવાનો પ્રયત્ન કરે તેમ તેમ એના પિતાની ચીક વધે. આખરે એણે રડી દીધું અને બાલ્યવયે સહ જ એ રીતે પોતાના પિતાની સામે બે આકરાં વેણ પેચુ કહી દીધા. પિતાએ એને ધમકાવ્યો અને માર્યો, એના શિક્ષકને ઘેર બોલાવી ટ્યુશન અપાવવાનું નક્કી કર્યું અને સાથે સાથે જ કડક સૂચના કર્યું કે ગણિતના સમયમાં એને ઝોકાં ખાવાની ટેવ હોવાથી જાહાં રાખીને જ એની પાસેથી કામ લેવું. રતિશાસ્ત્ર કહે છે કે દિવસોના દિવસો સુધી વગર વાંકે ગણિતના સમયમાં એને જાહા રહેવું પડેલું. શાળાના સગવડપત્રકમાં શિક્ષણની વિચિત્ર કિસ્મીને પરિણામે અધરા વિષયને પહેલું સ્થાન આપવાનું હોઈ શાળા શરૂ થતાંની સાથે જ એના વર્ગનો ગણિતનો સગવડ શરૂ થયો. સવારમાં પિતાનો ધાક, જમવાં ટાણે માતાની ઉતાવળ, ઘરથી શાળાનું અંતર ધણું, વખતસર ન પહેંચે તો શિક્ષક અને પિતાની ખડગી વહેરી લેવાનો ભય—આ બધાંય કારણોને લીધે રતિશાસ્ત્ર હુણહુણ ખાઈ હોપહોપ કરી નિશાણે પહેંચતો અને વર્ગમાં જતાં જ પીસ્તાલીશ મિનિટ સુધી જાહા રહેવાની એને સગ મળતી. આ પરિસ્થિતિમાંથી નીકળવાનો એની પાસે એક જ ઉપાય હતો. જમીને જીલ્લી કરવી અથવા તો રસ્તામાં ઠેસ વગાડવની અથવા તો કોઈ મિત્રને ત્યાં જોડી થતું, અને કયું જ ન બને તો છેવટે બધું જ જ્ઞેખમ ખેડીને ઘેરથી બહાર નીકળ્યા પછી મને ત્યાં બેઠકવા આલ્યા જવું અને શાળામાં ગેરહાજર રહેવું. રખડવાની એની ટેવની શરૂઆત આ રીતે થઈ. પછી તો એક સગવડમાં ગેરહાજર રહેવાથી મનમાં જે ભય અને સંકાય પેદા થતા એને પરિણામે એ આખો દહાડો નિશાળમાંથી ગેરહાજર રહેતો અને શહેરમાં મને તે ઠેકાણે રખડી-રવડી સાંજે ઘરજોગા થતો. આ કિસ્સો અને એમાંથી જન્મેલાં અનેક માઠાં પરિણામો એણે અત્યંત કારુણ્યથી મારી પાસે વર્ણવ્યાં. શરૂઆતમાં બનેલો પ્રસંગ છેક જ

મામૂલી હતો. દેખીતી રીતે રતિલાક્ષ્મીને યથેચ્છા અન્યાય અવગણવા જેવો હતો પરંતુ રતિલાક્ષ્મીના બાલ્યકાળ ઉપર એની ધણી ઊંડી છાપ પડી અને માળાપ તથા શિક્ષકના અત્યંત અન્યાય બેઠો વર્તવે એ છાપને વિકૃત સ્વરૂપ આપ્યું અને ધણી ઊંડી ઉતારી. એક નાનકડા પ્રસંગમાંથી રતિલાક્ષ્મીનું જીવન બગડવા માંડ્યું અને એક અનર્થ જેમ અનેક અનર્થોને ખેંચી લાવે છે તેમ અનેક નાના મોટા દોષોમાં એ સપડાયા લાગ્યા.

મારી એની સાથેની વાતો ત્રણેક અઠવાડિયા સુધી ચાલ્યા કરી. કોઈ કોઈ વખત હું એને મારી ખુરશી પાસે બેસાડતો અને અંગ્રેજી કે ગૂજરાતી વાંચવાને આમંત્રણ કરતો. એને ન સમજાય તે મને પૂછવાની એને છૂટ હતી. હું કંઈક કામ ઉપર ગયો હોઉં ત્યારે એ મારી ખુરશી ઉપર પથ્થુ બેસી જતો અને લાહેરથી કંઈ ને કંઈ વાંચતો. એક દિવસ કોઈ એક ગૂજરાતી કવિતા વાંચવામાં મગ્નગૂઝ ધર્મ મારી ખુરશી ઉપર એ પડ્યો હતો. હું અચાનક આવી ચડ્યો. એ શોભ પામ્યો. ઊંડવા જતો હતો ત્યારે મેં એને રોક્યો. એની પડખેની જ ખુરશી ઉપર બેસીને એ શું કરતો હતો એ મેં એને પૂછ્યું. એક કવિતા સમજાવવાના એ પ્રયત્ન કરતો હતો. કવિતા ગૂજરાતના એક શ્રેષ્ઠ કવિની હતી. મેં એ કવિતા આખી એની સાથે વાંચી. પહેલાં એનો સારભાગ કહ્યો. અધરા શબ્દોના અર્થ સમજાવ્યા અને પછી કવિતાની ખૂબીના ઊંડાણમાં એને લઈ ગયો. અર્થો કલાક ક્યાં ગયો તેનું એને કે મને કશું જાન રહ્યું નહિ. ક.મને અંતે એના મોંઘા ઉપર આદર અને સંતોષ હતા. જતાં જતાં એ બોલતો ગયો કે આવું તો મેં ક્યાંય દીઠું નથી.

રતિલાક્ષ્મી કિસ્સો તદ્દન સાદો છે. વાંચનારને આથી વિશેષ ઊંડાણમાં લઈ જવાની જરૂર નથી. એ રખડુ ન હતો. શા માટે રખડવા તરફ દબ્યો હતો તેનાં કારણો એના જીવનના એક પ્રસંગના ઉપર ફરેલા વર્ણનથી સહેજે સમજી શકાય તેવાં છે. માળાપ અને શિક્ષક સંજોગોની એની બેઠી કલ્પના અર્ધાના પ્રેમભર્યા વાતાવરણમાં અને સદ્ગાવભર્યા વર્તણૂકમાં ધીમે ધીમે ઝાસરી ગઈ. માળાપ માત્ર એને અન્યાય જ કરે છે એ ખ્યાલ જૂઝાવા માંડ્યો અને હેતુશૂન્ય રખડવા કરતાં પોતાને ડુચિફર અભ્યાસમાં વખત ગાળવો એ વધારે હિતાવહ છે એમ એને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું. હજી તો જ ન મદિના પૂરા થયા છે. રતિલાક્ષ્મી ધીમે ધીમે અભ્યાસ તરફ દબ્યો જાય છે. પાઠ્ય રહી ગયેલાં હોવાથી મનમાં એક પ્રકારનું એને દુઃખ થાય છે. શિક્ષકોની મદદથી વરસ આખરે બધાં કામને પકડેલી વળવાના એના મનમાં મનોરથો જાગ્યા છે. રતિલાક્ષ્મી સુખી છે. કામ ઉપર ચડેલાં રહે છે.

શ્રી. હરભાઈ

સમાચારસંગ્રહ

નૂતનશિક્ષણ સંઘ [કચ્છ વિભાગ] છ માસિક નિવેદન

પ્રાસ્તાવિક : ન્યૂ એજ્યુકેશન ફોર્સીસ એ નૂતનશિક્ષણનો જગતભરમાં ફેલાવો કરતો આંતર રાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવતો નૂતનશિક્ષણ સંઘ છે. દુનિયાના બધા દેશોમાં તેની શાખાઓ પ્રસારેલી છે. દરેક શાખા એ સંઘનું પ્રતિનિધિમંડળ દિ'દુસ્તાનની મુલાકાતે આવેલું' એટલે તેનો પરિચય કુટુંબક અંશે શિક્ષણપ્રેમી જનતાને થઈ ગયો છે. દિ'દુસ્તાન તેની એક શાખા છે. તે આપણા દેશમાં નૂતનશિક્ષણનું જાગર આંદોલન કરે છે. તેના પ્રમુખ મહર્ષિ રતીન્દ્રનાથ ટાગોર છે. દિ'દુસ્તાન આ સંઘની ગૂજરાત શાખા આજ લગભગ ત્રણ વર્ષ થયા ગૂજરાતનાં ધરેધર નૂતનશિક્ષણનો ફેલાવો કરી રહી છે. તેનું મુખ્યપત્ર 'નૂતનશિક્ષણ' હવે તો ગૂજરાતની સરકારો અને ધરેધર ખૂબ જાણીતું છે ગૂજરાત શાખાના મંત્રી આપણા પ્રાન્તના પ્રખર ફજાવણીકાર શ્રીયુત હરભાઈ ત્રિવેદી છે. આ ગૂજરાત શાખા સાથે જોડાયેલો આપણો કચ્છ વિભાગનો નૂતનશિક્ષણ સંઘ પણ કચ્છ સડજ ગતિએ આજ એ વર્ષ થયાં પોતાથી શક્ય તેટલી શિક્ષણજગતની સેવા કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. તેના કચમી પ્રમુખ શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિના નિયામક શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી છે. નૂતનશિક્ષણ સંઘની હેલ્થા છ માસની કાર્યવાહી શિક્ષણપ્રેમી જનતા પાસે ચૂકતાં હું આનંદ અનુભવું છું.

સંકષેપ : આજે સંઘને દરેક ૫૪ સભ્યો નોંધાયેલા છે. તેમાં ૩૧ સભ્યો તો શ્રી કચ્છ લોકાણી ફજાવણીખાતાના શિક્ષકમંડળમાંથી છે. ૧૭ સભ્યો કચ્છની અને કચ્છ બહારની શિક્ષણસંસ્થાઓના શિક્ષકો છે. ૬ સભ્યો કચ્છના શિક્ષણપ્રેમીજોગાંથી છે. આરસો જેટલી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને હમરો શિક્ષણપ્રેમીઓ ધરનાં કચ્છમાં આટલી ગણતર સખા શોભારૂપ નથી. કચ્છની એકેએક સંસ્થા અને સંચાલક શિક્ષણસંઘનો સભ્ય કેમ ન હોય ? આ માટે આગ્રહ હોય ખરો ?

જોડ : જાણીતા શ્રી. કૃપાળ સ્વામીજી જીવણી તથા શ્રી. લલાભાઈ ચાંપશી ઉત્તમી એ બંને બાઈઓ તરફથી દેરા સવા-પાંચ સવા-પાંચ જોડ તરીકે મળેલા છે.

મુલાકાતો : સંઘના મંત્રી શ્રી. પ્રભુલાલ ધોળકીઆએ હરિજન બોર્ડિંગ સ્કૂલ, ભુજ, શ્રી સાર્વજનિક કન્યાશાળા, ભુજ, શ્રી ઈશ્વર રામજી ચુરુકુલ વિદ્યાલય, વાંદ્રા, વગેરે શિક્ષણસંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી હતી.

મંત્રીનો પ્રવાસ : ૧. નૂતન જાળકેળવણીના ગૂજરાતના આધ્યક્ષસભા શ્રી. ગિજુભાઈ બધકાંબ સન્માન સમારંભની જોગી લઈને મંત્રી કચ્છમાં પ્રવાસે ગયેલા. ત્યાં ધાળાના કામ સાથે તેમણે જાણીતી અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓની મુલાકાત લીધી હતી. કરાંચી મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની ગૂજરાતી શાળાઓનાં શિક્ષક-શિક્ષિકાઓ પાસે એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ઓફિસર શ્રી. લાલુ સાહેબના પ્રમુખપણા હેઠળ જાળકેળવણી પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. લોકાણી યુવક મંડળના આસર હેઠળ મળેલી સભામાં શિક્ષણ અને માળાપે એ વિષય પર બાપણ આપ્યું. શ્રી ગૂજરાત વિદ્યાલયનો શિક્ષકમંડળ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો.

૨. શ્રી કચ્છ લોકાણી ફજાવણીખાતાએ શ્રી. ગિજુભાઈના અધ્યક્ષપણા હેઠળ યોજેલા શિક્ષણવર્ગમાં 'પ્રાથમિક શાળાનાં શિક્ષણની નવીન યોજના' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

૩. ભુજના પોલીસ હેડક્વાર્ટર્સમાં બોલવામાં આવેલી સિપાઈઓની અક્ષરશાળાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયામાં હાજરી આપી પુખ્ત વયના લોકોના શિક્ષણ પર બાપણ આપ્યું.

૪. કચ્છ રાજ્યના એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ તથા લુગદાઈરૂલના હેડમાસ્ટર સાહેબ સાથે કચ્છના પ્રાથમિક શિક્ષણની પુનર્વિન્યાસની યોજના વિચારી.

૫. મહાત્મા ગાંધીજીના અધ્યક્ષપણા હેઠળ વર્ષોમાં મળેલી શિક્ષણ પરિષદમાં સંધના બે સભ્યો શ્રી. ગગનભાઈ સોની અને શ્રી. મોતીભાઈ સંઘવી સાથે હાજરી આપી.

૬. સંધના પ્રમુખ શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી સાથે અભ્યાસક્રમની પુર્નરચના અને કચ્છના શિક્ષક તાલીમવર્ગની યોજના વિચારના બાવનગર ગયા.

સંધનો ઉદ્દેશ : નવીન કેળવણીના વિચારોને શિક્ષણસંસ્થાઓમાં તેમ જ ઘરોમાં પ્રચાર કરવો-કરાવવો; અને શક્ય હોય તેટલો અમલ કરવો-કરાવવો.

સભ્ય : શિક્ષણનું સીધું કામ કરનાર કોઈ પણ બાઈ બહેન, તેમ જ જેમના પુત્ર-પુત્રીઓ શિક્ષણ ન લેતાં હોય તેનાં માથાપો, તેમ જ શિક્ષણ લઈ રહેલાં બાળકોના વાર્તાઓ, છાત્રાલયના મુદ્દપત્રો, આ સંધના સભ્યો યઈ શકે. દરેક સભ્ય માટે વાર્ષિક લવાજમ માત્ર આના ૪ રાખવામાં આવેલ છે.

વિનિતિ : દરેક સંસ્થાના ચાલક, શિક્ષક બાઈ કે બહેન, વિદ્યાર્થીના માથાપ અને વાલી આ સંધના સભ્ય બનશે એવી વિનિતિ છે. શિક્ષણપ્રેમીઓ સંધને ગદ્દ મોકલીને નૂતનશિક્ષણના ફેલાવામાં સહાય કરે. આ સંધનું બળ વધશે તેમ તેની કાર્યશક્તિ અને કાર્યપ્રદેશ વધશે. સાદસીક કચ્છીઓને વધુ શું કહું ?

પ્રભુલાલ ધોળકીઆ

મંત્રી, નૂતનશિક્ષણ સંધ [કચ્છ વિભાગ].

×

મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકસંધની કાર્ડિન્સીલની સામાન્ય સભા તા. ૨૬ મી જૂન ૧૯૩૮ ને ડિને મુંબઈમાં મળી હતી. સરતના નૂતનશિક્ષણ સંધ તરફથી માધ્યમિક શિક્ષક પરિષદનું આ વર્ષનું અધિવેશન સરતમાં બરવા નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, તેનો સથે સ્વીકાર કર્યો હતો. દિવાળીની રમઝાઓમાં પરિવદની આ વર્ષની બેઠક સરતમાં મળશે. મુંબઈ ઇલાકા માધ્યમિક શિક્ષકસંધ સાથે તાજેતરમાં ખાનદેરા ટીચર્સ એસોસીએશન અને સરતના નૂતનશિક્ષણ સંધ બેઠકમાં છે. બોમ્બે નોર્થ એન્ડ સમર્પન ટીચર્સ એસોસીએશને ઇલાકા સંધ સાથે બેઠકમાં હજી દર્શાવી છે. એ સંબંધી વાતચાટ ચાલે છે.

×

બેઠક જિલ્લા માધ્યમિક શિક્ષકોને એક સંધ યોગ્ય વખત પર સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. એમાં અત્યાર મુંબઈમાં લગભગ ૮૦ સભ્યો બેઠકમાં છે.

×

મુંબઈના પ્રધાનમંડળે પૂનામાં લેકન્ડરી ટીચર્સ ટ્રેઈનિંગ એવેન્સ અને મુંબઈમાં શારીરિક કેળવણીની તાલીમ આપનારી સંસ્થા જૂન માસથી ખોલવાની જાહેરાત કરી હતી. પહેલી સંસ્થા મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી સમય અને પૂરતી માલિનીને અભાવે માન્ય યઈ શકી નહીં હોવાથી હાલ તુરત માટે મોકુફ રાખવામાં આવી છે. બીજી સંસ્થા ઓક્ટોબર માસથી ચાલુ થશે. દાખલ થવા છત્તનાર વ્યક્તિએ તા. ૧ લી ઓગસ્ટ પહેલાં ચરણ કરવી.

×

શ્રીમતી નાથીબાઈ દામેદર હકરસી સ્ત્રી વિદ્યાલય (કર્વે મુનીવર્સીટી)ના પરીક્ષણ સમારંભ વખતે માંગલિક વ્યાખ્યાન આપતાં મુંબઈના મુદ્દસસીય શ્રી. કનૈયાલાલ મોજેલાલ મુનશીએ સદશિક્ષણ વિશે તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં અંગ્રેજી ભાષાની અગત્ય વિશે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા.

અમદાવાદની પ્રોપ્રાયેટરી હાઈસ્કૂલના સંચાલકોએ કાંકરીઆ તળાવ પાસે પોતાની શાળા માટે જે બગીચા મકાન ગંધાવ્યું છે તેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા મુંબઈના સુખ્ય સચીવ અને કેળવણી પ્રધાન શ્રી. બાળ મંગાધર ખેરે તા. ૧૪મી જૂનને રોજ લગભગ ૫,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષોની હાજરીમાં કરી હતી. ચોડા જ સમય પર શાળાને ધ્વનીસ વર્ષ પૂરું થયથી તેનો શૈક્ષ્ય મહોત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો હતો. આ વર્ષે શાળાને પોતાનું સ્વતંત્ર ને સંપૂર્ણ સ્વયંચાલુ મકાન મળે છે તે ખુશ થવા જરૂર છે. અમદાવાદ જેવા ખીચોખીચ વસ્તીવાળા શહેરમાં આવાં મકાનો દુર્લભ છે. શાળાના સ્થાપકો શ્રી. બળવંતરાય પ્રમોદરાય દોકારે અને શ્રી. હવણુલાલ દરિપ્રસાદ દિવાનને હવનભરના પ્રયત્નો પછી સારી સ્થિતિએ આજીવી આ સંસ્થામાંથી પોતાનો માલિકી હક હાંસી લઈ તેનું ટ્રસ્ટ બનાવવા બદલ તેમ જ એને આવા મુંદર મકાનની નવાજેશ કરવા બદલ અમે હાર્દિક ધન્યવાદ આપીએ છીએ. એમની અનેકવિધ, અમૂલ્ય સેવાઓમાં આ શાળા અગે તેમણે ખર્ચેલાં ધન, સમય ને શક્તિનું ચોખ્ખું મૂલ્યાંકન કરવામાં ગૂજરાત પાછું નહીં પડે એની અમને ખાતરી છે. ગૂજરાતીની આ સ્વતંત્ર શાળા જમાનાતુસાર ચોખ્ખું વિકાસ પામતી જાણે અને બાવિ સ્વતંત્ર હિન્દના ઘડતરમાં હોંસમેર ચણાઈ જવા તત્પર થાય એવા નામરિકો ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાનો ચોખ્ખું ફાળો આપે એજ અવ્યર્થના.

x

ગયા આંકમાં છેલ્લા પાના પર જે સંસ્થાની માહિતી આપી હતી તે નર્મદા હાઈસ્કૂલ શુદ્ધીકરિયની હતી. પ્રેક્ષની સરતચૂકથી મથાળું હાથવાનું રહી ગયું હતું તે માટે અમે, અત્યંત દિલગીર છીએ. તે સંસ્થાના સંચાલકોની તેમ જ વાચકોની અમે માફી માહીએ છીએ.

‘નૂતનશિક્ષણ’ નું ત્રીજા વર્ષનું ભેટ પુસ્તક

કેળવણીની કુરુણતા

• અનુવાદક •

શ્રી. ચન્દ્રભાઈ કા. બટ્ટ

કેળવણીના વિવિધ પ્રશ્નોની સચિત્ત ચર્ચા કરતા અંગ્રેજી પુસ્તકનો જોશદાર, હૃદયગમ શૈલીમાં કરેલો લગભગ ૧૨૫ પાનાનો આ અનુવાદ પહેલી જ વાર પુસ્તકાકારે તા. ૧૫મી જુલાઈએ પ્રગટ થશે.

નૂતનશિક્ષણના ત્રીજા વર્ષના આલોકને મફત છૂટક નકલની વેચાણ કિંમત છે, આના

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય
દેસાઈપોળ • સૂરત

— આ હકો ને —

આ અંક સાથે 'નૂતનશિક્ષણ' નું ત્રીજું વર્ષ પૂરું થાય છે. આ વર્ષ દરમિયાન સૌથી મહત્વનો બનાવ તે તાજેતરમાં શરૂ કરવામાં આવેલો 'જાત્રાસય અને માળાપ' નો વિભાગ. આ સાદસ કરવા માટે અમે શારે આર્થિક જવાબદારી વહેરી લીધી છે; છતાં સેવાનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતું હોવાથી અમે વિના આનાકાનીએ આઠ પાનાં વધારવાની જોખમદારી માથે ચડાવી છે. આ નવીન વિભાગ સાથે માસિક દર મહિને લગભગ ૪૦ પાનાનું વાચન પૂરું પાડે છે. અર્થાત માત્ર બે રૂપિયામાં આઠકોને રોયત્ર સાધિતના ૫૦૦ પાનાનું વાચન, તથા તે ઉપરાંત કાઢિન સાધિતનું ૧૦૦-૧૨૫ પાનાનું બેટ પુસ્તક આપવામાં આવે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં આઠકોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે; છતાં હજી તેમાં વધારો થવાનો અવકાશ છે. ને આઠક સંખ્યા ૧૦૦૦ સુધી પહોંચે તો આ માસિકમાં હજી વધારે વૈવિધ્યવાળી સાગમી પૂરી પાડી શકાય. આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં લઈ, સુસ્તર પ્રાન્તના શિક્ષકસમાજના આ સુખવત્રનો વિકાસ કરવા માટે આપ આપનું લવાજમ મોકલી આપશો અને આપના મિત્રોને આઠક થવા સમગ્નવશો એવી આશા રાખતી એ વધારે પડતું ન કહેવાય.

આ વેળા નવા વર્ષનું લવાજમ વસૂલ કરવા માટે અમે ત્રીજા વર્ષનું બેટપુસ્તક તા. ૨૦ મી જુલાઈએ વી. પી. થી રવાના કરવાનું નક્કી કર્યું છે. એને અંગે નીચેની સૂચનાઓ પર ધ્યાન આપવા સૌને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે.

૧. વી. પી. થી થતું વધારાનું ખર્ચ બચાવવાને જો શક્ય હોય તો ચોથા વર્ષના લવાજમના રૂપિયા બે મનીઓઈરથી તા. ૨૦ મી જુલાઈ સુધીમાં મોકલી આપવા.
૨. લવાજમ મોકલવામાં દીલ થાય એમ હોય તો તે સુજાની ખચર મળવાથી વી. પી. કરવામાં નહીં આવે અને બેટપુસ્તક તથા અંકો મોકલવાનું આગ્રહ રહેશે.
૩. જે જાઈએતો આઠક તરીકે આગ્રહ રહેવા માગના ન હોય તેમણે તે સુજાની ખચર મોકલમાં મોકલી તા. ૧૫ મી જુલાઈ સુધીમાં આપવી, કે જેથી બેટપુસ્તક તેમને સાદા બુકપોસ્ટથી મોકલવામાં આવે તે વી. પી. ના ખર્ચમાંથી કાર્યાલય ઊગરી લાય.
૪. જે જે જાઈએતો તરફથી ઉપર સુજાની ખચર નહીં મળે તેમને તા. ૨૦ મીએ બેટપુસ્તક વી. પી. થી રવાના કરવામાં આવશે. જે તેનો અસ્વીકાર થશે તો ત્રણ આનાની ટિકિટ મળ્યા પછી જ તેમને બેટ પુસ્તકની નકલ મોકલવામાં આવશે.

આપની કમ્પ્લા સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરીને અમારા કાર્યમાં સહાયબૂત થશો એવી અમને ઉમ્મિદ છે.

• વાર્ષિક લવાજમ •

હિન્દ માં • રૂપિયા બે

પરદેશમાં • પાંચ શિલિંગ

વ્યવસ્થાપક

‘નૂતનશિક્ષણ’ કાર્યાલય

દેસાઈ પોળ

સુરત

નવેમ્બર - ડિસેમ્બર - ૧૯૩૬

શુદ્ધ શિક્ષણ સ્વાતંત્ર્યને સન્માનનું હોય છે, વ્યક્તિત્વને વિકસાવતું હોય છે અને સહકારને પોષતું હોય છે. અશુદ્ધ શિક્ષણ જ પરતંત્રતાનો વિચાર સેવી શકે, બાળનારના વિચારને દબાવી શકે, હરિક્ષાર્પના ધોરણને ઉત્તેજ શકે અને શિક્ષા તથા દંડને ન્યાય્ય કરાવી શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં પણ આ દુષિત તત્ત્વો રહી ગયાં હોય તો તે સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નથી. જેમ શાસ્ત્રીય શિક્ષણ મનુષ્યને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવીને સમસ્ત જગતનું એક અનિવાર્ય અંગ બનાવવામાં પોતાની સફળતા માને છે તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પણ બાળનારને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી, સહકાર જુદિવાળો, અરસપરસ સન્માનની બાવના સેવતો, સમાન જીવતરનો હિમાયતી માણસ બનાવવામાં પોતાને સફળ થયું ગણી શકે. આજની આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં આ વસ્તુનો અભાવ હોય તો એનું પહેલી તકે નિવારણ કરવું પડે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિચાર કરતાં પહેલાં શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતાનો વિચાર અનિવાર્ય થઈ પડે છે. એટલે શાસ્ત્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું વિરોધી નહિ પણ પુરોગામી આવશ્યક અંગ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિધાયકો શિક્ષણની શાસ્ત્રીયતાની હાંસી કરે તો તેમાં પોતાના જ અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન થયું સમેજને. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર શાસ્ત્રીય શિક્ષણકાર પહેલો હોવો જોઈએ અને શાસ્ત્રીય શિક્ષણ એટલે જ ઉપર ગણાવેલા તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરનારું અને વ્યવહાર કરનારું શિક્ષણ.

વિનાયક વઢકણો કેમ મટયો?

હરભાઈ ત્રિવેદી

વિનાયક આજે પંદર વરસનો છે. એ દશ વર્ષની

ઉમરે આ શાળામાં આવ્યો હતો. એ આવ્યો ત્યારે શરૂઆતમાં શાંત દેખાતો હતો પરંતુ પાછળથી સમગ્ર શાળાં ને પ્રભાવે એ શાંતિ તો નવા આવનારની સંકોચરૂપિતે આભારી હતી. એ સંકોચે ઊડી ગયો કે તરત જ ઘેરથી આણેલી ખાસિયત પ્રગટ થવા લાગી. આ ખાસિયત વઢકણ સ્વભાવની હતી. છ ગદિનાને એ તે સ્પષ્ટ રીતે દેખાવા લાગ્યું કે વિનાયક સ્વભાવે વઢકણો હતો. આવા વઢકણો ઊકારાઓ આપણું શાળા-છાત્રાસથોમાં આપણને ખૂબ જોવા મળે છે. એ ઉમરમાં નાનાં હોય છે ત્યારે આપણું લક્ષ્ય એના તરફ મથું હોતું નથી. એની વલવાડ મોરસને અડચણકર્તા નથી દેખાતી. સગવડરક મિત્રો સાથે વલવાડ કરીને પોતે જ પહેલો ફરિયાદ કરવા માટે તે આવતો. એ ફરિયાદો પણ શિક્ષકોને બહુ અગત્યની નહોતી લાગતી. નાનાં બાળકોની નાની નાની ફરિયાદોને અવગણવાની મનોદશા આપણા શિક્ષકો ધરાવતા હોય છે તેનું પરિણામ ભવિષ્યમાં આપણને જ ભોગવવાનું રહે છે. નાનકડો વઢકણો વિનાયક તેર યૌદ્ધ વરસનો થયો ત્યારે શાળાને માટે એક આકરો કાયડો થઈ પડ્યો. એ સમોવડિયા મિત્રો સાથે ગ્રધરતો એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાની મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ કંઈ કંઈ બહાનું શોધીને તકરાર બોલી લેતો. એ જે છાત્રાસથમાં રહેતો ત્યાંના ગૃહપતિનો પણ એવી જ જાતનો અનુભવ થયો હતો. ભોજનશાળામાં ગમે તે એક બહાનું શોધી કાઢીને તકરાર કર્યા વિના એને ગમતું નહિ. ગૃહપતિ સાથે પણ વાતવાતમાં એ તકરારે ચડી જતો. શાળાના એક શિક્ષકે ચાર પાંચ વખત આ બાબતમાં એને ટોક્યો તે પછી તો એ શિક્ષક સાથે તેની વલવાડ ચાલ્યા જ કરતી હતી. આજનો વિનાયક એ વઢકણ સ્વભાવગાંધી મુક્ત થયો તે પહેલાં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તે માનસશાસ્ત્રીય હતો. છૂટાછવાયા રોજીંદા પ્રયોગોથી એને ઠેકાણે લાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવતા તે બધાનું પરિણામ વિપરિત આવતું હતું. એના છાત્રાસથમાં ગૃહપતિ પ્રેમથી સમજાવવાના પ્રયત્નો કરતા અને અંદિ એની શાળામાં કોઈ કોઈ વખત એને ટોકવામાં પણ આવતો. પ્રેમ એને વધારે લાડકો બનાવતો અને ટોકણી એને વધારે ચીડિયો બનાવતી. એના વઢકણ સ્વભાવનું મૂળ કારણ ન્યાસુધી અમને હાથ લાગ્યું નહિ ત્યાંસુધી આવા બધા પ્રયત્નો નાશમાં જતા હતા. એ જેમ મોટો થતો જતો તેમ તેમ શાળાની સામાન્ય વ્યવસ્થાને કાયડો પણ સુરકેશ બનતો જતો હતો. એની વિચારણા શિક્ષકમંજીમાં આવી ન હેય તેવો એક પણ દિવસ ન હતો. આકારણ કે સકારણ એની વલવાડ ચાલ્યા જ કરતી. આખરે શિક્ષકમંજી એની ચર્ચા કરવાનું બંધ કર્યું. અને આખો યે કિરસો આચાર્યને સોંપી દેવામાં આવ્યો.

વિનાયક સાથે વાનગીત શરૂ કરી દીધા પછી એમ જણાવા મળ્યું કે એના આ સ્વભાવનો કાયડો ધરતો જાતકાળ મળ્યા વિના ઊકલી રાકે એમ ન હતું. વિનાયક સાથે જ્યારે જ્યારે વાત કાઢવામાં આવતી હતી, અને એ વાતમાં એના માતાપિતા સિવાય છતર કુટુંબીજનોની વાત આવતી ત્યારે એ ધણો અડખાઈ મળેલો અને કાં તો હરકેરાઈ મળેલા દેખાતો. વાતચીતમાં સ્પષ્ટ દેખાતું કે એનાથી કોઈપણ મોટું એને સહેજ પણ દુકારો કરે તો એનાથી સહેજ પણ સડન થતું નહિ. એને ચર્ચા મળેલાં અપમાનોના વિવશમાં એની સ્થિતિ તાત્કાળ કરી નાખે એની દેખાઈ. એનાં

કાકાકાકી એની હાંનરીમાં જ એના માતાપિતા પાસે એના સંબંધમાં કેટું કેટું બોલતાં હતાં એ બધા પ્રસંગોનું દૃષ્ટ વર્ણન એણે મારી પાસે કર્યું. પડોશમાં રહેતા એના પિતરાઈ કાકાના મોટી ઉમ્મરના દીકરાઓ વારંવાર એને લાડકો, મેંએ ચપ્પચેલો, બેવડું અને ગમ્મર કહેતા ત્યારે એના મનમાં કેવી સ્ત્રી ચડતી અને પોતે કૃપી રીતે એની સાથે વહનો એ બંધાવતું પશુ એણે રસિક વર્ણન મારી પાસે કરી બતાવ્યું. જેમ જેમ અમારી વાતો વ્યાગળ ચાલ્યા મોડી તોમ તોમ તેના વહકણા સ્વભાવનું મૂળ મને હાથ લાગવા માંડ્યું અને એના જૂતકાળમાં મારો રસ વધ્યો. કોઈ વખત જાણીબૂઝીને ભાઈભાઈના સંબંધોની વાતો અને શેરીના ઓકરાઓની મૈત્રીની વાતો હું કાઢતો. એવી વાતો વખતે વિનાયક ખૂબ ઉશ્કેરાઈ જતો, તે કહેતો કે કાકા, દાદા બધા આપણું અપમાન કરનારા હોય છે અને પડોશના મિત્રો આપણને સીધવાના હોય છે. એની સાથે વાતચીતનું ગારું આ કામ ચાલતું તે દરમિયાન હું નેઈ શક્યો કે એ ને દિવસે ઉરકેરો હોય તે દિવસે શાળામાં વિના કારણ વડવાડ એણે વહોરી લીધેલી હોય ન. ને દિવસે કંઈ પણ બોલ્યા વિના સહનુભૂતિપૂર્વક એની ઉપર ઉપરથી નજીવી દેખાતી હતાં એના ગમને મહત્તની લાગતી વાતો હું સાંભળ્યા જ કરતો, તે દિવસે એ એક પ્રકારનો ભારે સતોષ અનુભવતો અને વડવાડો જાણે કે આજીવને પાળ્યો હોય તેવો તે દિવસ જતો.

લગભગ દોઢેક મહિના સુધી વાતચીતનો ક્રમ ચલાવ્યા પછી મેં એનાં માતાપિતાને બેત્રણ દિવસ માટે મારી પાસે રૂપર બોલાવ્યાં. એમણે મને ને વાતો કહી એ વાતોએ આ પ્રશ્ન પર વધારે ઉઠો પ્રકાશ નાખ્યો.

વિનાયક એના માઆપનો એકનો એક છોકરો હતો. ચારેક છોકરાઓ ગુજરી. ગયા પછી માઆપને વિનાયક સાંપડ્યો હતો. એનું જીવન ધ્વિરની કૃપાને અને દેવદેવીની બાધાઆપડીને આભારી હતું એમ માઆપ માનતાં. માઆપની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ રીતે ઠીક હતી. વિનાયકને કોઈ કંઈ કહી શકતું નહિ. એ ને કંઈ સ્ત્રીન-વસ્તુ માગે તે તેને તુરત જ મળતી. એને પડશે બોલ જિજ્ઞાસો. ઘરમાં માઆપનો અત્યંત લાડકો વિનાયક ધરબહાર જરા નેટલા પશુ પ્રતિકૂળ સચોળોને સહન કરી શકતો નહિ. કોઈની સાથે ચિડાવાના કે વડવાના પ્રસંગો ઉત્પન્ન થતા ત્યારે માતાપિતા હમેશાં એનો પક્ષ લઈ એનો બચાવ કરતા. એની પુદ્ધિ સારી હતી. ગામની નિશાળે એને બેસાડ્યો ત્યારપછી સામાન્ય શાળામાં બને છે તે પ્રમાણે શાળાના શિક્ષકનો એક પણ આકરો બોલ એનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ. નિશાળે ન જ જવાની એણે હક લીધી. માતાપિતાએ એની હદને પોપણ આપ્યું ને ગામની અંગ્રેજી નિશાળમાં છૂટી અંગ્રેજી ભણતા બ્રાહ્મણના એક ગરીબ દીકરાને ઘરે માસ્તર તરીકે રોક્યો.

આ માસ્તર પૈસાનો ગરજતો હતો. તેથી વિનાયકના માતાપિતાની ઇચ્છા જાણી લઈને વિનાયકના તરંગી સ્વભાવને પોપતો. ઘરે પણ વિનાયક તો સાડું, ભણવા લીધો. પરિણામે વિનાયકની અહ-વૃત્તિ ઘણી સતેજ થઈ અને માઆપ પોતાનું પર્વન સાડું છે એમ માનીને સતોષ માનવા લાગ્યા. આમ ને આમ એ દશ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધીમાં તો વડવાના પ્રસંગો વધ્યે જ જતા હતા અને બીજી બંધી બાળકમાં સારો હોવા છતાં, એના આ વહકણા સ્વભાવને મિથાવવા માટે જ આખરે આ શાળામાં મોકલવામાં આવ્યો હતો એમ એના માતાપિતાએ જણાવ્યું. ઘર બહાર વડવાડના ને ને પ્રસંગોનો ચિતાર માઆપે મને આપ્યો તે ઉપરથી બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે હું નેઈ શક્યો કે એની અહ-વૃત્તિ સંતેજ પણ ધસાયા વિના એની મૂળની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં જ રહેલી આવી હતી. બીજા સચોળોની સરસાઈને કારણે બીજાં બધાં કરતાં પોતે શ્રેષ્ઠ છે એવું ભાન એના મનમાં થયું હતું. ઘેરથી શ્રેષ્ઠતાની ગ્રંથિ લઈને એ આવ્યો હતો.

અર્દા આત્મે ત્યારે એને જુદા જ સંયોગો ગળ્યા. વાતાવરણમાં સ્વાતંત્ર્ય હતું અને વ્યક્તિત્વનું સન્માન હતું તેથી અર્દાથી બાળી જવાનું મન તેને નહોતું થતું, પણ બીજા વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં, નાના મોટા પ્રસંગોએ ત્યારે ત્યારે બીજાઓને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ બનેલા ત્યારે ત્યારે એની શ્રેષ્ઠતાની અધિ છંદોળતી. શરૂઆતમાં એ કેટલીયે વાર વિચારે ચડી જતો. એ મંજાયા કરતો તેનું કારણ આ હતું. પોતે કશું સમજી શકતો ન હતો. મનમાં ને મનમાં મંજાતો. એવે કાળે સહેજ પણ વાતચીત, વિનોદ કે સવાલ-જવાબ એને ચિડવવા માટે બસ થતાં. એ ચિડાઈ જતો અને તુરંત જ વદવા લાગતો. યોગ્ય વખત સુધી આમ ને આમ ચાલ્યું. એની ધવાની અદ્યત્તિ અને છંદોળાઈ પડતી શ્રેષ્ઠતા અધિ કેટલીયે વખત એને શૂન્યમનસ્ક બનાવી દેતાં. એના નિત્યના અભ્યાસમાં મંદતા આવવા લાગી. એક વરસ નહિ થયું હોય ત્યાં તો અભ્યાસમાં એ પાછળ પડી ગયો અને પોતાના સાથીદાર પોતાની સરખામણીમાં શ્રેષ્ઠ એવું બાન ઉત્પત્તી એને થવા લાગ્યું.

વરસ યઈ ગયું એટલે છાત્રાલયમાં પણ એ બૂલો ગણાયો. ઇતર વિદ્યાર્થીઓ એની સાથે વિનોદકથાઓ વધારે પ્રમાણમાં કરવા લાગ્યા. એના સ્વભાવની વિચિત્રતા, એનું ખરડ, વાતો કરવાની એની અભિમાનીશક્તિ, એ બધાં પર મર્મકથાઓ ચલા લાગ્યાં. વાતાવરણ હવે એને આશુ' દેખાવા લાગ્યું. હવે એ ચર્ચામાં પણ ઊતરવા લાગ્યો. એનો સદજ સંકોચ નાખૂંદ થયો હતો. આવી ચર્ચાઓમાં ધણા વિદ્યાર્થીઓ એને પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ દેખાતા. શાળામાં આવતો ત્યારે ત્યાં પણ ધણાએ વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીમાં પોતાની જાતને એ ઊતરતી દેખતો હતો. સમૂહમાં રહેતો હોવાથી એ વસ્તુનું જ્ઞાન હમેશાં મજબૂત રહેતું. ધણીયે વખત એ કશું જોત્યા ચાલ્યા વિના બેસી રહેતો અને નાનકડો પ્રસંગ મળે તો પણ ઉન્મેશઈ જતો. બીજી બંધી રીતે એ સમધારણુ હતો એટલે શિક્ષકો પણ એની સાથે વિનોદ ને કથાઓ કરતા. આ સ્થિતિ બાગ્યે જ ત્રણ ચાર મહિના ચાલી હશે ત્યાં તો એના મનમાં અજ્ઞાનની મજબૂત અધિ બંધાઈ ગઈ. એ મંચીમાંથી મુક્ત થવાનાં કાંકો મારતો વિનાયક હવે વડકણુ સ્વભાવનો યઈ ગયો હતો.

એના ધરતો, એના સંયોગોનો, છાત્રાલયના એના જીવનનો અને શાળાના જીવનનો આ છતિગ્રસ સ્પષ્ટ કહેતો હતો કે સામાન્ય પ્રયોગથી એના સ્વભાવને મિટાવી શકાય તેમ ન હતું, ન્યાંસુધી એ જ બાળુની શ્રેષ્ઠતાની, અધિ ધસાઈને સરખી ન થાય, અને ન્યાં સુધી એની અદ્યત્તની અધિ છટે નહિ ત્યાં સુધી એના વડકણુ સ્વભાવમાં કશું જ પરિવર્તન થાય તેમ ન હતું.

એને સાચી રીતે પિઠાવ્યો એ જ એના સ્વભાવને બદલવાની પચાસ ટકા ચાલી હતી. એની સાથે પડી તો હું નિકટના સંબંધમાં આવી ગયો હતો એટલે એ મારી સાથે છૂટથી અને વિશ્વાસથી વાતો કરતો. એ વાતો કરતી વખતે સમાજમાં સાપેક્ષ જીવન કેવી રીતે જીવવાનું હોય છે તેની હું વાતો કરતો. નિત્યજીવનમાં બનના અભાવોને દૂરથી તરીકે રાખીને પોતે એનો જીલ ક્રેમ કરી શકે તેના દરતઓ બતાવતો. વિનાયક એ રસ્તાઓનું અનુસરણ કરતો. પોતાની સફળતા નિષ્ફળતા નહીં કરી રાખેલી નોંધણીમાં નોંધતો. ઓછામાં ઓછા પા કલાક માટે તો રોજ એને મળતું જ એવો માંદો ક્રમ હતો. એ પા કલાકની અસર તેના જીવન ઉપર થવા કરતી તે હું બેઠું શકતો હતો. મારી તેની સાથેની આવી વાતચીત અને ચર્ચાઓ એની મંજવણોનો જીલેસ લાવવાનું એક સળંગ સાધન બની ગયું હતું. દરદી માફક એ આવતો અને ડોક્ટરની માફક પ્રેમ તથા સદાનુભૂતિથી હું તેની સાથે વર્તતો.

ઘેરથી તો એ શ્રેષ્ઠત્વયંધિ લઈ આવ્યો હતો. આવી એના અહં ઉપર અણુધાર્યા ધા પડ્યા હતા ને તેનો સામનો કરવા માટે કશું જ જાણ એણે મેળવેલું નહોતું. આતું પરિણામ એ આવ્યું કે ઝોશિંતી આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાં શ્રેષ્ઠતાના ખ્યાલમાંથી એકાએક અસ્પતાના અનુભવમાં એ ઊતરી પડ્યો. આ દેરફારે એના હૃવન પર ધણી અસર કરી હતી. પહેલાં એ બોલતો નહિ. મૂંગો રહેતો ત્યારે મનમાં મૂંઝાયા કરતો. એ બોલવા લાગ્યો અને હાર અનુભવવા લાગ્યો એટલે એનો સ્વભાવ કોંધી અને ચિડિયો થઈ ગયો. નાની મોટી વડવાડો એને માટે આત્મસંતોષનું એક સાધન થઈ પડી હતી. એ આત્મસંતોષ ખોટા ગર્વનો હતો ને તેથી લાભદાયી નહોતો. વિદ્યાર્થીઓ સાથે છૂટથી ચર્ચા કરવાનું અને વાદી હાર કબૂલ નહિ કરવાનું એ તેને શ્રવ્યનું. આત્મવિશ્વાસનો અભાવ એનામાં વધતો જતો હતો તે, નિર્દોષ ચર્ચાઓથી ઘટવા લાગ્યો. શાળાના ચર્ચાસંઘોમાં એને મુખ્ય બોલનાર તરીકે ઊભો કરવામાં આવતો. પોતાના વિષય માટે એને ખૂબ તૈયારી કરવાની હોય એટલે તેમને થયું હતું એને ચદ્દ કરતો. ચર્ચાસંઘોમાં જુદીની ચરચાવદય ચર્ચાઓ કરવાથી એક તરફ એના મનમાં આત્મવિશ્વાસ વધતો જતો હતો અને બીજી તરફથી એની વડવાડ કરવાની શક્તિ સાચા માર્ગદારા સંતોષાણી જતી હતી. ચર્ચાસંઘ એનો પ્રિય વ્યવસાય થઈ પડ્યો. એના સ્વભાવપરિવર્તનમાં આની ભારે જગરી અસર થઈ.

શિક્ષકો એના નિયમ પરત્વે તટસ્થ હતા. તેમને હવે એ સક્રિય સાથીદારો બનાવ્યા. વિનાયકની સાથે જુદાજુદા વિષયોમાં મહાતુભૂતિપૂર્વક કામ કરવાનું તેમને શ્રવ્યનું. જૂની યંધિઓ ક્યારેક ક્યારેક પ્રગટ થઈ પોતાનો પ્રભાવ બતાવતી હતી, પરંતુ તેવા પ્રસંગોએ વિનાયકને જે કહેવું હોય તે કહેવા દઈ એના મનને ભાર ઝોલો કરવામાં શિક્ષકો મદદ કરતા. સામેથી કશો પણ પ્રતિરોધ મળતો નહોતો, એટલે એના મનની યંધિઓનું વેર નખણું પડી જતું. શિક્ષકોની સાથેના વ્યવહારમાં પણ યોગ્ય જ વખતમાં દેરફાર થઈ ગયો.

નોંધપોથી, મારી સાથેની ચર્ચાઓ, ચર્ચાસંઘ, શિક્ષકોની અવિરોધી-સહાનુભૂતિ એટલાં સાધનોએ એના સ્વભાવમાં પરિવર્તન કરી નાખ્યું હતું ખરું, પરંતુ અસ્પતાનુભવ અંશિનું જોર યોરેધણે અંશે રહી ગયું હતું. એને પણ નાખફ કયાં સિવાય વિનાયકની પ્રગતિ સર્વોંશે શક્ય ન હતી. નવું સત્ર શરૂ થનાંની સાથે જ શાળાના મુખ્ય મંત્રીની જવાબદારીનું કામ એને સોંપી દેવામાં આવ્યું. આ જવાબદારીભર્યા કામે તો પંદર દિવસમાં ચમત્કાર બતાવ્યો. એની રહી સહી અસ્પતાનુભવ અંધિ પણ ભુલસાઈ ગઈ! વિનાયક વંદકણો હતો એ તો આજે હવે બૂનકાગતી સ્મૃતિ માત્ર બની રહી છે.

નૂતનશિક્ષણનું

પહેલું ભેટનું પુસ્તક

— સ્વાતંત્ર્યના પ્રયોગો —

• લેખક •

શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી

જાન્યુઆરીની આખરે પ્રગટ થશે.

Education is of life, for life, and by and through life; and life is of and for education.
so the saying is true that education is life.

—Kilpatric

[કેળવણી જીવનની છે, જીવન અર્થે છે, જીવન વડે, અને જીવનદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે; અને જીવન એ શિક્ષણનું અને શિક્ષણ અર્થે હોયું જોઈએ. તેથી કેળવણી એજ જીવન છે એ સિદ્ધાંત સાચો દરે. છે.]

—કિલ્પેટ્રિક

આજનું શિક્ષણ

કેવિંથી સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરે શિક્ષણ વિશે

લખતાં ક્યાંક નીચે પ્રમાણેનો વાર્તાકાપ પરીક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે આપ્યો છે.

“અયુંક્ત પ્રાંતની નદીઓ કહેા.”

“ગંગા, જમના...” વિદ્યાર્થીએ જરા પણ વિચલન વિના ઉત્તર આપ્યો.

“તમે ગંગા જોઈ છે?”

“ના”

“તમારા ગામને પાદરે જે નદી વહે છે તે તમે જોઈ છે?” પરીક્ષકે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, મેં એ ધણીવાર જોઈ છે.”

“તે નદીનું નામ શું છે?”

“ગંગા”

“ત્યારે તમે કહેા છે ને તમે ગંગા નદી નથી જોઈ.”

“જૂગોળમાં હું જે જોઈયો છું તે અને મેં જે જોઈ છે તે ગંગા નદી એક જ છે?”
વિદ્યાર્થીએ સાક્ષર્ય પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જે ગંગામાં તે અનેકવાર આનંદપૂર્વક નાચી દતો તે ગંગા અને જૂગોળમાં તથા નકરામાં શીખવામાં આવેલી ગંગા આ બન્ને ગંગા એક જ છે એ વિચાર તેને પ્રથમ કદી આવ્યો ન હતો. જૂગોળની ગંગા, જમના નેતે મન કેવળ પોષણની માફક બોલી જવાનાં નામ દનાં, અને જીવની જગતી ગંગા એ કાઈ જુદી, અને અનેરી જ વસ્તુ તેને મન હતી.

એક વાર એક વર્ગમાં મારે નિરીક્ષક તરીકે જવાનું મન્યું હતું, ત્યાં પાઠીઆ ઉપર નીચે પ્રમાણે દાખલો લખેલો હતો:

વાર	ફૂટ	દંચ
૨૫	૨	૧૦
x ૨૫		

આ ગુણાકાર ઘણા ખરા વિદ્યાર્થીઓનો સામો હતો. મેં એક વિદ્યાર્થીને પૂછ્યું:

‘ફૂટ કાપડ કેટલું’ થાય તે તમે જતાવશો?’

‘એ મને આવડતું નથી.’

ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો. એ જ વખતે ઘણા ખરા વિદ્યાર્થીઓ આગળ ફૂટપટ્ટી પડેલી હતી, ગુણાકારના વારફૂટ અને દમણ ઉપયોગમાં આવતા ફૂટને કાંઈ સંબંધ આ વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ ન હતો.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે મેટ્રિકની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તર આપે કે:

ફોરેન્સ નાઈટિંગેલ ઇલિઝબેથના વખતમાં એક કવિ હતો;

કેમિન્ટેનો ખરો અર્થ રાખતે સલાહ આપનાર ખાનગી ઓરડી થાય છે;

અથવા પ્રીવિયસના વિદ્યાર્થીઓ લખે છે કે:

Bhramini was kidnapped by Jagannath,

ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ વિદ્યાર્થીઓએ શિક્ષણમાંથી કાંઈ જાનક પ્રાપ્ત કર્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમને તે કેવળ બારંપ યઈ પડ્યું છે, અને તે શબ્દોના બોળ નીચે ક્યારાઈ ગયા છે.

જો

ઉપરનાં દૃષ્ટાંતોમાં કેટલીક વાતો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ સમજ્યા વિના ઘણી વાતો યાદ રાખે છે; તેમને પ્રત્યક્ષ વસ્તુ, વાસ્તવિકતા સાથે કાંઈ સંબંધ હોતો નથી; તેમને સંબંધ હોય છે માત્ર શબ્દો સાથે. શબ્દોમાં જ વિદ્યાર્થીઓ રમ્યા કરતા હોવાથી તેમને શબ્દો ઉચ્ચાર્યા સિવાય કાંઈ વિશેષ કરવાનું રહેતું નથી. તે નિષ્ક્રિય જનીને બધું સાંભળે છે, અને પછી બોલી જાય છે. આ પ્રકારના શિક્ષણથી તેમના જીવનમાં અથવા આસપાસના વાતાવરણમાં કાંઈ ફેરફાર થતો નથી. શિક્ષણ એટલે જીવન નહિ પણ શબ્દ; શિક્ષણ એટલે ક્રિયા નહિ પણ એતનહીનતા; શિક્ષણ એટલે નૂતન અણકૃત્યના પ્રદેશોમાં વિહાર નાંદ, પણ બીજાઓના વિચારનું શ્રવણ અથવા વાચન અને પુનરાવર્તન; આ પ્રમાણે આજે જની રહ્યું છે.

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ એટલે શું ?

શિક્ષણની આ સર્વ જાણપો ટાળવા અમેરિકામાં એક નવીન પદ્ધતિનો પ્રયોગ યઈ રહ્યો છે. એ પદ્ધતિનું નામ પ્રોજેક્ટ [Project] પદ્ધતિ. અમેરિકન શિક્ષણશાસ્ત્રી અને તાત્ત્વજ્ઞાની જહોન ડુઈએ કેટલાંક વર્ગો પહેલાં આ પદ્ધતિનો પ્રારંભ પોતાની શાળામાં કર્યો હતો. ત્યારબાદ તે જ પ્રયોગથી આકર્ષાઈને સ્કેડન, સ્ટીવન્સન, કિલ્બેટ્રિક, આદિ કેળવણીકારોએ એ પદ્ધતિ વિકસાવી અને એ પદ્ધતિ પાછળ રહેલું મનોવિજ્ઞાન સમજાવ્યું.

આ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓએ એક કાર્ય પોતાની મેજે અથવા શિક્ષકની સલાહથી પસંદ કરવાનું હોય છે; અને તે કાર્ય સ્વાભાવિક સંજોગોમાં પૂરું કરવાનું હોય છે. પ્રોજેક્ટની વ્યાખ્યા

આ પ્રમાણે છે: નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિમાં પૂર્ણ કરવામાં આવેલું કાર્ય. ક્યારે બનાવવાનું, મન્યકરે દૂર કરવાનું, ઔદ્યોગિક વિપર્યયથી આપણને કાયદા થયા છે કે ગેરકાયદા—આનાં પ્રોજેક્ટો વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરે છે. આ કાર્ય પૂરું કરવામાં ચાર વસ્તુઓ અનિવાર્ય છે:

[૧] માત્ર સ્મરણશક્તિની મદદથી તે કાર્ય પૂરું થવું ન જોઈએ, પરંતુ તે કાર્ય પાર પાડવામાં વિચાર કરવાની આવશ્યકતા હોવી જોઈએ.

[૨] નવું પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન, નવી જાગૃતી દર્શકત હવન સાથે જોડાઈને થઈ જવી જોઈએ.

[૩] કાર્ય પૂરું કરનાં કરનાં જે સિદ્ધાંતો, જે નૈસર્ગિક નિયમો મળવાની જરૂર પડે તે કાર્ય પૂરું કરતાં કરતાં શીખના જવા જોઈએ. સિદ્ધાંતો પ્રથમથી શીખીને તેનો કાર્યનો ઉદ્દેશ કરતી વખતે ઉપયોગ કરવાને બદલે કાર્ય પૂરું થનાં થનાં તે પ્રાપ્ત થયા જોઈએ.

[૪] દરેક કાર્ય નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિમાં પૂરું થવું જોઈએ.

દરેક પ્રોજેક્ટ કાર્ય પૂરું કરતી વખતે આ ચારે તત્ત્વોનો ઉપયોગ થાય છે. એ તત્ત્વોને કેવી રીતે ઉપયોગમાં લેવાય તે આપણે દર્શાવે જોઈએ.

અનિવાર્ય જરૂરિયાતો

[૧] વિચારશક્તિનો ઉપયોગ

શિક્ષણનું કર્તવ્ય હવનનો સર્વોત્તમ પાત્ર વિદ્યાર્થીઓને આપવાનું છે. હવનના સર્વ અંગોને સમૃદ્ધ કરવાં એ શિક્ષણનો ધર્મ મનાય છે; આ અંગોમાં વિચાર કરવાનું કાર્ય મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે. આપણા દેશમાં અભાવે કેળવણી કેવળ બૌદ્ધિક છે. એ હૃદયને, ઊર્મિઓને બાળે જ સ્પર્શે છે; લક્ષિતકલાઓને તેમાં સ્થાન નથી. એ બુદ્ધિને જ વિકસાવવા પ્રયત્ન કરે છે; પણ એ પ્રયત્નનું ફળ શું આવે છે? આજે બુદ્ધિની નેગરિના કેળવવામાં કેટલે અંશે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે?

દુર્ભાગ્યે આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર નિરાશાજનક મળે છે. મોટે ભાગે વિદ્યાર્થીઓને બધું પકડીને તૈયાર થીરમવામાં આવે છે; તેમનાં મગજમાં ને હાંસી હાંસીને બરી દેવાનો જ પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. આજે ગર્ભદર્શનો, Solutions અને Guidesથી વિદ્યાર્થીઓનાં હવન બરપૂર હોય છે. ‘તમને સારામાં સારું કામ્ય શું લાગે છે?’ તો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિદ્યાર્થીએ આપવાને બદલે કોઈ વસવાણી, બેનરહ કે વિજયરાધવાચારીઓર આપે છે. “તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અગ્રેષ્ઠ અને અકબર—એ બેમાંથી કોણ શ્રેષ્ઠ લાગે છે?” તો રંગશુદ્ધ કે મણિપ્રાપ્તને પેનાનો અભિપ્રાય જણાવવાની જરૂર રહેતી જ નથી; એમને બદલે કોઈ ફરક, શાદ કે ત્રિવેદી ઉત્તર આપી દે છે. ગાત્રી રીતે અભ્યાસ કરવાથી વિચારશક્તિની કસોટી થતી નથી. થાય છે માત્ર સ્મરણશક્તિની કસોટી અને ઉપયોગ. અને આ સર્વનું પરિણામ પણ મંબીર જ આવતું જોઈએ. શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાંત છે કે તમે જેનો અભ્યાસ કરશો તે તમે શીખશો [You learn what you practise.] વિચાર કર્યા વિના, અને મહેનત કર્યા વિના બીજાના વિચારો વડે સુધી જોતી જવાની કે લખવાની એ પાડવી જોમાં મનની ચર્ચાઓ ફાટી પડે જાય છે. એ મનુષ્યમાં સર્જનશક્તિનો અભાવ પ્રવર્તે છે; મંત્રવત બીજાના આદેશોને અનુસરવાનું સામર્થ્ય તે ધરાવે છે. જરૂરહવનમાં આવ્યા

* A project is a problemetic act carried to completion under natural setting.
—Steverson

આનો ઉપયોગ કરવાનો નથી તો અમારે સા માટે ક્ષીબનું જોઈએ ?” વિદ્યાર્થીઓની આ મંડવણુને સતોતકારક ઉકેલ કરવો એ મુશ્કેલ છે. જે જ્ઞાનો કયાંય પણ ઉપયોગ કરવાનો નથી, અને જે પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ આનંદ આવતો નથી તે જ્ઞાન જીવનને સ્પર્શવા અસમર્થ નીવડે છે.

પરંતુ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં જ્ઞાન જીવનની સાથે ઓતપ્રોત બની જાય એ આવશ્યક છે. દષ્ટાંત તરીકે “આપણા શહેરને દૂધ કેવી રીતે પૂરું પાડવામાં આવે છે ?” “આપણું શહેરમાં બાળકો ક્યા રોગથી મૃત્યુ પામે છે ?” “કામરના રસ્તા બાંધવાથી શહેરને ક્યાંય ક્યાંય છે કે નહિ ?” “પાણીના નિકાલ માટે આપણા શહેરમાં ગટર બનાવવામાં કંઈ મુશ્કેલીઓ આવે છે ?” આવાં પ્રોજેક્ટો, આવા કોયડાઓનો ઉકેલ કરતાં તેમને અનેક બાબતોનો વિચાર કરવો પડશે. આપણા શહેરમાં અથવા શહેરની આસપાસ કેટલાં દોર છે ? તે દોરની સ્થિતિ કેવી છે ? દૂધમાં પાણીનો અને અન્ય ભેગ કેટલો આવે છે ? આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ દૂધની કિંમત શી છે ? ક્યા ક્યા રોગના વાયરા બાળકોમાં હોય છે ? એનાં કારણો શું છે ? તે દૂર થઈ શકે તેમ છે કે નહિ ? બીજા દેશોમાં તે કેવી રીતે દૂર થઈ શક્યાં ? આવા પ્રશ્નોના માહિતી તેમને પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તેમનાં જીવન સાથે આ જ્ઞાન વણાઈ જાય છે. આવું જ્ઞાન કેવળ પરીક્ષા પાસ કરવા માટેના વિષયનું જ્ઞાન નથી બનતું. એ જ્ઞાન તો તેમનાં જીવન સાથે ઓતપ્રોત બની રહે છે, વિદ્યાર્થીઓ એ જ્ઞાનમય બની જાય છે. આ વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યમાં જ્યારે નાગરિક બનશે ત્યારે ઋનિસિપાલિટીમાં સક્રિય રસ લેશે; તેમાં કોણે ખેસવું જોઈએ, તેમના તરફથી કોણે પ્રતિનિધિ તરીકે જવું જોઈએ એ પ્રશ્નમાં તેમને પૂરતો રસ રહેશે. મૂંઝણી વખતે તેમને સમજાવવાપણું નહિ રહે, એ સ્વયં-સ્ફૂર્તિથી જ ચોતાને મત ચોતાને સૌથી જે વધારે યોગ્ય લાગશે તે ઉમેદવારને આપશે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીનાં જીવન સાથે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં ઓતપ્રોત બની જાય છે. હવે પ્રોજેક્ટનું ત્રીજું આવશ્યક તત્ત્વ વિચારીએ.

[૩] વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધાંતોના શોધ કરે છે

વિજ્ઞાનના શિક્ષણનાં હેતુ વિદ્યાર્થીઓનાં મગજમાં હકીકતો અથવા સિદ્ધાંતો બરી દેવાનો નથી; તેનો હેતુ વિદ્યાર્થી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરે એ છે. જે રીતે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ વિજ્ઞાન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કેળવેલી છે તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓએ પણ કેળવવાની છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર હકીકતોનું અવલોકન કરે છે; ત્યાર બાદ તે સર્વ હકીકતોનો ખુલાસો કરવા તે એક કામચલાઉ સિદ્ધાંત [Hypothesis] સ્વીકારે છે; અને એ સિદ્ધાંત ખરો છે કે ખોટો છે તેની પરીક્ષા કરવા તે પ્રયોગો કરે છે. જો એ પ્રયોગો સાચા નિવડે તો એ સિદ્ધાંત સાચો કહે છે, પરંતુ જો એ પ્રયોગો ખોટા હોય તો તે સિદ્ધાંત ખોટો છે એમ સ્વીકારીને તે બીજો કામચલાઉ સિદ્ધાંત રજૂ કરે છે, અને તેને કસોટીએ ચડાવે છે. ન્યૂટન, ફેરડે, ડાલ્ફિન, આઈન્સ્ટાઇન, જગદીશચંદ્ર બોઝ, ચંદ્રશેખર રામન, વગેરે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ આ રહ્યું છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં કાર્ય પૂરું કરતાં કરતાં કેટલાક સિદ્ધાંતો બાંધવા પડે છે, અને તે ખરા છે કે ખોટા છે તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓએ કરવાનો રહે છે, અને પ્રયોગોને આધારે કે અનુભવને આધારે વિદ્યાર્થીઓ સિદ્ધાંતોના 'શોધ [research] કરે છે. વાસ્તવિક જીવનમાં મનુષ્યે અનુભવને આધારે કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્વીકારે વિશેષ અનુભવથી તે સિદ્ધાંતોને દૃઢ કરે છે અથવા તેમને ગદ્યે બીજા સિદ્ધાંતોના સ્વીકાર કરે છે. માત્ર વિજ્ઞાનના જ વિષયમાં નહિ પરંતુ ગમે તે પ્રકારના પ્રોજેક્ટમાં વિદ્યાર્થીઓ આ દૃષ્ટિથી કાર્ય કરે છે.

લીધી, અને માખીની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ માટે જે સાહિત્ય હતું તે તેમણે દરેક ઘેર મફત વહેંચ્યું. અંધી નૃપાસ યદ્ય રજા બાદ માખીસત્તાક ગોઠવવામાં આવ્યું. ખેતરના માણિક સાથે કીમતી ખાતરના બદલામાં ગાડાં મફત પૂરાં પાડવાં માટે અગાઉથી બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. સમાદ દરમિયાન ગાડાં શેરીઓ વચ્ચે ઊભાં રાખવામાં આવ્યા અને માખી ઉત્પન્ન થાય તેવો કચરો ઘરને ખૂણે ખોચરેથી એકઠો કરીને તેમાં બર્થો. આ ગાડાં દૂર દૂર ચોગ્ય સ્થળે ખેતરોમાં ખાલી કરવામાં આવ્યાં; અને ત્યારથી માખીનો ઉપદ્રવ એ શહેરમાંથી ટળી ગયો.

હોશિયાર શિક્ષકના હાથમાં શિક્ષણ કેવું ઇચ્છન્ત બની શકે છે તેનું આ ઉદાહરણ દર્શાવે છે. જે ઉદ્દેશથી શાળાની બદલના મનુષ્યો માખીની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિશે માહિતી મેળવવા આવતુર હોય છે તે જ ઉદ્દેશ પ્રાથમિક એના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂક્યો, અને તેથી શિક્ષણ અને જીવન એક જ ચર્ચા ગયાં; શિક્ષણ ભાવિ જીવનની તૈયારી રૂપે ન રહ્યું. નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિ દરેક ક્ષણે ઉપજ કરતી એ અપરુપ કાર્ય છે, અને વિજ્ઞાનના વિષયમાં તે ખર્ચાળ યદ્ય પડવા પશુ સંભવ છે; છતાંય પશુ એ શિક્ષણની પ્રાપ્તિ છે એ જ સતત ધ્યાનમાં રહે તો શિક્ષણની પદ્ધતિમાં જળરો પડશે યદ્ય જાય છે. સર્વાંશે નૈસર્ગિક નહિ તો બને તેટલું નૈસર્ગિક વાતાવરણ રચવા શિક્ષક પ્રયત્નશીલ રહે છે.

ઉપસંહાર

આ પ્રગણે દરેક પ્રાંતિકરમાં આ ચાર તરવોનો સમાવેશ થાય છે. આ પદ્ધતિને આચારમાં મૂકવી એ મુશ્કેલ કાર્ય છે; કુશળ શિક્ષકોના હાથમાં જ એ સફળ થવા સંભવ છે; આજે અમેરિકામાં એ પદ્ધતિનો પ્રચાર યદ્ય રહ્યો છે. યુરોપમાં કીટ્ટાલી પદ્ધતિ Decroly method નામે એળખાતી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રોગ્રેસિવ પદ્ધતિને ધણે અંશે મળતી આવે છે. સારા શિક્ષકોએ જાણનાવ્યવસ્થામાં આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરેલો છે. આઉન્ડરનો સેંડરસન પોતાની શાળા આ સિદ્ધાંત ઉપર ચલાવતો હતો. પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ઋષિમુનિઓના આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓ કેટલુંક શિક્ષણ આ પદ્ધતિ અનુસાર પ્રાપ્ત કરતા હતા; અને તેથી જ કૃષ્ણ મુદામા લાકડાનો બારો લેવા વનમાં જતા હતા, અથવા કચ ગાય ચારવા જતા હતા.

આ પદ્ધતિ અનુસાર શીખેલા વિદ્યાર્થીઓની બુદ્ધિની કસોટી [Intelligence Tests] થી કરવામાં આવી હતી, અને એ પરીક્ષામાં એ વિદ્યાર્થીઓ અન્ય શાળાઓની તુલનામાં સારા માણસ પડ્યા હતા.

અત્યારે શાળાઓમાં અભ્યાસક્રમના વિષયો ઉમેરાતા જાય છે. જ્ઞાનના પ્રદેશો વધતા જાય છે તેમ તેમ શિક્ષણના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ વૃદ્ધિની પાછળ એક કારણ એવું રહેલું છે કે એ વિષયમાં જે શક્તિનો વિકાસ પ્રાપ્ત થશે તે જીવનના ખીન્ન ક્ષેત્રમાં કામ લાગશે. સત્તરમ. સદ્ધામાં લોકે [Locke] આ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો. તેણે કહ્યું હતું કે મનમાં અમુક શક્તિઓ છે; અને અમુક અમુક વિષયો સ્વીકારવાથી મિત્ર મિત્ર ચોક્કસ શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે; અને જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં એ શક્તિઓનો ઉપયોગ યદ્ય શકે છે. આ સિદ્ધાંતને Transfer of learning કહેવામાં આવે છે. આજે કેટલાક પ્રયોગો ઉપરથી અમેરિકન જ્ઞાનસરણી ધોર્નહાઈલે સિદ્ધ કર્યું છે કે આ સિદ્ધાંત ખોટો છે. એટલે શાળામાં પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિ અનિવાર્ય રીતે શાળાની બદલના જીવનમાં કામ આવતી નથી; એટલે શાળાની અંદરનું વાતાવરણ બને તેટલું શાળાના

અધારના ઇવનને મળતું હોયું જોઈએ. શાળાની અંદરની પરિસ્થિતિ અને તેટલી વાસ્તવિક ઇવનને મળતી [Lifelike] હોવી જોઈએ. શિક્ષણશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ યોગ્યતાથી હોવાથી તે અનેક અંગે ફળદાયી નીવડે છે.

અત્યારે શિક્ષણના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થતી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને શિરે શિક્ષણનો યોગ્ય વધતો જાય છે. કયું જ્ઞાન આવશ્યક અને કયું જ્ઞાન અનાવશ્યક એ વચ્ચે તો ભેદ અત્યારની પદ્ધતિમાં થઈ શકતો નથી; પરંતુ આ પદ્ધતિમાં આ સર્વ જ્ઞાનમાં આવશ્યક અને અનાવશ્યક વચ્ચેનો ભેદ સહેલાઈથી થઈ જાય છે; અને આવશ્યક એટલે કેવળ દ્રવ્યહિપ્તિની અથવા આંશિક દૃષ્ટિથી જ નહિ, પરંતુ સેાન્દર્ભ, કલા, નીતિ અને વ્યવહારની દૃષ્ટિથી આવશ્યક જ્ઞાન. અત્યારે જે જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ધરવામાં આવે છે એ સવ તાર્કિક દૃષ્ટિએ [Logical basis] યથાપર હોય છે; પરંતુ એની પાછળ માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ [Psychological basis] હોતી નથી, પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં આયોગ્ય માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ આવે છે. એમાં ક્રમાનુસાર જ્ઞાન આવતું નથી, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને જેમ જેમ ક્ષુધા જાગે તેમ તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એક પદ્ધતિમાં જ્ઞાન રેડવામાં આવે છે; બીજી પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓ એને પચાવીને એમાંથી તાકાત ફળવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાની કેન્ટે એક સ્થળે લખ્યું છે કે 'પૂર્ણ કલા પ્રકૃતિને પથે વળે છે' [Perfect art returns to nature], તેમ આ પદ્ધતિ અને તેટલી કુદરતને અનુસરવા પ્રયત્ન કરી રહી છે.

•

આ વિષય પરનાં ચોટાંક પુસ્તકોનાં નામ

1 The project method of teaching.	— Stevenson.
2 The foundations of method	— Kilpatric,
3 How we learn.	— Kilpatric.
4 Recent developments in Education	— John Adams.
૫ શિક્ષણનું રહસ્ય	— નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

❧

મુંબઈ ઇલાકાના તથા વડોદરા રાજ્યના ફેળવણી અધિકારીઓ

નૂતન શિક્ષણ

શાળાઓ તેમજ પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કર્યું છે.

— વાર્ષિક લવાજમ —

હિન્દમાં — રૂપિયા ૭૫

પરદેશમાં — રૂપિયા ૮૫

— નમૂનાની નકલ માટે લખો —

અવસ્થાપક • નૂતનશિક્ષણ કાર્યાલય • સૂરત

શિક્ષણ

અને સ્વદેશભક્તિ

—૨૧. પિમાસુ

માનવી અનેકવિધ આશાઓ સેવતો આવ્યો છે.

એ આશાઓ પૃથ્વું, વરદા અનેતી શક્તિએ મંચન પાણી કરતો રહ્યો છે. જેની જેવી એની આશા તેવાં તેવાં સાધનો અને માર્ગો એ લેતો રહ્યો છે. આશાની પૂર્તિમાં સમજાવાના બારે મદદરૂપ થઈ પડે છે. સામાન્ય રીતે તો રસની એકતા, વિચારોની, આદર્શોની, અભિપ્રાયોની સમાનતા, અને લોભીની ગાંઠના આધારે માનવી નાના મોટા સમૂહ બાંધતો રહે છે. સમૂહ બેગો મળ્યો એટલે સરવાળો એની અદરની મળા વ્યક્તિ કરતાં તો એ કદીય આગળ ન જઈ શકે. એમ છતાં સંઘમળ પણ એક સારુંસરખું બળ છે એની ના પાડી ન જ શકાય. તે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ વાન છે કે સઘમાં ભળેલા બધા માત્ર સમૂહગત હેતુનો જ વિચાર કર્યા કરનારા હોય છે એમ પણ નહીં. સમૂહગત હેતુ પ્રથમ સ્થાને હોય એ ખરું. એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની શક્તિનો ભોગ આપના બધા તૈયાર રહે એ પણ ખરું. પરંતુ એ ઉપરાંત પણ વ્યક્તિગત કાર્યો તો ઘણાં વળગેલાં હોય જ છે. જેમ સઘ થા સમૂહનું તંત્ર વધુ વ્યવસ્થિત ને કાર્યશીલ તેમ તેની વાંછનાઓ, મોટાઓ પણ વધુ વ્યવહારુ અને પ્રગતિશીલ હોવાનો સંભવ છે. રાજકીય મંડળ પણ એક એનું મોટું મંડળ છે. એની વાંછનાઓ પણ વધુ વ્યવસ્થિત હોય છે. રાજકીય મંડળને, રાજસત્તાને અને સ્વદેશભક્તિને નિકરેલા સંબંધ છે. તે જ્યાં જીવનવિકાસથી શિક્ષણને જુદું પાડી શકાતું નથી ત્યાં આજે તો રાજકીયમંડળ સાથે સઘ થા ધરાવતી સ્વદેશભક્તિને પણ ધી રીતે જુદી પાડી શકાય ? કેમકે જીવનમાં રહેલી અનેકવિધ બાંધનાઓમાંની એ પણ એક ઉચ્ચતમ બાંધના તો છે જ. પરંતુ સ્વદેશભક્તિ પ્રતિ, રાષ્ટ્રવાદ પ્રતિ આધુનિક યુગના ફેરફાર વિચારશીલ યુરોપેને બારે સૂચ છે અને ઘણા તો એવો સુધી કહેતા નથી અચકાતા કે શિક્ષણ અને સ્વદેશભક્તિને એક બીજા સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી. કારણ શિક્ષણ પવિત્ર છે અને આત્માના પ્રગતિશીલ જગતને તો રાષ્ટ્રવાદમાં અને એ રીતે સ્વદેશભક્તિમાં પણ પવિત્રતાનાં ઓછાં દર્શન થાય છે. આ બેતાં વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ અને તે પણ ખાસ કરીને આપણા દેશની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નની મીમાંસામાં બીનરતું બિલકુલ અવગણે નથી, બલકે અત્યંત આવશ્યક છે.

દરેક સુધરેલા અને આગળ પડના દેશમાં રાજસત્તા જ મોટું શક્તિશાળી મંડળ છે એ તો સર્વવિદિત વાન છે. તેમ જ મો કોઈ સ્વીકારશે કે કોઈ પણ મંડળના સારાનરસાપણાની ખાનરી તો તેના હેતુઓ જ કરી આપે છે. તો એ શક્તિશાળી મંડળના હેતુઓ શા હોઈ શકે ? દરેકાઈ રાજસત્તાના હેતુઓના એ પ્રકાર છે: આંતરિક અને બાહ્ય. સામાન્ય રીતે તો આંતરિક હેતુઓ સારા અને ખાસ હેતુઓ મોટેભાગે નરસા જ હોય છે. આંતરિક હેતુઓમાં પ્રજાજીવનને લગતી નાની મોટી વિગતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પોલિસ, કાયદો, રક્ષણ, રવાના, શિક્ષણ તેમ જ એવાં બીજાં પ્રજાજીવનને સ્પર્શતાં સુખસુધનો—આ બધી વસ્તુઓ પ્રજાના નિબાવ અને વિકાસ માટે જરૂરી છે. બાહ્ય હેતુઓને અંગે માત્ર બે બહારના પરદેશી દુશ્મના સાથે સ્વરક્ષણને લગતી તૈયારીઓ જ રાખવામાં આવે તો એમાં કશું ખોટું નથી. પરંતુ આજે તો બહારના દુશ્મના સામેના બચાવને નિમિત્તે જગતભરની મદાન સત્તાઓ પરસ્પરને બરબી જવા માટે એક બીજા સાથે કરડાકીમરી

નગરે ઘૂરકા કરે છે, પરસ્પરની નબળાઈનો લાભ લેતાં માટે પોતાનીધર્મનો સ્વાંગ સજી ઊભી રહે છે. વળી બારીકાઈથી વિચારનાં સમગ્રનય છે કે બહારના હુમલાને અટકાવા માટે ચોજી રાખવામાં આવેલાં સાધનો બીજા નબળાં રાજ્યને ચૂસવામાં ગદગદ થઈ પડતાં આવડ્યાં છે. ટૂંકમાં આગળ પડતાં શક્તિશાળી રાજ્યો નબળાં રાજ્યોને ચૂસનાના અનેક પ્રયાસો આદરી રહ્યાં છે. તો એક અંગત વ્યક્તિ આવો પ્રયાસ કરે તો તે સમગ્રપાત્ર દરે, બ્યારે એક રાજ્ય બીજા રાજ્ય સામે આવે પ્રયાસ કરે છે ત્યારે તે સમગ્ર રાજ્યમાં ખપે છે; વળી તેનાં ગુણગાન થતાં પણ આપણે સાંભળીએ છીએ ! અને પ્રશ્ન થાય છે કે આ બધું કોને આભારી છે ? તે તે દેશમાં અપાતા સ્વદેશભક્તિના, રાષ્ટ્રભાવનાના શિક્ષણને આભારી છે. આ બેતાં સ્વદેશભક્તિના શિક્ષણની કસોટી કરવા માટે તેના હેતુઓ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલો હોવા જરૂરી છે તેમ જ નેની અમર પણ જોવી રહી.

સ્વદેશભક્તિ મૂળે તો મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલો એક સાદાનિક ગુણ છે. પરંતુ પ્રત્યેનો ગ્રેમ, કુટુંબ પ્રત્યેનો ગ્રેમ, માનવસમૂહના મર્યાદિત દૃષ્ટિકોણને યોગ્ય પોષણ મળતાં સ્વદેશગ્રેમમાં, રાષ્ટ્રગ્રેમમાં પરિણમે છે. ઘરનો ગ્રેમ, સ્વદેશગ્રેમ કે પોતાના દેશની સાચી અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ-સિદ્ધિઓ માટેનો ગ્રેમ કોઈ રીતે ઉતારી પાડવા જોવો નથી જ. મોટે ભાગે તો એ લાગણી પોતાના દેશ અને પોતાના પરિચિત વાતાવરણ પ્રત્યેના સ્વભાવ ગ્રેમ સાથે સ્પર્ધા ધરાવે છે. અગર ખીજી રીતે કહીએ તો કુટુંબ પ્રત્યેના વિસ્તૃત થયેલા ગ્રેમને મળતી છે. એટલે એ લાગણીનું, એ ભાવનાનું મૂળ ઐતિહાસિક છે તેમજ પ્રાણીશાસ્ત્ર સાથે સંયોજિત થયેલું છે. આમ ઉડે જતારી જોઈએ તો સ્વદેશગ્રેમની મૂળ ભાવના પોતે રાજકીય કે આર્થિક નથી. એ તો એક માત્ર પોતાના દેશ પ્રત્યેની સ્વભાવિક લાગણી છે. પરંતુ આજનાં આગળ પડતાં રાષ્ટ્રોએ સ્વદેશભક્તિની પોતાપોતાની ભાવનાને જૂઠા શિક્ષણથી રંગી કૃત્રિમ બનાવી મૂકી છે, રાજકીય કરી મૂકી છે, એની સ્વાભાવિકતા દણી નાખી છે. એના પરિણામે આજે એવી રિયલિટી આવી પહોંચી છે કે જગતભરની નાનીમોટી રાજસત્તાઓને પરસ્પરમાં વિશ્વાસ નથી, એ બધી સત્તાઓ એક બીજા પ્રત્યે શકાની નજરે જ જુઓ છે. નબળાને દક્ષણ આપવાની સાચી ભાવના જ ચોંધી જઠતી નથી. પોતાની શક્તિનું આશુરી પ્રદર્શન કરી સામાને કેમ ભોંયભેગો કરવો એના વિચારમાં જ આજે શક્તિશાળી રાજ્યો મશગુલ રહ્યાં છે, આ બધું એ રાજ્યોનાં બાળકોને આપવામાં આવતા શિક્ષણનું પરિણામ છે. પોતાપોતાના દેશની ઐતિહાસિક ઘટનાઓને-સિદ્ધિઓને એવી વિચિત્ર રીતે બાળકો સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે કે જેના પરિણામે તેમની સ્વદેશભક્તિ સાચી યુગની સ્વદેશભક્તિ પર પ્રહાર કરવા જેટલી વિકૃત બને છે. આમ આજે સમસ્ત જગત ઉપર વિચરતો ભય સતત ઝંખી રહ્યો છે. આથી જ શાન્તિની ઝંખના સમયે વર્ગ આગળના રાષ્ટ્રવાદ પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવે છે, ને માને છે કે રાષ્ટ્રવાદને લીધે જ જીવનની સંસ્કારિતાની દસ્તી ભયમાં આવી પડી છે; રાષ્ટ્રવાદના ઝેરી ડંખને દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સંસ્કૃતિની પ્રગતિ રાકય નથી; તેમજ ખૂન કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યાં ચારિત્ર્યને લગતા સુસંસ્કૃત માનવ આદર્શોનું શિક્ષણ આપવું અશકય થઈ પડે છે. વધુમાં એ વર્ગ કહે છે કે રાષ્ટ્રવાદના શિક્ષણ નેત્રે તિરસ્કારની લાગણી સંકળાઓની છે.

ઉપર્યુક્ત ઘટના સત્ય હોવા છતાં યુવામ દેશની પ્રગ્ન શાન્તિની કે સમાનતાની વાતો કરવા નીકળે તે તેને કેમ શોભે ? જગતભરાતના સમગ્ર રાષ્ટ્રો પણ સ્વદેશભક્તિને લીધે જ, રાષ્ટ્રભાવનાને લીધે જ સમગ્ર બન્યાં છે તેનું કેમ ? તે રાષ્ટ્રોની સ્વદેશભક્તિ વસુધાને કુટુંબ માનવા જેટલી ઉત્કૃષ્ટ ન બનતાં વસુધાનું જ ભક્ષણ કરવા જેટલી વિકૃત બની તેમાં કંઈ સ્વદેશભક્તિનો દોષ થોડો છે ?

નેમણે તો પોતાની સ્વદેશભક્તિને પોતાને મનમાનની દેખવડીથી રંગી છે એની કોણ ના પાડી શકે? પારદેશીને દલગ કરવાની ક્ષમણે અને પોતાના દેશગાંધે પ્રત્યેના પ્રેમને તો ફરનાં છેતાં છે એ સમજવા કોઈ થોભ્યું નથી.

આમ સ્વદેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રભાવના વિશે ગમે તેટલું કહેવાય છતાં, વીસમી સદીના દેટલાક યુવાનેને રાષ્ટ્રવાદની વાતોમાં સંકુચિતતાનાં દર્શન થાય છે છતાં, આપણી શુભામદેશની પ્રજાની રિધિનિ તો નિરાશી જ છે. અશાન્તિને બધે સ્વદેશભક્તિનું શરણુ લેનારું જગતમાં હવે, ન હવે સરખું જ છે. તે ન્યાયે કહો કહો ચુસ્તા સ્વદેશ દેશને માટે તો વસુધાને કુટુંબ માની રામવાની દિવસુથી કાચા પાયા સમાન છે. શુભામ પ્રજા એ પોતાની દક્ષી દક્ષી રાખવા છત્તી દોષ તો તે સ્વદેશભક્તિને અને રાષ્ટ્રવાદને કાણુમર પણુ ફર ન ગાળી શકે. પ્રજાનું યોગ્ય ધરતર શિક્ષણથી જ થાય છે. સમાજહવનને સ્પર્શે નહીં એવું શિક્ષણ જ ન હોઈ શકે. જે સમાજ દક્ષિત છે, ચુસ્તાનો આગ્યો છે, રિયાતો આગ્યો છે તે સમાજ સમળ રાષ્ટ્રનાં સ્વપો સેવી પોતાની ભૂત અને વર્તમાન સિક્કોને યોગ્ય શિક્ષણથી રંગી સ્વદેશભક્તિને પોતા વિના ઝાઝું ન નબી શકે. રાષ્ટ્રના ઉત્થાન માટે જરૂરત સ્વદેશભક્તિ આવશ્યક છે, ને શિક્ષણ વિના એ શક્ય નથી. એટલે શિક્ષણ અને સ્વદેશભક્તિને નિકરેલા સંગઠ રહો છે.

પરંતુ આપણા પ્રશ્નો તો અનેક છે. જરૂરત સ્વદેશભક્તિના અભાવે આપણી પાસે સમળ રાષ્ટ્ર નથી, ને સમળ રાષ્ટ્રના અભાવે આપણા દરેક ક્ષેત્રમાં શુભામી મનોદશાએ ધર ક્યું છે. શિક્ષણના ધધાને પવિત્ર અને પરાંપકારી ગણવામાં આગ્યો છે ને એટલા માટે શિક્ષકસમાજને ભાવિ પ્રજાના ધધારાનું ગિદ્દ આપવામાં આગ્યું છે, છતાં સમાજ આખાની શિક્ષકસમાજ પ્રત્યેની ભાવના એટલી બધી દક્ષિ છે કે ન પૂછે પાન. ને તેના પરિણામે શિક્ષકસમાજની મનોદશા પણ એટલી બધી સંકુચિત અને શુભામ બની ગઈ છે કે કોઈ આચાર્યાદી પણ ધધીમર અશાન્ત બની જાય છે. પરંતુ સમાજને અને શિક્ષક પણ મમજી લેવું રહ્યું કે શુભામ શિક્ષકો સ્વતંત્ર નાગરિકનું સર્જન ન કરી શકે. શિક્ષક એ સમાજના કે માગને એક સુશિક્ષિત આગેવાન છે, પોતાની પ્રજાના ભાવિનું ધરતરકર્ષ શિક્ષકને સોંપ્યા જાદ શિક્ષકસમાજની અવમણના કરનાર સમાજ પોતાના પગમાં કુદાડી ગારે છે. એટલે શિક્ષકસમાજે શુભામી મનોદશા ફર કરી સમળ બનવું રહ્યું અને શિક્ષણ તથા સમજારણને સંબંધ નથી એવી ગાયકી વાતો પ્રતિ દુલંદવ રાખી, પોતાનાં આગકોને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણ રાષ્ટ્રી એક સમળ અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના સ્તભો બનાવવાવાની પોતાની ફરજ અદા કરવાની છે. કેમકે સ્વદેશભક્તિ સાથે સંબંધ ધરાવના સમજારણને અને સમાજહવનને કંઈ પૂર્વપરિગતનાં છેતાં છે જ નહિ. એ તો માત્ર સમાજહવનનું એક બીજું અંગ છે. એટલે સાચા સામાજિક શિક્ષણમાં સ્વદેશભક્તિનો સમાવેશ ધધી જાય છે. સ્વદેશભક્તિ અને રાષ્ટ્રભાવનાનું યોગ્ય પોષણ શિક્ષણસંરચાએ મારફતે જ થઈ શકે. દુનિયાનાં સમળ રાષ્ટ્રો એના પુરાવાર છે. એટલે આપણી શિક્ષણસંરચાએ આપણા સમજારણથી, સ્વદેશભક્તિથી અલિપ્ત રહીને આપણા દેશને ઉત્કર્ષ ન સોંપી શકે. ઊત્કર્ષ, જે અલિપ્ત રહે તો તો શુભામીના આંકડાએ વધારવામાં જ સાધનરૂપ બને છે. એટલે આપણા શિક્ષકસમાજે અને આપણી શિક્ષણસંરચાએ સાચાની દીવાલ બદાર આવી સમાજહવન સાથે એકત્રિય બનવું રહ્યું. કેમકે સાચાની દીવાલ બદાર શિક્ષણ સંબંધનું નથી એની વાતો કરનારને આજે તો આપણે મનમાં લેખીએ છીએ. જન્મજમિને સર્ગથી પણ અધિક ગણવાનો, મંત્ર આપનાર પ્રાચીનતમ કાષ્ઠિમિત્રોના વંશજોને આજે એ મંત્રના સાચા પહેા ધીખવા-ધીખવા દેવા.*

[ગતિકના પૃષ્ઠ ૮૭ થી આગળ]

૫

વ્યસ્ત પ્રમાણનું શિક્ષણ સરળ પ્રમાણની પછી કે સ્વયંસાથ આપવામાં આવે છે; પણ જે સરળ વિકારના જ્ઞાન પછી સરળ પ્રમાણની યોગ્યતા કરીએ, તો તેજ પ્રમાણે વ્યસ્ત વિકારની પાકી સમજ પછી જ વ્યસ્ત પ્રમાણના હિસાબોની ગણતરીનો આરંભ કરવો જોઈએ.

$૧૮ \times ૨૪ = ૪૩૨$, તેમાં જમણી બાજુની સંખ્યા ૪૩૨ ને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ. ત્યારે જો ૨૪ ના અર્ધા કરું તો ૧૮ ના જમણા કરવાથી નિશ્ચયતા સચવાઈ રહેશે; જેમકે $૩૬ \times ૧૨ = ૪૩૨$.

એટલે નિશ્ચય કિંમત આપેલા બે અવયવોના અવયવોના સ્વરૂપમાં આપેલી છે. એટલે જો તેમાંના એક અવયવનો ફેરવામાં આવે તો બીજા અવયવની બે ગણી કરવાથી જ નિશ્ચયતા સચવાઈ રહે છે, એટલે આપેલા બે અવયવોમાં ફેરવે અને ૨ એ બે સંબંધોના ફેરફાર-વિકાર કરવામાં આવ્યો, ફેરવે અને ૨ એ બે એકબીજાની પ્રતિયોગી (Reciprocal) સંખ્યા છે, અને $\frac{૧}{૨} \times ૨ = ૧$ હોવાથી જ મૂળની નિશ્ચય કિંમતમાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી.

આ રીતે કોઈ પણ અવયવોને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ ત્યારે તેના કોઈ પણ એક અવયવમાં જે પ્રમાણમાં વિકાર કરવામાં આવે તેની પ્રતિયોગી સંખ્યાના સ્વરૂપમાં બીજા અવયવમાં વિકાર કરવો પડે છે. એવા વિકારને વ્યસ્ત વિકાર કહેવામાં આવે છે.

વ્યસ્ત વિકારના સંબંધવાળા કેટલાક વ્યવહારો આપણે સમજવા જોઈએ.

૧. નિશ્ચય અંતર : જેમકે ૨૪૦ માઈલ

નિશ્ચય અંતર	ગતિનો દર	સમય • કલાક
૨૪૦	૧૨૦	૨
	૬૦	૪
	૩૦	૮
	૧૫	૧૬

એમાં ગતિનો દર અર્ધો ને અર્ધો કરતાં જતાં સમય બમણો અને બમણો થતો જાય છે.

દૂંકામાં (૧) ગતિનો દર ઓછો કરતાં સમય વધતો અથવા ગતિનો દર વધારે થતાં જ સમય ઓછો ને ઓછો થતો જાય છે. (૨) ગતિનો દર જે પ્રમાણમાં વધતો કે ઓછો કરવામાં આવે છે, તેની પ્રતિયોગી સંખ્યાના પ્રમાણમાં સમય અનુક્રમે ઘટતો કે વધતો જાય છે.

૨. નિશ્ચય કિંમત : ધારો કે ૮ વાર કાપક ૯ આને વાર લેખે લઈએ, તો ૩. ૪-૮ આના તેની કિંમત બેસે. તેને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ તો,

નિશ્ચય કિંમત	બાવ	લંબાઈ
૩. ૪-૮ આના	૮ આના	૮ વાર
	૬ આના	૧૨ વાર
	૩ આના	૨૪ વાર
	૧૮ આના	૪ વાર
	૨૭ આના	૨૩ વાર

આમાં આવતો વધારો કે ઘટાડો જે પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે, તેની પ્રતિયોગી સંખ્યાના પ્રમાણમાં કાપડની લંબાઈમાં અનુક્રમે ઘટાડો કે વધારો થતો જાય છે. આવા સંબંધવાળી પરિમાણો વ્યસ્ત વિકારો ગણાય છે.

નીચેના પ્રસંગોએ વ્યસ્ત વિકારી સંબંધ હોય છે :

૧ કામના એકમની સંખ્યાને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે :

(અ) કામ કરનારની સંખ્યા અને કામના દિવસ,

(બ) કામ કરનારની સંખ્યા અને રોજના કલાક,

(ક) કામ કરવાના દિવસો અને રોજના કલાક

૨ અંતરને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે ગતિ અને સમય એ બંને પરિમાણો વ્યસ્ત વિકારો હોય છે.

૩ પદાર્થની કિંમત કે ભાગને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે :

(અ) માલનો જથ્થો અને ભાવ,

(બ) માલનો જથ્થો અને લઈ જવાનું અંતર

૪ સમયને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ ત્યારે ઉપયોગ કરનારની સંખ્યા અને વપરાશનો સમય વ્યસ્ત વિકારી છે.

૫ ત્યારે ક્ષેત્રમાપને નિશ્ચય કિંમત તરીકે સ્વીકારીએ, ત્યારે :

(અ) કાટખૂણ મોખૂણની લંબાઈ અને પહોળાઈ,

(બ) ત્રિકોણનો પાપો અને તેની ઉંચાઈ

આવા સંબંધના અનેક વ્યવહારિક ઉદાહરણો મોટેથી કહીને તેમની વચ્ચેનો વિકાર સરળ છે કે વ્યસ્ત છે એનો નિર્ણય કરતાં આવડે, ત્યાર પછી જ એક શરતવાળો કિંમતની પ્રમાણની રીતે ગણતરી કરવાની શરૂઆત કરવી નોંધીએ. એકાદ એ ઉદાહરણો ઉપરથી વ્યસ્ત વિકારની સમજ પાડી, ઉદાહરણો ગણતાં શીખવવાની ઉત્તરણ કરવાની જરૂર નથી. અનેક ઉદાહરણો ઉપરથી વ્યસ્ત વિકારનો સિદ્ધાંત સ્વયંમેવ મદદથી કરતાં આવડે, ત્યાર પછી જ ઉદાહરણોની ગણતરી ઉપર જવું નોંધીએ.

૬

આપેલી શરતનાં બંને પરિમાણો વચ્ચેનો વિકાર સમજતાં આવડ્યા પછી પ્રમાણની રીતે દિસાળ ગણવાની શરૂઆત કરવી નોંધીએ. એ રીતે દિસાળ ગણવા ધમ્મજનારે નીચેનાં ચાર પગથીએ વિચાર કરવો નોંધીએ.

[૧] જગ્યા જે પરિમાણનો આવવાનો હોય તેનું અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનુસંગી પરિમાણનું ગુણોત્તર મૂકવું;

[૨] જગ્યાનો અડસટો કાઢવો; એટલે અનુસંગી પરિમાણથી વધારે આવશે કે ઓછી આવશે, તેનો નિર્ણય કરવો;

[૩] એ ઉપરથી ગોઠવેલા ગુણોત્તરનાં પદોનાં મહત્ત્વનો નિર્ણય કરવો. એટલે એ ગુણોત્તરનાં પદોમાં નાનાં મોટાંનો નિર્ણય કરવો;

[૪] પ્રથમના ગુણોત્તરને અનુરૂપ બીજું ગુણોત્તર મૂકવું, પછી એ સમીકરણમાં વજાબ્યાસની રીતે કે ગુણક પદ્ધતિની રીતે જગ્યાની કિંમત શોધી કાઢવી.

ઉદાહરણ : [અ] જા વાર કાપડની કિંમત રૂ. ૧-૫-૮ બેસે છે, તો ૪૫૫ વાર કાપડની કિંમત કેટલી બેસશે ?

[૧] કિંમતનો જવાબ માગ્યો છે. તેથી $\frac{\text{દા. રૂ.}}{૧-૫-૯}$ એ પ્રથમ ગુણોત્તર થાય.

[૨] ઓછો જાયો લેવાનો છે, તેથી જવાબ રૂ. ૧-૫-૯ થી ઓછો આવશે.

[૩] એથી એ ગુણોત્તરનું પહેલું પદ નાનું અને બીજું પદ મોટું હોવું જોઈએ.

[૪] પહેલા ગુણોત્તરને અનુરૂપ $\frac{\text{૪૩૩ વાર}}{૭ વાર}$ બીજું ગુણોત્તર થાય.

એ ઉપરથી પ્રમાણ $\frac{\text{દા. રૂ.}}{૧-૫-૯} = \frac{\text{૪૩૩ વાર} \times ૪}{૭ વાર \times ૪}$

$$\text{દા. રૂ.} = ૨. ૧- ૫-૯ \times \frac{૪}{૭}$$

$$= ૨. ૨૫-૧૩-૩ \times \frac{૪}{૭}$$

$$= ૨. ૦-૧૪-૩ જવાબ.$$

[ખ] ૪૦ માઈલની ગતિથી દોડતી માડી જેટલું અંતર ૩ ફૂટ કલાકમાં કાપી શકે. તેટલું જ અંતર ૫૦ માઈલની ગતિથી દોડતી ટ્રેનને કાપતાં કેટલો વખત લાગે?

[૧] જવાબ વખતનો માગ્યો છે, માટે $\frac{\text{દા. કલાક}}{૩ ફૂટ કલાક}$ એ પ્રથમ ગુણોત્તર થાય.

[૨] ગતિનો દર વધાર્યો છે, તેથી સમય ઘટશે. એટલે જવાબ ઓછો આવશે.

[૩] તેથી એ ગુણોત્તરનું પહેલું પદ નાનું અને બીજું પદ મોટું હોવું જોઈએ.

[૪] એટલે પહેલા ગુણોત્તરને અનુરૂપ $\frac{૪૦ માઈલ}{૫૦ માઈલ}$ બીજું ગુણોત્તર થાય.

એ ઉપરથી પ્રમાણ $\frac{\text{દા. કલાક}}{૩ ફૂટ કલાક} = \frac{૪૦ માઈલ}{૫૦ માઈલ}$

$$\therefore \text{દા. કલાક} = ૩ ફૂટ કલાક \times \frac{૪}{૫}$$

$$= ૧૫ કલાક \div ૫$$

$$= ૩ કલાક જવાબ$$

આ રીતે સરળ પ્રમાણની ગણતરી કરવાની શક્તિ મળે, ત્યારપછી વ્યસ્ત પ્રમાણની ગણતરીની શરૂઆત કરવી અથવા એ બંને પ્રકારો સાથેસાથ લેવા જેથી સરળ અને વ્યસ્ત વચ્ચેનો ભેદ પામતાં જરાયે શ્રમ ન પડે; અને મન યાંત્રિક વિચારણામાંથી મુક્ત બને.

આ બધાં વિચેતન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રમાણની રીતે ગણતરી કરવી એ પણ અત્યંત તો ગુણક પદ્ધતિ જ છે. એટલું અંતિમ સ્વરૂપ ગુણક પદ્ધતિને મળતું જ છે. માત્ર વિચારસરણીની મિત્રતાને લીધે પ્રાથમિક પગથીઆમાં ફેરફાર જણાય છે.

૭

શરતના બે પરિમાણોના વિકારની સમજ પડ્યા પછી એમની વચ્ચે સ્વાભાવિક વિકાર ન હોય એવા પ્રસંગો પણ હોઈ શકે છે. ત્યાં ગણતરી અપ્રમાણ હોવાથી તેમની ગણતરી તૈયાર કરી શકાતી નથી. તેથી શરતનાં પરિમાણ વચ્ચેના અપ્રમાણ સ્વરૂપનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ.

આપેલી શરતનાં પરિમાણોના સંબંધ અપ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ છે તેનો નિર્ણય કરતાં આવડે, અને સરળ તેમ જ વ્યસ્ત પ્રમાણના હિસાબના સમૂહની વચ્ચે વચ્ચે એવા અપ્રમાણના હિસાબ મૂકવામાં આવે એ યોગ્યતા વધારે હિતાવહ છે. અપ્રમાણ તત્વનો, ખાસ જુદો જ સમુદાય

યોગ્યતાની જરૂર નથી. છતાં એવાં અપ્રમાણ કથનો શિક્ષકોએ અનેક સ્વરૂપે ગણુવાં તો જોઈએ જ. આ નીચે આપવામાં આવેલ સમૂહમાં દરેકેઈ શિક્ષક પોતાના તરફથી બીજાં અનેક એવાં કથનો ઉમેરી શકે તેમ છે.

૧ જ્યાં પ્રમાણનો જરૂર સંભવ નથી :

(૧) બે માણસો દરિયામાં ૧૦ માઈલ દૂર નજર કરી શકે છે, તો ૪ માણસો કેટલે દૂર જોઈ શકશે ?

(૨) એક પૈસાની જાડાઈ ૦.૫ ઈંચ હોય. તો અડધા પૈસાની જાડાઈ કેટલી હોઈ શકે ?

(૩) ૪ બટાટા બાફતાં ૧૦ મિનિટ લાગે તો ૨ બટાટા બાફતાં કેટલો વખત લાગે ?

(૪) વરસાદનું એક ઝાપડું ૨ માણસને ૧૦ મિનિટમાં પલાળી દે છે, તો ૪ માણસને પલાળતાં કેટલો વખત લાગે ?

(૫) એક મરથી એક મહિનામાં ૨૦ ઇંચ મૂકે છે, તો ૧ વરસમાં કેટલાં ઇંચ મૂકશે ?

(૬) એક ફૂડો સવારમાં ૪ માણસના કુટુંબને જગાડી શકે છે, તો ૧૨ માણસના કુટુંબને જગાડવા માટે કેટલા ફૂડ રાખવા જોઈએ ?

[એ જ રીતે કૃતગ્રન્થ બસવાથી માણસની જાગૃતિનો દાખલો કરી શકાય.]

(૭) એક મગરે એક આંખા ઉપરથી ૬ કલાક મુઠી ફેરીઓ વીણી, પહેલા કલાકમાં એ ૫૦ ફેરીઓ વીણી શક્યો. તો એ બધાપ સમયમાં કેટલી વીણી શક્યો હશે ?

[આજ પ્રમાણે ક્રિકેટની રમતમાં ઢોડ (રન) ના હિસાબ પણ થોડા શકાય.]

(૮) એક યુવાન ૨૦ વાર દોડીને ૪ ફૂટ ૩ ઇંચ જાંચું ફેરી શકે છે, તો ૪૦ વાર દોડીને કેટલું જાંચું ફેરી શકે ?

(૯) વરસનો ચમુ ૪ ફૂટ જાંચો છે; ત્યારે તે ૪૦ વરસનો થાય ત્યારે કેટલો જાંચો થશે ?

૨ જ્યાં પ્રમાણનો સંભવ છે, પણ બાળકો સમજી શકે તેવું અને તેટલું સરળ સ્વરૂપ હોવું નથી.

(૧) એક મગરે બે કલાકમાં ૩ ફૂટ જાંચું ખોદી શકે છે; તો ૧૨ ફૂટ જાંચું ખોદવાને કેટલો સમય લાગે ?

(૨) ચાની અડધી પેટીનું વજન ૪૦ સ્તંબ છે, ત્યારે આખી પેટીનું વજન કેટલું ગણાય ?

(૩) ૬ માણસ ૬ દિવસમાં પરચુરણ કામ કરીને રૂ. ૨૦ કમાય છે, તો ૮ માણસ ૮ દિવસમાં કેટલું કમાય ?

(૪) એક આગગાડીમાં અમુક કોચસો બાળવાથી ૪૦ માઈલની ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; ત્યારે તેથી બમણા કોચસો બાળવાથી કેટલી ગતિ ઉત્પન્ન થશે ?

[મોટર, વદાણના સંબંધમાં પણ એવાં જ કથન કહી શકાય.]

(૫) ૧૦ તારના ચાંબલા વચ્ચે ૫૮૫ વારનું અંતર છે, તો ૫ તારના ચાંબલા વચ્ચે કેટલું અંતર હોઈ શકે ?

[એમાં ૧૦ અને ૫ ને બદલે ૯ અને ૪ ના પ્રમાણમાં અંતર ગણી શકાય.]

(૬) એક ૫૪૨ ૩ સેકન્ડમાં ૧૪૮ ઈંચ નીચે આવે છે, તો ૬ સેકન્ડમાં કેટલો નીચે આવશે ?

[એમાં અંતર સેકન્ડના વર્ગના પ્રમાણમાં વિકાર પામે છે.]

(૭) ૩ ઈંચ વ્યાસના વર્તુળનું ક્ષેત્રમાપ ૭.૦૬૮૬ ચો. ઇ. છે તો ૬ ઈંચ વ્યાસના વર્તુળનું ક્ષેત્રમાપ કેટલું ગણાય ?

[એમાં ક્ષેત્રમાપ વ્યાસના વર્ગના પ્રમાણમાં વિકાર પામે છે.]

*૩ પ્રમાણને સંબંધ હોય, પણ અમુક હદ સુધી જ :

(૧) એક ઉપર ૧૦૦ માઈલિ મુધી ૧૨ મણુ બોળે ઉપાડી જઈ શકે છે. તો ૩૦ મણુ બોળે કેટલા અંતર મુધી લઈ જઈ શકે ?

(૨) એક રતલ વજન એક તારની નીચે ટાંગવાથી તેની લંબાઈ ૦.૦૨ ઇંચ વધે છે, તો તેની નીચે ૧ ટન વજન ટાંગવાથી તેની લંબાઈ કેટલી વધશે ?

(૩) એક કારખાનું ૧૦૦૦ ગાયુસ ૧૦૦ દિવસમાં બાંધી શકે છે, તો ૧ દિવસમાં બાંધવા માટે કેટલાં માણુસ જોઈએ ?

(૪) એક માણુસ ૧૦૦૦ ૮ કલાક ચાલવાની મુસાફરી કરે છે; અને તે પહેલા કલાકમાં ૪૬ માઈલ ચાલી શકે છે, તો આખા દિવસમાં કેટલું અંતર ચાલી શકશે ?

આ બધા હિસાબોમાં શરતનાં પરિમાણો વચ્ચેનો વિકાર સહજ યુક્તિથી સમજી શકાય તેમ છે.

૮

ગણિતશાસ્ત્રમાં કહેલી શરતનાં પરિમાણો વચ્ચેનો સંબંધ જ્યારે સહજ યુક્તિથી સમજી શકાતો નથી ત્યારે તેનો નિર્ણય બે પ્રકારે કરી શકાય છે : ૧ પરિમાણનાં શ્રેણીતરોની ક્રમબામણી કરીને; ૨ પરિમાણોનું રેખાસેખન (graph) દોરીને.

૧ નીચેના હિસાબોમાં કહેલાં પરિમાણો વચ્ચે પ્રમાણનો સંબંધ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરી આપો.

(૧) ૩૦ વરસની ઉંમરના ત્રણ બુદ્ધ બુદ્ધ આદમીની ઊંચાઈના અને વજનના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :

ઊંચાઈ:	ફૂટ	ઇંચ	વજન:	રતલ
	૫	૫		૧૪૨
	૫	૮		૧૫૫
	૫	૧૧		૧૭૮

એમાં ઊંચાઈ અને વજન પ્રમાણમાં કહી શકાય કે ?

[એમાં ત્રણેય શ્રેણીતરો સમાન નથી, જેથી ઊંચાઈ અને વજન સરળ વિકારી નથી.]

(૨) લાકડાનાં ત્રણ બુદ્ધ બુદ્ધ કકડાનાં માપ અને કિંમત નીચે પ્રમાણે આપેલ છે :

ધનમાપ:	માપ	કિંમત:	રૂ. આ. પા.
	૨૪"×૧૮"×૨૦"		૧૦-૮
	૨૭"×૨૦"×૨૨"		૧૧-૧૨
	૩૦"×૨૧"×૨૪"		૧૩
	૩૩"×૨૨"×૨૬"		૧૪-૮-

એમાં ધનમાપ અને કિંમત પ્રમાણમાં કહી શકાય કે ?

(૩) એક મોટર ૨૬ સેકન્ડમાં ૫૪ ફૂટ દોડે છે.

૪૬ સેકન્ડમાં ૧૨૦ ફૂટ દોડે છે.

આ બે શરતો ઉપરથી એમ કહી શકાય કે “ મોટર એક સરખી ગતિથી દોડે છે ” ?

અથવા “ મોટરે કાપેલું અંતર સમયની સાથે સરખા વિકારી છે ? ”

(૪) ૩૮ પાનાંની એક પુસ્તિકા છાપવાનું ખર્ચ રૂ. ૮-૧૧ આ. થાય છે, અને તેવી જ ૮૧ પાનાંની પુસ્તિકા છાપવાનું કામ રૂ. ૧૭-૧૦ આ. માં થાય છે, ત્યારે છાપવાનું ખર્ચ પાનાંની સંખ્યાની સાથે પ્રમાણમાં ગણાય કે ?

(૫) ૮૪ માઈલનું રેલ્વેભાડું રૂ. ૧-૪-૬ એસે છે; અને ૧૫૨ માઈલનું ભાડું રૂ. ૨-૫ આ. એસે છે. ત્યારે અંતર અને ભાડું પ્રમાણમાં ગણાય કે ?

૨ આપેલી શરતનાં પરિમાણો સપ્રમાણ છે કે નહિ, અથવા તેમની વચ્ચે કયા પ્રકારનો વિકાર સમાવેશો છે; તેનો નિર્ણય ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગુણોત્તરની સરખામણી કરવા કરતાં આપેલાં પરિમાણોનું રેખાલેખન કરવાથી સરળતાથી કરી શકાય છે.

(૧) વ્યારે કોષ્ટકો યે પરિમાણો વચ્ચેનો વિકાર સરળ હોય ત્યારે તેમનું રેખાલેખન દોરવામાં આવે તો તે બધાં બિંદુઓ સરળ રેખામાં આવે છે. એટલે જો x અને y એ બે પરિમાણો સરળ વિકાર પામતાં જણાય તો $y = ax + b$ એ સર્વસામાન્ય સમીકરણની યોજના પ્રમાણે રેખાલેખન કરવાથી બીજાવચ્ચ (Co-efficient) a ની કિંમતનો તેમજ એ સમીકરણમાં આવેલી નિશ્ચય કિંમત b નો નિર્ણય એ રેખાલેખન ઉપરથી જ કરી શકાય છે.

એટલે સરળ વિકારી પરિમાણોનું રેખાલેખન સીધી લીટીમાં પરિણમે છે; અને જે રેખાલેખન સીધી લીટીથી દર્શાવેલ હોય તેનાં બંને પરિમાણો સરળ રીતે વિકાર પામે છે:

આ નિયમે યતાં ચોડાંક ઉદાહરણો આ નીચે આપવામાં આવેલ છે.

(અ) એક વિદ્યાર્થીગણનું બાહુ અને બીજું નિશ્ચિત ખર્ચ દર માસે ૩૧૫ રૂ. જેટલું થાય છે; અને બીજાનું ખર્ચ વિદ્યાર્થીની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વધે છે; વ્યારે વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૩૦ હોય, ત્યારે તેનું એકંદર ખર્ચ રૂ. ૬૭૫ થાય છે, ત્યારે તે સંખ્યા ૪૦ ની થાય ત્યારે તેનું એકંદર ખર્ચ કેટલું થાય?

(બ) એક યાળીયાળની ૫ યાળીઓ સાથે રૂ. ૭૦ કિંમત બેસે છે. ૨૦ યાળીઓ સાથે રૂ. ૯૦ કિંમત બેસે છે. ત્યારે ૫૦ યાળીઓ સહિત તેની કિંમત કેટલી બેસશે?

(૨) એક દુકાન વેપારીને નિશ્ચિત પગાર ઉપરાંત વર્ષમાં જેટલો ગાલ વેચે તેના ઉપર અમુક ટકા હકસારી મળે છે. પહેલે વર્ષે તેણે ૨૪૦૦ રૂ.નો ગાલ વેચ્યો, તેમાં તેને એકંદર રૂ. ૨૭૦ મળ્યા. બીજે વર્ષે તેણે રૂ. ૩૨૦૦ નો ગાલ વેચ્યો, તેમાં તેને એકંદર રૂ. ૩૧૦ મળ્યા. ત્યારે ત્રીજે વર્ષે તેણે રૂ. ૪૬૦૦ નો ગાલ વેચ્યો તો તે પ્રમાણે તેને તે વર્ષે એકંદર કેટલા પૈસા મળશે?

૩—વ્યારે આપેલી શરતના પરિમાણો સરળ વિકારના સંબંધથી જોડાયેલ ન હોય પણ વ્યસ્ત વિકારથી જોડાયેલ હોય ત્યારે તેમનું રેખાલેખન કરવામાં આવે તો તે સરળ રેખામાં નહિ મળતાં Hyperbola—અતિપરવચ્ચ—ના સ્વરૂપમાં વિકાર પામે છે. જો x અને y એ બે પરિમાણો વ્યસ્ત વિકારથી જોડાયેલ હોય ત્યારે ક્ષય એ નિશ્ચય કિંમત બને છે. એ ઉપરથી x અને y ની જુદી જુદી કિંમતોને આધારે રેખાલેખનને બદલે ક્ષય એ નિશ્ચય એ પરિમાણોની કિંમતોનું રેખાલેખન કરવામાં આવે તો તેનું પરિમાણ અતિપરવચ્ચને બદલે સરળ રેખામાં મળશે. અતિપરવચ્ચમાંથી સરળ રેખામાં રૂપાંતર એ જ હેતુથી વ્યસ્ત પ્રમાણની ગણતરીમાં તેની સરળ પ્રમાણની રીતે ગણવા માટે આપેલા પરિમાણને પ્રતિયોગી સંખ્યાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

રેખાલેખનથી આ રીતે આ સિદ્ધાંતના બીજા સંબંધોનો નિર્ણય પણ કરી શકાય છે, પણ તે વિષય વ્યવહારિક ગણિતશાસ્ત્ર [practical mathematics] ના પુસ્તકમાં વધારે વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવેલો હોય છે.

પ્રમાણ અને વિકારના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ વ્યવહારોપયોગી દિસાઓમાં થયો નોંધવો. દિસાબની પસંદગીનો આધાર, આપણી આસપાસના રચાન, સમય, સંનિગોગાંથી આપણી નિરીક્ષા કરવાની શક્તિ ઉપર રહેલો છે; નહિ કે પુરાતન પાંચપુરનકોમાંથી. જો આપણે આસપાસની દુનિયામાં ચાલના વ્યવહારને સમજીશું; તો જ આપણી મહેનતનો વધારેમાં વધારે ફાયદો મેળવવાની શક્તિ આપણે આપણી આસપાસના સમાજમાં ઉપયોગ કરી શકીશું.

“The battle of Waterloo was first fought and won on the playground of Eton and Haro.”

શાળાનું નામ સાંભળતાં કેટલાંએ બાળકોના

હોંસકોશ ઊડી જાય છે! શાળાના રમણુથી કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ રસરોજ કરી ખુણેખાંચરે બરાઈ જાય છે. એવી શાળાઓ ‘સોટીથી જ સત્તા ચલાવે છે. એવી શાળાઓને આપણે ઓગણીસમી સદીની શાળાઓ કહીશું. તેવી શાળાઓએ કેળવણી કૃણથી અને રસિક કેમ અને તેનો કદી વિચાર કર્યો નથી.

કેળવણી એટલે માનવમાં રહેલી સ્વતઃસિદ્ધ શક્તિઓનો વિકાસ કરવો-એમ એવી શાળાઓએ કદી વિચાર્યું નથી. ઊંચકાં, એમણે એવી રીતે આજ સુધી બહુનારના મોટા ભાગને, કેળવણી આપી છે કે જેથી તેનાં બધાંય અંગો વિદ્યુત બન્યાં છે; પ્રમાણિક થવાને બદલે તે ચોર બન્યાં છે; નીડર ને દિંમતવાન થવાને બદલે તે ભીરુ, આયસો ને નામંદ બન્યાં છે.

આજે બહુનાર ને બહુવનાર બનને સારી રીતે સમજણ પડી ગઈ છે કે ચારપાંચ કલાક એકધારી માનસિક કેળવણી આપવાથી અને એક જ જગ્યામાં બેસી રહેવાથી મન મજબૂત થવાને બદલે પાંગળું બન્યું છે. શાળાઓમાં રમ પડનાં હેખાઈ આવતો ધોંધાટ, ધમાકા એ આતું વિકૃત સ્વરૂપ નથી તો બીજું શું છે?

પાંચ કલાકના સમય દરમિયાન કાગળની કાચબીઓમાં ઠાંસી ઠાંસીને લલ્લાતો લોખંડી ખીસાઓથી હાથ, પગ ને ગરડો ફાટફાટ થઈ રહ્યાં હોય છે. વર્ગમાં જ એ ત્રણ કલાક પછી ‘અણુગમાનું’ વાતાવરણુ દેખાતું શરૂ થઈ જાય છે. પશુ બાપડો વિદ્યાર્થી શું કરે? ને ઘોડા બાખ્યાતરૂપા સિદ્ધાંતો બાણુતો શિક્ષક પશુ શું કરે! ન્યાંસુધી એ-જનની કળ ન દર્શાય ત્યાં સુધી ડાયાઓને દસડાએ જ છૂટકો!

બિસાડી ઉપર કૃતરાતું ને કૃતરા ઉપર ધોડાનું દબાણ થયે જ જાય છે તેમ શિક્ષક, માયાપ ને વડીશોનાં દબાણ વેડોતો વિદ્યાર્થી કચડાઈ ગયો છે; તેની શક્તિ ઠુંકવાઈ ગઈ છે; તેનાં અંગો વિદ્યુત બન્યાં છે; કોઈ હાથે તો કોઈ અંગે ને કાને અપંગ બન્યા છે. ‘આવી કેળવણી અમારે નથી જોઈતી’ ની ત્રીસો પાડી કેરલાક ભાગવા લાગ્યા છે. તેમને શાળાઓ જેલો જેવી લાગવા માંડી છે.

એ કટોકટીના સમયે કેટલાક માનસશાસ્ત્રીઓએ રમતના જાદુને પારખ્યો અને પોતાની દુનિયાને જાહેર કીડું કે રમતાં બાળકો જ પ્રગતિ સાધે છે-આક્રીનાં પોતાનો સમય વેડી મારે છે. અર્નેસ્ટો. ડરૂલી જેવાએ સને ૧૮૯૨ માં રમતના ગૂણરૂપ Basket ball અને Spring field જેવી રમતો વિદ્યાર્થીદુનિયા આગળ મૂકી ત્યારે તો વિદ્યાર્થીઓના હર્ષની સીમા જ ન રહી. એ રમતો રમવા બાળકોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં. રમત રમતને શીખવે એમ અનેક નવી રમતો શોધાવા માંડી. રડતાં છોકરાં ખુશીથી નિરાણે જવા લાગ્યાં. ગંદાં છોકરાંને ન્યારે કહેવાયું ‘ગંદાને શોધાવા માંડી. રડતાં છોકરાં ખુશીથી નિરાણે જવા લાગ્યાં. ગંદાં છોકરાંને ન્યારે કહેવાયું ‘ગંદાને રમત રમાડવામાં નહિ આવે’ ત્યાં તો પળવારમાં ઘરે દોટ મૂકી, હાથ પગ ને મોં ધોઈ, જૂનાં ગંદાં કપડાં ઉતારી, ધોએલાં સ્વચ્છ કપડાંમાં સજ્જ થઈ સૌ સાથે ઊભાં રહેવા માંડ્યાં. રખડેલ ને

વૈદ્ય છોકરાં રમત સાથે બાણાવતા મહેતાજીની આંખે જ દેખવા લાગ્યાં. આ રીતે મેકેન્ઝી, ફ્રાંસ, વગેરે માનસશાસ્ત્રીઓને ઘેર વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ પણ ઉમરાવા માંડ્યા. તેમનાં બાળકોની તેમને સુપરત કરી પોતાને માથેથી જાણે મોટી જવાબદારી બિતરી હોય તેટલો સતોષ અનુભવવા લાગ્યા.

રમતોએ આવી જાડુઈ અસર શાળાજીવનમાં બીજી ઠરી. રમતોદ્ધાર જ બાળકોમાં ચંતુરાઈ, અપજના, ખડતલપણું, પ્રમાણિકપણું, સત્યનિષ્ઠતા, અધૃત્ય, નાગરિકત્વ, વફાદારી ને સ્વદેશભાવના જન્મત કરવા માંડી.

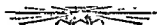
ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જાપાન, જર્મની ને રશિયાની પ્રગતિનું સાચું માન તે તે દેશની શાળાજીવનની તાલીમને ધરે છે. કમભાગ્ય કેવળ દિંદના જ છે કે કોઈ ગેણીગાંડી શાળાઓ સિવાય હતુ સંખ્યાગ્રંથ શાળાઓ એ ઓગણીસમી સદીને મીચે જ આત્મા કરે છે. નૂતન શિક્ષણમાં રસ લેતી એકેએક શાળાએ, પ્રગતિવાંચ્છુ એકેએક સંસ્થાએ શાળાના અભ્યાસક્રમમાં રમતોને સ્થાન આપે જ છુટકો છે.

રમતોદ્ધાર વફાદારીનો શુભ દેખવી શકાય છે એમ લખતાં Mr. Royce જણાવે છે કે “There can be no question but the easiest way to develop in a boy the community sense, this feeling of loyalty to some organization larger than himself, is through team games.”

શાયદપાસન કે શાયદમંગમાં રમતોનો ફાયદો જણાવતાં ખેરો કહે છે “Play has the mightiest influence on the maintenance and non-maintenance of laws; and if children's plays are conducted according to laws and rules and they always pursue their amusements in conformity with order, while finding pleasure therein, it need not be feared that when they are grown up they will break laws whose objects are more serious.”

મિ. જી. એસ. બેનફેક્ટ, જેણે ‘Games for the playground’ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે રમતોદ્ધાર સર્વદેશીય વિશ્વસ થાય છે એમ જણાવતાં લખે છે: “The timid, shrinking child learns to take his turn with others; the bold, selfish child learns that he may not monopolize opportunities; the unappreciated child gains self-respect and the respect for others. He learns to take defeat without discouragement and to win without undue elation. Co-operation is the very life of the game.”

નૂતન દેખવણીમાં આ રમતનાં જાડુને આપણે જેટલો અપનાવીએ તેટલો વિશ્વસ જરૂર આપણે સાધી શકીશું.

આપણા દેશમાં આવાં શિક્ષણસંમેલનોની ખૂબ આવશ્યકતા છે. આપણા પ્રાંત માટે પણ આવાં સંમેલનો જોઈએ આવશ્યક નથી. આજે આપણે ભારે વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં એકલા થયા છીએ. કેવળ શિક્ષણની વાતો કરવાની હોત તો વાંધો ન હતો. આજુ શિક્ષણની ખામીઓ બતાવવી એ બહુ અઘરું કામ નથી. શિક્ષણપ્રણાલિકાના દોષોને નિવારી સાચા શિક્ષણનું માર્ગદર્શન કરાવવું, એ પણ બહુ અઘરું લાગે તેમ નથી. જીવનને વ્યાપી લેતી કેળવણીનો વિચાર કરીને શિક્ષણનું એ કેળવણીમાં ક્યાં સ્થાન છે એ બતાવવું હોય તો પણ એ મને બહુ વિકટ કાર્ય ન લાગે. પરંતુ અહીં તો આપણે એક એવા પ્રકારના શિક્ષણની વિચારણા કરવા એકલા થયા છીએ કે જેને માટે એવી વિચારણાના અગ્રણી તરીકે બેસવાનો હું અધિકારી હોઈશ કે કેમ એ જ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે.

આ સંમેલન કોઈ સ્થાપિત શિક્ષણકમિટી પક્ષ કે વિરોધ કરવા માટે આપણે નથી બન્યા. આજની શિક્ષણપ્રણાલિકામાં જે સામાન્ય તરફના અપણે ખૂરતાં દેખાયાં હતાં તેનું નિવારણ કરવા માટે સરકારનિયુક્ત શિક્ષણપ્રણાલિકાથી નુકસાન પડીને દેશ બરમાં નાનીમોટી અનેક સંસ્થાઓએ આજ દિન સુધી નવાનવા પ્રયોગો કર્યા. આપણા રાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા ચક્રાવતી સરકાર પરદેશી હોઈને આ નવા શિક્ષણના તંત્રને આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું નામ આપ્યું છે. ગિનસરકારી અને આવી રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં તાત્વિક અને વ્યવહારિક ધણા ફેરફારો કર્યા છે. આ આખી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણની દિશામાં ક્યા માર્ગે હવે આપણે પ્રયાણ કરવાનું રહે છે તેનો વિચાર આપણે અહીં કરવાના છીએ. મને આ કામ મહાભારત જેવું લાગે છે. એ કામનો મોવડી થતાં મારા અંતરમાં ક્ષોભ થાય તે આપ સૌ સમજી શકો તેમ છે. આમ છતાંયે બે દશકા જેટલા શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ફેરફાર કાર્યે મને અદરથી હુંક આપી છે અને વિકટ છતાં આવશ્યક માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં આપ સૌને સાથે લઈને સાહસ કરવાનું મેં સ્વીકાર્યું છે. મારી મુદિઓથી હું અગ્રગણ્યો નથી છતાંયે આપ સૌના મીઠા સહકારથી આ સંમેલનના કાર્યને આપણે સૌ સફળતાપૂર્વક પાર પાડીશું અને કોઈ એકસ દિશા આંકવા શક્તિવાન ચરણું તેવી આશા સાથે હું અહીં આવ્યો છું.

મનુષ્ય આ અવન ઉપર અવતર્યો ત્યારથી આગળ ને આગળ વધવાના કાંઈ એણે માર્યા જ કર્યા છે. જોના જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી એક યા બીજી રીતે એની કેળવણીનું કામ ચાલ્યા જ કર્યું છે. એની કેળવણીમાં માતા-પિતાનો, સગાસંબંધીનો અને આસપાસની પરિસ્થિતિનો ભારે મોટો હિસ્સો હોય છે. પ્રગતિશીલ મનુષ્ય પોતાના ટૂંકા આયુષ્યમાં વધારેમાં વધારે પંચ કાપવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે પદ્ધતિસર માર્ગનું નિર્માણ કરીને તે જ માર્ગે પ્રયાણ કરવાનું હાથ ધર્યા વિના રહી શકે નહિ. જીવન જીવવામાં આવી જે જે પદ્ધતિઓ નિર્માણ કરવી પડી તેને આપણે કેળવણીની પદ્ધતિઓ કહી શકીએ. માણસને પોતાની જીવિત વિકાસ માટે અનેક સાધનોની, અનેક અનુકૂળતાઓની અને અનેક મિત્રોની સહાયની અપેક્ષા રહે જ રહે. માણસની એવી શોધને અને શોધેલા માર્ગોના અનુસરણને આપણે શિક્ષણ કહી શકીએ. આ રીતે જોઈએ તો શિક્ષણ કેળવણીનું અગત્યનું છતાંયે

માત્ર એક અંગ જ ગણી શકાય. શિક્ષણસંસ્થા એ કેળવણીદ્વારા બહુનારને વિકાસને પંથે દોરવામાં અનેક સાધનો પૈકીનું એક સાધન કહી શકાય. આપણે આપણી વિચારણામાં આગળ ચાલીએ તે પહેલાં શિક્ષણ અને કેળવણીનો આ ભેદ સમજી લેવાની જરૂર રહે છે. જે શિક્ષણપ્રણાલિમાં આપણા દેશને નુકસાન થયું છે તેને ટાળીએ જ. નવી શિક્ષણપ્રણાલિકા ઊભી કરતી વખતે તે કેળવણીનું વધારેમાં વધારે સદાયક અંગ બની રહે એ વિચાર આપણે ભૂલવો જોઈએ નહિ. એ ભૂલીએ નહિ તો જ શિક્ષણ સંસ્થામાં બણી રહેલ માનવજાળને કેવળ ખુદ્દિનું જ પ્રાણી નહિ ગણતાં એને સ્વતંત્ર મન છે, સ્વતંત્ર લાગણી છે, સ્વતંત્ર શરીર છે અને સ્વતંત્ર આત્મા પણ છે તેવો વિચાર આપણી પાસે દરદરમાં પડે રહી શકે.

કેળવણીના અગત્યના અને ઉપકારક અંગ તરીકે શિક્ષણને સ્વીકાર્યા પછી માનવઉત્કૃષ્ટિના ઇતિહાસને તપાસતાં આપણને જે ચોક્કસ સત્યો લાગે છે અને જેના વગર શિક્ષણનું કાર્ય પાંગળું ગણી શકાય તેનો વિચાર કરીએ.

સ્વાતંત્ર્ય મનુષ્ય માણસો જન્મસિદ્ધ હક છે એમ કહેવાય છે. આ સત્યને જે સ્વીકારીએ તો કોઈ પણ શિક્ષણનું તંત્ર સ્વાતંત્ર્યવિદોષનું દોષ ન શકે. સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ કરવા માટે આજે ભારે મોટી ચર્ચાઓ ચાલી રહી છે. એ ચર્ચાઓમાંથી સ્વાતંત્ર્ય એ શબ્દ કરવાની વસ્તુ છે એવો મૂલ્ય ત્યાં સુધી નીકળ્યા કરશે ત્યાં સુધી સ્વાતંત્ર્યનો સાચો અર્થ આપણને કોઈને સમજાવવો નથી. એ દાનદષ્ટિએ આપણી વિચારસરણીમાં જે મોટો દોષ ઊભો થયો છે એ દોષને લીધે જ દરજિયાત-મરતિપાતના ઝગઝગાણા ઊભા થયા છે. સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી હવવાને સર્જનએકો માણસ ક્યારે કંઈ બૂલ કરી નાખશે એવો ભય આવી ચર્ચા કરનારાઓના મનમાં સદાય રહ્યા કરે છે. ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ પછી માણસ તેનો દુરુપયોગ જ કરશે એવો અવિશ્વાસ શા સારુ? સમગ્રિના એક અંગ તરીકે હવન હવવા દરમિયાં ઉત્તુક રહેનાર વ્યક્તિ પોતાના સમાજની અવગણના કરશે એવી અશક્તિ શા માટે મનમાં પેડાવા દેવી જોઈએ? વાત સાચી છે કે આજકાલ સુધીની અવગણી શિક્ષણપ્રણાલિએ માણસને મજાસા અધિકારોનો માણસ પાસે દુરુપયોગ કરાવ્યો છે. એ વાત પણ સાચી છે કે પોતાના જ સ્વાર્થને કેન્દ્રમાં રાખીને વ્યક્તિ, સમાજ સ્થયેના પોતાના વ્યવહારો ચલાવે છે. પરંતુ આ તો અવગણી કેળવણીનું પરિણામ છે. એક વખત દિમિત કરીને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો જ આપણને માલુમ પડે કે વ્યક્તિ પોતાની તમામ શક્તિઓ પોતાના તેમ જ પારકાના હિત માટે વાપર્યા વિના નહિ રહે, અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓનો સ્વતંત્ર સમાજ સાચા અર્થમાં રચાઈ રહેશે. આવો પ્રયોગ શિક્ષણસંસ્થાઓ જ કરી શકે. સમાજને વશ વર્તતી પોતાની પ્રણાલિકાનું નિર્માણ કરનાર શિક્ષણસંસ્થા જ આજે નવી પ્રણાલિકા રચાવી શકે. સ્વાતંત્ર્યનો પ્રયોગ બહુ જ નાનપણથી થાય ત્યારે તેનાં સ્થાં પરિણામો આપણને દેખાય. આજે નગરે પડતી સ્વાતંત્ર્યની ઝંખના એ તો રોગી માણસની છુપાઈતી જેવી છે. એ ઝંખનાને નિરોગી માર્ગે વહેવા દેવી હોય તો શિક્ષણસંસ્થાઓએ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને માર્ગે પ્રયાણ કર્યા વિના ચાલે નહિ. સ્વાતંત્ર્યનો આવો પ્રયોગ શિક્ષણની સંસ્થાનો મદ્ર મૂલ્યવાન અધિકાર છે અને તેમણે ખાસ કરીને જે દેશને પરતંત્રતાની બેડીએ તોડવાની હોય છે તે દેશ માટે તો એવો પ્રયોગ એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા ગણવી જોઈએ. સ્વતંત્ર શિક્ષણ આપવાની દિશાપત્ર કરનાર શિક્ષણસંસ્થાના દરેક સંચાલકે પોતાની પાસે બાણી રહેલા જાળકને સંપૂર્ણ અને સાચા સ્વાતંત્ર્યનો અધિકારી બનાવવો જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યની મર્યાદાઓનો અવારનવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે પરંતુ કોઈ પણ અસંપત્તિ

સત્યને મનુષ્યનિર્મિત મર્યાદા નીચે મૂકવું એ યથાર્થ નથી. આદર્શને વ્યવહારમાં મૂકતી વખતે અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. એવો વ્યવહાર કરતી વખતે બાંધકામ કરવાના અનેક પ્રસંગો પણ ઊભા થાય છે; પરંતુ એ મુશ્કેલીઓ જ આપણા માર્ગમાં જો વિધારૂપ બની રહે અને એ બાંધકામ જ સિદ્ધાન્તનું સ્થાન લઈ લે તો આપણે આદર્શને એવડા નીવડ્યા ગણાઈએ.

દુનિયામાં અવતરનાર પ્રાણી માત્રને પોતાનું વ્યક્તિત્વ હોય છે. એ વ્યક્તિત્વ ખીલવવા માટે જેટલી જેટલી અનુકૂળતાઓ જોઈએ તે અનુકૂળતાઓનો તે આધિકારી હોય છે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓએ આ વ્યક્તિત્વને પિછાનું તો નથી જ, પણ આજ દિન સુધી અવગણ્યું છે, મનુષ્ય સમાજની પ્રગતિમાં એવી અવગણનાએ ભારે મોટા નિષેધ કર્યો છે. કોઈ પણ દેશ ગમે તેવા સંયોગોમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હોય તો પણ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વને સંભાળી લે અને એને યોગ્ય રીતે વિકસવા માટે અવકાશ આપે તો જ ઊભો હોય ત્યાંથી આગળ પ્રગતિ કરી શકે. બાળનાર બાળકને પોતાનું વ્યક્તિત્વ છે એમ જ્યાં સુધી સ્વીકારાય નહિ ત્યાં સુધી શિક્ષણનું કાર્ય મનુષ્યની કેળવણીને ઉપકારક બની શકે જ નહિ. વ્યક્તિત્વનો આગે સ્વીકાર નથી થયો હોતો ત્યાં સુધી માણસ માણસ વચ્ચેના ઝઘડાઓ ઓછા થતા જ નથી. કેળવણીએ રાષ્ટ્રને ઉત્તત કરવું હોય કે જગત જરૂરી દૃષ્ય કદમની પ્રગતિમાં બાળનારને સાથે રાખતો હોય તો આ વ્યક્તિત્વના સિદ્ધાન્તને પોતામાં સમાવી દેવો પડશે. આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આજે જે પ્રકારનું કામ ચાલી રહ્યું છે એ જોતાં આપણને આ દિશામાં ભારે અંધારું દેખાય છે. બાળાવનાર બાળનારને ઓળખતો નથી અને બાળનાર તો બાળાવનારને ઓળખે જ ક્યાંથી? દુનિયાના ૫૩ ઉપર જે કોઈ એવો ધધો હોય કે જ્યાં સાધનની ઓળખ ન હોય અથવા તો પાત્રની પિછાન ન હોય તો તે એક શિક્ષણનો જ ધધો છે એમ કહેવું એ આપણા દેશને માટે તો સો ટકા સાચું છે. આપણે શિક્ષક, શિક્ષણની પદ્ધતિ શું તે જાણતો નથી, આપણે શિક્ષક શું બાળાવવું છે તે જાણતો નથી, કોને પોતે બાળાવવા ઓછો છે તેની પણ તેને ખબર નથી, શિક્ષણની પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં કઈ વસ્તુને રાખવી એની તેને સમજ નથી, ને પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણે રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરવા ઇચ્છનાર કેળવણીનો કોઈ પણ અધિકારીત્વ જો વસ્તુને કેન્દ્રમાં રાખવાનો હુકમ કરે તે પ્રમાણે એ વર્તે છે. આજે તો આપણે હવે એવી સ્થિતિએ પહોંચી ગયા છીએ કે શિક્ષક સાથે કરી પણ અર્થા કરીને સત્ય એને ગળે ઉતારવી પણ શકતા નથી. શિક્ષણ માટે જે કોઈ હુકમ એને ગળે છે તેને આંખો ખીચીને તે અનુસરે છે.

બાળનારની સ્થિતિ તો એવી પણ ખરાબ છે. લગભગ એક સૈકા સુધી બાળતરની ઓક્સ ધરડમાં પડેલા હોવાથી બાળનાર વિદ્યાર્થી તો પોતે શું બણે છે એ પણ સમજતો નથી. નક્કી કરેલા મીલામાં બણતાં બણતાં એ મોટા થાય છે ત્યારે હવે પછી શું કરવું એની ભારે મૂંઝવણમાં પડે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બન્ને આ પ્રકારની મૂંઝવણમાં જ સાડું ચે જીવન ખલાસ કરે છે. હાઈટમાં આવી ચડેલા ધધાને હાથે કરીને ગમે તે રીતે પેટ ભર્યું એમાં જ પોતાની જાતને ઇતિકર્તવ્ય માને છે. વ્યક્તિત્વ વિનાનો માણસ બીનું કરે પણ શું? અસમાનતા, અપમાન, બેઝારી, શુભામી એ બધું જ માણસ સહન કર્યા કરે છે! કોઈ દિવસ એનું વ્યક્તિત્વ જાગૃત થતું જ નથી. આની પરિસ્થિતિ ચલાવી લે એ શિક્ષણની સંસ્થા નથી. માટે જ તો કહેવું પડે છે કે શિક્ષણસંસ્થામાં વ્યક્તિત્વનો આદર અને શિક્ષણની યોજનામાં કેન્દ્રસ્થાને બાળનાર એ જાને કેળવણીના તંત્રમાં અપરિહાર્ય અંગ ગણાવ્યાં જોઈએ.

અને આપણી કેળવણી કેવાં અસમાન તરતો ઉપર ચાલી રહી છે ? કેળવણીને વ્યાપક સ્વરૂપમાં સંગ્રહીએ તો પણ આખી સગાઈમાં અસમાનતાના બેહુદા ધોરણો પ્રવર્તી રહ્યાં છે, શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં એ ધોરણોનો ઝેરી પ્રવેશ વધારે બેરથી થયો છે અને ઊંડાં ને ઊંડાં મૂળ નાખ્યે નાથ છે. શિક્ષક-આચાર્ય વચ્ચે અસમાનતા, શિક્ષક-શિક્ષક વચ્ચે અસમાનતા, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચે અસમાનતા અને વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થી વચ્ચે પણ અસમાનતા । આ અસમાનતા આર્થિક ક્ષેત્રમાં જ મર્યાદિત નથી થઈ રહી, બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પણ તેણે પગપેસારો કર્યો છે. આપણા આજના સમાજમાં જે વેરઝેર અને કંગાલિયત દેખાય છે તેનાં મૂળમાં આ અસમાનતાનું ઝેર ધણે મોટે ભાગે રહેલું છે. બરાબર જ કહેવાયું છે કે “બાળક મનુષ્યનો પિતા છે”. જે પ્રકારની વિચારસરણીનાં મૂળ એના અભ્યાસક્રમમાં નાખવામાં આવે છે તે જ વિચારસરણી એના જીવનગરના વ્યવહારનું પ્રેરક બળ બની રહે છે. અસમાનતાના ધોરણથી વારંવાર અવગણાએલો અભ્યાસાર્થી આત્મા મોટાંજો નજીઅનજો પણ એના બદલો લેવા મથે છે. એણે જોયું હોય છે કે શિક્ષક એના ઉપર સત્તાનો દોર અસાધ્યો હતો, એણે જોયું હોય છે કે શાળામાં બુદ્ધિશાળી ગણાતા વિદ્યાર્થીએ એની મશ્કરીઓ કરી હતી, એણે એ પણ જોયું હોય છે કે કોઈ શિક્ષકને આચાર્ય અવગણ્યો હતો અને કોઈ આચાર્યને નિરીક્ષક અવગણ્યો હતો. વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે એમાં અસમાનતાના ધોરણને આપ્યું દરાવવા માટે અસમાનતાના ભોગ થઈ પડેલા માણસોએ જ પ્રયત્નો કર્યા હોય છે । બાળકના મન ઉપર પડેલી આ છાપ જિંદગી સુધી બૂસાતી નથી. કોઈ વખત બદલો લેવાના પ્રયત્નોમાં અસમાનતાનું ધોરણ સેવે છે, તો કોઈ વખત તે ધોરણ જ નજો કે જીવનનો સાચો વ્યવહાર હોય તેમ સ્વીકારી લઈને જિંદગી જીવે જાય છે. આજની શિક્ષણપ્રણાલિમાં આ અસમાનતાના ધોરણને પોતાના માટે વિધિવિધ પ્રકારનાં તંત્રો પણ ઊભાં કર્યાં છે. બાળકને બહુવિધ વખતે આ ઠાઠ, અને આ હુંશિયાર, એવા બેદ પાડીને ધોરણને પોતાનામાં આવે છે. ગુણુ આપવાની પ્રથાએ એ વિખે વધારે વ્યાપક બનાવ્યું છે. પરીક્ષાઓ અને તેમાં મળતી સફળતા-નિષ્ફળતાએ, અસમાનતા જ નજો કે જીવનની સાચી નીતિ હોય એમ સ્થાપિત કર્યું છે. આ વસ્તુ ઉપર કળા ચડાવવા માટે આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ઇનામો દેવાની પ્રથાએને દાખલ કરવામાં આવી છે. ઇનામો હરિદ્વર્ષ કરાવ્યા વિના શક્ય નથી એવે હરિદ્વર્ષ પણ આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓનું એક અનિવાર્ય અંગ થઈ પડ્યું છે. આજે તો એવી સ્થિતિ છે કે ગુણુ, ચક્રાંતરી, પરીક્ષા અને ઇનામ કે હરિદ્વર્ષ ન હોય તેવી સંસ્થાની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી. બસમત્ર શિક્ષણકારો આ તરતોને દુષિત મણે તો પણ એમાંથી મુક્તિ મેળવી શકતાં નથી. પરીક્ષાની પદ્ધતિને અને પદ્ધતિઓ આપતિ નો બારે મોટી પ્રતિષ્ઠા આપવામાં આવી છે. હરિદ્વર્ષ વિના તો નજો કે પ્રગતિ જ શક્ય નથી તેવી રીતે હરિદ્વર્ષો કરાવવા સારુ મોટા મોટા જસસાઓ ગોઠવવામાં આવે છે. દેશના વિદ્વાન ગણાતા કેળવણીકારો આ પદ્ધતિને હંમેશાં ઉત્તેજન આપ્યા કરે છે. કોણ નજો કેયરેય આપજો દવે એનાં દુષ્ણ સમજ્યું ? ગુણુ, ચક્રાંતરી, અને પરીક્ષાએ કેટલાએ માણસોને કેવળ ગિયાનિમાની બનાવ્યા છે અને કેટલાય સુંદર આત્માઓને પેતાની જાતમાં અવિશ્વાસ પેદા કરાવીને આપવાન કરાવ્યા છે । આ બધું આપણી નજર આગળ રાજ બની રહ્યું છે અને છતાંયે આપણે નજો કે દેખનાં ન હોઈએ એવી રીતે આપણે એને વધારે ને વધારે વળગતા બઈએ છીએ. સમાનતાના તત્ત્વ માટે બાંધકર અસહિષ્ણુતા અને પરસ્પર દ્વેષબુદ્ધિ સૈવાંને ગળાં કાપવાની પદ્ધતિ માટે આજની આપણી શાળાની હરિદ્વર્ષ જવાબદાર છે. આ હરિદ્વર્ષએ

કેટલાયે માણસની નીતિને અનીતિમાં ફેરવી નાખી છે, આજ દરિદ્રાઈએ ધર્મમાં ઢોંગ પોષ્યો છે, અને આજ દરિદ્રાઈએ કુદરતી તત્ત્વને ઊલેખ્યું છે. આ અધીવસ્તુ આપણને કેટલું તુષ્ણાન કરી રહી છે તે બાલુના છતાં કોઈ ભયંકર નશામાં પડેલા હોઈએ તેમ આપણે એને છોડી શકતા નથી. બધાં પુધી શિક્ષણસંસ્થાઓમાંથી આ તત્ત્વોનો અદિધાર કરવામાં આવશે નહિ ત્યાં સુધી સમાજમાં એની વડ ઊડી ને ઊડી જ નવાની છે.

અદિસાની વાતો કરનાર આપણે શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં દંડને અને શારીરિક સજાને બેધડક આવકાર આપી રહ્યા છીએ. માનવબાળ સ્વભાવે હિંસક નહિ પણ અહિંસક છે, એ અદિસાના તત્ત્વને પેપવાથી એના આત્માની બેગળી બાજુ વિકસી શકે છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આપણને આ વસ્તુ હંમેશાં મંજૂર છે પરંતુ વ્યવહારમાં આપણે બળે કે આપણા દક્ષતા સ્વભાવને અવકાશ આપતા હોઈએ એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. વર્ગમાં આપણી સગવડ એકેલા ભવિષ્યના મહાપુરુષને એક આંગળી પણ અડકાડવાનો અથવા કંઈપણ પ્રકારનો દંડ કરવાનો અથવા તો મેંછાટાણાં મારવાનો આપણને શો અધિકાર છે તે હું સમજી શકતો નથી. પોતાની નિર્બળતાને વશ વર્તીને, જે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરે છે તે ખરેખર દયાને પાત્ર છે. પોતાની જ શિક્ષણપદ્ધતિના દોષને બેધા વિના નિર્દોષ વિદ્યાર્થીને માર મારનાર શિક્ષક પોતાના ધધાનો અને વિદ્યાર્થીના પવિત્ર આત્માનો દ્રોહ કરે છે. વિદ્યાર્થી પાસે ન કરી શકે હોય અથવા તો બેધ્યાન રહેતા હોય તેવે વખતે એવામાં કોઈ પણ ગુનાનું આરોપણ કરીને એને સજા કરવી એમાં નરી બેવકુફી રહેલી છે. અને શિસ્તને નામે નાનીમોટી સજાઓ કરવામાં આવે છે એ વિચારે તો સામાન્ય વિચારકને પણ ત્રાસ થયા વિના રહે નહિ. શિસ્તના આપણા આગના ખ્યાલો એટલા ગંધા બેદુદ્ધ થઈ ગયા છે કે બાલુનારના આત્માના વિકાસને બારે મોટા પ્રમાણમાં એ ફૂંધી રહ્યા છે. શિક્ષકના પાસે ભયંકર મનાઝહ બોલો થયો છે. શિષ્ટાચારના ખોટા ખ્યાલો મનમાં વધારેને વધારે ઊંડા મૂળ નાંખતા ગય છે. વિવેક અને સમ્યક્તાના ઝોલા નીચે શિક્ષક પોતાની અજિગાનગતિને પોતાની શિક્ષણના પવિત્ર કાર્યને અપવિત્ર બનાવી રહ્યો છે. દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાતને ગળે ઉતરાવવાની જરૂર રહે છે એ હકીકત આપણે માટે બારે શોયનીય ગણાય. શિક્ષણસંસ્થાઓ માટે તો હું પરંતુ આખા જીવનકેત્ર માટે આ હુપિન તત્ત્વોને આપણે કદી પણ આવકાર આપી શકીએ નહિ.

શિક્ષણકાર્યમાં માનસશાસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાની આજે ચારે કોર વાતો ચાલી રહી છે. કેટલાક શોખીન શિક્ષકો એ વિજ્ઞાન તરફ આકર્ષાયા છે ખરા પણ મોટો ભાગ તો હજી પણ એને એક વૃક્ત સમાન ગણે છે. આપણે સૌ કોઈ સમજી શકીએ છીએ કે મનુષ્યની પ્રગતિ કે અવગતિ એની વિધિવિધ વૃત્તિઓના સંદર્ભમાં કે વિધિઓમાં રહેલી છે. વિદ્યાર્થી શાળામાં બાલુવા આવે છે ત્યારે એની જોઈ વૃત્તિઓને સાથે લઈને જ આવતો હોય છે. શાળામાં મોટા પાયા ઉપર સમૂહજીવન જીવવાનું હોવાથી અને હિમ્મત તથા બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં માણસોના સંસર્ગમાં આવવાનું હોવાથી એની જોઈ વૃત્તિઓ અચારનવાદ ઉદ્દેશથી રહે છે અને સમાજના નાજીવી રીકાતી નથી. બળવાન વૃત્તિઓ પૈકી જાતીયવૃત્તિ, અદંતવૃત્તિ અને જીજ્ઞા ઉપર સત્તા ચલાવવાની વૃત્તિ શાળાના કામ દરમિયાન વધારે પ્રમાણમાં ધર્મણમાં આવતી હોય છે. આ પ્રયત્ન વૃત્તિઓ તો ઘણી વખત છેક જ પ્રાથમિક દશામાં પહોંચી હોય છે. ધરમાં મારાપના દોષ કે સમાજની ભૂલોએ બાળકની જોઈ વૃત્તિઓ ઘણી વખત વિકૃતિને પાંચે પહોંચી ચૂકી હોય છે. આવા બાળકને યથાર્થ રીતે સમજવા માટે શિક્ષણ પાસે બાળકના માનસનો પરિચય કરાવનારા વિજ્ઞાનોનો સારો એવો અભ્યાસ જોઈએ.

શિક્ષક જેમ શિક્ષણશાસ્ત્રથી અજાન હોય અથવા તે શિક્ષણની પદ્ધતિથી અણગમ્ય હોય તો આપણે ન ચકાવી રાખીએ તેની જ રીતે માનસવિજ્ઞાનથી પણ એ અપરિચિત હોય તો આપણે ન ચકાવી લેવું જોઈએ. શિક્ષણસંસ્થાઓ ભગતા આત્માને પ્રગતિનો માર્ગ ચીંધનારી સંસ્થાઓ હોય છે; એ માર્ગ ચીંધવાનું સાચું કામ માનસવિજ્ઞાનનો સાચો અભ્યાસી શિક્ષક જ કરી શકે છે. આજે તો શિક્ષણનું કાર્ય અધારામાં અડવડિયાં મારવા જેવું છે. જે શિક્ષક પાસે માનસવિજ્ઞાનનો દીપક હોય છે તે જ પોતાના વિષયને સચ્ચી રીતે જોળખી શકે છે. માનસવિજ્ઞાનનો પરિચય જ શિક્ષકને શિક્ષણની સાચી દિશા બતાવે છે. આપણે એ નહિ ભૂલવું જોઈએ કે શિક્ષણનું કાર્ય બહુનારને સાચી રીતે જોળવાનું બનાવવા માટે બહુનારા મનની સાચી જોળખ અનિવાર્ય છે.

મિત્રો, આજના શિક્ષણની સમાજોત્થના કરતાં કરતાં અને સાચું શિક્ષણ ક્યાં તરવો ઉપર નિર્ભર રહેવું ઘટે છે તેના વિચાર કરતાં કરતાં મેં આપ સૌનો આટલો બધો વખત લીધો. મને એને માટે જરાય દુઃખ નથી. જે તરવો મેં અહીં રજૂ કર્યા એ બધાંય સાચા જીવનમાં તરવો છે. જીવનશૈલી, જીવન ધર્મનાં એક અમોઘ સાધન સમજીએ તો આ તરવોનો વિચાર અને શિક્ષણમાં એનો વ્યવહાર આવશ્યક બને છે. આપણાં આજના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પરિચિતિનો વિચાર કરવા ઉપર આવીએ તો પહેલાં આ તરવોનો વિચાર આવશ્યક હતો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વચ્ચે આટલાં તરવો પૂરેનો કસો જ વેદ હોઈ શકે નહિ. જે શિક્ષણ જીવનના ઉપર્યુક્ત સમાન તરવોને અવગણીને સ્થાપવામાં આવે તે રાષ્ટ્રીય પણ નથી અને રાષ્ટ્રીય પણ નથી.

શુદ્ધ શિક્ષણ સ્વાતંત્ર્યને સન્માનનું હોય છે. વ્યક્તિત્વને વિકસાવનું હોય છે અને સદાકારને પોતાનું હોય છે. અશુદ્ધ શિક્ષણ જ પરતંત્રતાનો વિચાર સેવી શકે. બહુનારના વિચારને દબાવી શકે, દરિદ્રાઈના ધોરણને ઉત્તેજ શકે અને શિક્ષા તથા દંડને ન્યાય દર્શાવી શકે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં પણ આ દુષિત તરવો રહી ગયાં હોય તો તે સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નથી. જેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મનુષ્યને ઉત્તમ મનુષ્ય બનાવીને સમગ્ર જગતનું એક અનિવાર્ય અંગ બનાવવામાં પોતાની સક્ષમતા માને છે તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પણ બહુનારને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી, સદાકાર પ્રુદ્ધિવાળો, અરસપરસ સન્માનની ભાવના ભેવતો, સમાન જીવનનો દિમાયતી ગણુરા બનાવવામાં પોતાને સક્ષમ થયું ગણી શકે. આજની આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં આ વસ્તુનો અભાવ હોય તો એનું વહેલી તકે નિવારણ કરવું ઘટે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિચાર કરતાં પહેલાં શિક્ષણની રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર અનિવાર્ય ધર્મ પડે છે. એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું વિરોધી નહિ પણ પુરોગામી અંગ છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના નિર્માયકો શિક્ષણની રાષ્ટ્રીયતાની દાંસી કંદે તો તેમાં પોતાના જ અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન થયું સમજીએ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણકાર પહેલો હોવો જોઈએ અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલે જ ઉપર મળુવેલ તરવોનો સ્વીકાર કરનારું અને વ્યવહાર કરનારું શિક્ષણ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વાંચ્યા આપણા કામ આજે બારે આઠનું ધર્મ પડ્યું છે. પરાધીનતાનું શિક્ષણ પામેલાં આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને નિર્મૂલ્ય નિવાર કરી શકતાં નથી. વિજ્ઞાનથી આપણે અપરિચિત છીએ. રાષ્ટ્રને ધડનારા જાળાઓની આપણને સાચી સજ્જ નથી. દોઢ સેકાથી મુક્તામીનું જોર પીધા ક્યું છે એવા આપણે રાજકારણમાં પણ વડોલો ગણાઈએ છીએ. આપણે આર્થિક રીતે દરિદ્ર છીએ, આપણા સામાજિક સમૂહો પાવનિશ્ચા છે. નિર્મૂલ્ય એવા આપણે આ બધામાંથી બહાર આવવાનાં કાંઈ માર્ગો હોઈએ સારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સાચી દિશા સજ્જ નહિ એ પણ સ્વાભાવિક છે.

આપણા દેશમાં આપણે ગુલામ છીએ એવું આપણને પહેલવહેલું જ્ઞાન થયું સારથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિચારના મંડાણ મંડાણમાં તેમ કહી શકાય. કોઈપણ દેશની પ્રથમ જગતિ સત્તાધારીઓના અસાધારણ દયાણુમાંથી ઊભી થાય છે. એ જગતિને ટકાવી રાખવા માટે અને જરૂરી બળ એકઠું કરીને ગુલામી ધૂંસરીમાંથી મુક્ત થવા માટે કેળવણી એ જ એક સાધન સાધન હોય છે એટલે આપણે જગતિ થયા પછી પહેલું કામ હાય ધર્મ તે આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું હતું. શરૂઆતમાં આપણને સૂઝ ન પડે એટલા માટે ગુલામી પેદા કરવાનાં જેટલાં દેખીતાં કારણો આપણી નજરે આવે તે બધાને દૂર કરીએ અને સ્વાધીનતાને પોષક વાતાવરણને પેદા કરીએ તેમાં જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સમાઈ જાય. આપણું પણ તેમ જ થયું હતું. આપણા દેશના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઇતિહાસ આ સ્થળે આલેખવા જેટલા આપણી પાસે વખત નથી. પરંતુ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરદેશીને અને પરાવર્તનને ત્યાગ તથા સ્વદેશી અને સ્વાતંત્ર્યને આગ્રહ અને સાથે સાથે જ ઇતિહાસ, ભાષા, વગેરે વિષયોના શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિને આગ્રહ એ આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીનાં મુખ્ય અંગો હતાં. આપણે જગતિ થયા તે દિવસથી તે આજ દિવસ સુધી આપણે ઘણા પંથ કાપ્યો હોયો જોઈએ તેમ સૌ કોઈને લાગશે પરંતુ અત્યંત દુઃખ સાથે આજે આપણે કબૂલ કરવું પડે છે કે આપણે જે રીતે શરૂઆત કરી હતી તેનાથી બહુ જ યોગ્ય આગળ વધ્યા છીએ; અજ્ઞાત મહાભાઈના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવે સ્વદેશીને ખાદીના વાપક ઉપયોગમાં મર્યાદિત કરી દીધું છે અને મનની ગુલામી ટાળવા માટે તનને પણ મહેનત કરવાની જરૂર રહે છે, એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરી હાથપગની તાલીમને પ્રતિષ્ઠા આપી છે. રાજકારણ તો વધારે સ્પષ્ટ થયું તેથી ઇતિહાસ અને રાજકારણના વિષયો વધારે સ્પષ્ટ વિચારણાથી રજૂ થવા લાગ્યા છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આ કામમાં જ દેશની ગુલામીનાં બંધનો તોડી નાખવા માટે જ જખરજસ્ત લાઈ આપણે કરવી પડી એટલે સમસ્ત દેશની એકતા માટે જેટલા તરવો આવસ્યક જણાયા એ તરવોને પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યામાં સમાવી દેવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીજાત જગતિ યદીને પુરુષ જાતની પડખે ઊભી ન રહે તો સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધનું પગ ટકા જોર ઓછું થઈ જાય, એટલા માટે સ્ત્રીશિક્ષણને મહત્ત્વનું માનવામાં આવ્યું. યુવકનાં શરીરો માયકાંગડાં જેવાં રહે તો સ્વાતંત્ર્યનું યુદ્ધ ક્યારે ફસકાઈ પડે તે કહી શકાય નહિ તેવી જાતિથી વ્યાયામના અખાડાએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થા માટે અનિવાર્ય ગણાયાં. આપણને ગુલામીની બેડીમાં જકડી રાખનાર સત્તા આપણા જ રીતરિવાજોની હાંસી કરીને અને આપણી જ જીવન-નીતિને જાણે કે પોતે જ આવકારે છે તેની દર મસ્કરી કરીને આપણા જ દેશમાં વર્ણભેદને મહત્ત્વ આપે તે રાષ્ટ્રની મુક્તિના સંગ્રામકામમાં આપણને ભારે હાનિ કરનારું નીવડે એ હકીકત પણ આપણને દીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાઈ; પરિણામે અસ્પૃશ્યતાનિવારણ અને હિંદુ-મુસલમાનનું ઐક્ય બંને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનાં અનિવાર્ય અંગો થઈ પડ્યાં. ખાદીમાં જ કેન્દ્રિત થયેલા સ્વદેશીની ભાવના પોંજી, રેડિયા અને શાળ વિના નબી શકે નહિ એટલા માટે વણખટનો ઉદ્યોગ અને એ ઉદ્યોગને પોષે તેવા બીજા ઉદ્યોગો પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન પામ્યા. મહાભાઈના આવ્યા પછી આ બંધુ ઘણી ઝડપથી બનવા પામ્યું. પ્રથમ જગતિ પછી જે રિથર વિચારને પરિણામે સ્વદેશી, રાજકારણ અને ઇતિહાસે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન લીધું હતું તેટલી ધીરજથી અને દૃઢતાથી આ બધા વિષયોએ નહોતું લીધું. મહાભાઈના પ્રયંત વ્યક્તિત્વની છાપ સારાથે દેશ ઉપર પડી ચૂકી હતી. રાષ્ટ્રોદ્ધારનાં કાર્યની રૂપરેખા કોઈના કરતાં એમની પાસે વધારે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ હતી; એટલા માટે જ શરૂઆતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કલ્પનામાં ઉપર ગણાવેલી વસ્તુઓ એમના જ મગજમાંથી નીકળી અને પ્રવેશ પામી. આટલો વિચાર કરીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં એનાથી વિશેષ પ્રગતિ આપણે કોઈએ કરી

નથી. આપણે કોઈએ હરગીઝ એમ સમજવાની જરૂર નથી કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિચારણાની અંતિમ મર્યાદાએ આપણે પહોંચી ગયા છીએ અને હવે કશું બં કરવાનું રહેતું નથી. આવો વિચાર એ એક ભૂલ છે. હજી તો યુવામીની બેઠીમાંથી આપણે મુક્ત થયા નથી એટલે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ શું શું હેતુ નેત્રિએ તેનો સ્પષ્ટ વિચાર આપણી પાસે ન બં હોઈ શકે. પરંતુ આ બે છે તે વસ્તુમાંથી કોને કોને સ્થિત કરવી, કોને કોને તાત્કાલિક જરૂરિયાતની સમજને ક્ષણિક મદત્ત આપવું, કઈ કઈ વસ્તુઓને રાષ્ટ્રનીતિ માટે હિમેરવી એ બધી બાબતોનો વિચાર આપણે કરવાનો રહે છે. આપણે માયે તો વળી બેવડી જવાબદારી રહેલી છે. પરદેશી ધૂસરીમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટેનું શિક્ષણ અને મુક્ત થયા પછી એવું ને એવું ઉત્તમ મસ્તક રાખી દુનિયા ભરનાં રાષ્ટ્રો સાથે બાઈચારાથી જીવી શકે અને દુનિયાના શાંતિ અને સંપ વધારવામાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપી શકે તેવી પ્રજા નિર્માણ કરનારું શિક્ષણ. ખાદીને અને રેડીયાને બાદ કરીએ તો બાકીના બીજા બધા મુદ્દાઓ સમગ્ર રાષ્ટ્રના જીવનમાં સમાઈ જવા નેઈશ. એટલે ખાદી અને રેડિયો તથા તેની આસપાસ ગૂંથાએલા નાના ઉદ્યોગો સિવાય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિચારણામાં આપણે આગળ વધ્યા નથી તેમ કહેવામાં જરાય ખોટું નથી. અને કોને ખબર છે કે એ વસ્તુઓ પણ દેશના ભવિષ્યમાં ચિરંજીવ સ્થાન લઈ શકશે ? ને વહેણો પછી નજર સમક્ષ દેખાયા કરે છે તે નેનાં તો દેશનું રાજકારણ અને સામાજિક સ્થિતિ બારે ટો પકડો ખાશે તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અને બે આમ થશે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની બ્યાખ્યા પણ ક્યાય પિના નહિ રહે.

તે ગમે તેમ હો. પરંતુ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની આપણી આજની વિચારણાને, બાપિ તરફ નાંખનાં વધારે વિશાળ બનાવ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આજથી જ સંકુચિત દૃષ્ટિ રાખીને ત્રી રીતે તો આપણો ખારો આવે નહિ. હું સરઆતમાં ગણતરી ગયો તેવી શિક્ષણની શાંતીયતા, તં દેશકાળાનુસાર થતો ચિરંજીવ કે ક્ષણિક એવા આવશ્યક વિષયોનો હિમેરો અને તેની જ સાથે પાણી કંગાલિયત અને બેકારીને ટાળવામાં મદદ કરી શકે તેવા ઉદ્યોગધંધાઓ અને ખેતી—એ રી બાબતોનો આજે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં અનિવાર્ય સમાવેશ થવો નેઈએ. આપણો દેશ સૃષ્ટિક દૃષ્ટિથી બીજા દેશની અપેક્ષાએ બસે બુદ્ધો પડતો હોય પરંતુ વિજ્ઞાનના આ યુગમાં અને નવજીવનની એકતાની ઘોષણા આપી રહી છે તે જગાનામાં એકબીજાની સંસ્કૃતિઓને પણ પનાથી લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં વિજ્ઞાન અને કળાના શિક્ષણને આવશ્યક ગો તરીકે સ્વીકાર્યા વિના સંસ્કૃતિઓનો સુમેળ શક્ય નથી. અહિંસા, શાંતિ, સંપ, અને સહકાર કે ધર્મી રહેલા જગતમાં સમાવવાના ધારણને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓએ પોતાનું કાર્ય કર્યો વિના શે તેમ નથી. સ્વદેશભિમાન આજની ધડીએ ગમે તેટલું આવશ્યક હોય તો પણ દુનિયાના ૫૩ - ૨૨ વસતા માનવ માનનો હું બાઈ છું, અને માત્ર કસ્યાણમાં તેનું કસ્યાણ તથા તેના કસ્યાણમાં મારું કસ્યાણ સમાયતું છે તે બાબત જાણ કરીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણદ્વારા સ્વદેશભિમાનને જગતભાવ તરફના પ્રેમ તરફ લઈ જાવું એક માત્ર સંધન છે તેમ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. દેશદેશની સંસ્કૃતિઓ અટૂલી પડી નય. દેશ દેશના નીનિના નિયમો બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો ધારણ કરે અને દેશ દેશના ધર્મો પોતાનો જ કલ્લો ખરો કરવા માટે ધર્મવિચરો જમાવે તેમાં સ્વાર્થ સંકુચિતધંધું રહેતું છે. અને કોઈ પણ દેશ તે નરે કસ્યાણ સૌથી શકવાનો નથી. આપણા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મંત્રણ પણ આજ બાવના ઉપર થતું નેઈશ તે આપણે ન બૂઝીએ.

અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સાથે ઉદ્યોગના શિક્ષણને તેમ જ બે પેસા કમાઈ શકે તે જગતની પ્રજાસિકને દાખલ કરવાની પાતો પણ થયા કરે છે. આપણા દેશમાં બેકારી બં છે એ વાત સમી

ધંધો, ઉદ્યોગ કે મજૂરી કરવા ઇચ્છનારને કામો પણ નથી મળતાં તે વાત પણ સાચી. પરંતુ બેકારી અને નિષ્ક્રીયતાં એ તો આજે જગતવ્યાપી રોગ બની રહ્યા છે. એ રોગમાંથી છૂટવા માટે જગતના તમામ દેશો ફાંફા મારી રહ્યા છે. આપણા દેશમાં પરદેશી સરકાર હોવાથી આપણું કામ 'તો ઘણું મુશ્કેલ બન્યું' છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓમાં ઉદ્યોગ-ધંધાઓનું શિક્ષણ દાખલ કરીને આપણે બેકારી ટાળી શકવાના નથી એ વાત હવે આપણે સમજી લેવી જોઈએ. અત્યંત આપણા સામાન્ય વ્યવહારમાં ગુલામી પેટી ગએલી હોવાથી તેવા ઉદ્યોગ-ધંધાની ખિસ્સા શિક્ષણસંસ્થાઓદ્વારા આપણે કરી શકીએ એમ નથી. છતાંય આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે જે જે દેશોમાં પ્રગ્નનંત આવે છે અને તેની અનુકૂળતાઓ હોય છે તે તે દેશોમાંથી પણ બેકારી ટાળી નથી. બેકારી ઉદ્યોગ-ધંધાના શિક્ષણના અભાવમાંથી નથી નીકળતી, જગત ઉપર વ્યાપી રહેલો આ બેકારીનો રોગ જીવનની અસમાનતાનું પરિણામ છે. જ્યાં જનરો અને લાખો મનુષ્યો જીવે મરતા હોય ત્યાં જ ૫૦-૧૦૦ માણસો વિકાસ ભોગવતા હોય તેની સ્થિતિ સમાજરચનામાં ટકી રહેશે ત્યાં સુધી દુનિયા ઉપરથી બેકારી ટાળી શકશે નહિ. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓનું તો એ કામ છે કે જીવનના અસમાન ધોરણોને ટાળી 'નાખવાની શક્તિ' અર્પવી. એવી તાલીમમાંથી જે પ્રયંક જળ જન્મશે તે જળ જ બેકારીનો નાશ કરશે. આપણા રાષ્ટ્રની આજની પરિસ્થિતિમાં તો ઉદ્યોગ ધંધાનું શિક્ષણ બેકારી ટાળવા માટે નહિ પરંતુ જીવનમાં સંસ્કારિતા લાવવા માટે આવશ્યક ગણાયું જોઈએ. આપણે રેડિયો કંતાવીએ કે ખાદી વણાવીએ, આપણે સુધારીકામ શીખવીએ, શીવણકામ શીખવીએ, આપણે સાધુ બનાવતા કે તેલ બનાવતાં શીખવીએ—એ બધું કમાણી કરાવવાની દૃષ્ટિએ નહિ જ પરંતુ જીવનને વિશાળ અને સંસ્કારી બનાવવાની દૃષ્ટિએ હોવું જોઈએ. આમ લીધેલી તાલીમનો ઉપયોગ પેટ ભરવાના કાર્યમાં કરવામાં આવે તેમાં કશો વાંધો નથી. પરંતુ આપણા દેશની આપણી આજની રાજકીય પરાધીનતામાં, આપણી આર્થિક અસમાન દશામાં અને સડી ગએલ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં ઉદ્યોગ-ધંધાઓ શીખવીને બેકારી ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવો એ કેવળ અશક્ય છે. કેવળ યુદ્ધિનું શિક્ષણ લઈને આપણે શરીરે હાડપીંજર જેવા, મનના દુબળા અને હૃદયના બીરુ બની ગયા છીએ. તે ટાળવા માટે રાષ્ટ્રને કંઈને કંઈ ઉપકારક ચર્ચ પડે તેવા ઉપાજનનાત્મક ધંધાઓ આપણી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓના અવ્યાસક્રમમાં અવશ્ય મુકાવા જોઈએ.

• મિત્રા, મેં તમારો ઘણો વખત લીધો છે. આ વ્યાખ્યાન લખી રહ્યો છું ત્યારે થોડાંએક વિચારવાલાયક મુદ્દાઓ મારી સમક્ષ આવી પડ્યા છે. યુદ્ધિવિકાસ વિરુદ્ધ ચારિત્ર્યસંગઠન, સહશિક્ષણ, જાતીય શિક્ષણ, છાત્રાલયની આવશ્યકતા એ બધા વિષયોનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વિચારણામાં સમન્વેશ કરવો જોઈશે એવાં સૂચનો મને મળ્યાં છે. શિક્ષણની જે ફિલસૂફી મારા શરૂઆતના વ્યાખ્યાનમાં મેં આપની સમક્ષ રજૂ કરી છે તે નજર આગળ રાખીને જોશો તો આપને સમજાઈ જશે કે જીવન જીવવાનું શિક્ષણ આપવું હોય તો કેટલાંએક સિદ્ધાન્તો અનિવાર્યપણે આપણા શિક્ષણમાં આપણે દાખલ કરવા જ જોઈશે. આજના સમયનના પ્રમુખપરથી આ બધા વિષયો ઉપર વિસ્તારથી બોલવા એકું તો તો પાર આવે જ નહિ. વળી આપણી ચર્ચા દરમિયાન આવા ઉપજેગી વિષયોને આપણે હાથ ધરવાના છીએ એટલે આપ સૌના વિચારો મને જાણવા મળે એવી લાક્ષણ્યને હું રોકી શકતો નથી. આપણે સૌ એકઠા મળીને ચર્ચા કર્યા પછી મારે જે કંઈ કહેવાનું રહેશે એ તો હું આપની સમક્ષ ધરવાનો જ છું એટલે આ વિષયોને હું અહીં ન છોડું તો મને માફ કરશો.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યાને કોઈ ચોક્કસ શબ્દોમાં બાંધી લેવાનો અહીં મેં પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેવો પ્રયત્ન કરવો મને આજ વાજબી પણ લાગતો નથી. મારા આખા વ્યાખ્યાનમાંથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંબંધિત મારા વિચારો આપ સૌ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકો છો. આપના વિચારો પણ મને અહીં જાણવા મળવાના છે. એ બધા વિચારોના એકસામગ્ર જળથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની કોઈ એક ચોક્કસ દિશા આપણે આંકી શકીશું એવી મને શ્રદ્ધા છે. એવી દિશામાં આપણે સૌ પ્રયાસ કરીએ અને નદીના વહેતા પાણીની માફક આપણા વિચારોને નિર્મળ રાખ્યા કરીએ તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરત્વે આજે અને બધિધમાં આપણે ઘણું સાધી શકીશું એમાં મને શંકા નથી.

એક વધુ વિચાર રજૂ કરીને હું મારું વ્યાખ્યાન આટોપીશ. આજે આપણે કપરા સંયોગોમાં એકલા થયા છીએ. પરંતુ એટલા માટે જ આપણે વધારે સાવધાન બનીએ અને કંઈક સક્રિય કામ કરવાનાં મંડાણ માંડીએ એ ખૂબ જરૂરી છે. ગૂઢજાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓને ચાલો આપણે સૌ કોઈ એક ચોક્કસ દિશા બતાવીએ. એ માર્ગદર્શનની સાથે સાથે કંઈક રચનાત્મક પરિણામો લાવી શકીએ તેવું પણ આપણે આજે જ કરવું પડશે. તે બધા કામોનો વિચાર તમારી સાથે બેસીને કરવાના અભિલાષ સેવતો એવો હું મારું કથન સમાપ્ત કરું છું અને આટલા લાંબા કાળ સુધી આટલી ધીરજ અને શાંતિથી આપ સૌએ મને સાંભળ્યો એટલા માટે અંતઃકરણપૂર્વક આપ સૌનો આભાર માનીને હું વિરમું છું.

એક અને અલોડ—

ફોઈ બી જા ત ના

ફોટોગ્રાફી

એન્ડાઈમેન્ટ

પેઈન્ટીંગ

વગેરે માટે 'વેન્ગાર્ડ' એક અને અલોડ છે.

બધે તેવા જાંબા, ચીળા અને રક્તપ્રવાહ ફેલાયેલા પાણી આજે દુષ્કામ કરવામાં આવતો.

સૂપમાંથી પણ પ્રેરો પાણી એન્ડાઈમેન્ટ કરી આપીશું.

ટ. નં. ૨૫૭૮૨

વેન્ગાર્ડ સ્ટુડીઓઝ

૩૬૫ ઠાકોરદ્વાર • મુંબઈ

સામયિકોમાંથી

[૧]

એક પત્ર

[લંડનથી પ્રગટ થતા 'ટીયમ્સ પેપર્સ' નામના સાપ્તાહિકમાં થોડાં વખત પર નવા શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા, ઇંગ્લંડના અનુભવી એક મુખ્ય શિક્ષક અને એક મુખ્ય શિક્ષિકાનાં કલ્પમયી લખાણોના પત્રો પ્રગટ થયા હતા. જે શિક્ષકે તાલીમ લીધી છે તેને પણ વ્યવહારમાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છે તેમાંની કેટલીક મુશ્કેલીઓનો સહેસે ને સુંદર ઉકેલ આ પત્રોમાં ખતાવ્યો છે. એમાંના એક પત્રનું ભાષાંતર નીચે ઉતાર્યું છે.]

તમને આટલી બધી સખત વિટંબણા પડતી નોંધને

હું હુખી થાઉં છું, ને છતાંયે હતાશ નહિ થઈ જવાને હું તમને વિનવું છું. ઉત્તમ શિક્ષિકાઓની આશાસ્પદ છાપ સંધરતી તમારા જેવી ઘણી યુવતીઓને શરૂઆતમાં કપરા દિવસોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું.

તમારી અધીરી સહાનુભૂતિ અને લાગણીવશ સ્વભાવ થોડે વધતે જાશે તમારા માર્ગમાં મુશ્કેલીઓ ખડકાને છે પરંતુ આતે એ એક જીતિઓ તમને ખૂબ જ ઉપયોગી થઈ પડશે. તમે જે બોલ્યાં હો તેને વળગી રહેવું, હું ધારું છું કે તમને મુશ્કેલીમયું લાગે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી વર્ગ આસાનીથી લેવાની કળા તમને વરે નહિ ત્યાં સુધી એ તો ખાસ જરૂરી છે. પછી તો તમે જે ધારશો તે કરી શકશો અને કોઈ પણ વિદ્યાર્થી શિક્ષક સાથે છૂટછાટ લેવાનો વિચાર સરખેલે નહિ કરે તેને વખતે શિક્ષકની પ્રશ્નિ જમતની સર્વોચ્ચ પ્રશ્નિ બની રહે છે. તમારે માટે તેવું ભાવિ દૂર નથી તે વિશે મને લવલેચ સંકા નથી.

ખરેખર, તમારે બહુ કસવાવું નહિ જોઈએ. રજા પછી શાળા જાવડી તેજ દિવસે મારી પાસે એક નવા શિક્ષિકા આવ્યાં. ને મને તેમને માટે થોડો સમય કાઢી આપવાની વિનંતિ કરી. તેના જેવા લાચાર તો તમે નહિ જ બની ગયાં હો. " મને લાગે છે કે મારે તમને કહેવું જ જોઈએ " તેમણે કહેવું શરૂ કર્યું, " કે મારાથી વ્યવસ્થા જળવાતી જ નથી. જે શિસ્તપાલનની શક્યતા સંબંધી આપે જ્યારે મને મુલાકાત આપેલી ત્યારે પૂછ્યું હોત તો મેં આપને તે કહ્યું હોત; છતાં ને આપ સહાય કરવાની તત્પરતા દર્શાવશે તો તેમાં સફળ થવાને હું આભઅવનિ એક કરીશ. "

• એટલે પછી અમે બધું નક્કી કર્યું. તેમની આ પહેલાંની જગાએ તેમણે ખૂબ જ છબ્બડા લાગેલા અને શિક્ષિકા તરીકેની કારકિર્દીમાં સફળતા મેળવવાની બધી જ આશા લગભગ છોડી દીધેલી. પણ જન મહિનામાં તેમણે સહેલાઈથી શિસ્ત સ્થાપી. તેમના હાથ નીચે બહુલી બધી જ બાળાઓનું માન મેળવ્યું, એટલું જ નહિ, ઘણી બાળાઓને આહ પણ મેળવ્યો. હવે તો તે મોટા મોટા વર્ગો સ્થાપે તેવાં કે જરૂર પડે આખી શાળાને સુનિયંત્રિત રાખી શકે તેવાં જુદી જ ભાત ખાડતું શિક્ષિકા બની રહ્યાં છે. કંગાલ શરૂઆત કરવા છતાં, શરૂઆતમાં આવા જ પ્રકારની ભાતભાતની વિટંબણાને આસ્વાદ લેવા છતાં, જે ખરે વખતે યોગ્ય માર્ગદર્શન થયું હોય છે તો ઘણાં જ નમ્રનેદાર શિક્ષિકા બની જાય છે.

મેં ઉપર વાન કરી તે બેનના વર્ગની અવ્યવસ્થાનું એક ઉદાહરણ આપીશ. ગણિત શીખવવાનો પ્રયત્ન કરતી, દંડયુદ્ધની વેદના છતી કરતી હોય તેવી એક મજાની યુવાન શિક્ષિકાની કદવના કરશે ? તેને સોંપેલા અગિયાર વર્ગની વયનાં ત્રીસ બાળકોમાંથી અર્ધાં તો તેની આગળ શોરબકાર ગયાની રતાં છે !

“બેન આ દાખલાને કાણ જાણે શું યથું છે તે જ સમજતું નથી. મને એ સુધારતાં નહિ આવડે.” બીજી બોલે: “પેલાં બેન અમને ગણિત શીખવતાં ત્યારે આમ મારા બધા દાખલા ખોટા નહોતા પડતા. તમે તો અમને શીખવો છો તેમાં સમજ નથી પડતી.” “જુઓને આ દાખલો ખરો છે, તમે જોને ખોટો આપ્યો છે પણ એ જરાજર લીનાના જેવો ન છે.” અને આમ પહેલાં એક, પછી બીજી અને છેવટે બીજી જોડકરીઓ ઘોંઘાટ મચાવી મૂકે. કેટલીક અધીરી બાળાઓ તો મેજની આજુબાજુ ફરી વળે ને તેમની દાખલાની નોટખુક બેબાકળી શિક્ષિકા સન્મુખ ધરે. ત્યારે બાકીની દાખલા સુધારવાની તસ્દીને જ વેગળી મૂકીને આપસઆપસમાં વાતે વળગે !

દરે આ વર્ગ દાકથી ગયો તેનું કારણ તપાસીએ. ગણિતની નોટખુકો વહેંચવા દેવાની રજા થોડીક બાળાઓને મળી ત્યાંથી જ આ ઘોંઘાટના ગણેશ મંડ્રાયા. ત્યારે એ લોકો વહેંચતાં હતાં ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે જવાગને મળેલા શુભ સરખાતી જોતાં હતાં—એ લોકો કેમ કરતા હશે તે તો તમે જાણો છો. અને તે દરમિયાન પેલાં શિક્ષિકા, જેમને વધારે વખત યોગ્યે પરવડે તેમ નહોતું, તેમણે બધાં સાંભળે તે અર્થે ધાંટો તાણીને વર્ગ શું કરવાનું છે તે સમજવવા પ્રયત્ન કર્યો અને એ રીતે ઊમટો કોમ્પલેક્ષમાં ઊમેરો કર્યો.

દરે આમાં કયે કયે ચૂક રહેલી છે ? મારે તમને આગ્રહપૂર્વક એ જ સમજવવાનું છે કે આ જાતની અવ્યવસ્થા વ્યક્તિત્વ કે તેના આકર્ષણના ન સમજાવી શકાય તેવા અભાવમાંથી જન્મતી નથી. વર્ગ સાથેના વર્તણૂકમાં રહેલી ઝીણીઝીણી ચૂકોમાંથી જ તે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વર્ગમાં પહેલી બૂલ વિધાની પસંદગીમાં યજ્ઞેત્રી; અને વર્ગ પ્રત્યેક ડગલે શું કરશે, તેને વર્ગ લે તે પહેલાં ખ્યાલ કરી લેવાની વ્યવસ્થા યોજનામાં શિક્ષિકાને મળેલી નિષ્ફળતા, એ બીજી બૂલ.

થેરથી ખોટું કરી લાવેલા ગણિતના એક સવાલપત્રના જવાબોને સુધારી લાવવાનું કામ શિક્ષિકાએ વર્ગને સોંપેલું. ગમે તે વખતે, આ પાઠ ખરેખર દુઃસાધ્ય હોય છે. છતાં પણ નવાસવા દોહાંએ છીએ ત્યારે આપણે આ જાળમાં, તે તો સહેલો પાઠ ધર્મ પડશે એવી ભ્રમિત કદવના કરીને, ફસાઈ જઈએ છીએ; ચિસ્ત જેના ઇરાદાની પાછળ પાછળ ચાલી આવે છે તેવા નિષ્પ્રયત્ન શિક્ષકને માટે જ ત્યારે આ જાતનો પાઠ સુસાધ્ય બની રહે છે. બિનઅનુભવી શિક્ષકને માટે તો આ સાદરામાં પડતું તે તો ચાલી ચલાઈને પગવણીને નિમંત્રણ મોકલવા સરખું છે.

પહેલી અને મુખ્ય વાન તો એ છે કે નવાસવા શિક્ષક માટે ત્રીજાત્રીસ જોડકરીઓ જે વ્યક્તિગત ધ્યાન માગે છે, તેમના પર કાબૂ રાખવો અશક્ય છે. બીજી વાત એ છે કે આવા પાઠમાંથી ધર્મ કર્યું જ શીખવે નથી. દાખલા ફરી જરાજર ગણી જાય તે દશકત શિક્ષકની કોઈક માનસમયિને કદાચ રહે, પરંતુ જે વિદ્યાર્થીઓ ખરા જવાબો મેળવી શક્યા હોય તેઓ પણ પહેલા જાણતા હતા તેથી વધુ કાંઈ જ શીખના નથી. એમાં તો “હેતી વખતે મેં બાગાકાર કર્યો. દવે દું” શુભાકાર કરી નેહિશ. ” એમ વિદ્યાર્થીની બળે, તે પ્રમાણે કરે અને ખરો જવાબ મેળવે !

પછીથી, કેટલીકવેળા નોંધવોથીમાં (નોટબુકમાં) જૂલો નોંધવાના કામમાં કીમતી વખત વેડફાઈ જાય છે. આપણે વાત કરી તે જોને, અને બદલે જે આરામ મળી રહે તેવું કોઈ કામ ઉપાડ્યું હોત તો બીજા દિવસે તે વધારે લાચક જનીને આત્યાં હોત. જે દાખલા નોંધવા જ હોય તો તે ખૂબ સંભાળથી નોંધવા જોઈએ. આપણને તરત જ ખગર પડશે કે સુધારેલા દાખલા તરફ વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ પાછું વળીને જુઓ છે. આપણો હેતુ તો કામ એવી સરસ રીતે કરવાનો હોવો જોઈએ કે જેથી જૂલો નોંધવાનો અવકાશ જ ન રહે.

આ બધા મુદ્દાઓ કરતાં વધારે ખરાબ તત્ત્વ તો આમાં એ છે કે આવા પાઠમાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વયંચરૂતિને—હું આગળ પડીને કંઈક કરી રહ્યો છું તેવી વૃત્તિને—બિલકુલ ઝોક મળતો નથી; વળી સર્જનશીલ પ્રવૃત્તિના તેમાંથી ખ્યાલ લગીરે આવતો નથી. માનસિક શ્રમને પ્રેરે તેવું કશું તેમાં હોતું નથી. હોય છે માત્ર મૂંઝવણો અને બેચેનની ઇછેડાવડી લાગણી! દિલચાલ બંધે ગમે તેટલી ધીમી હોય પણ સફળતાથી વર્ગ લેવાને તેમ જ વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ પ્રેરવાનો પાઠમાં હેતુ હોવો જોઈએ અને સ્વયંચરૂતિને અવકાશ હોવો જોઈએ.

“જૂલોની જ પરંપરા” વાળા પેલા ગણિતના સવાલપત્રની વાત આપણે કરી બેઠેલીએ—તેનું આપણે શું કરવું? તે વળતે તો કશું જ નહિ. તે વળતે તો માત્ર એ મુશ્કેલ પડ્યો છે એટલું જ જન સાથે કબૂલી લેવામાં હતાપણુ છે અને આગળ ઉપર કોઈક વેળા વર્ગ જાણે નહિ તેવી રીતે કરી એક વાર વધારે સફળતાથી તેને કરી હથેલુ જોઈએ.

વર્ગ પર કાબૂ મેળવવાની પ્રાથમિક શ્રેણીમાં તો પાઠ્યપુસ્તકનો અને તેટલો ઉપયોગ કરેલો તો વધુ સુગમ યર્ધ પડશે. તેવે વળતે કેટલીક વાર વધારે અચરાક વિદ્યાર્થીઓને આગળ જવા દેવામાં કશી દરકત નથી. આ તો ઘણા વિષયોમાં હવે શક્ય યર્ધ પાડ્યું છે કેમકે સારી કહી શકાય તેવી લેખનપોથીઓ અંગ્રેજી, જૂલોળ, ઇતિહાસ જેવા વિષયોમાં હવે પ્રગટ થવા માંડી છે.

શરૂઆતમાં બહુ શીખવી દેવાની વૃત્તિ તરફ લક્ષ નહિ આપવાની હું તમને ખાસ ભલામણ કરું છું. મોટી વાત તો એ છે કે સીતે કામમાં પરોવી દેવા કેમકે જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ કામમાં પરેત્યાઈ ગયા હોય છે ત્યારે અન્યવસ્થાને અવકાશ જ મળતો નથી. સમધારણુ કહી શકાય તેવાં સ્ના જાળકો કાગ કરતી વખતે ખુશખુશાલ રહે છે, અને ખરેખર તે બંધ વૃત્તિ છે. છોકરાઓ અને છોકરીઓને કામ કરવું બહુ જ ગમે છે, જે તેઓ સારી રીતે કરી શકશે એવો તેમને વિશ્વાસ હશે તો. જેને તેઓ આતંકરણુપૂર્વક ધિધારે છે તે તો એ વસ્તુસ્થિતિ છે કે જેમાં તેઓ સંભળ-સંભળ કરે છે અને તેમના હાથ ઠોક પડી રહે છે અને વિચારો શિક્ષકના શબ્દો કરતાં વધુ રસમય પ્રદેશમાં જરૂરવા નીકળી પડે છે. હાથ અને આંખોને કરવામાં આવેલી કામની સોંપણી તેમને ધ્યાનમગ્ન બનાવી દે છે.

હવે આપણે બીજી તુડીનો વિચાર કરીએ—અને તે છે વ્યવહારુ કલ્પનાશીલતા વડે આગળથી વર્ગપાઠના ખ્યાલ નહિ કરી જવાની ખામી. આમ કરવાથી જે સફળતા મળે છે તે બીજા કશાથી નથી બળતી અને તમારી કલ્પનાશક્તિ વડે આગળથી વર્ગપાઠનું ચોક્કસ ચિત્ર ઉપજાવી લેવાની તમને જલદી ટેવ પડી જ જશે. વર્ગપાઠની રચનાત્મક વ્યવસ્થા જ ઘણાખરા નવતર શિક્ષકોને માટે શિક્ષણની ઇમારતમાં પગ મૂકવા માટે ફરસબધી જડી દે છે.

નોંધપોથીઓની જેમતેમ વહેંચણી અવ્યવસ્થા ને ધોંધલને માર્ગ કરી આપે છે, અને પાઠની ત્વરિત અને ચપળ શરૂઆતને અશક્ય બનાવી મૂકે છે. કદાચ બહુ જ ચોળાઓનું ને ડહોળાપણું સ્પષ્ટ વિધાન હું કરતી હોઈશ છતાંય કહું છું કે, ધોંધલ અને કંટાળા ઉપજાવે તેવા પ્રયત્નો તેમ જ આપવામાં ન આવી હોય તો વર્ગપાઠની વ્યવસ્થા નિઃશંક સંતોષકારક બની રહે. પૂરતું કારણ-દા. ત. કશું જ કર્યા વિના પસાર થતી કેટલીક ક્ષણો અને હવે પછી તેઓને શું કરવાનું છે તેની અનિશ્ચિતતા-મળ્યા વિના ઊંડાણો અને ઊંડાઈઓ નવતર શિક્ષકને ભાગ્યે જ હેરાનગતિ પહોંચાડવાના ચાળા કરે છે.

ને તે શિક્ષકોએ પહેલેથી કક્ષનામાં પોતાનો પાઠ ચીતર્યો હોત તો તે નોંધશકયાં હોત કે નોંધ કરાવેલી નોંધપોથીઓ વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર કેવોક પ્રત્યાઘાત કરે છે. કેટલાક એવા વિદ્યાર્થીઓ હોય કે જેમના બધા દાખલા ખરા હોઈને તેમને કશું જ કરવાનું રહેતું નથી; વર્ગનો મોટો ભાગ છોટાપણે અને પોતાની ભૂલો માટે શિક્ષકને દોષ દેવા સળવળી રહેલો હોય; અને ધણીક એવા કે જે ભૂલો સુધારવાને માટે અશક્ત હોય કેમકે સુધારતાં પહેલાં સુધારવાની પદ્ધતિની તેમને ફરીવાર સમજૂતી જોઈએ. આવે વખતે જ્યોત્ પ્રશ્નોના ભારે અવાજ કરના ગોળા વચ્ચે પોતાની જાતને તે જેન રૂઢવેલી જુએ અને વધારે ને વધારે મૂંઝાય. ને આ પાઠના ચિત્રનું તેમણે કક્ષનામાં દર્શન કર્યું હોત તો વધારે વ્યવહારુ વર્ગપાઠ તે ઉપજાવી શકત.

કક્ષના શીખવે છે કે ગમે તેટલા રૂઢિચાળા દીસતા હોય તથાપિ પ્રસ્તાવનાથી દૂર રહેવું અને કોઈને પણ અચાનત થવાની વેળા આવી લાગે તે પહેલાં સ્પષ્ટ અને ટૂંકું વ્યવસ્થાદર્શન સીધી વર્ગપાઠના કાર્યમાં ગાયબ થઈ જવું. મને આશા છે કે તમે એટલું તો શોધી ચૂક્યાં હશે જ કે પાઠની શરૂઆત અને તેનો અંત તથા પાઠના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં પ્રવેશ-આ બધાં બપરવાનો છે અને આ બધા સાથે તમે ને સહીસલામત વાટાઘાટ કરી શકો તો તમે યુદ્ધ છટ્યા. આ વાસ્તવદર્શન એટલી બધી ઝીણવટથી થવું જોઈએ કે પેનસીલ કે રંગર જેવી નાનીક નવસુઓ પણ ખ્યાલ બહાર ન રહી જાય, એટલું જ નહિ પણ, શાહીયી લખવાનું છે કે પેનસીલથી, નોંધપોથીમાં લખવાનું છે કે છૂટા કાગળ પર, તેનું પણ વેળાસર માર્ગસૂચન થઈ જવું જોઈએ. આવી ઝીણી વિગતો મને વર્ણવતી જોઈને કદાચ તમને તેમાં મૂર્ખતાનાં દર્શન થશે, પણ આવી નાની વિગતો જ શિક્ષકે તૈયાર કરેલા રસમય વર્ગપાઠને રસજતાથી વ્યક્ત થતાં અટકાવે છે. ઝીણીઝીણી સુરેકેલીઓને પહેંગી વળવાને માટે શોધક બુદ્ધિ અને અગમ બુદ્ધિના સાતત્યની ખાસ જરૂર છે. અને વર્ગને તેમાં બપરવાનોથી દૂર રાખીને, મહેનત કરતા કરી દેવા કે જેને આતે તેઓ કંઈક કર્યાની દર્પલદરીઓમાં તરબોળ થઈ જાય.

તમે જાણીને આશ્ચર્ય પામશો કે બ્યારે તમે ને તમારો વર્ગ કામ પર વળગી જશો ત્યારે કેટલી તરતથી શિસ્ત જેવી વસ્તુ જ બૂઝી જવાય છે. આનું કારણ એ છે કે તેને વખતે શિસ્ત પોતાનું ચોખ્ખું સ્થાન મેળવી લે છે. કામને ખાતર વ્યવસ્થા જળવાય એ જરૂરી શરત છે પરંતુ શિસ્ત એ કીબવવાનો વિષય છે જ નહિ અને તેને સંપાદન કરવાનો શિક્ષકનો ક્યારેય સીધો હેતુ નહિ હોવો જોઈએ.

બ્યારે તમે શિસ્તનો વિચાર કરાવો મૂકશો અને ક્યારેય શિસ્ત સ્થાપવાનો હેતુબૂન મળત, વર્ગપાઠની પસંદગીની તીવ્ર સંબાળ અને વ્યવહારુ વર્ગણી જેવા અપવાદને ખાદ કરતા, નહિ કરશો તો વ્યવસ્થા એની મેળે આવશે.

ખીજ કળા જે મારી પ્રાથમિક જલ્દમતમાંથી મેં શોધી કાઢી છે તે એ છે કે પાઠની છેલ્લી થોડીક ક્ષણો દરમિયાન વર્ગ શાન્તિથી પોતાની મેજે કંઈ કંઈ કરે એવો પ્રયત્ન કરવો.

આ યુક્તિ જેને ગમે તેને પોતાનું ગાંધીય ફરી જીવનની લેવા દે છે. આથી સમય પૂરે થતાં પાઠ વચમાંથી બંધ કર્યાનો બાસ થયા સિવાય સારી રીતે આરોપાર્થ નય છે. વળી આથી ખીજ પાઠ માટે શિક્ષક પોતાનું સ્વાસ્થ્ય પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને સાથી વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે આથી વર્ગ પર શિક્ષક કાવમી શુભ લાગણી પ્રસારે છે. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ શુભ લાગણીની અત્યંત પ્રબળ અસર થાય છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ શિક્ષકની સાથે એકદમ કાં તો ધાંધલ અને નિષ્ફળતા સાંકળી દે છે કે કાં તો સ્વાસ્થ્ય અને પ્રગતિ સાંકળી દે છે અને આ રીતે પાઠનો અંત બાગજ સફળતાનું કે નિષ્ફળતાનું આત્મચુંલન બની રહે છે.

ગમે તેની નિષ્પ્રાણ્ય કે ઉદારીન શરૂઆત કરવા છતાં તમે જે જે કે તથા સારા પાઠ આપી શકો તો તેને પ્રતાપે તે વર્ગમાં તમે શિસ્ત સહુવાર્ધથી રચાવી શકશો. મજાની વાત ત્રે એ છે કે કામમાં રસમયના અને સૌખ્યની હાયાઓ વિરંછન અસર ઉપજાવે છે જ્યારે બૂંચવાડો અને ધાંધલ તેમ નથી કરી શકતાં; અને વળી બાળક-બાળકીઓને બિનઅનુભવીની અણુઆવડત પ્રત્યે આંખગાંધીયમાં કરતાં કે તેમને ભૂલી જતાં વાર નથી લાગતી.

લાંડનના 'ડીયર્સ વર્ડ્સ' નામના સાપ્તાહિકમાંથી]

— યશવંત પ્રાણશંકર શુક્લ

[૨]

સિલોનની ગામશાળાઓ

આપણા દેશમાં અપાની કેળવણીને વધારે સફળ બનાવવા માટે શાળાઓમાં ખેતીની તેમ જ ખીજ નાનામોટા દુકાનેની દૃષ્ટિ રાખવાની હિમાયત થાય છે. કેટલીક શાળાઓમાં તો એ દૃષ્ટિ પ્રમાણે થોડું શિક્ષણનું કામ થાય છે પણ ખરું. પરંતુ એ પદા પ્રયત્નો એટલા અદ્ય, દુર્બળ અને વિચિત્ર છે કે કેળવણીના આખા પ્રકાર પર તેની અસર થતાં લાંબો કાળ વહી જશે એવી દહેશત રહે છે.

આપણી દશા આવી છે તે વેળા આપણા પડોરાના નાના સરખા ટાપુ સિલોનમાં ગામડી શાળાઓ કેવી ઝડપી પ્રગતિ કરી રહી છે તે જાણવું રસિક અને પ્રેરણા આપનારું થઈ પડશે. એ પ્રદેશમાં ગ્રામોદ્ધારનાં મંડાણ જ ત્યાંની ગામડી શાળાઓમાં કરવામાં આવ્યાં છે; એટલે કૃષિ જેવા દુકાનેરું શિક્ષણ શાળાઓની આનુવંશિક પ્રતિરોપે હાથ નહિ ધરતાં, તેને નિત્યના અભ્યાસક્રમ જેટલી જ-અથવા પરિણામ જેતાં વધારે—અગત્ય આપવામાં આવી છે.

આ પરિવર્તનની શરૂઆત ત્રણ વર્ષ પર ઉડીલા નામના એક નાના ગામમાં કરવામાં આવી હતી. એ ગામની પ્રાથમિક શાળામાં આજે આપણે નજર નાખીએ તો અહીંની શાળાઓ જેવું જ વાતાવરણ માલૂમ પડશે. સ્થાનિક દેરફાર બાદ કરતાં વાચનલેખનના એ જ વિષયોનું શિક્ષણ ત્યાં આપાનું આપણે જોઈશું. પણ એ શાળાનું સાચું મહત્ત્વ એના મકાનની બહાર ચારે પાસે ત્યાં આપાનું આપણે જોઈશું. પણ એ શાળાનું સાચું મહત્ત્વ એના મકાનની બહાર ચારે પાસે ફલાયલાં વિરાળ ખેતરોમાં છે. અનેક જાતનાં શાકભાજી અને ફળોની વાડીઓ તથા ડાંગરની ક્યારીઓથી શોભામગાન એ ભૂભાગમાં શાળાનું મકાન તો ગણાય જતી ગયું છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓ

ખેતીના બ્યવહાર પાઠો શીખે છે એટલું જ નહિ પણ ગામના બૂના ખેડૂતોને વૈજ્ઞાનિક ખેતીના લાભો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિથી સમજાવે છે. આ બધાં પરિણામ માત્ર ત્રણ વર્ષના પ્રયોગનાં । આવાં સુંદર પરિણામ ટૂંક સમયમાં આવે ત્યાં આગળ ખેતીની પ્રગતિ માત્ર દુરસદના નાદ રૂપે ચલાવેલી ન હોય. ખેતીના જે પાઠો ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે તેનો છવન સાથે સીધો સંબંધ જળવવામાં આવ્યો છે એટલે સમય અને શક્તિનો દુર્વ્યય ઓછામાં ઓછો થાય છે. પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપકાં ત્રણ ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને જ ખેતીના પાઠ આપવામાં આવે છે. તેમને ખેતરોના બુદ્ધિશાળી વિભાગો આપી તેની ખેતી અને ઉપમની જવલગદરી સોંપવામાં આવે છે. તેમની પદ્ધતિ અનિશ્ચિત નહિ રહે એટલા માટે તેમને જરૂરી વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિ બુદ્ધિ આનંદોમાં ક્યાં, કેટલાં ઉપયોગી છે તેનો પ્રયોગથી અભ્યાસ કરી વિદ્યાર્થીઓ પોતાની નોંધો તૈયાર કરે છે અને તે બવિખ્યાના પ્રયોગો માટે જળજી શાળામાં આવે છે. ખેતીનું કામ આટલું સંગીન કરવા છતાં તેમના આત્મ અભ્યાસક્રમમાં કશી પણ છૂટછાટ કે ધરડો કામ્ય ગણાતો નથી.

એ વિદ્યાર્થીઓની વાડીઓમાં પપાડ, કેળાં, દેશી અને સ્પેનીશ નારંગી, ફણસ, અનનસ, ને દુરિયન જેવાં વિવિધ ફળો સંખ્યાબંધ જતરે છે. તે પ્રદેશની બધા પ્રકારનો શાકભાજી પણ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્વચ્છ વાડીઓમાં પકવે છે. પરંતુ એમની ખરી દક્ષતા તો ઝાંગરી ક્યારીઓમાં જણાઈ આવે છે. ગયે વર્ષે ચાર એકર જમીનમાં એક સરખાં ખીજની ઝાંગર કરી હતી. પણ ખાતર બુદ્ધિ બુદ્ધિ નતનાં વાપરવામાં આવ્યા હતાં એટલે એકર દીઠ ૧૪ થી ૪૮ પુરાલ લગીનો ચક્રિતર પાક જનર્યો હતો. એ જ પ્રદેશના અતુમની ખેડૂતો ૨૦ પુરાલથી વધારે ઉતારી શક્યા ન હતા.

આવી સીધી ખેતી ઉપરાંત ખેડૂતજીવનને જરૂરી એવા નાના મોટા ઉચીગોળું શિક્ષણ પણ ઉડુપીલાની શાળામાં આપવામાં આવે છે. માટી કે છંટનાં ગામડી ધરો બાંધવાનું, તેને લગતું લાકડું ધરાવવાનું, છાપરાં છાવાનું, ફવા ગાળવાનું કે બાંધવાનું કામ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી કરી શકે છે. બદારના મલ્લરોની કશી પણ મદદ લીધા વગર એ વિદ્યાર્થીઓએ શાળાને માટે બે ગાળાનું એક મકાન બાંધ્યું તેનો ખર્ચ માત્ર રૂ. ૮૪ જેટલો આવ્યો. એ જ મકાનને માટે ઇમ્પ્રુવ્ડ રૂ. ૫૦૦ નો અડસદો કર્યો હતો.

શાળાઓ આમ સંઘભાવ જન્યન ચાલે છે તેને કાયમ પ્રગતિ મળે એ હેતુથી ઉડુપીલામાં એક કૃષિમંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. શાળાના ઘણાપણ બૂના વિદ્યાર્થીઓ એ મંડળના સંભો દોષ છે, અને ગામના પીઠ ખેડૂતોની મદદથી સાધમહેનતે ખેતી કરે છે. આ પ્રમાણે મંડળે ગયે વર્ષે રૂ. ૧૨૦૦ નો ચોખ્ખો નફો કર્યો હતો અને તે મંડળના સભ્યોએ વહેંચી લીધો હતો.

ઉડુપીલાની આ પ્રગતિ અથવા અંદરૂતિ સીલેલનાં ખીજાં ગામોમાં પણ ફેલાઈ છે. પર્યાયા નામના એક ગામમાં એવી જ રીતે ખેતી અને બાગાયતી કામ કરવામાં આવે છે. ત્યાં તેજ વળી આધુનિક ઔપધિઓની જિહર પણ કરવામાં આવે છે. લોકગીન અને નૃત્યોથી પણ પર્યાયા પોતાનું વિશિષ્ટપણું જળજી રહ્યું છે; પણ એકંદરે એ મથક ઉડુપીલાનું અનુયાયી ગણાય.

અનેલીયા એક ખીજું ગામ છે. ત્યાં ખેતીની પ્રગતિ ઉડુપીલામાં ચાલે છે તેવી જ 'ચાલી રહી છે; પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ ઇંગ્લેન્ડી બુદ્ધિનો વધુ અંશ ધરાવતા હોય એમ જણાય છે. પોતાની વાડીઓને પાણી પૂરું પાડવાની જે મેન્ટના તેઓએ કરી છે તે એટલી સંકુલ અને ચાતુર્ય છે કે તેઓને માત્ર ખેડૂત કહી શકાય નહિ. વળી એ જ ચોખ્ખો વધુ ઉપયોગ કરવાના હેતુથી ચેલ્મને સાથે એક નાનો ક્વપનેમો બનાવી, તેમાંથી વિદ્યુત ઉત્પન્ન કરીને શાળાના રકાઉટ દરને તેમજ પ્રકાશિત કર્યું છે.

આ ઉપરાંત ડાનેવીટામાં વિદ્યાર્થીઓ નાણિયેરીના કાયામાંથી અનેક ઉપયોગી અને દક્ષ ઉપરુઓ બનાવી આંગળીને ચચળ રાખે છે. તેમ સામાન્ય આરોગ્ય, આગમુખાકારી તથા મહેરિયાનું નિવારણ. વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મેળવી પોતાનું જીવન નીચેની તથા આનંદી રાખે છે.

પણ ઉદ્દીપીલાની શાળામાં પ્રયોગોને જે સફળતા મળી તેનો વ્યવહાર અભ્યાસ કરનાર શિક્ષકો ન હોય તો આ નવી દૃષ્ટિનો પ્રચાર થઈ શકે નહિ. આ કારણથી મીરીગામાં બે વર્ષ પર એક અધ્યાપન વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો. એ વર્ગે પણ અત્યારણમાં નોંધવા યોગ્ય કામ કરી નાખ્યું છે. ત્યાં અનુભવી અને યિનઅનુભવી શિક્ષકો માટે અનુકૂળે છ માસના અને વર્ષના એવા બે અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યા છે. અત્યારણમાં વર્ગે પહેલા ક્રમના ૪૩ અને બીજા ક્રમના ૨૧ શિક્ષકો તૈયાર કરી દીધા છે. એ બધા શિક્ષકો માત્ર પુસ્તકોનું વાચન, લેખન કે સંભાષણ કરી પ્રમાણપત્ર પામ્યા નથી. અધ્યાપન વર્ગમાંના બધા શિક્ષકોએ, શાક, ફળ અને ડાંગરની ખેતીનું, દોર અને મરઘાં બેંચેરવાનું, જલાશયો બનાવવા તથા નિભાવવાનું, તેમ જ આરોગ્ય અને સુખાકારીનું સક્રિય જ્ઞાન મેળવવાનું હોય છે. પરિણામે કોફીટના જુગલ અને પૂલો સુધાં તેઓ જાતમહેનતે બાંધી શકે છે. એવો એક પૂલ અધ્યાપનવર્ગે રૂ. ૮૫૦૦ માં બાંધીને પંચાયતને રૂ. ૧૬૫૦ લગીની બચત કરી આપી છે. આવાં અનેક સાહસિક કાર્યો વર્ગના શિક્ષકો એક પછી એક કરતા જ ગય છે; અને તે સર્વમાં આદિથી અંત લગીની બધી વિચિત્રતા પોતે જ પાર ઉતારે છે-પછી તે દોરેને માટે ધાસ ઉઘાડવાનું હોય કે બાંધકામને માટે દૂરનાં જંગલોમાંથી ઇમારતી લાકડું કાપી લાવવાનું હોય; ન્યાંલગી શિક્ષકો સ્થાયત્વ રહી શકે ત્યાંકગી બહારની કરી પણ મદદનો સવિનય અરજીકાર કરવામાં આવે છે. સિલોનનાં ગામોમાં આવો પ્રબલ કાર્યપ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેનો યશ એ આખી યોજનાના વિચારક અને વ્યવસ્થાપક અને સિલોનના મદદનીશ વિદ્યાર્થીશ્રી મિ. આર. ચેટ્ટિને ધટે છે. એમના ઉત્સાહથી અને નૈજિક ઉદ્યમથી સિલોનનાં રંક યોડા સમયમાં પોતાની ગરીબી ફગાવી દે તો નવાઈ નહિ.

પણ આ બધું વાંચીને આપણે તો મોરની માફક પગ આગળ જોઈને આંસુ સારવાં પડે છે. આપણે ત્યાં ક્ષેત્ર છે અને શક્તિ છે પણ સિલોનના કેળવણીકારો જેટલું વાસ્તવદર્શન નથી, તેમ તે મળે તોય તેમાંથી પ્રેરણા પામી આખા જૂનાગને ફેરવી નાખવા શક્તિમાન થાય જોઈલી એકાગ્રતા નથી એ યોડા ખેંદી વાત નથી.

‘બોમ્બે, કોનિકલ’ નામના સાપ્તાહિકના એક અંકમાંથી]

— પ્રીતમલાલ મજમુદાર

[૩]

જપાનની કેળવણી

કેળવણી પણ તેમના પોતાના સંસ્કાર, રીતરિવાજ અને રીતિનીતિને અનુકૂળ આવે એવા જ પ્રકારની યોજવામાં આવે છે. દરેક બાળકને છ વર્ષ સુધી ફરજિયાત કેળવણી આપવામાં આવે છે. બુદ્ધિ-વિકાસ કરતાં આરિથ્યબળને ત્યાં વધારે સ્થાન હોય છે. પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને છેક યુનીવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ સુધી નીતિને પોષે અને ઉત્તમ આરિથ્ય ખીલવી શકે એવાં પાઠ્યપુસ્તકોનું અધ્યયન ફરજિયાત હોય છે. શાળા શરૂ થાય કે તરત દરેક વિદ્યાર્થી શાળામાં રાખેલી રાખની છબીને નમન કરે છે. પછી સ્વદેશપ્રેમ ખીલવતી અને ‘જપાની જપાન માટે જ છે’ એ રાષ્ટ્રભાવનાના સંસ્કાર રેડતી, એક રાખડા વારાફરતી હમેશાં એક વિદ્યાર્થી પાસે વંચાવવામાં આવે છે. રાખને રાખ એક જ

વસ્તુ કુમળા મગજ ઉપર દસાવવામાં આવે ત્યારે તે રૂઢ બની જાય છે. અને એનાં આદિસતે જીવનમર સજીવ રહે. એ રામના જાણુવા જેવી છે :

“ પ્રગ્નજનો, ચોક્કસ જાણુએ કે :

આપણા જૂતપૂર્વ શહેનશાહેએ અમર અને વિશાળ સિદ્ધાંતો ઉપર આપણા સામ્રાજ્યનો પાયો રચ્યો છે અને નિશ્ચયમળ વડે સદ્ગુણોનાં મૂળ ધણું ઊંડાં રોપ્યાં છે. પિતૃભક્તિ અને રાજભક્તિ વડે સદાય સંપીને રહેતી અમારી પ્રગ્નએ એ સદ્ગુણોનાં સુંદર દૃષ્ટાંતો યુગે યુગે પૂરાં પાડ્યાં છે. એ સદ્ગુણોમાં જ આપણા સામ્રાજ્યનું ગૌરવ છે. એમાં જ આપણી કેળવણીનો પાયો છે.

પ્રગ્નજનો, તમારા પિતૃઓ અને માળાપ તરફ ભક્તિભાવ રાખજો; તમારાં ભાઈ-બેહેનો સાથે માયાળુ થજો; પતિપત્ની તરીકે એકદિવથી સંપીને રહેજો; મિત્રો પ્રત્યે એકનિષ્ઠા રાખજો; વિનયી અને વિવેકી થજો; સર્વ સાથે ભલાઈ રાખજો; જ્ઞાનનો સંચય કરજો તથા કલાનો અભ્યાસ કરજો; અને એ રીતે તમારી બુદ્ધિશક્તિ તથા સદાચારનું બળ કેળવજો, પ્રગ્નનું દિત વધારજો તથા પ્રગ્નકક્ષાણુમાં તત્પર રહેજો. રાજ્યબંધારણ માટે માન રાખજો; કાયદાઓનું પાલન કરજો; વિપત્તિના સમયે રાજ્યને માટે વીરતાથી પ્રાણ આપવા તૈયાર રહેજો; અને છેવટે આપણા શહેનશાહેના રાજ્યાસનની સમૃદ્ધિનું રક્ષણ કરવા અને તેને નિઃશ્વજ બનાવવા કોઈ પણ બોગે તૈયાર રહેજો. આમ જ તમે અમારી વક્ષાધર અને બકી પ્રગ્ન બની શકશો, એટલું જ નહિ, પણ તમારા પિતૃઓની ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાવિકાઓની કીર્તિ વધારી શકશો.

આપણા જૂતપૂર્વ શહેનશાહે આપણી કેળવણીનો માર્ગ સૂચવી ગયા છે, અને એ જ આપણને એમના તરફથી મળેલા દીમતી વારસો છે. એમના વંશજોએ અને સમગ્ર પ્રગ્નએ એ માર્ગને જ અનુસરતું જોઈએ, કારણ કે એ માર્ગ યુગે યુગે અને સ્થળે સ્થળે સત્ય અને સચોટ નિવડ્યો છે.

પ્રગ્નજનો, તમારે અને અમારે શ્રદ્ધાપૂર્વક એ જ માર્ગનું અનુસરણ કરતું એવી અમારી ખાસ દૃષ્ટિ છે. એમ દરવાથી જ આપણે એમના જેવા સદ્ગુણી બની શકીશું.”

ત્યાંના વિદ્યાર્થી શિક્ષકોને યુરુ ગણી દેવ સમાન પૂજે છે. શિક્ષકોની પીઠ પાછળ મરંકરી કરવાનું, એની આડા અવગણવાનું, નિરાળમાં તોફાન કરવાનું, વિદ્યાર્થીઓ સાથે હાવામધંડવાનું, કોઈને ગાળ દેવાનું કે કોઈની નિંદા કરવાનું જપાની વિદ્યાર્થી જાણુતો જ નથી. શાળાનું જીવન જ એનું હોય છે કે વિદ્યાર્થી અવરયામાંથી જ શિસ્તપાલનનો ગુણ જપાનીના જીવનમાં એતપ્રોત થઈ જાય છે. એક જ પ્રકારનો પેશાક (યુનિફોર્મ) પહેરીને દરેક વિદ્યાર્થી શાળામાં આવતી રહે છે. દરેકને સ્વચ્છતાના નિયમો પાળવા પડે છે, દરેકને દરરોજીયાત કસરત અને ફિઝ કરવી પડે છે.

જપાનીઓને સદશિક્ષણમાં શ્રદ્ધા નથી. તેમાં તેઓ સામને બદલે ગેરલાભ વધારે જુએ છે. ફક્ત ત્રણ ધોરણ સુધી છોકરાછોકરીઓ એક જ વર્ગમાં ને તે પણ જુદા જાંકડા ઉપર બેસી શીખે છે છે. પંખીથી જુદા જુદા વર્ગો હોય છે. હાઈસ્કૂલો તો છોકરા છોકરીઓ માટે જુદી જ હોય છે. અર્દાની માફક નકામા વિષયોનું બારણું વિદ્યાર્થીઓ ઉપર કરવામાં આવતું નથી. ત્યાં શીખવાના મુખ્ય વિષયો—સદાચાર, જપાની બધા, ગણિત, જપાનનો ઇતિહાસ, બૃજોગવિજ્ઞાન, ચિત્રકળા, સંગીત, વ્યયામ અને ખાણાઓને વિશેષમાં ગૃહશાસ્ત્ર અને સીવબુકામ હોય છે. આ બધામાં

આરિત્રશિક્ષણ ઉપર તેઓ ખાસ બાર મુકવામાં આવે છે, કારણ કેશના ઘડતરમાં તેઓ બુદ્ધિવિકાસ કરતાં આરિત્ર વિશેષ મહત્વનું ગણાય છે.

જપાનમાં નિરક્ષરતાનું નામ નથી. કારણ કેળવણીના પ્રમાણ હલ્લા ટકા છે. કેળવણી પાછળ થતા ખર્ચના સન ૧૯૩૨ ના આંકડા તે સિદ્ધ કરે છે :

રાજ્ય તરફથી	ચેન ૧૬૮૨૮૭૦૦૦
પરગણાં તરફથી	૧૦૨૯૮૪૦૦૦
શહેરો તરફથી	૮૭૧૭૦૦૦૦
કર્યા અને ગામડાં તરફથી	૧૯૯૩૪૬૦૦૦

કુલ ચેન ૪૪૬૬૦૧૦૦૦ (ચેન= આશરે તેર આના)

જપાનમાં શાળાઓ તથા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તા. ૧ સી માર્ચ ૧૯૩૩ ના રોજ નીચે મુજબ હતી :

શાળાઓ	વિદ્યાર્થીઓ
પ્રાથમિક શાળાઓ	૨૫,૫૮૭
માધ્યમિક શાળાઓ	૫૫૮
કન્યાઓની ઉચ્ચ શાળાઓ	૮૩૩
હુન્નરશાળાઓ	૮૨૨
વિસ્તૃત હુન્નરશાળાઓ	૧૫,૦૯૧
ઉચ્ચતર શાળાઓ	૩૨
ત્રિવિધાલયો	૪૭
વિશિષ્ટ શાળાઓ	૧૧૬
વિશિષ્ટ હુન્નરશાળાઓ	૫૪
અધ્યાપન શાળાઓ	૧૦૩
ઉચ્ચ અધ્યાપન શાળાઓ	૨
સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ અધ્યાપન શાળા	૨
શિક્ષકો તૈયાર કરનારી ખાસ સંસ્થાઓ	૪
હુન્નર શાળાના શિક્ષકો તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓ	૪
વિસ્તૃત હુન્નરશાળાના શિક્ષકો તૈયાર કરનારી સંસ્થાઓ	૪૨
અધ શાળાઓ	૭૮
બહેરા મુંગાની શાળાઓ	૫૯
જેના અભ્યાસક્રમ માટે કાયદામાં સમાવડ નથી એવી પરચુરણ શાળાઓ	૧,૯૧૭
	૨,૦૩,૧૨૩

• દ્વિતીએ અન્ય કામેમાં રોકાયેલાઓને શિક્ષણ આપવા માટે ત્યાં છોકરાઓ માટે ૧૫,૦૦૦ અને છોકરીઓ માટે ૧૩,૦૦૦ રાત્રિશાળાઓ ચાલે છે.

[૫. ૧૪૭ પર આણું]

જર્મનીમાં

હિંદી ખેલાડીઓની ફતેહ - શ્રી હરિસિંહ ઠાકોર

[દુનિયાભરની રમતગમતોની હરિફાઈ એ દર આર વર્ષે થોતય છે તે આ લેખ જર્મનીમાં મોકલવામાં આવી હતી. દેશ દેશના ખેલાડીઓ એમાં ભાગ લેવા ને પોતાના દેશનું નામ ઠગ્ગવળ ખનાવવા માટે તૈયારી કરીને હોંસભેર ભાગ લે છે. હોષ્ટી ફ્રેન્ચમાં લાગ લેવા સિવાય હિંદ આ પ્રવૃત્તિથી અત્યારસુધી અલ્પિત રહ્યું હતું. આ વર્ષે અમરાવતીના હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળે ગ્રામીણ ખેલાડીઓને બર્લિન મોકલી આપ્યા હતા, તેમાંના બે બાઈઓ ગૂજરાતી હતા. આ દિંદી નવજુવાનોએ બર્લિનમાં શું કર્યું તેનું એ દુકડીમાં જોઈએલા બાઈ હરિસિંહ ઠાકોરે કરેલું વર્ણન આ માસિકમાં એ આશાથી છાપ્યું છે કે એ પરથી આપણે શિક્ષકસમાજ શારીરિક તાલીમની અગત્ય સમજાને સારા થ વિશ્વમાં હિન્દુસ્તાનનો ટંક વસાડવામાં ફતેહમંદ નિવડે બિચા સરાઈ ને પ્રભાવશાળી સુવકો પેદા કરવાનો સહકર્મ પ્રયાસ કરે.]

અત્યાર સુધી દુનિયાની ઔદ્યોગિક રમતોમાં ફક્ત રમતોની હરિફાઈઓ મોકલવામાં આવતી હતી અને તેમાં ફક્ત રમતોની હરિફાઈ કરનારા ખેલાડીઓ જુદા જુદા દેશોમાંથી ભાગ લેવા જતા હતા. ૧૯૩૬ ના ઓગસ્ટ માસમાં થયેલી ઔદ્યોગિક રમતો વખતે રમતોની હરિફાઈ ઉપરાંત એક વધારાની વસ્તુ ઉમેરવામાં આવી હતી. આનું માન જર્મનીને ધટે છે. કારણકે આને માટે જર્મનીએ બધી જગ્યાબધરી અને ખર્ચ પોતાને માથે ઉપાડ્યો હતો. જર્મનીન ઔદ્યોગિક રમતો બરવાની સુંદર તક ગણી હતી તેથી તેને સદુપયોગ કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાં વ્યાયામની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. જર્મનીએ વિચાર કર્યો કે આ જુદા જુદા દેશોને પોતપોતાના દેશની વ્યાયામપદ્ધતિઓ ખતાવવાને બર્લિન ખોલાવવામાં આવે તો દરેક દેશની વ્યાયામપદ્ધતિઓ જોવાની તક દરેક દેશને મળે અને એ રીતે દુનિયાની વ્યાયામપદ્ધતિઓ જોઈને દરેક દેશને સારામાં સારી પદ્ધતિ ચોખવાનો લાભ મળે. આ હેતુથી જર્મનીએ પોતાની જોખમબધરી પર દુનિયાના બધા દેશોને પોતાની પ્રચલિત વ્યાયામપદ્ધતિઓ ખતાવવા બર્લિન ખાતે આજના નિગમજો મોકલ્યાં. આપણને પણ આપણી હિંદી કસરતો ખતાવવા માટે બર્લિન ખાતે નિગમજો મળ્યું. હિંદ જેવા ગરીબ દેશને માટે મોટો ખર્ચ કરીને બર્લિન સુધી જવું અશક્ય હતું. હિંદમાંથી પસંદ કસરતખાતેની દુકડી બર્લિન મોકલવાની હતી. તેને માટે લગભગ ત્રીસેક હજાર રૂપિયાનાં જોગવાઈ કરવાની હતી. હિંદી જગતમાં હજુ શારીરિક કેળવણીની કિમત જોઈએ તેટલી સમજાઈ નથી અને આટલો મોટો ખર્ચ કરીને દુકડીને બર્લિન મોકલવાથી શો ફાયદો થવાનું છે એમ ધણા ખરા માણસો કહેવા લાગ્યા. આપણને ક્યાં ખજાર છે કે દુનિયાના બધા દેશો પોતાના દેશની છાતિને ખાતર લાખો રૂપિયા આની જાખતો માટે ખર્ચે છે અને પોતાના દેશનું નામ દુનિયામાં ખજાર રાખે છે. આ બધી સુરેલીઓ લેવાં છતાં અમરાવતીના હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળે હિંદમાંથી પસંદની એક દુકડી હિંદી કસરતો ખતાવવા બર્લિન મોકલી આપવા લાગ બીડી. અમરાવતી મંડળ જોરે સંબંધ ધરાવતી જુદી જુદી સંસ્થાઓને આ દુકડીમાં ખર્ચની જોગવાઈ કરીને એકએક જગ્યાએ ખેલાડીઓને બર્લિન જનારી દુકડીમાં જોખવા માટે મંડળે નિર્મળજી મોકલ્યાં. એ નિર્મળજીને સ્વીકાર કરીને ગૂજરાત વ્યાયામ પ્રસારક મંડળે

ગુજરાતમાંથી જે પ્રતિનિધિઓ મોકલવા નિર્ણય કર્યો અને એ રીતે નડિયાદના શ્રી. ચીનુભાઈ શાહ અને હું દુકડીમાં જોડાયા. જે જે હિંદી કસરતો બર્લિનમાં બતાવવાની હતી, તેની રીતસર તાલીમ અમરાવતીમાં આખી દુકડીને આપવામાં આવી. છેવટના દિવસે સુધી ઘણાં બહાનુ અનિશ્ચિત હતું, કારણ કે અનેક ભ્રમચૂકી મુશ્કેલીઓમાંથી દરેકને પસાર થવાનું હતું. દુકડીના ઘણા ભાઈઓને પાસપોર્ટ મેળવતાં મુશ્કેલી પડી તો ઘણાને આર્થિક મુશ્કેલીઓ પડી. છેવટે બધી મુશ્કેલીઓ વચાવી ચોરીસ ભાઈઓ દુકડીમાં જોડાઈ શક્યા. અમરાવતી વ્યાયામ મંડળના પ્રાણરૂપ ગણાતા ડૉ. પરવર્ધનને સરકારે પાસપોર્ટ નહિ આપવાથી દુકડી સાથે આવી શક્યા ન હતા. તે જ પ્રમાણે જેમના ઉત્સાહ અને કાર્યદક્ષતાથી નિહિત દુકડીને બર્લિન મોકલવાનું નક્કી થયું હતું તે ડૉ. ક્રાઈસ્ટલર, નાગપુર વિદ્યાપીઠના ફિઝિકલ ડાયરેક્ટર પણ યુનિવર્સિટીએ રમ્મ નહિ આપવાથી દુકડી સાથે આવી શક્યા ન હતા. અમારી દુકડીને આ બે ભાઈઓની બારે ખોટ હંમેશા સાલતી હતી. દુકડી તા. ૯ મી જુલાઈએ 'કોન્ટેવર્ડ' સ્ટીમરમાં બર્લિન જવા ઊપડી હતી. સુગંધથી નીકળતી વખતે દુકડીને સારું માન આપવામાં આવ્યું હતું. જુલાઈ માસમાં દરિયો ઘણો તોફાની હતો તેથી સ્ટીમર ઘણી હાલતી હતી. આની અસર દુકડીના બે-આર સિવાય બધાંના પર થઈ હતી. સ્ટીમર ઉપરના બાર દિવસ દરમિયાન ઘણાંની તબિયત ખૂબ લઘવી હતી. અમે તા. ૨૨ મી જુલાઈએ બર્લિન પહોંચી ગયા. બર્લિન સ્ટેશને અમને લેવાને સ્વયંસેવકો અને અમારી દુકડી માટે જવાબદાર બનેલા જર્મન યુવક હાજર હતા. અમારે માટે મોટરો તૈયાર હતી. સ્ટેશન બહાર જર્મન લોકોનાં ટ્રાળાં કુતૂહલથી નિહાળતાં અમને જોઈ રહ્યાં હતાં. મોટરમાં બેસાડીને અમને અમારે માટે ખાસ તૈયાર કરેલી તંબુઓની છાવણીમાં લઈ જવામાં આવ્યા. કેમ્પ આગળ મોટું ચોગાન આવેલું હતું. તે ચોગાનમાં અમને દારમાં જોડાવાઈને ચોખાવવામાં આવ્યા. શા માટે અમને મેદાનમાં ચોખાવવામાં આવ્યા છે તે પ્રથમ તો અમે કશી શક્યા નહિ. આખી છાવણીના ઉપરી ડૉ. ચૅક અમારી સામે આવીને ઊભા રહ્યા અને જર્મન ભાષામાં જુસ્સાપૂર્વક થોડીવાર બાપણ કર્યું. જર્મન ભાષા અમે જાણતા નહિ હોવાથી અમે કંઈ સમજી શકતા નહોતા, પણ બાપણ કરતી વખતે તેમનાં લાંબા ટૂંકા હાથ ચતા અને તેમનાં ચહેરા ઉપર ચતા ફેરફાર જોઈને અમે અનુમાન કર્યું કે તેઓ અમને ઔષધિમિષ્ટ રંગતોળોં હેતુ સમજાવી રહ્યા છે. પાંચ મિનિટમાં તેમનું વક્તવ્ય પૂરું થયું. ત્યારપછી લસકરી બેન્ડ વાગતું સંભળાયું. આ બેન્ડ અમને આવકાર આપવા વાગી રહ્યું હતું. બેન્ડ વખતે બધા શાન્તિથી-એક ચિત્તે ઊભા રહ્યા હતા. ડૉ. ચૅક પણ જમણો હાથ સામે લંબાવી રિયર ઊભા રહ્યા હતા. જર્મનીની સલામીમાં જમણો હાથ સામે ઊંચો કરવાનો હોય છે. બેન્ડ વાગી રહ્યા પછી ડૉ. ચૅકે અમારામાંના દરેક જણ સાથે હસ્તધ્વનન કર્યું. આવો પ્રાવેશિક વિધિ પૂરો થયા પછી અમારા જર્મન નેતા મી. એબરહામ્સ અમારે માટે ખાસ ઊભા કરેલા તંબુમાં અમને લઈ ગયા. તંબુમાં લગભગ ત્રીસ માણસો રહી શકે એવી વ્યવસ્થા હતી. દરેક માટે સુવાને એક ખાટલો, જોડવા માટે બે ગરમ બનુસ, બેસવા માટે એક સ્ટૂલ, લખવા માટે ટેબલ અને કપડાં અને વસ્તુઓ મૂકવા માટે સારી સગવડ-વાળાં કપાટો આપવામાં આવ્યાં હતાં. એક તંબુની અંદર દરેક ભ્રમચૂકી વ્યવસ્થા જોઈને અંતરે ખૂબ આનંદ થયો અને જર્મન લોકોની સુહિયારુપનાં અમે વખાણ કરવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે જાનરુની તથા નહાવા-ધોવાની સગવડ એવી સરસ અને કરકસરથી કરેલી હતી કે કોઈ પણ ભ્રમચૂકી ગંદકી થઈ શકે નહિ. ખરેખર તેમની છાવણીની વ્યવસ્થા અનુકરણ કરવા જેવી હતી.

લગભગ બપોરે પ્રજાઓ અમારી માફક પોતપોતાની કસરતો બતાવવા બર્લિન આવી હતી અને તે બધાંને અમારી જોડે અમારી માફક તંબુઓમાં ઉતારો આપ્યો હતો. અમારો કાર્યક્રમ

તા. ૨૪ મી જુલાઈથી શરૂ થઈ તા. ૩૧ મી જુલાઈ સુધી ચાલ્યો. દરરોજ સવારના સાઘઆઈથી જુદી જુદી પ્રજાઓને એક-એક કક્કાક સુધી પોતપોતાની કસરતો બતાવવાની હતી. લગભગ અગિયાર વાગે કસરતો બતાવવાનું કામ પૂરું થતું. ત્યારપછી બપોરના ત્રણથી લગભગ છ સુધી 'સ્પોર્ટ્સ રુલ્સ-ટ કોંગ્રેસ' બગાવી. તેની અંદર દુનિયાના વ્યાયામના કામમાં નિપજાતોનાં જુદાં જુદાં વિષયો ઉપર બાઈસો થતાં. આ પ્રમાણેનો કાર્યક્રમ તા. ૩૧ મી જુલાઈ સુધી ચાલ્યો. તે દિવસે અમારે અમારા કામનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવવાનું હતું. અમને સવારના સાઘાનવથી સાઘાદ્ય સુધીનો વખત આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ અમે સંઘમાં લેઝીમ, ભાલા, મગદળા અને આસન કરી બતાવ્યાં. આ ચારમાં જોનારાઓને લેઝીમ ઘણી પસંદ પડી હોય એમ લાગે છે કારણ કે જ્યારે એ કાર્મ પૂરું થયું ત્યારે ઘણા બાઈ-બોલો કુતૂદગથી લેઝીમો જોતાં, ખખડાવતાં અને અગને તે વિશે પ્રશ્નો પૂછતાં હતાં. અમે તેમને દક્ષાઈને બતાવતા અને હાસ્ય કરતા. એ ચાર સંઘની કસરતો બતાવ્યા પછી આપણી દેશી રમતો હુતુતુ, ખે-ખે, આટાપાટા રમી બતાવ્યા હતા. આ રમતો પણ બધાને ખૂબ પસંદ પડી હતી; તેમાં ખાસ કરીને હુતુતુ રમત બધાને વધારે ગમી હતી કારણ કે જોનારાઓ તરફથી આ રમત માર્ડેના નિયમોની મારાણી થઈ હતી. રમતો પૂરી થયા પછી આપણી વૈયક્તિક કસરતો મક્કખમ, લકડીપટા, નેતરનો મક્કખમ, ચીમનીનો મક્કખમ, બૂકતો મક્કખમ, વગેરે કસરતો કરી બતાવી હતી. મક્કખમ પાશ્ર્વ પ્રજાને પ્રથમ જ જોવાને ગયો. લકડી ઉપર ગુલાંટો લઈ ચડવા જોનારાની કસરતો જોઈ બધાને મક્કખમ ગાટે ખૂબ આકર્ષણ થયું હતું. જ્યારે મક્કખમ ચાલતો હતો ત્યારે બોલો ગાણુસો - યુવક યુવતીઓ - પોતાના કેમેરા સાથે મેદાન ઉપર દોડી આવ્યાં હતાં અને મક્કખમની કસરતોની ઘણી છબીઓ લીધી હતી. એટલે આપણી બધી કસરતોમાં મક્કખમ બધાને ખૂબ ગમ્યો. આ પ્રમાણે એક કક્કાકમાં ઉપરનો કાર્યક્રમ સરસ રીતે બતાવ્યો. અગને ખજર ન્હોતી કે અમે કરી બતાવેલી હિંદી કસરતોએ બધા જોનારા ઉપર સારી અસર પાડી હશે. પણ જ્યારે ઓગરની ચોથી-પાંચમીએ વ્યાયામનિપજાનોની સભામાં જાત્રીસ પ્રજાઓની અંદર હિંદને બીજા નંબર મળ્યાની જાહેરાત થઈ ત્યારે અગને સમજાયું કે આપણી કસરતોની અસર ઘણી સારી થઈ છે અને એ રીતે હિંદી બેલાડીઓએ દુનિયાની અંદર બીજા નંબર મેળવીને હિન્દની કીર્તિ દુનિયામાં ઉત્તરવ કરી છે. બર્લિન જતી વખતે જો બાઈઓ અમને કહેતા હતા કે બર્લિન જવાથી શો કાયરો છે તેમને હવે સમજાશે કે હિંદી બેલાડીઓએ દુનિયામાં હિન્દની કીર્તિ ઉત્તરવ કરી છે અને એ રીતે ખરેખર પૈમાનો સારામાં સારો ઉપયોગ થયો છે.

— આવતા અંકમાં —

૧. ચક્રદારા શિક્ષણ

૨. શારીરિક કેળવણી

૩. પરીક્ષાપદ્ધતિ

૪. મેડમ મોન્ટેસોરી

૫. માનસશાસ્ત્રના પ્રયોગો

આ ઉપરાંત સમાધિકોમાંથી, પ્રશ્નોત્તર વિભાગ, ને સમાચારસંબંધના નિયમિત વિભાગો

૨૧. મનસુખરામ મણિશંકર દ્વિવેદી

૨૨. હરશય અમુલખરાય કેસાઈ

૨૩. પ્રિન્સરત્નલાલ અક્કડ

૨૪. પિપાસુ

૨૫. મુળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસી

પ્રશ્નોત્તરવિભાગ

એક શુદ્ધપતિ શિક્ષકભાઈ પોતાના પત્રમાં લખે છે કે બહારગામથી જે વિદ્યાર્થીઓ મોટા શહેરમાં બહુવા માટે આવે છે તે વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્રતાનો ખ્યાલ થયો વિચિત્ર હોય છે. એમને તો પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ સંદેહ પણ ધરાય મારે તો સંદેહ કરવું નથી. સંસ્થાના સામાન્ય નિયમો પણ તેમને ઠીકે છે. એમને પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે જીવવું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં શિક્ષકશ્રી સંસ્થાતકાએ તેમની સાથે કેવા વર્તણૂક રાખવો ?

પ્રશ્ન પૂછનાર બાઈની પ્રશ્ન પાછળ એમની સાચી મૂંઝવણ રહેલી છે. આગળ સંસ્થાસામાન્ય બોલે તો વિદ્યાર્થીઓ ઉપર દમન કરવું અને દમનને વશ ન થાય તો દંડ કરવો એ છે. પૂછનાર શિક્ષકભાઈને એ રસ્તો માન્ય નથી.

જે છોકરાઓ શહેરોનાં છાત્રાલયોમાં વસવા આવે છે અને શહેરોની મોટી મોટી શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં બહુવા જાય છે તે છોકરાઓના આગળના તેવા વર્તન માટે તેમની કૌટુંબિક સ્થિતિ ધણે મોટે ભાગે જવાબદાર હોય છે. ગામડાંઓમાં રહેતા માતાપો પોતાના છોકરાઓ આગળ અભ્યાસ કરે એમ અપરચ ઇચ્છતા હોય છે. પોતે અશિક્ષિત અથવા એવા શિક્ષિત હોવાથી અને શહેરી સંસ્કૃતિથી દૂર પડેલા હોવાથી પોતાના છોકરાઓની રહેણીકરણી ચોક્કસ મર્યાદાઓમાં જ રહ્યા કરે તેમ ઇચ્છતા હોય છે. પોતાના છોકરાઓ એ રીતે જીવે તેની પ્રશ્નાલિકા પણ તેમણે પરાણે બંધી કરેલી હોય છે. આ સ્થિતિમાંથી છઠ્ઠાને છોકરો જ્યારે શહેરની નિરાળ-દુનિયામાં પ્રવેશે છે ત્યારે તેના મનમાં અનેક ફેરફાર થાય છે. એ ફેરફારોને લીધે પોતાનો બૂનકાળ એને હાલનારૂપ લાગે છે. એવા બૂનકાળને જ વર્તમાન બનાવવામાં એ પોતાની નામોટી દેખે છે. જે રીતે એ જીવ્યો તેનાથી વિપરીત રીત જ જીવતર માટે સાચી છે એ બ્રામક ખ્યાલ એના મનમાં પેદા થાય છે. એ ખ્યાલને લીધે હરેક પ્રકારનાં બંધનોને એ તોડવા મથે છે. તોડવાની એની આ દિવામાં જે કંઈ વચ્ચે આવે છે તેની એ લેશમાત્ર પણ પરવા કરતો નથી. સંસ્થાઓની નિયમાવલિઓ એને બંધનરૂપ દેખાય છે. એ કોઈ પણ પ્રકારના નિયમન વિના તદ્દન સુક્ત જીવન જીવવા ઝંખે છે.

શુદ્ધપતિ યા શિક્ષકનું પ્રથમ કર્તવ્ય વ્યક્તિત્વ વિદ્યાર્થીનું આ પ્રકારનું માનસ પહેલેથી જ ઝાળખી લેવાનું છે. એ ઝાળખાણ થયા પછી વિદ્યાર્થી સાથે એના વ્યવહારમાં એને સીડ નહિ ચડે કે કંટાળો નહિ આવે. વિદ્યાર્થી તરફ એ સાચી સહાનુભૂતિથી જોતાં રીખશે. સાચી ઝાળખાણને લીધે વિદ્યાર્થી સાથે એનો પ્રેમસંબંધ બંધાશે. અને કેવળ પ્રેમના જ જોરે શિક્ષક ધારી દિશામાં વિદ્યાર્થીને દોરી શકશે.

વ્યક્તિગત આવા પ્રયાસોને ઝોંઘો અવકાશ હોય તેવી શિક્ષણસંસ્થાઓ પણ એક જુદો માર્ગ અડણ કરી શકે છે. આ માર્ગે તે વિદ્યાર્થીઓના પોતાના મંડળોના અને પોતાની પંચાયતોનો છે. સંસ્થામાં જવાબદાર વિદ્યાર્થીમંડળ બંધ કરીને સંસ્થાનાં સંચાલન તેમ જ નિયમન માટે વિદ્યાર્થીઓને જ અલગ અલગ જવાબદારી સોંપી દેવી. એ તંત્ર ચલાવતી વખતે ન્યાં ન્યાં ક્ષતિઓ આવે અથવા તો વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓ અંતગ્રામ નાખે ત્યાં ત્યાં તેના નિકાલ વિદ્યાર્થીમંડળે નિયુક્ત કરેલી પંચાયતદ્વારા થાય. પ્રશ્ન પૂછનાર શિક્ષક ભાઈને વિનંતિ છે કે આ માસિકના આગલા અંકમાં 'શિક્ષકોને પત્રો' નામના લેખો તે કૃપા કરીને જોઈ લેવા.

ટાહલ યોજનામાં પ્રયોગમંદિરમાં એકનારા શિક્ષક તે તે વિષયના નિષ્ણુતો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓની સાથે કામ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓનાં માનસનો પરિચય અત્યંત જરૂરનો છે એમ તમે કહો છો. આવા પરિચય માટે વિદ્યાર્થીના લાંબા ઘણ સુધીના અભ્યાસની જરૂર રહે છે. એવા માનસપરિચય, વિષયના પ્રયોગમંદિરમાં સંપૂર્ણ રીતે થવો શક્ય નથી. પ્રયોગમંદિરમાં તો ફાળે પડતો વખત જ વિદ્યાર્થી આપી શકે. આ મુશ્કેલીનો કોઈ નિકાલ સૂચવો શકશો ?

હોલ્ડન યોજનામાં એક એવી પદ્ધતિ મંદૂર ગ્રંથાલયમાં આપી છે જેમાં વિષયના પ્રયોગ-મંદિરને બદલે એક શિક્ષક ત્રણ ચાર વિષયોને એક જ પ્રયોગમંદિરમાં, ગોઠવીને વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનું કામ ચલાવી શકે છે. પ્રાયમિક શાળાના ઉપરના વર્ગોમાં ને માધ્યમિક શાળાના નીચેના વર્ગોમાં આ પદ્ધતિ કામ કરી શકાય છે. કોઈ પદ્ધતિ એક ઓરડાને ચાર વિષયોનું પ્રયોગમંદિર બનાવીને બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રુણાઓને તે ને વિષયના અભ્યાસ માટે નિયત કરી શકાય. વિદ્યાર્થી એક વિષયના ખૂણામાંથી બીજા વિષયના ખૂણામાં સહેલાઈથી જઈ શકે છે અને એક જ શિક્ષક તેના અભ્યાસને માનસશાસ્ત્રીય ધોરણે દોરી શકે છે. આપણી મિડલસ્કૂલોમાં આવી નૂતના અખતરાઓ થવાની અત્યંત જરૂર છે. એક શિક્ષકને માથે એકથી વધારે વિષય બાણાવવાનાં હોય જ છે. આવી વર્ગશિક્ષણ પદ્ધતિમાં આ યોજનાને હામલ કરીને વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસના કાર્યને સ્વતંત્રતા અને ન્યાયશીલ્પરૂપે ચલાવવા દેવામાં આવે તો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સહેલાઈથી વિચારવા જેવાં પરિણામો આપણે મેળવી શકીએ.

પરંતુ વિષયનિષ્ણુતને રોડીને વિષયોના અભ્યાસને આગળ મસાવવા દેવાની યોજનાથી પાંચ માનસશાસ્ત્રીય પરિચયને પાંચ ધોખો પડેલોયતો નથી. વિદ્યાર્થીનો સ્વભાવ હોય છે કે એક કામ પડેથી બીજા કામ પર જવામાં પોતાના મનને તે તરફ વાળવા માટે થોડા ધણા વખતની તે અપેક્ષા રાખે. આ વખત એક જ ઓરડામાં કામ કરનાર વિદ્યાર્થીને ગણી શકતો નથી. ત્યાં તો એક વિષયથી થાકેલો કે કંટાળેલો વિદ્યાર્થી બીજા વિષય તરફ દબે છે ત્યારે એ કંટાળા કે થાકને પોતાના માનસમાં સાથે લઈ જાય છે. એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં જતી વખતે જે ખુશી હજા, સ્વનંત્ર હલનચલન અને અન્ય વિદ્યાર્થીમિત્રોનો મેળાપ તેના માનસને એક વિષયની પકડમાંથી છૂટા કરવાની તક આપે છે. તે તક એક જ ઓરડામાં એક ખૂણામાંથી બીજા ખૂણામાં ફરતા વિદ્યાર્થીઓને મળતી નથી.

વિદ્યાર્થીનું મન, પોતા ઉપરનો બાર એકો કરવા માટે એક પ્રકારની બંધનમુક્તિ ઇચ્છતો હોય છે. એ મુક્તિ ત્યાં સુધી ઓરડામાંથી બહાર નીકળે નહિ અને બીજો વ્યવસાય પકડતાં પહેલાં અનુકૂળ વાતાવરણથી મનને ગોઠવું કરે નહિ ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત કરી શકાય નહિ. વિષયોના પ્રયોગમંદિરમાં કામ કરના શિક્ષકને વિદ્યાર્થીનાં માનસનો આવો મુક્ત પરિચય સાધવાની તક મળે છે. કોઈ નિયત કરેલાં ગોઠવણમાં વિદ્યાર્થી ફરતો નથી. એનાં મનને પસંદગીનો મોટો અવકાશ રહે છે. એવી મુક્ત અને ફરેલી પસંદગી વિદ્યાર્થીના મનને કોઈપણ દગાઓમાંથી છૂટું રાખી શકે છે. પ્રયોગમંદિરનો વિષયનિષ્ણુત શિક્ષક એવા માનસનો પરિચય સાધીને વૈજ્ઞાનિક મર્જ વાળવામાં વધારે સફળતા મેળવી શકે છે. વિદ્યાર્થીના મન પરંબે યાક કે કંટાળો ફર ન થયો હોય ત્યારે એ મન કેવી નીતની પ્રતિક્રિયાઓ કરે છે એ જાણવા માટે વિષયનાં એવાં ટોળાંમાંથી થોડાક વિદ્યાર્થીઓ મળતે પણ રહે છે. ઉપરાંત યાક અને કંટાળાવાળાં મન ઉપર જતી જુદી દિવાઓની કેવા કેવા પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓ

થાય છે તેના શાસ્ત્રીય પ્રયોગો કરીને પ્રમાણુત પરિણામો આપણી પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. આવા પ્રયોગોએ સર્વસામાન્ય નિયમો આપણને આપ્યા છે. આપણી શાળાઓમાં એ નિયમોને અમલ કરીને આપણે ઘણુંધણું કરી શકીએ તેમ છીએ. સમયપત્રકોની શાસ્ત્રીય ગોઠવણ, નવી નવી પદ્ધતિઓના અખતરા અને વર્ગના કામ ઉપરાંત ચાલતી શિક્ષણની ધતર પ્રવૃત્તિઓ, એવા પ્રયોગોમાંથી જન્મ્યાં છે. આજે આપણને જરૂર છે એ તો વિદ્યાર્થીના મુક્ત માનસને અવલોકી, તેનાં શાસ્ત્રીય પરિણામો મોંઘી કામ કરવાની નવી દિશા જાણી કરવાની. આવા પ્રયોગ માટે ડોસ્ટન યોજનાથી કામ કરવા માટે વિષયનિષ્ણાતનાં પ્રયોગમંદિરો વધારે સારી અનુકૂળતાઓ આપી શકે છે.

જપાનની કેળવણી

[૧૪૧ મા પાનાથી આરંભ]

શિક્ષણના પ્રચારનો ખ્યાલ એ ઉપરથી આવી જશે કે ત્યાં દર વર્ષે ૮૦૦૦ માસિક, વગેરે છાત્રાઓ, ૧૦૦૦ દૈનિક, ૧૫૦૦ અઠવાડિક અને ૬૦૦૦૦ નવાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે. એક વર્તમાનપત્રનો તો એટલો પ્રચાર છે કે તેની બાવીસ લાખ નકલો પ્રગટ થાય છે!

કળાકૌશલ્ય, હુન્નરઉદ્યોગ કે વિજ્ઞાનના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ ત્યાં પૂરતું સાધન છે. જપાનીઓ પરદેશમાં પણ શિક્ષણ લેવા જાય છે. પરંતુ ત્યાં સાદું, સંયમી અને કરકસરવાળું જીવન ગાળી, બીજી આડિઅવળી વાતમાં ધ્યાન ન આપતાં પોને જે કામ શીખવા ગયા હોય તેમાં જ રમ્યાપમ્યા રહે છે. અને કામ શીખી આવ્યા પછી પોતાના જાનનો ઉપયોગ દેશના હિતમાં જ કરે છે. કસરત, કયાયત, મદ્યકુસ્તી, બ્યુડો, તીરંદાજ, ફેન્સિંગ, બેજબોલ અને બીજી મર્દાંગીમરી રમતોએ શિક્ષણક્રમમાં જ સમાવેશ હોય છે. ક્રિકેટને ત્યાં સ્થાન જ નથી, કારણ એમાં બહુ વખત નકામો જાય છે એમ તેઓ માને છે.

‘નિયંત્રેતન’ - નવેમ્બર - ૧૯૩૬ માંથી]

— તારાચંદ્ર અડાલજી

LENS & BRUSH!

There's art and exceptional technique in every portrait by VANGUARD STUDIOS. Whatever the medium—lens, brush or crayon—VANGUARD'S staff of experts is sure to give you complete satisfaction. Call, write or phone today.

VANGUARD STUDIOS

[GOLD MEDALISTS]

365, Thakurdwar, Bombay

PHONE No. 25782

સમાચારસંગ્રહ

[૧] અમદાવાદ રિફ્રેશર કોર્સ • ૧૯૩૬ — ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડની માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો માટે ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર રાવસાહેબ જૂખરાય શાસ્ત્રીની પ્રેરણાથી નવેમ્બર તા. ૨૭ થી ૭ મી મુધી “રિફ્રેશર કોર્સની” યોજના કરવામાં આવી હતી. એમાં ગૂજરાત કાઠિયાવાડના લગભગ ૯૦૦ ભાઈબેનોએ ભાગ લીધો હતો. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર કુવે માધ્યમિક શિક્ષણની તકરબર્સી મીમાંસા કરતું પ્રારંભિક પ્રવચન કર્યું હતું. સપ્તાહ દરમિયાન વૃત્તનાશિક્ષણ પદ્ધતિને અનુલક્ષીને જુદા જુદા વિષયો પર વ્યાખ્યાનો, નમૂનાના પાઠો અને ચર્ચાની યોજના કરવામાં આવી હતી.

‘અગ્રેજી’ના વિષય પર ઉત્તર વિભાગ અને મુંબઈની કન્થાશાળાઓનાં ઇન્સ્પેક્ટરેસ મિસ રસ્તમજીએ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અને રસમય વાણીમાં આપેલાં વ્યાખ્યાનો પુષ્કળ વિગતોથી ભરેલાં હતાં. એ વિષયનાં શિક્ષણમાં કઈ કઈ ત્રુટીઓ છે તે એમણે નિરીક્ષક તરીકેના પોતાના અનુભવ મરથી નિઃસંકોચ રીતે બતાવી હતી. મધ્ય વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. એસ. આર. દેસાઈએ ‘ગણિત’ના વિષય પરના વ્યાખ્યાનોમાં પોતાની લાક્ષણિક ઢંગે જૂમિતિની પ્રાથમિક બાબતો જેવી કે બિંદુ, રેખા, કોણ, વગેરેની ગૂઢ સમજોથી ભરેલી વ્યાખ્યાઓની ગોખણપદ્ધતિની યાદ આપી એ જ બાબતો કેવી રસપ્રદ અને નૈસર્ગિક રીતે શીખવી શકાય છે તે બતાવી જૂમિતિના શિક્ષણ પર નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો હતો. ઘણાંઓનું માનવું છે કે માધ્યમિક શાળામાં શીખવાતા વિરથો વ્યવહારમાં નિરપયોગી છે. ને થોડી રીતે શીખવાય તો જૂમિતિના વિષય પરવે એ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે એમ તેમણે સાબિત કર્યું હતું. એમનાં વ્યાખ્યાનો માહિતીથી ભરેલાં અને બોધક હતાં. ‘ઇતિહાસ’ના શિક્ષણ પરનાં મુંબઈ વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર શ્રી. ધાટેનાં વ્યાખ્યાનોએ એ વિષય પરવે નવો જ દ્રષ્ટિકોણ રજૂ કર્યો હતો. વાઇસરોયની નામાવસિ મોટી કરનાર વિદ્યાર્થીનિ દિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા ક્યારે શરૂ થઈ? ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર ને રાનડે જેવાઓએ દિંદીના સામાજિક જીવનમાં શો ફાળો આપ્યો છે? એમ પૂછે તો તે વિદ્યાર્થી મૂંઝા જશે રહેશે. આપું આપણું ઇતિહાસનું શિક્ષણ! સમયનુકૂળને બદલે વિષયાનુકૂળે ને ઇતિહાસ શિખવવામાં આવે તો આ પરિસ્થિતિ ટાળી શકાય એમ તેમણે સૂચવ્યું હતું. સ્વતંત્ર મનુષ્યોથી ભરેલાં શ્રી. ધાટેનાં વ્યાખ્યાનો એમનાં એ વિષયનાં સચોટ જ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવતાં હતાં. આ ઉપરાંત જૂગોળ, સંસ્કૃત અને ગૂજરાતી, સ્વરશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ખુદિગાપન તથા બાલમાનસશાસ્ત્ર ઉપર અનુક્રમે મિસ પોલ, ડો. દવે, શ્રી. દલાલ, રાવસાહેબ શાસ્ત્રી, શ્રી. હરભાઈ તથા રેવ. મેંડગોવન જેવા નિપુણતાનાં વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં.

બપોર પછીના સમયમાં મિસ રસ્તમજી, મિસ પોલ, મિસ વીરજી, શ્રી. ચન્દ્રવદ્નુ શાહ, શ્રી. દેરાસરી, ડો. દવે અને શ્રી. પટવા જેવા અનુભવી શિક્ષકોના નમૂનાના પાઠો સમજાવમાં આવ્યા હતા. સવારે શિક્ષણના જે નવીન સિદ્ધાંતો વિશે વ્યાખ્યાનો સાંભળવામાં આવતાં તે સિદ્ધાંતો યથાશક્તિ અમલમાં મુકાયતા જેવાની આવી ચુંદર તક મળી હતી. થોડી તૈયારી તથા મિસ રસ્તમજી જેને શિક્ષકોના પ્રથમ ગુણ ગણવે છે તે - દિંમત અને આત્મવિશ્વાસપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવેલા આ પાઠો ફતેહમંદ નીવડ્યા હતા.

રાવસાહેબ શાસ્ત્રી, શ્રી. વી. એસ. ત્રિવેદી, શ્રી. અક્કા, શ્રી. શંકર અને શ્રી. હરભાઈએ અનુક્રમે ‘પ્લાનિંગ એન્ડ ઓર્ગાઇઝેશન’, ‘દોમવર્ક’, ‘એકમિનેશન્સ એન્ડ પ્રોમોશન્સ,’

‘એક્સ્ટ્રા-મુરત-એક્ટિવિટીઝ’ અને ‘સુપરવઝન એન્ડ ડિસિપ્લિન’ ઉપર ચર્ચા ચલાવી હતી. શિક્ષણ સંબંધે શિક્ષકો વિચાર કરતા થાય એટલું જ નહિ પણ પરસ્પર વિચારોની આપ-લે કરે એ હેતુ આ ચર્ચાઓ દરમિયાન પાર પડેલો જણાતો હતો. શ્રી. અક્રોડે હાલની પરીક્ષાઓનાં અસંગત અને બેકડાં પરિણામો વિશે પ્રમાણભૂત અને નક્કર માહિતી રજૂ કરી હતી, કે જે સામાન્ય શિક્ષક ભાગ્યે જ જાણી શકે છે. માધ્યમિક શાળાની હાલની પરીક્ષાપદ્ધતિની સુધારણા માટે તેમણે વર્ષમાં બેવાર અને દરેક વિદ્યાર્થીની બે જુદા જુદા પરીક્ષકોએ પરીક્ષા લેવી એમ સૂચવ્યું હતું. શ્રી. કાકોરે અભ્યાસક્રમેતર પ્રગતિઓની હિમાયત કરી હતી. વધુમતી એવી પ્રગતિઓની તરફેણમાં જણાવી હતી એ અવશ્ય એક શુભ ચિંહ હતું. પણ શાળાની મુલાકાતે આવનારને દશપંદર બાજુપ્રગતિઓ માટે એમ જણાવી રાકાય એટલા માટે નહિ, પરંતુ એ પ્રગતિઓમાંથી વિદ્યાર્થી સંગીન લાભ ઉઠાવી શકે એ શુભ હેતુથી તે અલાવવામાં આવશે એટલી ચેતવણી અસ્થાને નહિ ગણાય. શ્રી. હરભાઈ પોતે સ્વયં-શિક્ષણના હિમાયતી હોઈ, વ્યવસ્થા તો અંતરમાંથી જાગી નીકળવી જોઈએ અને નહિ કે સજ્જતા ભયથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મરણશક્તિને વ્યવસ્થા ગણવી જોઈએ, અને એ સંજોગોમાં સુપરવિઝનની બહુ જોખી નરર જુદે એ વાત એમણે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવી હતી. શ્રી. હરભાઈએ પોતાનું કથન મૂળરાતીમાં રજૂ કર્યું હતું એ વિશેષતાની નોંધ લેવી ઘટે છે.

શ્રી. રાયચુરા અને શ્રી ગઢવીના દ્વારા અને વાર્તા, કેમ્પફાયર અને ફિક્શન-શૈલી, બાળાઓના મનરંજક પ્રયોગો, વિદ્યાર્થીઓનો નાટ્ય-પ્રયોગ, સહભોજન અને રાવસાહેબ શાસ્ત્રી તરફથી અપાએલો એટ-હોમનો મેળાવડો, વગેરેનો મનરંજક કાર્યક્રમમાં સમાવેશ થતો હતો. એ આખો કાર્યક્રમ ખૂબ આનંદદાયક હતો. પરંતુ નાટક તેમ જ સંવાદોના વસ્તુની પસંદગી શિક્ષકોના શિષ્ટ સમુદાયની અભિરુચિને સંતોષે એવી યર્ષ હોત તો વધુ સારું એમ સખેદ કહેવું પડે છે.

મુંબઈ છલાકાના કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટર મિ. ચીવની ગેરહાજરીમાં હંગામી ડિરેક્ટર મિ. મુસને હાથે સપ્તાહની પૂર્ણાહતિ યર્ષ હતી. વ્યાખ્યાનો, નમૂનાના પાઠો, તથા ચર્ચા અને તેને માટે પ્રતિષ્ઠિત કેળવણીકારો, અનુભવી શિક્ષકો, અને વિદ્વાન ચર્ચા-પ્રમુખોની સુયોગ્ય પ્રવૃત્તિ, તથા મનરંજક કાર્યક્રમ, શિક્ષણસાહિત્યના લુક-રટોચો, પ્રદર્શન અને લગભગ નવસો શિક્ષકોની હાજરી—એ બધું જોતાં આખો કાર્યક્રમ ઘણો જ સફળ નીવડ્યો હતો એમ કહેતાં આનંદ થાય છે, અને એ સફળતા માટે વ્યવસ્થાપકોને અભિનંદન ઘટે છે. કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા માટે આર. સી. હાઇસ્કૂલના આચાર્ય શ્રી. દલાવે લીધેલા પરિશ્રમની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે. આવા સમાહો દર વર્ષે જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં યોજાવામાં આવે તો નરર વધુ શિક્ષકોને લાભ થાય.

[૨] રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંમેલન, કરાહી—કરાહીના ભારત વિદ્યાલયના યોગાનમાં તા. ૨૯ મી ઓક્ટોબર ૧૯૩૬ ને દિને ‘એક જ દે ચિનગારી’ ના મથુરને ભાવવાહી ગીતથી ઉપર્યુક્ત સંમેલનની શરૂઆત યર્ષ હતી. ત્યારબાદ શ્રી. ગોકુળભાઈ બટે પ્રમુખપદ માટે નિયુક્ત થયેલા શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીનો પરિચય કરાવ્યો હતો. પછી સંમેલનના ઉત્સાહી મંત્રી શ્રી. મણિભાઈ પટેલે પોતાનું નિવેદન [જે આવતા અંકમાં છપાશે] રજૂ કર્યું હતું. પછી શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન [જે આ અંકમાં અન્યત્ર છપ્યું છે] વાંચ્યું હતું. સંમેલનમાં હાજર ન રહી શકેલા ભાઈઓના સંદેશા વંચાયા બાદ વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા યર્ષ હતી. તેમાં શ્રી. ગોકુળભાઈ બટે, શ્રી. દિલ્લપુરા દીવાનજી, શ્રી. મયારાંકર, શ્રી. ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ, શ્રી. જગનભાઈ, શ્રી. પરવર્ધન, વગેરે ભાઈઓએ ભાગ લીધો

હતો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કોને કહેવું, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં આપેલો કાળો, ઔદ્યોગિક કેળવણી, આગસેવકની કેળવણી, ચુરુકળ પદ્ધતિ, વગેરે વિષયો પર ચર્ચા થઈ હતી. સંમેલને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યા નક્કી કરી છે, ને કેટલાક દસનો કર્યા છે, તે નીચે આપ્યા છે.

[૧] જીવનર ધડનારા તત્ત્વોને રાષ્ટ્રીય અવકાશ આપીને હરેક પ્રકારના મતાગ્રહોથી પર, રાષ્ટ્રને જરૂરી તથા ચિરંજીવ અને સંજોગવર્તી વિષયોનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરનાર, રાષ્ટ્રની કંગાસિયન અને બેકારીને લાખનાર શોષક તત્ત્વોને દૂર કરવા મથનાર, રાષ્ટ્રની ખાસિયતોને હમેશા નજર આગળ રાખનાર અને માનવમાત્રને સમાનતાના ધોરણ ઉપર લાવી, મૂકી, શાંતિ, અહિંસા સંપ, સદકાર, અને સતોષને પોષનાર તથા આજની સરકારી શિક્ષણપ્રથાથી તદ્દન સ્વતંત્ર એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

—પ્રમુખરથાનેથી

[૨] આ સંમેલન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંઘની સ્થાપના કરે છે, અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાખ્યાને માન આપી વાર્ષિક લઘાનમ આર આના આપનાર દરકોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા સંઘના સભ્ય થઈ શકે.

—પ્રમુખરથાનેથી

[૩] સંઘના અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રચારકાર્ય અર્થે મુંબઈના દૈનિક પૈકી કોઈ અંકમાં જગ્યા મેળવવા પત્રના વ્યવસ્થાપકો સાથે પત્રવ્યવહાર કરી નક્કી કરી લેવું, અને તે કાર્ય મંત્રીએ કરવું.

—પ્રમુખરથાનેથી

[૪] પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણને માટે અભ્યાસક્રમો ધડવા અને પાઠ્યપુસ્તકો મુલ્યવા નીચેના સમ્યોગી, સમ્યો વધારવાની સત્તા સાથે, સમિતિ નીમવામાં આવે છે: ૧ હરનાઈ, ૨ જીવનશામ દને, ૩ શંકરદેવ વિદ્યાસંકાર, ૪ દેશદુર્ભાઈ પટેલ, ૫ ગોકુળભાઈ બટ, ૬ જોડાસાલ ગાંધી, ૭ મણિમઈ પટેલ, મંત્રી.

—પ્રમુખરથાનેથી

[૫] ત્યારબાદ નીચેના લાંબો દસ ગોકુળભાઈ બટ તરફથી રમૂ થયો હતો:

નીચેનાં ધોલણોને સમગ્રપણે સ્વીકારનારી કેળવણીની સંસ્થાઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ ગણાશે.

(૧) સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિને સારુ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને અર્થે ચારિત્રવાન, શક્તિસંપન્ન, સસ્કારી, અને કર્તવ્યનિર કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરશે.

(૨) સર્વ ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ કેળવશે, હિંસાનીયના બેદો ન રાખશે, સંપ્રદાયો અને મતા-મંદોથી પર રહેશે તથા સર્વના ઉદાર્થની ખાતના પ્રસારાશે.

(૩) ગુજરાતના સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નહિ રાખે તથા સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પછી પણ ગુજરાતના દળાણ દેશન શિક્ષણક્રમ નહિ રહે; શિક્ષણક્રમમાં સ્વભાષાને પ્રધાનપદ અપશે. રાષ્ટ્રભાષા દિલ્હીસ્તાળીને શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન આપશે તથા વિદ્યાર્થીનાં શરીર તથા મનના વિકાસની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્રપ્રેરક ઉદ્યોગોને, વ્યાયામ અને અંગમહેનતની તાલીમને આવશ્યક અંગ લેખશે.

(૪) બદલવાનો ઉદ્દેશ રહેશે પર નહિ, પણ ગામડાં ઉપર અવલભે છે તેથી કેળવણીનો ક્રમ ધડવામાં આગવાસી જનતાની હાજરોને પ્રધાનપદ આપવામાં આવશે.

(૫) સહશિક્ષણમાં માનશે. પરીક્ષા, દરિદ્રાઈ, નેવી વિકાસધાતક નીતિમાં ન માને, તથા વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિગત વિકાસની કળા રાખશે.

[આ કલમ બે વિશેષ મને પસાર થઈ હતી]

(૧) અન્યાય, અસત્ય, તથા અત્યાચારને તાણે ન થનાર પ્રાણુવાન, તેજસ્વી, ને આત્મવિચારી વિદ્યાર્થી તૈયાર કરશે.

ઉપરનો ઠરાવ બહામણરૂપે સર્વ સંસ્થાઓને મોકલવો અને તેમનો અભિપ્રાય આન્યા પક્ષી નીચેની સમિતિએ પોતાની બહામણ સાથે સમેલનની બીજી બેઠકમાં રજૂ કરવો.

૧ શ્રી. ગોકુળભાઈ ભટ્ટ, મુંબઈ	૮ શ્રી. ચંદ્રભાઈ કા. ભટ્ટ, અમદાવાદ
૨ શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી, ભાવનગર	૯ શ્રી. પ્રભુલાલ ધોળકીયા, કચ્છ-મંબલ
૩ શ્રી. જુગતરામ દવે, બારડોલી	૧૦ શ્રી. કેશુભાઈ દોશી, કરાંચી
૪ શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ, અમદાવાદ	૧૧ શ્રી. જગનભાઈ પટેલ, ગંબીરા
૫ શ્રી. શ્રીકાંત દાહોદ	૧૨ શ્રી. આચાર્ય ચન્દ્રકાન્ત, સોનગઢ
૬ શ્રી. મણિભાઈ પટેલ, કરાડી	૧૩ શ્રી. શંકરદેવ વિદ્યાલંકાર, સુપા
૭ શ્રી. દેસાઈભાઈ પટેલ, નડિયાદ	

[૩] મુંબઈ ઇલેક્ટ્રિકાના માધ્યમિક શિક્ષકોની પરિષદ:

મુંબઈ ઇલેક્ટ્રિકાના માધ્યમિક શિક્ષક સંઘના અસત્ય હેઠળ ઉપર્યુક્ત પરિષદનું અગિયારમું અધિવેશન ડિસેમ્બરની તા. ૨૮ થી ૩૦ સુધી મુંબઈમાં યુનિવર્સિટી કોન્વેન્શન હોલમાં મળશે. અધિકારીઓ.

પરિષદના પ્રમુખ:

શ્રી. વી. એન ચંદાવરકર, બી. એ., બાર-એટ-લો;

મુંબઈ વિદ્યાપીઠના વાઇસ ચાન્સેલર

માધ્યમિક શિક્ષકસંઘના પ્રમુખ:

રેવરન્ડ ડૉ. જી. મેકેન્ઝી, એમ. એ., ડી. ડી.

પ્રિન્સિપલ, વિલ્સન કોલેજ, મુંબઈ

સ્વાગતાધ્યક્ષ:

મિ. આર. કે. મર્ઝ્યાન, બી. એ.

પ્રિન્સિપલ, બરડા ન્યૂ હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ

સામાન્ય મંત્રી:

મિ. સી. એ. ફીરડી, બી. એ., બી. ડી.

રૉબર્ટ મની હાઈસ્કૂલ, મુંબઈ

વધારાના મંત્રી

શ્રી. બી. એન વૈદ, બી. એ., બી. ડી.

[સ્વાગત સમિતિએ

પ્રિન્સિપલ, કિંગ બ્યોર્ન ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, દાદર

પરિષદ માટે નિમંત્રણ]

કાર્યક્રમ

સોમવાર, તા. ૨૮-૧૨-૩૩

● સવારે

૮-૪૫

મુંબઈ ઇલેક્ટ્રિકાના માધ્યમિક શિક્ષકસંઘની કાઉન્સિલની બેઠક (કાઉન્સિલના સભ્યો માટે જ)—પ્રમુખ, ડૉ. મેકેન્ઝી

૯-૪૫

પરિષદની બેઠકની શરૂઆત :

(૧) શિક્ષકસંઘના પ્રમુખનું પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન

(૨) પરિષદના પ્રમુખની ચૂંટણી

(૩) સ્વાગતાધ્યક્ષનું બાણ

(૪) પરિષદના પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન

(૫) પ્રદર્શનની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા

બપોરે

૩-૧૫

મુંબઈની ટ્રેઈનીંગ કોલેજના પ્રેફેસર મિસ. એસ. પનાન્દીકર, એમ. એ., એમ. લિટ. (કેન્ડી) 'Attainment Standards in Language and Number' ના વિષય પરનું નિબંધવાચન

૪-૧૫

વિરામ

૪-૨૫

મુંબઈની ફોર્સીપ રફરન્સ પ્રિન્સિપલ શ્રી શંકરપ્રસાદ શુક્લ, એમ. એ., ડી. ડી., બાર-એટ-લો, નું 'The Functions of High School Education with reference to the University and with reference to Life' ના વિષય પરનું નિબંધવાચન

મંગળવાર, તા. ૨૬-૧૨-૩૧

સવારે

૮-૩૦

કાઉન્સિલની બેઠક (આવશ્યક હોય તો)

૯-૧૫

રીમન ચિયેટરમાં મુંબઈની સેકન્ડરી ટ્રેઈનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ મિ. એસ. એસ. કેમેડોન, એમ. એ., નું 'Specialist Teachers' ના વિષય પરનું નિબંધવાચન
ઓન રચયે શ્રી. કે. બી. લીક્સરનું 'Cinema in Education' ના વિષય પર નિબંધ વાચન (ત્યારબાદ કેળવણીવિષયક ફિલ્મો બતાવવામાં આવશે.)

૧૦-૧૫

બપોરે

૩-૩૦

મુંબઈ અને ઉત્તરવિભાગની કન્યાશાળાના ઇન્સ્પેક્ટર મિસ ફરતમણ એમ. એ. (કેન્ડી) નું 'Radio and Gramophones Educational Equipments' ના વિષય પર નિબંધવાચન

૪-૦

વિરામ

૪-૩૦

પરિવહની ખુલી બેઠક — રસનો

૭-૦

મનોરંજક કાર્યક્રમ

બુધવાર, તા. ૩૦-૧૨-૧૯૩૧

સવારે

૯-૧૫

મિસ એમ. કે. ડેલીસનું 'The Need for a Special School for the mentally defective children in the Bombay Presidency' ના વિષય પર નિબંધવાચન

૧૦-૧૫

મુંબઈના સેવક ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ સાયન્સના પ્રિન્સિપલ ડો. ડી. એસ. વ્હીલર, પીએચ. ડી. નું 'General knowledge in Education' ના વિષય પર નિબંધવાચન.

બપોરે

૧ થી ૨-૩૦

તારદેવના 'દિલ સીટી' ની મુવાકાત

૩-૦

સોશાયટીની હાઈરફક્સના પ્રિન્સિપલ મિ. એન. એસ. ગ્રામોસે, એમ. એ., બી. ડી. નું 'Problems of Children of Different Mental Calibres in one Standard' ના વિષય પર નિબંધવાચન.

૪-૦

વિરામ

૪-૩૦

પરિવહની ખુલી બેઠક - પ્રમુખને ઉપસંહાર

પ્રાસંગિક નોંધ

શિક્ષણ સપ્તાહની અગત્ય

શિક્ષકોની પરિવેદ ઉપરાંત હાલ યોગ્ય વખતથી આ ઇલાકામાં શિક્ષણસપ્તાહો ચોજવાની સ્થિતિ પ્રદર્શિત નેશનલર ઉપાડી લેવામાં આવી છે. પરિવેદ અને શિક્ષણસપ્તાહનો ઉદ્દેશ તદ્દન જુદો છે. શિક્ષકનો મોજબો, સમાજમાં તેનું સ્થાન, શાળાના માલિકો ને સંચાલકો તથા કેળવણી ખાતા સાથે તેનો સંબંધ, માધ્યમિક કેળવણીના અભ્યાસક્રમો, પરીક્ષા ને નીતિ મુકરર કરતી કેળવણી ખાતા કે વિદ્યાર્થી જેવી સંસ્થાઓમાં તેમનું સ્થાન, તેમનો પગાર, પોલિટિક્સ, પેન્શન, હકની રમતો, કામનું ધોરણ, તેમની વિવિધ ફરિયાદો ને તે દૂર કરવાના ઉપાયો—આવા વિષયોની મોટા ભાગે પરિવેદમાં ઇજાવટ થાય છે. એક ધંધાદારી વર્ગ તરીકેની શિક્ષકોની એકતા નજવાઈ રહે એ માટે આ ચર્ચો અનિવાર્ય છે અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં રોકાએલા બાઈએનોનું સમૂહગત હિત રક્ષવા તેમ જ આગળ ધપાવવામાં આવી પરિવેદો મોટા ફાયદા આપે છે. આ પરિવેદમાં જે શિક્ષક-સમુદાયનો સમગ્ર અવાજ ચોક્કસપણે રહે, ચોટા હોય, અને આ પરિવેદના નિર્ણયોને માન આપવાની ધીમણ શિક્ષકસમાજમાં તમને હોય તો અત્યારે શિક્ષકોની સમાજમાં, સરકારમાં, શાળાના તંત્રમાં, વિદ્યાર્થીમાં જે અવગણના થાય છે, તેમના અનુભવસિદ્ધ વિચારોને શિક્ષણની નીતિના ધડતરમાં જે સ્થાન મળતું નેહીએ તે મળતું નથી, ને તેમની માગણીઓ પાછી ઠેલાય છે, તે વિવિધ પરિસ્થિતિ યોગ્ય સમયમાં જલ્દી થાય.

આમ અત્યારે પરિવેદો હેતુ સંબંધળ ખીલ્લીને સમાજમાં ને કેળવણીની સંસ્થાઓમાં શિક્ષકો માટે તેમનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે ત્યારે શિક્ષણસપ્તાહનો હેતુ તેમના રાજના કાર્ય માટે ચોક્કસ દિશાસૂચન કરવાનો છે. આપણે ત્યાં ધણા શિક્ષકોએ તો પોતાના કાર્ય માટે મોટે મેળવેલી કેળવણી સિવાય ખીલ ખીલ તાલીમ લીધી હોતી નથી. બાકી રહેલામાંના ધણા મોટા ભાગે કેળવણીખાતા તરફથી લેવાતી પરીક્ષા, પસાર કરીને કેળવાએલા શિક્ષક હોવાનો સંતોષ માન્યો હોય છે. ને અત્યંત નાનો શિક્ષકવર્ગ મુખ્ય કે કાલકાપરની ટ્રેઇનીંગ કોલેજોમાં એક વર્ષ ગાળીને તાલીમ મેળવે છે તેને પણ ધણું શીખવાનું નજવાનું બાકી રહે છે. આપણા ઇલાકાના એક નિરીક્ષકનાઈએ એક વેળા કહ્યું હતું તેમ ખી. ટી. ની ડીગ્રી મેળવનાર શિક્ષકોએ પરીક્ષામાં ૪૦, ૫૦ કે ૬૦ ટકા માર્ક્સ મેળવીને એટલે દરજ્જે પોતાના ધંધા માટે લાયકાત મેળવી હોય છે; પરંતુ પૂરેપૂરી લાયકાત મેળવવામાં ને ઊંચુપ હોય છે તે તેમણે ટ્રેઇનીંગ કોલેજોમાંથી પાછા ફર્યા બાદ પૂરી કરવાની છે. અત્યારે તો ધણી વાર એવું બને છે કે અસંગત વાતાવરણને લીધે, પોતાનાં આગ્રહ કે બેદરકારીને લીધે કે પ્રગતિમાન રહેવાની ધમકાના અમાત્રને હાઈને તાલીમ પામેલા શિક્ષકોમાંનો મોટા ભાગ ટ્રેઇનીંગ કોલેજોમાં ને મેળવ્યું હોય તે ધીમે ધીમે લીસરતો જાય છે. ને તાલીમ પામેલા શિક્ષકો માટે આ સાચું હોય તો અધિકારી તાલીમનું પ્રમાણપત્ર પામેલા શિક્ષકો માટે એ વધારે પ્રમાણમાં સાચું છે. આવા શિક્ષકો અને તદ્દન બિનકેળવણીએલા શિક્ષકો ત્રણ શિક્ષણપ્રવાહોથી માહિતગાર રહે, દેશપરદેશમાં ચાલતી વિવિધ શિક્ષણપદ્ધતિઓ ને કેળવણીવિષયક અખતરઓનો તેમને સતત પરિચય રહે, ચાલતી વિવિધ શિક્ષણપદ્ધતિઓ ને કેળવણીવિષયક અખતરઓનો તેમને સતત પરિચય રહે, જુદા જુદા વિષયો શીખવવાની કળાને મુસાધ્ય જનાવવા માટે સફળ મનાએલી યુક્તિઓનો ઉપયોગ

કેમ કરે તો પ્રત્યક્ષદર્શન તેઓ કરે તો એક નદીની જેમ તેમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં નવીન વિચારો, રૂપી નિર્મળ જળ નિરંતર વહેવા કરે તે તેઓ પ્રગ્નિમાન રહી શકે.

આ હેતુ પર પાઠસભ્યો શિક્ષણસપ્તાહોનો ઉદ્દેશ હોયો જોઈએ. નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં જુદા જૂદા ગુજરાતના શિક્ષકો માટે અગદવાદમાં યોજાએલા શિક્ષકસપ્તાહના સંચાલકોએ પાતાનો કાર્યક્રમ ગોઠવતી પેળાએ આ હેતુ તરફ દુર્લભ નહોતું દાખવ્યું તે માટે તેમને અભિનંદન થતે છે. લગભગ નવસો શિક્ષકોએ આ સપ્તાહમાં ભાગ લીધો તે સ્વચ્છેદિત ઉત્સાહને આભારી હોય તો આપણા ઉત્તેજ્યેક ભાવિનું એ અવસ્થ એક શુભ ચિહ્ન જ ગણાય. આવી મોટી સંખ્યાને આપણા ઉત્સાહનું પ્રતીક ગંભીરે આપણે ગર્વ લઈએ તો પણ અમારે. એટલું તો કહેવું જોઈએ કે આવડા મોટા સમુદાયને આ સપ્તાહના કાર્યક્રમનો સર્વોચ્ચ જો લાભ મેળવે જોઈએ તે સ્વાભાવિક રીતે જ મળી શક્યો નથી. સંચાલકોએ આવા મોટા શિક્ષકસમૂહની જરૂરિયાતોને પહેલી વળવા માટે પ્રશંસનીય વ્યવસ્થા રાખી હતી; છતાં ગમ્મતાના પારો-એ આવા સપ્તાહનું મુખ્ય અંગ છે-માં શું થયું તે ધુળો મોટો ભાગ જોઈસાંભળી શક્યો ન હતો.

આ ક્ષતિનો ઉદ્દેશ કરીને અમે આ ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિને ઉતારી પાડવા માંગતા નથી. આપ્રા જુદા જૂદા ગુજરાત માટે આવું સપ્તાહ યોજવાની દામ બીડવા બદલ ઉત્તર વિભાગના નિરીક્ષક રાવસાહેબ જૂવતરાય સાહીને તેમજ સપ્તાહનો સંવર્ગની શ્રી. જાપાલાલ દલાલને ધન્યવાદ થતે છે. આ સપ્તાહમાં ભાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિને તેની ઉપયોગિતાનો પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ આવ્યો હવે એમ અમે માનીએ છીએ. જો તેમ થયું હોય તો ઉપર જે મુશ્કેલી વર્ણવી છે તેનો ઉકેલ બહુ સહેલો છે. જુદા જૂદા ગુજરાતનો વિસ્તાર એટલો વિશાળ છે, તેમાં કામ કરતા શિક્ષકો-ખાસ કરીને બિન કેળવણીએલા શિક્ષકો-ની સંખ્યા એટલી મોટી છે, કે તેને માટે એક સ્થળે યોજાએલું એક સપ્તાહ ખૂસ નથી. નાના પાયા પર આવાં સપ્તાહો દરેક જિલ્લામાં, દરેક મોટા શહેરમાં, અવરનવર યોજવાં જોઈએ એમ અમે માનીએ છીએ. એમાં હાજર રહેનાર શિક્ષકોની સંખ્યા જો ૧૫૦ કે ૨૦૦ સુધીની ગણવામાં આવે તો તેમને એનો પૂરેપૂરો લાભ મળે. અમને ઉમેદ છે કે દરેક જિલ્લાના ઉત્સાહી શિક્ષકો આવાં સપ્તાહો યોજવા માટે ભેગા મળી વ્યવહારુ યોજના ધડી કાઢશે, ને તેને અમલમાં મૂકશે.

— વાચકોને —

▲ ‘નૂતન શિક્ષણ’ ના બીજા વર્ષના પહેલા અંકની બધી તકલીબ બલાંસ થઈ ગઈ છે, એટલે અમે કેટલાક નવા આલોકન ધુઓને તે મોકલી શકતા નથી. આ માટે તેઓ અમને દરજુલર કરશે એવી આશા છે.

▲ નવેમ્બર-ડિસેમ્બરના આ સંયુક્ત અંકમાં કેટલાક અનિવાર્ય સંયોગોને લીધે અમે ૬૪ ને બદલે ૫૬ પાના ન આપી શક્યા છીએ. બાકીના આઠ પાના લત્તુઆરીનાં અંકમાં વધારે આપવામાં આવશે. સ્વચ્છેદિયને લીધે ‘પુસ્તક પરિચય’ નો વિભાગ પણ સુદૃઢ રાખવો પડ્યો છે.